

**T.C.
RECEP TAYYİP ERDOĞAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

**BİKÂÎ'NİN NAZMÜ'D-DÜRER ADLI TEFSİRİNDE KUR'ÂN
İLİMLERİ**

(Doktora Tezi)

Ahmet Yaşar GÜNEŞ

**Danışman
Doç. Dr. Abdullah AYGÜN**

**RİZE
2024**

KABUL VE ONAY

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalında, Doç. Dr. Abdullah AYGÜN danışmanlığında, Ahmet Yaşar GÜNEŞ tarafından hazırlanan *Bikâî'nin Nazmü'd-Dürer Adlı Tefsirinde Kur'ân İlimleri* adlı bu tez çalışması, 01/08/2024 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oy birliği/oy çokluğuyla başarılı bulunarak jürimiz tarafından **Doktora Tezi** olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri	Ünvanı, Adı SOYADI	İmza
Başkan	: Doç. Dr. Abdullah AYGÜN	
Üye	: Prof. Dr. Bayramali NAZIROĞLU	
Üye	: Dr. Öğr. Üyesi Abdurrahman HARBİ	
Üye	: Prof. Dr. Mustafa HOCAOĞLU	
Üye	: Doç. Dr. Mustafa TUNÇER	

ETİK BEYAN

Temel İslam Bilimleri Doktora Programından mezun olmak üzere teslim ettiğim “Bikâî’nin Nazmü’-d-Dürer Adlı Tefsirinde Kur’ân İlimleri” adlı tezim, bilim ve araştırma etiği prensiplerine riâyet edilerek tarafımdan yazılmıştır.

Tez çalışmamda, başka kaynaklardan aktarılan bütün bilgi ve alıntılar, Enstitünüz Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak açıkça gösterilmiştir. Kaynağı gösterilenler dışında kalan bütün bilgiler uygun araştırma yöntemi kullanılarak tarafımdan edinilmiş ve esere bu şekilde yansıtılmıştır. Şahsıma ait olmayan hiçbir bilgi, kasıt veya kusurlar, şahsıma aitmiş gibi gösterilmemiştir. İnternet kaynakları dâhil, sahibine/kaynağına atıf yapılmaksızın hiçbir bilgi kullanılmamıştır. Aksinin ortaya çıkması halinde doğacak bütün hukuki, idari, akademik ve etik sorumluluk tarafıma ait olacaktır. Eserin tesliminden sonra herhangi bir zamanda, bilim etiğine aykırılık tespit edilmesi ve / veya eserimle ilgili intihal veya intihal şeklinde anlaşılabilecek bir durumun ortaya çıkması halinde; Üniversiteniz ve eğitim kadronuzun hiçbir şekilde sorumlu tutulmayacağını hür irademle kabul, beyan ve taahhüt ederim.

01/08/2024

(İmza)

Ahmet Yaşar GÜNEŞ

ÖN SÖZ

Kur'ân-ı Kerîm, yüce Allah'ın insanlarla iletişime geçtiği ve insanlardan net olarak ne istediğinin bildirildiği kutsal bir kitaptır. Cenâb-ı Hak, insanların konuştuğu lisan ile onlara hitap etmiş ve o dönemde yaşayan insanlar bu konuşulanı rahat bir şekilde anlayabilmişlerdi. Her ne kadar o günün konuşulan lisanı ile insanlara hitap edilse de Kur'ân, ilâhî bir kitap olması yönüyle insanüstü özelliklere sahiptir. Bu bağlamda Kur'ân'da bir konu hakkında yeterli bir açıklama bulunmuyor ve bu hususta Hz. Peygamber'den ek bir açıklama gelmemişse, kıyamet gününe kadar artık kendisine soru sorulabilecek kimse kalmadığı için, “Acaba bu âyette Cenâb-ı Hak ne demek istemiştir.” şeklinde soruların ardı arası gelmeyecektir.

Her asırda meydana gelen siyasi, ekonomik, içtimai ve ilmi gelişmeler ışığında Kur'ân'ın yeniden tefsir edilmesi, günümüzde devam ettiği gibi, tez konumuzu oluşturan Ebü'l-Hasen Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer el-Bikâî'nin (ö. 885/1480) döneminde de devam etmiştir. Bikâî, özellikle ayetler arasındaki münasebet bağlamında farklı bir yaklaşımla Kur'ân'a yönelmiş ve *Nazmü'd-dürer fî tenâsübi'l-âyât ve's-süver* isimli tefsirini yirmi yılı aşkın bir sürede tamamlamıştır. Gerek Bikâî ve gerekse diğer müfessirler, Kur'ân'ı daha tutarlı bir şekilde tefsir edebilmek için Kur'ân ilimlerinden faydalanmışlar ve bunu tefsirlerinde azamî ölçüde kullanmışlardır. Bu çalışmamızda *Nazmü'd-dürer* tefsirinde Kur'ân ilimlerinin ne ölçüde ele alındığını tespit edebilmek için “Bikâî'nin Nazmü'd-Dürer Adlı Tefsirinde Kur'ân İlimleri” konusunu tez çalışması olarak belirledik.

Çalışmanın oluşmasında emeği geçen ilk danışmanım Prof. Dr. Mustafa Hocaoglu ile ikinci danışmanım Doç. Dr. Abdullah Aygün ve ayrıca Prof. Dr. Bayramali Nazıroğlu'na teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Ahmet Yaşar GÜNEŞ

RİZE/2024

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	I
ETİK BEYAN.....	II
ÖN SÖZ	III
İÇİNDEKİLER	IV
ÖZET	VIII
ABSTRACT.....	IX
KISALTMALAR.....	X
GİRİŞ	1
1. NAZMÜ'D-DÜRER'DE ANLAM İÇERİKLİ KUR'ÂN İLİMLERİ	10
1.1. Kur'ân İlimleri	10
1.1.1. Tarihi Gelişimi	12
1.1.2. Kapsamı.....	17
1.1.3. Kur'ân İlimlerinin Tefsir Usulü ile İlişkisi.....	23
1.1.4. Nazmü'd-Dürer Tefsirinin Kur'ân İlimleri Kaynakları.....	25
1.1.5. Bikâî'nin Hayatı	30
1.2. Anlam İçerikli Kur'ân İlimleri	34
1.2.1. Münâsebâtü'l-Kur'ân	34
1.2.1.1. Önemi	35
1.2.1.2. Münasebet Çeşitleri	42
1.2.1.2.1. Sûrelerde Münâsebet.....	43
1.2.1.2.1.1. Sûrelerin Birbiriyle Olan Münâsebeti	43
1.2.1.2.1.2. Sûrenin Maksadıyla İsmi Arasındaki Münâsebet	50
1.2.1.2.1.3. Sûrenin Maksadıyla Basmelenin Münâsebeti	52
1.2.1.2.1.4. Sûrenin Maksadıyla Âyetlerin Münâsebeti	55
1.2.1.2.1.5. Sûrenin Başı ile Sonunun Münasebeti	57
1.2.1.2.2. Âyetlerde Münâsebet	59
1.2.1.2.2.1. İki Âyetin Birbiriyle Münâsebeti	59
1.2.1.2.2.2. Âyet Sonlarındaki Esmâ-i Hüsnânın Öncesiyle Münâsebeti	65
1.2.2. İ'câzü'l-Kur'ân	69

1.2.2.1. Tehaddî Âyetlerinin Yorumu.....	70
1.2.2.2. Kur'ân'ın İ'câz Yönleri	73
1.2.2.2.1. Kur'ân'ın Nazım Yönünden İ'cazı	78
1.2.2.2.2. Kur'ân'ın Belâgat Yönünden İ'câzı.....	84
1.2.2.2.2.1. Mecaz	85
1.2.2.2.2.2. Kinaye	87
1.2.2.2.2.3. İstiâre.....	89
1.2.2.2.2.4. İhtibâk	92
1.2.2.2.3. Kur'ân'ın Gaybî Haberler Yönünden İ'câzı	95
1.2.3. Muhkem-Müteşâbih	101
1.2.3.1. Manen Müteşâbih İfadelerin Te'vîli.....	106
1.2.3.1.1. İstivâ.....	106
1.2.3.1.2. Yed.....	107
1.2.3.1.3. 'Ayn	109
1.2.3.1.4. Vech	110
1.2.3.1.5. Arş ve Kürsü	111
1.2.3.1.6. Diğer Müteşâbih İfadeler	112
1.2.3.2. Ehl-i Kitabın Müteşâbihâta Yaklaşımı	117
1.2.4. Hurûf-ı Mukattaa	120
1.2.4.1. Hurûf-ı Mukattaa'nın Önemi ve Te'vîli	120
1.2.4.2. Hurûf-ı Mukattaa'nın Bâtınî Te'vîli	122
1.2.5. Emsâlü'l-Kur'ân.....	133
1.2.5.1. Kur'ân'ın Mesel Yönü.....	133
1.2.5.1.1. Anlaşılması Kolay Olan Meseller.....	140
1.2.5.1.2. Anlaşılması Zor Olan Meseller.....	142
1.2.6. Müşkilü'l-Kur'ân.....	145
1.2.6.1. Kur'ân'da İşkâl Meselesi.....	145
1.2.6.2. Müşkil Âyetlerin Te'vîli.....	146
1.2.7. Tekrârü'l-Kur'ân	157
1.2.7.1. Âyetlerin Tekrarı	158
1.2.7.2. Konuların veya Kıssaların Tekrarı	160
1.2.8. Fezâilü'l-Kur'ân	162

1.2.8.1. Kur'ân'ın Tamamının Fazileti	165
1.2.8.2. Sûrelerin Fazileti.....	165
1.2.8.3. Bazı Âyetlerin Fazileti.....	169
1.2.9. Hitâbü'l-Kur'ân	171
1.2.10. el-Es'ile ve'l-Ecvibe fi'l-Kur'ân	177
1.2.11. Fevâtihi's-Süver	182
2. NAZMÜ'D-DÜRER'DE TARİH İÇERİKLİ KUR'ÂN İLİMLERİ.....	185
2.1. Sebeb-i Nüzûl.....	185
2.1.1. Sebeb-i Nüzûl Kaynakları	192
2.1.2. Kullanılan Siyğalar.....	197
2.1.3. Farklı Sebeb-i Nüzûl Rivâyetlerinin Değerlendirilmesi.....	199
2.1.4. Sebebin Hususiliği Hükmün Umumu İlgilendirmesi	202
2.2. Mekkî-Medenî.....	206
2.2.1. Sûrenin Mekkî-Medenîliği	209
2.2.2. Mekkî-Medenî Sûrelerde Farklı Âyetlerin Varlığı.....	209
2.3. Nâsih-Mensûh	211
2.3.1. Kur'ân'da Neshin Varlığı.....	211
2.3.2. Neshedilmiş Âyetlerin Sayısı	220
2.3.3. Tek Bir Âyetin Birden Çok Âyeti Neshi	225
2.3.4. Neshten Söz Edilmeyen Örnekler	227
2.3.5. Önceki Kitaplarda Nesh	229
2.4. Kıssasü'l-Kur'ân.....	232
2.4.1. Kur'ân'da Kıssaların Kullanılma Hedefleri	234
2.4.2. Kıssalarda Ayrıntı.....	236
2.4.3. İsrâiliyat'a Yaklaşımı	249
2.4.4. Ehl-i Kitaptan Nakilde Bulunma Gerekçeleri	257
2.4.4.1. Tevrat'tan Nakil.....	260
2.4.4.2. İncil'den Nakil.....	269
2.4.4.3. Zebûr'dan Nakil.....	274
2.4.5. Önceki Ümmetlerin Yaşadıklarının İnzâl Döneminde Tekrarı	276
3. NAZMÜ'D-DÜRER'DE LAFIZLA İLGİLİ KUR'ÂN İLİMLERİ	284
3.1. Garîbü'l-Kur'ân.....	284

3.2. Mübhemâtü'l-Kur'ân	291
3.3. Aksâmü'l-Kur'ân	300
3.4. Vücûh ve Nezâir.....	305
3.4.1. Vücûh	307
3.4.2. Nezâir	312
3.5. Hakikat ve Mecaz.....	314
3.6. Kıraat.....	319
3.6.1. Farklı Kıraatlerin Oluşmasına Sebep Olan Durumlar	321
3.6.2. Kıraat Farklarını Verme Yöntemleri	327
3.6.3. Şaz Kıraatler	333
3.6.4. Kıraatlerde Tercih.....	334
3.6.5. Yedi Harf.....	336
3.6.6. Vakf ve İbtidâ.....	341
4. SONUÇ.....	347
KAYNAKÇA.....	354

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri
Tez Türü : Doktora Tezi
Danışman : Doç. Dr. Abdullah Aygün
Hazırlayan : Ahmet Yaşar Güneş
Yıl : 2024
Sayfa Sayısı : 371

ÖZET

BİKÂÎ'NİN NAZMÜ'D-DÜRER ADLI TEFSİRİNDE KUR'ÂN İLİMLERİ

Kur'ân-ı Kerîm'in anlaşılmasına yardım eden Kur'ân ilimleri, müfessirin asla ihmal etmemesi gereken önemli bilgi kaynaklarıdır. Bir müfessir, bu ilimleri ne kadar çok biliyor ve tefsirinde bir o kadar kullanıyorsa, tefsiri daha da kıymetlenmekte ve ele aldığı meseleler daha fazla ilgi çekebilmektedir. Kur'ân ilimlerinin sayısı, mahiyeti, ulûmü'l-Kur'ân'ın tefsir usulü kapsamına dâhil edilip edilmemesi gibi konular tartışılmış olsa da Kur'ân ilimlerinin bilinmemesi durumunda çok vahim sonuçlar ortaya çıkacağı kesindir. 9. Asır müfessirlerinden olan Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer el-Bikâî'nin yazdığı *Nazmü'd-dürer fî tenâsübi'l-â-yât ve's-süver* isimli tefsirinde -dağınık vaziyette olsa da- Kur'ân ilimlerinden istifade etmekte, yeri geldikçe faydalı açıklamalar yapmakta, ufuk açıcı görüşler serdetmektedir. Bikâî, yazdığı bu tefsiriyle şöhret bulmuş, özellikle münasebet konusunda kendisinden takdirle söz ettirmiş, Ehl-i kitaptan doğrudan nakilde bulunmasından dolayı da itirazlara maruz kalmıştır. Müfessir, bu bilgilendirmeleri yaparken diğer Kur'ân ilimlerini de ihmal etmemektedir. Bu çalışmada; Bikâî'nin tefsirinde Kur'ân ilimlerini nasıl işlediği, meselelere farklı bir bakış açısı getirip getirmediği üzerinde durulmaktadır. Nihâyetinde *Nazmü'd-dürer* tefsirinde dağınık olan Kur'ân ilimleri bir araya getirilerek, araştırmacıların *Nazmü'd-dürer* tefsirini Kur'ân ilimleri yönüyle de tanımalarına katkı sağlayabilmek, genel kabul gören Kur'ân ilimleri bilgileriyle kıyas yapma imkânı sunma amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Bikâî, Nazmü'd-Dürer, Tefsir Usulü, Kur'ân İlimleri.

Recep Tayyip Erdogan University Institute of Graduate Studies

Department : Basic Islamic Sciences

Thesis Type : Doctoral Thesis

Supervisor : Assoc. Prof. Dr. Abdullah Aygün

Author : Ahmet Yaşar Güneş

Year : 2024

Pages : 371

ABSTRACT

QUR'ANIC SCIENCES IN AL-BIQĀ'Ī'S TAFSIR NAMED NAZM AL-DURAR

The sciences of the Qur'an, which aid in understanding the Holy Qur'an, are crucial sources of knowledge that no commentator should neglect. The more a commentator knows and utilizes these sciences in their interpretation, the more valuable their exegesis becomes, attracting greater attention to the issues they address. While there have been debates on the number, nature, and inclusion of the sciences of the Qur'an in the methodology of Qur'anic exegesis (Ulum al-Qur'an), it is certain that serious consequences would arise if these sciences were not known. Burhān al-Dīn Ibrāhīm b. 'Umar al-Biqā'ī, a commentator from the 9th century (d. 885/1480), utilized the sciences of the Qur'an in his exegesis titled *Nazm al-durar fī tanāsub al-āyāt wa-l-suwar*, despite its scattered nature. He provided useful explanations and offered enlightening perspectives when necessary. Al-Biqā'ī gained fame through this commentary, particularly earning praise for his treatment of contextual relationships and facing objections due to his direct quoting from the People of the Book. In this study, we will focus on how al-Biqā'ī addressed the sciences of the Qur'an in his exegesis and whether he brought a unique perspective to the issues. In conclusion, the scattered discussions on the sciences of the Qur'an in the commentary *Nazm al-durar* are consolidated, aiming to contribute to researchers' understanding of *Nazm al-durar* from the perspective of Qur'anic sciences. The goal is to facilitate recognition of the commentary in terms of the sciences of the Qur'an and provide an opportunity for comparison with commonly accepted knowledge in the field of Qur'anic sciences.

Keywords: Tafsir, al-Biqā'ī, Nazm al-Durar, Methods of Quranic Interpretation, Quranic Sciences.

KISALTMALAR

b.	:	Bin, İbn
bk.	:	Bakınız
b.y.	:	Basım yeri yok
çev.	:	Çeviren
Fak.	:	Fakültesi
Hız.	:	Hazreti
İFAV	:	İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
krş.	:	Karşılaştırınız
md.	:	Madde
No.	:	Numara
nşr.	:	Neşreden
ö.	:	Ölüm
sad.	:	Sadeleştirenler
TDV	:	Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	:	Tahkik eden
trc.	:	Tercüme eden
t.y.	:	Basım tarihi yok
vb.	:	Ve benzeri, ve benzerleri, ve bunun gibi
vd.	:	Ve devamı; ve diğerleri
vs.	:	Vesaire

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu ve Önemi

Kur'ân, insanların rahat anlayabilmeleri için kolaylaştırılmış ilâhî bir kitaptır. Kur'ân'ı indirenin ve onu beyân etmekle görevlendirilenin yaptığı açıklamalarla yetinmeyen ve daha fazla bilgi talep eden insanoğlu, onu daha iyi anlayabilmek için her asırda çok sayıda tefsir kaleme almıştır. Bu bağlamda, Kur'ân'ın daha iyi anlaşılabilmesi ve karşılaşılan sorunların çözülebilmesi için ehil âlimler işe koyulmuş ve ellerinden gelen gayreti sarf etmişlerdir. Allah'ın kitabı hakkında söz söylemenin sorumluluk isteyen bir faaliyet olduğu üzerinde duran âlimler işi başta sıkı tutmuşlar ve Kur'ân'ın te'vîl edilebilmesi için birçok kural getirmişlerdir. Örneğin, bir şahsın müfessir olabilmesi için hangi ilimlerle donanmış olması gerektiği, Kur'ân'ın te'vîlinin mümkün olup olmadığı, Kur'ân ilimlerinin mahiyeti ve sayısı gibi birçok meseleyi vuzuha kavuşturmuşlardır. Bu gayretler sonucunda Kur'ân'ın anlaşılmasına yardımcı olan ulûmü'l-Kur'ân teşekkül etmiş ve müfessir için mutlaka bilinmesi gereken ilimlerden addedilmiştir.

Kur'ân'ın daha iyi anlaşılabilmesi için gayret sarf eden âlimlerden biri de *Nazmü'd-dürer fî tenâsübi'l-âyât ve's-süver*¹ adlı eserin müellifi Burhânüddîn İbrâhîm bin Ömer el-Bikâî'dir. Bikâî, yazdığı bu tefsiri ile özellikle münasebet konusunda kendisinden övgü ile söz ettirmiş, Ehl-i kitaptan nakilde bulunurken doğrudan Tevrat, Zebûr ve İncil'den aktarımda bulunmuş, bu yüzden de tenkide tâbi tutulmuş ve ağır hücumlara maruz kalmıştır. Bikâî, özellikle Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî (Ölüm 505/1111), Ebû Hafs Şerefüddîn Ömer b. Alî el-Mısırî (İbnü'l-Fârız) (ö. 632/1235) ve Muhyiddîn Muhammed b. Alî el-Arabî el-Hâtimî (Muhyiddîn İbnü'l-Arabî) (ö. 638/1240) gibi mutasavvıflara, bazı görüşleri nedeniyle karşı çıkmış ve bu sebeple de hücumlara uğramıştır. Yazdığı tefsiri her ne kadar “altın suyu ile yazılması gereken bir tefsir”² olduğu Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn

¹ Bikâî, tefsirine “*Fethu'r-Rahmân fî tenâsübi eczâi'l-Kur'ân*” veya “*Tercümânü'l-Kur'ân ve mebdei münâsebâti'l-furkân*” isimlerinin de verilmesinin uygun olabileceğini söylemektedir. bk. Ebü'l-Hasen Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer el-Bikâî, *Nazmü'd-dürer fî tenâsübi'l âyât ve's-süver*, thk. Abdürrezzâk Gâlib el-Mehdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995), 1/5.

² Ahmet Şihâbüddîn İbn Hacer el-Heytemî el-Mekkî, *el-Fetâvâ el-hadisiyye* (Basım yeri yok: Dâru'l-Fikr, Basım tarihi yok), 39.

Ahmed b. Muhammed el-Heytemî (İbn Hacer el-Heytemî) (ö. 974/1567) gibi âlimler tarafından ifade edilse de yukarıda bahsedilen mutasavvıflara karşı çıkması ve onları zındıklıkla itham etmesi tefsirinin yeterince takdir edilmemesine sebebiyet vermiştir.

Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî (İbn Hacer el-Askalânî) (ö. 852/1449) ve Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed el-Cezerî (İbnü'l-Cezerî) (ö. 833/1429) gibi âlimlerin rahle-i tedrisatlarından geçmiş bir müfessir olan Bikâî'nin *Nazmü'd-dürer* adlı tefsiri çeşitli yönleriyle ilim adamlarının ilgisini çekmiştir. Bikâî, kendisinden önce bu tarzda bir tefsir yazılmadığını, geçmiş müfessirlerin ihmal ettiğini ileri sürdüğü sûreler ve âyetler arasındaki münasebeti kendisi gibi kimsenin ortaya çıkartmadığını belirterek, bu hedefine ulaşabilmek için tefsirini yirmi küsur senede tamamlayabilmiştir.³ Sûreler ve âyetler arasındaki bağlantıyı çözebilmek için bazen aylarca düşündüğünü ifade eden Bikâî, bu tefsiri yazmaya başlamadan önce ve yazarken manevi yardımlar gördüğünü de ifade etmektedir.⁴

Nazmü'd-dürer tefsiri, münasebet konusu yanında özellikle doğrudan Tevrat, Zebûr ve İncil'den nakilde bulunması dışında âyetlerin iniş sebeplerini sağlam kaynaklara dayanarak ele alması, muhkem müteşâbih konularını işlerken orta yolu tutması, nesh konusunda temkinli davranması, kelime izahları, kıssalar, İsrâiliyat konularında yeterli miktarda bilgiler sunması tefsirin önemini artırmaktadır.

Bu bağlamda Bikâî'nin Kur'ân ilimlerine dair görüş ve izahlarının iyi anlaşılması, bu ilimleri tefsirinde ne kadar kullandığı, hangi bakış açıları getirdiğinin ortaya çıkarılması gerekmektedir. Kur'ân ilimlerinin önemszenmesi ve kullanılması, tefsirin kıymetini bir o kadar daha artırmaktadır. Bu bağlamda Bikâî, tefsirinde Kur'ân ilimlerini nasıl kullanmış, Kur'ân ilimlerine tefsirinde ne ölçüde yer vermiştir? Bu ve benzeri soruların cevabını bulabilmek için çalışmanın konusunu, Bikâî'nin *Nazmü'd-dürer* adlı tefsirindeki Kur'ân ilimleri teşkil etmektedir.

³ Bikâî, 861 senesinde tefsirini yazmaya başlar. Ara verip iki eser yazdıktan sonra tefsirine devam eder. 875'te müsvedde olarak tefsirinin yazma işini bitirir. 882 senesinde Şam'da tefsirinin temize çekme işlemini tamamlar. Bakınız Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/ 3-9.

⁴ Bikâî, on yaşlarında Hz. Peygamber'i ve Cebrâil'i rüyasında yönlerini doğruya doğru yönelmiş oldukları halde iki beyaz ata binmiş olarak gördüğünü aktarmaktadır. Bu rüya esnasında Peygamberimizin ona bir elma verdiğinden bahsetmektedir. Bu rüyayı, ileriki hayatında manevi yardım/ilham görmesi olarak telakki etmektedir. Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/5; Ebü'l-Hasen Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer el-Bikâî, *'Unvânü'z-zamân bi terâcimi's-şüyûh ve'l-ekrân*, Tahkik eden Hasan Habeşî (Kahire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 2001) 2/6.

Araştırmanın Amacı

Bu çalışmada, *Nazmü'd-dürer* tefsirin Kur'ân ilimlerini nasıl kullandığı ve bu ilimlerin ilgili tefsirde ne kadar etkili olduğu incelenecektir. Ayrıca bu ilimlerin yöntem açısından bir işlevi olup olmadığı değerlendirilecektir. Böylelikle Kur'ân'ın tefsir ve te'vilinde ulûmü'l-Kur'ân olarak bilinen ilimlerin müfessir için hangi anlamları taşıdığı ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Nazmü'd-dürer tefsirinde dağınık halde bulunan Kur'ân ilimleriyle ilgili bilgilerin bir araya toplanması, faydalı bir çalışma olacağı ve bu alandaki bir boşluğun doldurulmasına katkı sağlayacağı düşüncesiyle “Bikâî'nin *Nazmü'd-Dürer* Adlı Tefsirinde Kur'ân İlimleri” konulu tez çalışmasına karar verilmiştir. Çünkü Bikâî'nin Kur'ân ilimlerine genel bakışını ve bu ilimlerin *Nazmü'd-dürer*'de işlenişini içeren bir çalışmanın olmaması bizi bu konuyu araştırmaya sevk etmiştir.

Bikâî'nin yaşadığı asırdan önce, Kur'ân ilimlerini içeren birçok önemli eser telif edilmişti. Özellikle, kendisinin de takdir ettiği Bedrüddîn Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşî (ö. 794/1392), *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* isimli eserini yazmıştı. Bikâî'nin talebeleri arasında yer alan Ebü'l-Fazl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî de (ö. 911/1505) Zerkeşî'nin *el-Burhân* isimli eserinden etkilenecek *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*'ı te'lif etmişti. Aynı zamanda Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer el-Hârizmî ez-Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf*ı, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî'nin (ö. 606/1210) *Mefâtihi'l-gayb*ı, Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *Envârü't-tenzîl*'i ve Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî'nin (ö. 745/1344) *Bahrü'l-muhît* isimli tefsirleri de telif edilmişti. Dolayısıyla, Bikâî'nin önünde tefsir yazabilmek için tefsir ve Kur'ân ilimleriyle ilgili her türlü malumat azami ölçüde olgunlaşmıştı.

Araştırmanın Yöntemi ve Süreci

Kur'ân ilimleri hakkında bilgi edinmek isteyen biri, bu alanla ilgili yazılmış eserlerden aradığı bilgiyi bulabilir. Aynı şekilde, mukaddimelerinde Kur'ân ilimlerine değinen tefsirlerde de bu tür bilgilere ulaşmak mümkündür. *Nazmü'd-dürer* tefsirinin giriş kısmında ise Kur'ân'ın tefsir edilmesinin büyük sorumluluk ve ehliyet gerektiren bir faaliyet olduğu vurgulanmakta, bu konuyla ilgili âyet ve hadislerden, âlimlerin sözlerinden alıntılar yapılmaktadır. Ayrıca, münasebet ilminin

önemine dikkat çekilmekte ve önceki âlimlerin bu konuya yeterince önem vermedikleri ifade edilmektedir.

Bikâî, diğer klasik tefsirlerde olduğu gibi Kur'ân'ı âyet âyet yorumlamaktadır. *Nazmü'd-dürer*'de müellif bazen Kur'ân ilimlerinin tanımlarını verilirken, bazen de âyetleri yorumlarken görüş ve açıklamalarını dolaylı olarak sunmaktadır. Bu çalışma ile *Nazmü'd-dürer*'in oluşumunda etkili olan Kur'ân ilimlerinin ulûmü'l-Kur'ân içerikli eserlerdeki düzenle uyumlu hale getirilecek, tefsirde ele alınan Kur'ân ilimlerinin her birinin bir bütünlük içinde ele alınabilmesi için Bikâî'nin ilgili açıklamaları bir arada incelenecek ve *Nazmü'd-dürer*'de Kur'ân ilimlerinin nasıl ele alındığı tespit edilecektir.

Bikâî'nin Kur'ân ilimleri ile ilgili görüşlerini ve tefsirinde bu konuları nasıl işlediğini tespit edebilmek için, öncelikle Kur'ân ilimleri hakkında detaya girmeden yeterli miktarda bilgi sunulacaktır. Ardından, bu bilgilerin işaret ettiği örnekler *Nazmü'd-dürer* tefsirinden tespit edilecektir. Verilen örnekler üzerinden tefsirin Kur'ân ilimleri yönü ortaya çıkarılacaktır. Bu bağlamda, literatüre dayalı tasviri (deskriptif) bir araştırma olan çalışmamızda, Bikâî'nin Kur'ân ilimlerini nasıl ele aldığı, Kur'ân ilimlerinin hangi yönlerini ön plana çıkardığı, konularla ilgili yapılan tartışmalara ne ölçüde yer verdiği ve ihtilafları nasıl çözdüğü araştırılacaktır.

Bikâî, tefsirini yazarken Kur'ân ilimlerinin tanımını yapıp yapmadığı, bu ilimlere farklı bir anlam yükleyip yüklemediği araştırılacak, eleştirdiği herhangi bir konu varsa bunlar tespit edilecektir. Böylelikle tefsirinin Kur'ân ilimleri yönüyle ayrıcalıklı bir niteliğe sahip olup olmadığı ortaya çıkarılacaktır.

Bikâî ve tefsiri üzerine tespit edebildiğimiz kadarıyla birkaç Arapça çalışma yapılmıştır. Örneğin Bikâî'nin *Nazmü'd-dürer* tefsirdeki metodu ilk olarak Muhammed Buhayrî İbrâhîm tarafından 1972 yılında çalışılmıştır.⁵ Yine Bikâî'nin tefsirdeki metodu, Ekrem Abdülvehhâb el-Mevsilî tarafından, “*Burhânüddîn el-Bikâ'î ve menhecüh fi't-tefsîr*”⁶ isimli tezi ile ortaya çıkarılmaya gayret edilmiştir. Bu

⁵ Muhammed Buhayrî İbrâhîm, *Menhecüh l-Bikâ'î fi tefsirih en-Nazmü'd-dürer fi tenâsübi'l-âyât ve's-süver* (Kahire: Câmiatü'l-Ezher Külliyyetü Usûli'd-dîn, Doktora Tezi, 1972). (Tüm çabalarımıza rağmen bu çalışmaya ulaşamadık.) Ömer Kara, “Bikâî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankar: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), yeni dijital versiyonu 16.02.2024.

⁶ Ekrem Abdülvehhâb el-Mevsilî, “*Burhânüddîn el-Bikâ'î ve menhecüh fi't-tefsîr* (Bağdat: Câmiatü'l-İslamiyye, Yüksek Lisans Tezi, 2014). *Nazmü'd-dürer* tefsirinin özeti olan *Delâletü'l-burhân* isimli eserle ilgili olarak Abdullah Abdürrahman el-Hatîb tarafından doktora tezi yapılmıştır. bk.

tezde Bikâî'nin hayatı, eserleri, tefsirinin rivâyet yönüyle değeri, sarf-nahiv ve lügat konularını ele alması, İsrâiliyat ve Ehl-i kitaptan nakilde bulunması, sebeb-i nüzûl, kıraat ve münasebet konuları ele alınmakta, ardından tefsirinin kıymeti ve etkileri üzerinde durulmaktadır. *Nazmü'd-dürer*'in kıraat ilmi yönü *Menhecü'l-Bikâ'i fî'l-kıraât fî tefsîrih Nazmü'd-dürer fî tenâsübi'l-âyât ve's-süver*⁷ isimli çalışma ile Sâlih İsmâil Ebû Ubeydullah tarafından ele alınmıştır. Bikâî'nin itikâdî görüşleri ve muhaliflere karşı gelmesi, “*Ârâu el-imâm el-Bikâ'i el-i'tikadiyye ve cuhûduh fî'r-red 'ale'l-muhâlifîn*”⁸ isimli çalışma Osman b. Müsfir ez-Zehrânî tarafından yapılmıştır. *Nazmü'd-dürer*'deki münâsebetü'l-Kur'ân, Meşhûr Mûsâ Meşhûr Müşâhire tarafından “*et-Tenâsübü'l-Kur'ânî 'inde'l-imâmi'l-Bikâ'i*”⁹ çalışma ile incelenmiştir. *Nazmü'd-dürer*'in te'vîl yöntemi, Mahmûd Tevfik Muhammed Sa'd “*el-Îmâmü'l-Bikâî cihâduh ve minhâcu te'vîlih belâğâtî'l-Kur'ânî'l-Kerîm*”¹⁰ isimli çalışma ile değerlendirilmiştir. *Nazmü'd-dürer* tefsirinin işârî yönünü Âmir Tevfik el-Kudât “*et-Tefsîrû'l-îşârî 'inde'l-imam el-Bikâî fî tefsîrih Nazmü'd-dürer fî tenâsübi'l-âyât ve's-süver*” isimli çalışma ile ortaya çıkarılmıştır.¹¹ Israr Ahmad Khan, Bikâî'nin tefsir metoduyla Emîn Ahsen Islâhî'nin metodunu mukayese eden bir çalışma yapmıştır.¹²

Bikâî ve tefsiri üzerine Türkçe olarak bazı çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar arasında, Bikâî tefsiri üzerine bugüne kadar Türkçe olarak yapılmış en kapsamlı inceleme, Necati Kara tarafından hazırlanmış olan “Burhânuddîn İbrâhîm

Abdullah Abdürrahman el-Hatîb, “*Burhanüddin el-Bikâ'i ve menhecüh fî tefsîrih delâletü'l-burhânü'l-kavîm 'alâ tenâsübi âyil'l-Kur'ân'il-azîm*” (Riyad: Mekebetü'l-Melik Fahd, Doktora Tezi, 2005).

⁷ Sâlih İsmâil Ebû Ubeydullah, *Menhecü'l-Bikâ'i fî'l-kıraat fî tefsîrih Nazmü'd-dürer fî tenâsübi'l-âyât ve's-süver* (Gazze: Câmiatü'l-İslâmiyye, Yüksek Lisans Tezi, 2012).

⁸ Osman b. Müsfir ez-Zehrânî, *Ârâu el-imâm el-Bikâ'i el-i'tikadiyye ve cuhûduh fî'r-red 'ale'l-muhâlifîn* (Mekke: Câmiatu Ümmü Kurâ, Doktora Tezi, 2006).

⁹ Meşhûr Mûsâ Meşhûr Müşâhire, *et-Tenâsübü'l-Kur'ânî 'inde'l-imâmi'l-Bikâ'i* (Ammân: Câmiatü'l-Urduniyye, Yüksek Lisans Tezi, 2001).

¹⁰ Mahmûd Tevfik Muhammed Sa'd, “*el-Îmâmü'l-Bikâî cihâduh ve minhâcu te'vîlih belâğâtî'l-Kur'ânî'l-Kerîm*” (Kahire: Mektebe Vehbe, 2003).

¹¹ Âmir Tevfik el-Kudât “*et-Tefsîrû'l-îşârî 'inde'l-imam el-Bikâî fî tefsîrih Nazmü'd-dürer fî tenâsübi'l-âyât ve's-süver*” (Amman: Câmiatü'l-ulûmî'l-İslâmiyyeti'l-âlemiyye, Doktora Tezi, 2011).

¹² Israr Ahmad Khan, “Al-Biqā'î and Islāhî: A Comparative Study of Tafsîr Methodology”, *Intellectual Discourse*, XI/2, Selangor 2003, 183-207. bk. Kara, “Bikâî”, yeni dijital versiyonu 16.02.2024.

el-Bikâ'î ve Tefsirindeki Metodu" ¹³ adlı doktora tezidir. Necati Kara, bu tezinde Bikâ'î'nin hayatını ve eserlerini tanıtmakta, *Nazmü'd-dürer* tefsirini rivâyet (Kur'ân'ın Kur'ân'la, sünnetle, sahabe ve tabiûn görüşleriyle tefsiri, sebab-i nüzûl, nâsih-mensûh, İsrâiliyât) ve dirâyet (sarf, fıkıh, kelâm ve tasavvuf açısından münâsebât, i'câz, kıraat ve muhkem, müteşâbih) yönleriyle değerlendirmektedir. Bu bağlamda Kara, bazı Kur'ân ilimlerine özel olarak yönelmekte, bir kısmından ise genel olarak bahsetmektedir. Ayrıca, *Nazmü'd-dürer*'de Kur'ân ilimlerinin yerini ele alırken verdiği örneklerle sınırlı bir alana yönelmektedir. Örneğin, münasebet konusunu ele alırken münasebet ve münâsebetü'l-Kur'ân kavramları üzerinde durmakta, âyetler arası münasebetin bulunma yöntemleri ve münasebetin tarihi kısaca açıklamaktadır. Münasebete karşı çıkanlardan kısaca söz etmektedir. Sûreler arası münasebet ve âyetler arası münasebeti ilk dört sûreden bir iki örnek vererek işlemekte ve kısaca ne yapıldığını belirtip konuyu tamamlamaktadır. Ayrıca i'câzü'l-Kur'ân', muhkem ve müteşâbih, Ehl-i kitaptan nakilde bulunma hususunda da birçok konu göz ardı edilmektedir. Örneğin müteşâbih ilmi anlatılırken sadece "yedullâh" ve "istivâ" hakkında bilgi verilmekle yetinilmektedir. Bu çalışmamızda ise daha kapsayıcı örnekler verilmekte, Bikâ'î'nin münasebet konusuna yaklaşımı, münasebeti tespitteki metodu, sûreler arası münasebette bir sûrenin sonu ile diğerinin başlangıcı arasındaki ilişki, son dokuz sûrenin önceki sûrelerle bağlantıları, aynı sûrelerin kelime sayıları ile tarihi olaylar arasındaki bağlantıya değinilmektedir. Bu durum, sebab-i nüzûl, kıraatler ve nâsih-mensûh, kıssalar, meseller, huruf-ı mukattaa gibi konular için de geçerlidir. Çalışmamız, adı geçen çalışmadan Kur'ân ilimleri yönüyle hem kapsam hem de içerik olarak farklılık arz etmektedir.

Nazmü'd-dürer tefsiri üzerine yukarıda değerlendirilmesi yapılan metot çalışması dışında AbdürRahîm Kaplan tarafından, "*Bikâ'î'nin Nazmü'd-Dürer'inde İsrâiliyât*"¹⁴ isimli doktora çalışması yapılmıştır. Bu çalışmada Bikâ'î'nin İsrâiliyat'a bakışı ve İsrâiliyat'tan delil getirmesi üzerinde durulmuştur. Yusuf Turan tarafından ise "*Burhanüddîn Ebü'l-Hasan İbrâhîm b. Ömer el-Bikâ'î'nin Mesâ'idü'n-nazar li'l-*

¹³ Necati Kara, *Burhânuddîn İbrâhîm el-Bikâ'î ve Tefsirindeki Metodu* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Doktora Tezi, 1981).

¹⁴ Abdürrahîm Kaplan, *Bikâ'î'nin Nazmü'd-Dürer'inde İsrâiliyât* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2018).

işrâfî 'alâ makâsidü's-süver Adlı Eseri ve Tefsir İlmindeki Yeri"¹⁵ isimli yüksek lisans tezi ile sûrelerin maksatları detaylı olarak ele alınmıştır.

Bikâî ve tefsiri üzerine tespit edebildiğimiz kadarıyla Türkçe olarak şu makaleler yazılmıştır: Ömer Kara, "Bikâî'nin 'Nazmü'd-dürer'inde Yer Alan İhtibâk Metinleri Bir İnşâ Denemesi"¹⁶; Mustafa Özel, "Tefsir Kaynağı Olarak Kitâb-ı Mukaddes: İbrâhim Bikâî Örneği"¹⁷; Mesut Kaya, "De ki: Tevrat'ı Getirin de Okuyun Tefsirde Kitâb-ı Mukaddes'ten Nakilde Bulunmanın Meşruiyeti Bağlamında Bikâî-Sehâvî Polemiği"¹⁸; Arif Aytekin, "Bikâî'nin Ruh Görüşü"¹⁹; Abdurrahîm Kaplan, "Bikâî'nin Nazmü'd-dürer Adlı Tefsirinde İsrailiyât-Amaç, Dayanak ve Sınırlar-"²⁰; Adnan Arslan, "Bikâî'nin Nazmü'd-dürer Tefsirinde Münasebet İlmine Dair Bir İnceleme: 30. Cüz Özelinde"²¹; Ali Kaya, "Bismelenin Sûre Muhtevasıyla Yorumu: Ömer Nesefî ve Bikâî Örneği."²²

Kur'ân ilimleri ile ilgili olan bu çalışmalarda, Bikâî'nin konuları ele alışı hem sınırlı kalmakta hem de derinlikten yoksun bulunmaktadır. Gerçekleştirdiğimiz çalışma ise Bikâî'nin tefsirinde Kur'ân ilimlerinin tamamının nasıl ele alındığını ve bu ilimlerin tefsirine ne tür katkılar sağladığını kapsamlı bir şekilde incelemektedir. Böylelikle daha önce bu alanda yapılmamış bir çalışmayı gerçekleştirerek önemli bir boşluğu doldurmak ve tefsirinde dağınık halde bulunan Kur'ân ilimlerini sistemli bir şekilde bir araya getirmek suretiyle farklılık oluşturmak hedeflenmektedir.

Çalışmamız giriş ve üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, tezimizin temelini oluşturan Kur'ân ilimlerinin tanımı, önemi ve tarihi gelişimi

¹⁵ Yusuf Turan, *Burhanüddin Ebü'l-Hasan İbrâhîm b. Ömer el-Bikâî'nin Mesâ'idü'n-Nazar li'l-İşrâfî 'alâ Makâsidü's-Süver Adlı Eseri ve Tefsir İlmindeki Yeri* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

¹⁶ Ömer Kara, "Bikâî'nin Nazmü'd-dürer'inde Yer Alan İhtibâk Metinleri Bir İnşâ Denemesi", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/3 (2000).

¹⁷ Mustafa Özel, "Tefsir Kaynağı Olarak Kitâb-ı Mukaddes: İbrâhim Bikâî Örneği", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (2010).

¹⁸ Mesut Kaya, "De ki: Tevrat'ı Getirin de Okuyun, Tefsirde Kitâb-ı Mukaddes'ten Nakilde Bulunmanın Meşruiyeti Bağlamında Bikâî-Sehâvî Polemiği", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 13/2 (2013).

¹⁹ Arif Aytekin, "Bikâî'nin Rûh Görüşü", *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (2018).

²⁰ Abdurrahim Kaplan, "Bikâî'nin Nazmü'd-dürer Adlı Tefsirinde İsrailiyât -Amaç, Dayanak ve Sınırlar", *The Journal of Academic Social Science Studies [JASSS]* 71 (2018).

²¹ Adnan Arslan, "Bikâî'nin Nazmü'd-Dürer Tefsirinde Münasebet İlmine Dair Bir İnceleme: 30. Cüz Özelinde", *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 5/1 (2021).

²² Ali Kaya, "Bismelenin Sûre Muhtevasıyla Yorumu: Ömer Nesefî ve Bikâî Örneği", *Eskiyeşi*, 46 (Mart 2022).

hakkında bilgiler sunulmuştur. Kur'ân ilimleri ile ilgili eserlerden yola çıkarak her konuyu kendi bütünlüğü içinde ele alıp, Kur'ân'ı anlamaya yardımcı olan ilimler hakkında genel bilgiler verilmiştir. Ancak Bikâî'nin verdiği örnekleri kıyaslamaya yetecek kadar yeterli bilgi sunulmasına özen gösterilmiştir. Bu bağlamda, *Nazmü'd-dürer* tefsirinden Kur'ân'ın anlamıyla ilgili Kur'ân ilimleri kapsamına giren en önemli örnekler seçilerek verilmeye gayret edilmiştir. İkinci bölümde, tarihsel açıdan Kur'ân'ı inceleyen ilimler detaylı bir şekilde incelenmiştir. Üçüncü bölümde ise, lafzî yönüyle Kur'ân'ın anlaşılmasına yardımcı olan ilimlerin *Nazmü'd-dürer* tefsirinde nasıl işlendiği üzerinde durulmuştur.

Nazmü'd-dürer'in en belirgin özelliklerinden biri, âyetler ve sûreler arasındaki münasebet ilmidir. Tefsirin başından sonuna kadar bu ilim detaylı bir şekilde ele alınmaktadır. Bununla birlikte, Ehl-i Kitap'tan yapılan nakiller de tefsirin öne çıkan bir diğer yönüdür. Bu sebeple, çalışmada her iki ilim diğerlerine göre daha kapsamlı olarak ele alınacaktır. Bunun yanı sıra, *Nazmü'd-dürer*'in en çok etkilendiği tefsirlerin başında *Mefâtihu'l-gayb* ve *el-Bahrü'l-muhît* gelmektedir. Bu nedenle, kıyaslama yapabilmek için örnekler ağırlıklı olarak bu iki tefsirden verilecektir.

Çalışmamızda Abdürrezzâk Gâlib el-Mehdî tarafından tahkik edilen, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye tarafından Beyrut'ta 2011 yılında sekiz cilt olarak dördüncü baskısı yapılan nüsha tercih edilmiştir. Söz konusu baskıda âyetlerin gruplandırılmış olması, hadislerin tahrir edilmesi ve dipnotlarda yönlendirici açıklamaların yer alması tercihimizde etkili olmuştur. Kullandığımız nüsha dışında tahkikli, farklı bir baskısı da Dâru'l-Kütübi'l-İslâmiyye tarafından Kahire'de 1984 yılında 22 cilt olarak basılmıştır.

Kur'ân ilimlerini ele alırken başta ez-Zerkeşî'nin *el-Burhân'ı*, Süyûtî'nin *el-İtkân'ı*, Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî'nin (ö. 1367/1948) *Menâhilü'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân'ı*, Subhî es-Sâlih'in (ö. 1399/1978) *Mebâhis fî ulûmi'l-Kur'ân'ı*, Mennâü'l-Kattân'ın, *Mebâhis fî ulûmi'l-Kur'ân'ı*, Adnân Zerzûr'un *Ulûmü'l-Kur'ân'ı*, Fehd er-Rûmî'nin, *Dirâsât fî ulûmi'l-Kur'ân'ı*, İsmâil Cerrahoğlu'nun *Tefsir Usulü*, Muhsin Demirci'nin *Tefsir Usulü*, Abdurrahmân Çetin'in *Kur'ân İlimleri ve Kur'ân-ı Kerîm Tarihi* isimli eserleri başta olmak üzere burada tek tek isimlerini yazmayı gerekli görmediğimiz birçok kaynaktan istifade edilmiştir. Bu çalışmada, Kur'an ilimlerinin sınırlarının belirlenmesinde başvuru kaynağı olarak

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi esas alınmıştır. Ayrıca Arapça kelimelerin, müellif ve kitap isimlerinin yazılmasında da yine adı geçen esere müracaat edilmiştir.

Âyetlerin meâllerinde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın "*Kur'ân-ı Kerîm Meâlî*" (Komisyon) tercih edildi. İhtiyaç olduğunda farklı bir meâl kullanıldıysa bu da ayrıca belirtildi.

Kapsam ve Sınırlılıklar

Her ne kadar bazı tanımlamalarda Kur'ân ilimlerinin sayısının sınırsız olduğu iddia edilse de bu çalışmanın belirli bir sınır içinde kalması gerekmektedir. Bu bağlamda, çalışmada kullanılacak Kur'ân ilimlerinin, temel ulûmü'l-Kur'ân kaynakları ile *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki Kur'ân ilimleri başlıkları arasında yer alması, ayrıca bu başlıkların Kur'ân'ın anlaşılmasına doğrudan yardımcı olan ilimlerden olması zorunludur. Bu sebeple Kur'ân'ı tanımlayan ilimler bu çalışmanın kapsamı dışındadır. Bu çalışmanın diğerlerinden farkı, Kur'ân ilimleri adı altında yazılmış eserlerde ele alınan ilimlerin neredeyse tamamının dâhil edilmesiyle, *Nazmü'd-dürer* tefsirinde yer alan ve almayan tüm Kur'ân ilimlerinin kapsamlı bir şekilde incelenmesine imkân tanınmasıdır.

Münâsebetü'l-Kur'ân ilmi başta olmak üzere Ehl-i kitaptan doğrudan nakillerde bulunması, İsrâiliyat'a yaklaşımı, tefsirde kullandığı hadislerin sıhhatini değerlendirmesi, kıraat ilmine yaklaşımı, hurûf-ı mukattaa'yı farklı şekilde ele alması gibi konular, *Nazmü'd-dürer*'in belirgin özelliklerindendir. Bu çalışma, Bikâî'nin Kur'ân ilimlerine dair görüş ve açıklamalarının incelenmesi, bu ilimlerin tefsirdeki yerinin anlaşılması, tefsir ilmiyle uğraşacak olanların farklı bakış açıları edinmelerine katkı sağlaması ve Bikâî'nin tefsir anlayışını derinlemesine kavramak isteyen araştırmacılar için önemli bir kaynak olması ümit edilmektedir.

1. NAZMÜ’D-DÜRER’DE ANLAM İÇERİKLİ KUR’ÂN İLİMLERİ

1.1. Kur’ân İlimleri

İslâm âlimleri, Kur’ân-ı Kerîm’in anlaşılması ve tefsir edilebilmesi için birtakım kurallar vazetmiş ve bu kurallara bağlı kalındığında isabetli bir tefsir yazılacağına kanaat getirmişlerdir.²³ Tefsir yaparken mutlaka bilinmesi ve uyulması gereken kuralları bir bütün olarak Kur’ân ilimleri ele almakta ve müfessirin daha isabetli yorum yapabilmesine yardımcı olmaktadır.

Ulûmü’l-Kur’ân tabirinin, terim anlamıyla ilk defa ne zaman ortaya çıktığı, bu isimle yazılan ilk eserin hangisi olduğu tam olarak bilinmemektedir. Ulûmü’l-Kur’ân ifadesinin muhtevasına ve amacına dair bilgilere, daha çok son yüzyılda yazılan eserlerdeki tanımlarda rastlandığı gözlenmektedir. Örneğin tefsir ilimlerinin şifahi olarak ortaya çıkmaya başladığı zaman diliminde bu kavramın günümüzde kullanıldığı haliyle bir tanıımı yapılmadığı gibi, günümüze gelinceye kadar üzerinde görüş birliğine varılan bir tanıımı da yapılmamaktadır. Her ne kadar tanımlamanın tarihi seyri ele alınacak olsa da konuya ışık tutması açısından ulûmü’l-Kur’ân kavramı şöyle tanımlanmaktadır: “Kur’ân-ı Kerîm’in tefsiriyle yakından ilgili olan veya Kur’ân’ın bünyesine ait ilimlerdir.”²⁴

Ulûmü’l-Kur’ân terkinde yer alan “ilim”²⁵ kavramı, doğrudan konumuzla bağlantılı değildir. Asıl konumuz, belirli bir alana ait bilgi birikiminin sistemli ve disiplinli bir şekilde ele alındığı Kur’ân ilimlerini kapsamaktadır. Bu nedenle, bu kavramın daha geniş bir şekilde incelenmesi gerekmektedir. İlk olarak, “ulûmü’l-Kur’ân” kavramının kullanılmaya başlandığı tarihten itibaren günümüze kadar olan tarihi gelişimi ele alınacak ve ardından bu kavramın günümüzde kabul gören tanıımı üzerinde durulacaktır.

²³ Takiyyüddîn Ebü’l-Abbâs Ahmed b. Abdilhalîm İbn Teymiyye, *Mukaddime fî usûli’t-tefsîr* (Beyrut: Dâru Mektebetü’l-Hayat, 1980), 39 ve devamı.

²⁴ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 115.

²⁵ Bu kavramın kelime ve terim anlamları için bk. Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitabü’l-‘ayn* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 2003), “alm”, 3/221; Ebû Nasr İsmâîl el-Cevherî, *es-Sihâh tâcü’l-luğa ve tâcü’l-Arabîyye*, Neşreden A. Abdülgafûr Attâr (Mısır: Dâru’l-İlm lilmelâyîn, 1990), “alm”, 5/1990; Ebü’l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *Esâsü’l-belağa*, thk. Muhammed Basil Uyunü’s-Sûd (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1998) “alm”, 1/676; Ebü’l-Bekâ Eyyûb b. Mûsâ el-Hüseynî el-Kefevî, *el-Külliyât* (Lübnan: Müessesetü’r-Risâle, 1998), “alm”, 610 vd.; İlhan Kutluer, “İlim” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara, TDV Yayınları, 2000), 22/109.

En erken dönemlerde ulûmü'l-Kur'ân kavramı üzerinde duran âlimlerden biri olan Ebû Şâme el-Makdisî (ö. 665/1267), bu ilim dalının tanımını yerine içeriğine odaklanmaktadır. Kur'ân'ın okunuşu, mahreçlerin düzgün çıkarılması ve tecvit kuralları gibi unsurların önemini kabul etmekle birlikte, asıl vurgusunu Kur'ân'la amel etmeye yapmaktadır. Ona göre, Kur'ân'ı anlamak ve hayatımıza tatbik etmek için gerekli olan ilimler ulûmü'l-Kur'ân'ın asıl özünü oluşturmaktadır.²⁶

Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ eş-Şâtîbî (ö. 790/1388) de Ebû Şâme gibi ulûmü'l-Kur'ân kavramının tanımını değil içeriğine yoğunlaşmaktadır. O, Kur'ân ilimlerini: Arap dili ve edebiyatı, nâsih, mensûh gibi yüce Allah'ın Kur'ân'daki muradını anlamaya yarayan yani “vesile ilimler”; “Kur'ân'dan elde edilen ilimler” ve son olarak “Arapça'ya dayanarak elde edilen ilimler” şeklinde üçlü bir tasnife tabi tutmaktadır.²⁷

Kur'ân ilimlerine dair sonraki dönemlerde yazılan eserlerde etkileri inkâr edilemeyecek kadar hayli fazla olan Zerkeşî ve Süyûtî, kitaplarını her ne kadar Kur'ân ilimlerine hasretseler de eserlerinde ulûmü'l-Kur'ân tanımını yapmadıkları görülmektedir.²⁸ Zerkeşî ve Süyûtî, eserlerinde daha çok Kur'ân ilimlerinin kapsamına yoğunlaşarak, ulûmü'l-Kur'ân içerisinde yer alan konuların sayısı ve niteliği hakkında detaylı bilgi sunmaktadır. Bu bağlamda her iki müellifin Kur'ân ilimlerinin tanımına değil de Kur'ân ilimleri hangi ilimleri içerdiği ve sınırlarının olup olmadığı üzerine yoğunlaştıkları müşahede edilmektedir.

Ulûmü'l-Kur'ân tanımlarının son asırda daha çok şekillendiği önceden zikredilmişti. Örneğin, Zürkânî Kur'ân ilimlerini şöyle tanımlamaktadır: “İster Kur'ân'ın ilahî kitap olma yönü olsun, ister hidâyeti ve i'câzı olsun, Kur'ân'la ilişkisi olan bütün ilimler ulûmü'l-Kur'ân'dır. Kur'ân'ın inmesi, tertibi, toplanması, yazılması, kıraati, tefsiri, i'câzı, nâsihi-mensûhu ve benzeri yönlerinden onunla ilgili

²⁶ Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâîl Ebû Şâme el-Makdisî, *el-Mürşidü'l-vecîz ilâ ulûm tete'alleku bi'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk. Tayyar Altıkulaç (Beyrut: Dâru Sâdır, 1975), 193.

²⁷ Ebû İshâk eş-Şâtîbî, *el-Muvâfakât fî usûli's-şeri'a* (Mekke: Vezâretü's-Şüûni'l-İslâmî, t.y.), 3/280 vd.

²⁸ Bedrüddîn Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Yusuf Abdurrahmân el-Ma'reşlî (Beyrut: Dâru'l-Marife, 1990), 1/98 vd.; Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâlüddîn es-Süyûtî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm (Mekke: Vezâretü's-Şüûni'l-İslâmî, 2009), 1/3-14.

olan konulardır.”²⁹ Ulûmü’l-Kur’ân’a dair eser yazan âlimlerden Subhî es-Sâlih ise “Kur’ân’la ilgili çalışmalarda takip edilen metot, teferruat üzerinde de durmayı gerektirir. Bu sebeple bu ilimlerin hepsini içine alan kısa bir isim gerekiyordu. İşte bu ilme ulûmü’l-Kur’ân ismi verildi”³⁰ sözleriyle ulûmü’l-Kur’ân isminin kullanılma gerekçesine değinmektedir.

Birbirine yakın farklı tanımlar³¹ yapılmakla birlikte ulûmü’l-Kur’ân’ın “Kur’ân’ın anlaşılmasına yardımcı olan ilimler” şeklinde tanımlanması mümkündür.³²

Yukarıda anlatılanlardan hareketle Kur’ân ilimleri kavramı ilk dönemlerde doğrudan tanımı değil de içeriği ve kapsamı üzerinde daha çok durulduğu anlaşılmaktadır. Sistematik tanımlar, daha çok son asırlarda söz konusu edilmiştir. Bazen tanım yapılmaya çalışılsa da tanımdan ziyade ulûmü’l-Kur’ân’ın içeriğine yoğunlaşıldığı görülmektedir. Birbirine yakın tanımlar yapılmakla birlikte tercihen “Kur’ân’ın anlaşılmasına yarayan ve ona dayanan ilimler”³³ şeklinde yapılan tanımı çalışmamızda kullanmak üzere benimsedik.

1.1.1. Tarihi Gelişimi

Kur’ân ilimlerinin asıl hedefi, Kur’ân’ın anlaşılmasına yardımcı olmaktır. Kur’ân’ı açıklama/tebyîn görevi³⁴ Hazreti Peygamber’e verildiği gibi, bu işin

²⁹Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî, *Menâhilü’l-irfân fî ulûmi’l-Kur’ân*, thk. Ahmed Şemsüddîn (Beyrut: Dâru’l-Küttâbi’l-Arabî, 2003), 1/21. Adnan Zerzûr ise Zürkânî’nin tanımına aynen katılmakla birlikte genelde bu ilimlerle Kur’ân-ı Kerîm’in şerh, tefsir, yorum ve anlaşılmasının kolaylaştırdığını belirtmektedir. bk. Adnan Zerzûr, *Ulûmü’l-Kur’ân* (Beyrut: Mektebetü’l-İslâmî, 1991), 123. Muhammed Ali es-Sabûnî buna yakın bir tanım yapmaktadır. Muhammed Ali es-Sâbûnî, *et-Tibyân fî ulûmi’l-Kur’ân* (Dımaşk: Mektebetü’l-Gazâlî, 1401/1981), 6. Mennâü’l-Kattân’da Sabûnî’nin tanımına yakın bir tanım yapmaktadır. Mennâ‘ el-Kattân, *Mebâhis fî ulûmi’l-Kur’ân* (Kahire: Mektebetü Vehbiyye, 1995), 15-16.

³⁰ Subhî es-Sâlih, *Mebâhis fî ulûmi’l-Kur’ân* (Beyrut: Dâru’l-İlm li’l-Melâyin, 2002), 123.

³¹ Ulûmü’l-Kur’ânın birbirine yakın tanımları yapılmaktadır. Örneğin; “*Değişik açılardan Kur’ân’la ilgili olan ve her birinin müstakil bir bölüm olarak alınabildiği disiplinlere Kur’ân ilimleri denir.*” Muhammed Safâ, *Ulûmü’l-Kur’ân min hılâli mukaddimâti’t-tefsîr* (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2004), 1/49. “*Kur’ân’la ilgili olan ve ona dayanan ilimlere Kur’ân ilimleri denir.*” Muhammed b. Lutfî es-Sabbâğ, *Lemehât fî ulûmi’l-Kur’ân* (Beyrut: el-Mektebetü’l-İslâmî, 1990,) 141. “*Kur’ân’ın nüzulü, tertibi, bir araya toplanması, yazılması ve okunması, tefsiri gibi konularla ilgili küllî kaideler.*” Nureddîn İtr, *Ulûmü’l-Kur’âni’l-Kerîm* (Dımeşk: Matbaatü’s-Sabbâh, 1993), 8.

³² Fehd b. er-Rûmî, *Dirâsât fî ulûmi’l-Kur’ân*, (Riyad: Mektebetü’t-Tevbe, t.y.), 32; Sabbâğ, *Lemehât*, 141; Safâ, *Ulûmü’l-Kur’ân*, 141.

³³ Bir önceki dipnotta verilen kaynaklara istinaden.

³⁴ en-Nahl 16/44.

gerçekleştirilmesini bizzat yüce Allah üstlenmiş ve *ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا بَيَانَهُ* “Sonra onu açıklamak da bize aittir”³⁵ buyurarak, Hz. Peygamber’in yaptığı tefsirin ilâhi destekli³⁶ olduğu vurgulanmıştır. Her ne kadar günümüzde yapıldığı gibi Kur’ân’ın başından başlayıp sonuna kadar tefsir etme şeklinde olmasa da Peygamberimiz ona yüklenen tebyin görevini bihakkın yerine getirmiştir. Bununla birlikte tefsir faaliyeti en zengin tonlarıyla Asr-ı saâdette işlendiyse de o dönemde yapılan tefsirler tedvin edilmemiş, şifahî olarak aktarılmıştır. Bu bağlamda ulûmü’l-Kur’ân kavramı, bir ilim dalının ismi anlamında Hz. Peygamber zamanında kullanılmadığı gibi, sahabe ve tabiûn dönemlerinde de kullanılmamıştır.³⁷ Bununla birlikte vahiy, sebeb-i nüzûl, kıraat, Kur’ân’ın yazılması, toplanması ve çoğaltılması, noktalanması ve harekelenmesi gibi ilimler konuşulmuş, tartışılmış ve belli sonuçlara ulaşılmıştır. Hz. Peygamber, sahabe ve tâbiûn dönemlerinden hemen sonra ulûmü’l-Kur’ân’ı içeren müstakil eserler yazılmamış olsa da doğrudan Kur’ân ilimlerini içeren eserler yazılmıştır.³⁸

Kur’ân ilimleri tabirinin kavram olarak değil de içerik olarak kullanıldığı Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî’nin (ö. 204/820) Harun Reşid (ö. 193/809) ile sohbetlerinde geçtiği rivâyet edilmektedir. Kendisine Kur’ân hakkında ne bildiği sorulunca, “Tenzil ilmini mi te’vîl ilmini mi? Muhkemini mi müşabihini mi.” şeklindeki konuşmada, Kur’ân ilimlerinin temel başlıklarını saydığı göze çarpmaktadır.³⁹

Kur’ân ilimleriyle alakalı her ne kadar müstakil eser olarak sayılmasalar da 3. ve 4. asırlarda telif edilen hadis kitaplarında bazı Kur’ân ilimleri, kitap başlığı olarak yer almaktaydı. Örneğin, *fezâilü’l-Kur’ân*, *bed’ü’l-vahy*, *evvelü mâ nezele mine’l-âyet*, *kitâbü’l-mesâhif*, *hurûf-ı seb‘a* gibi Kur’ân tarihi ve muhtevasını içeren konular

³⁵ el-Kıyâme 75/18-19.

³⁶ en-Necm 53/3-4.

³⁷ Rûmî, *Dirâsât*, 40.

³⁸ Kattân, *Mebâhis*, 7-8 vd. (Bu eserde Kur’ân ilimleri sahasında müstakil eser yazan müellifler ve eserleri sırayla zikredilmektedir.); Erdoğan Baş, “Kur’ân İlimlerinin Doğuşu ve Tarihi Gelişimi (I-IV. Asır)”, *Kur’ân ve Tefsir Araştırmaları-III* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2000), 23, 37.

³⁹ Zürkânî, *Menâhil*, 1/32; Subhî es-Sâlih, *Mebâhis*, 123.

hadis kitaplarında geçmekteydi.⁴⁰ Hadis kitaplarından sonra müstakil Kur'ân ilimleri ile ilgili eserlerin yavaş yavaş ortaya çıkmaya başladığı görülmektedir.⁴¹

Hicri IV. asra kadar yazılan bazı eserlerin isimlerinde her ne kadar ulûmü'l-Kur'ân lafzı geçse de bunların bazıları Kur'ân ilimlerinin birkaçını içeren ancak daha çok farklı konuları ele alan kitaplar veya müstakil birer tefsir kitabı olduğu tespit edilmiştir. Ulûmü'l-Kur'ân sahasında ilk eser yazan müellif olarak şu isimler zikredilmektedir: Hâris el-Muhâsibî⁴² (ö. 243/857), Muhammed b. Merzubân⁴³ (ö. 309/921), Ebû'l-Hasen el-Eş'arî⁴⁴ (ö. 324/936), Ebû Bekr el-Enbârî⁴⁵ (ö. 328/939),

⁴⁰ Örneğin Buhârî'nin Sahih'inin ilk bâb "Bed'ü'l-vahy" (vahyin başlangıcı) diye başlamaktadır. Ayrıca Kitâbü't-tefsir (65. bâb) ve Fezâilü'l-Kur'ân (66. bâb) bölümleri de bulunmaktadır. bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahih* (Beyrut: Dâru İbn Kesir, 2002). Ayrıca bk. Harun Bekiroğlu, *Tefsir Metodolojisi Açısından el-Burhân ve el-İtkân* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2013), 60-64.

⁴¹ Ulûmü'l-Kur'ân sahası hakkında yazılan ilk eserleri Zürkânî, *Menâhil* isimli eserinde müellifleri ve kitaplarını tek tek ele almaktadır. Zürkânî, *Menâhil*, 1/24-25. Ayrıca bk. Subhî es-Sâlih, *Mebâhis*, 121-124; Muhammed Ebû Şehbe, *el-Medhal li dirâseti'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Riyad: Dâru'l-Livâ, 1987), 31-32; Rûmî, *Dirâsât*, 40-44.

⁴² Hâris el-Muhâsibî'nin *el-'Akl ve fehmü'l-Kur'ân* veya *Kitâbu fehmü'l-Kur'ân ve me'ânihi* isimli eserinde Kur'ân ilimlerinden halku'l-Kur'ân, fezâilü'l-Kur'ân, muhkem-müteşâbih, nâsih-mensûh, Mekkî-Medenî, üslûbü'l-Kur'ân, takdim-te'hir, izmâr, zâid harfler, mefsûl-mevsûl gibi konular ele alınmaktadır. bk. Hâris b. Esed b. Abdillâh el-Muhâsibî, *el-Akl ve fehmü'l-Kur'ân*, thk. Hüseyin Kuvvetli (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1979), 325 vd. Tartışmalar ve geniş malumat için bk. Rûmî, *Dirâsât*, 45; Subhî es-Sâlih, *Mebâhis*, 124; Birişik, "Ulûmü'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 42/133.

⁴³ Bu eserin mahiyeti (genel kanaate göre yirmi yedi cüzden meydana gelen bir tefsir kitabı sayılsa da) hakkındaki bilgi yetersizliği sebebiyle onun Kur'ân ilimlerini bir araya toplayan ansiklopedik bir kitap mı, yoksa bir tefsir kitabı mı olduğu hususu pek açık değildir. bk. Subhî es-Sâlih, *Mebâhis*, 124; Zürkânî, *Menâhil*, 1/33; Zerkûr, *Ulûmü'l-Kur'ân*, 191; Halil Çiçek, *20. Asırda Kur'ân İlimleri Çalışmaları* (İstanbul: Timaş Yayınları, 1996), 25; Ali Turgut, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1991), 18; Birişik, "Ulûmü'l-Kur'ân", 42/133.

⁴⁴ Subhî es-Sâlih, *Mebâhis*, 122; Karşılaştığınız Birişik, "Ulûmü'l-Kur'ân", 42/133.

⁴⁵ Ebû Bekr el-Enbârî'nin *'Acâibu ulûmi'l-Kur'ân* adlı eseri Kur'ân ilimlerinden Kur'ân'ın faziletleri, yedi harf, mushafın yazılması, sûre, âyet ve kelimelerin sayısı hakkında bazı bilgiler veren bir eserdir. bk. Subhî es-Sâlih, *Mebâhis*, 122. Ancak Enbârî'ye nispet edilen bu kitabın aslında Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'ye ait *Fünûnü'l-efnân* ile aynı eser olduğu da söylenmektedir. bk. Birişik, "Ulûmü'l-Kur'ân", 42/133.

Muhammed b. Ali el-Üdfüvî⁴⁶ (ö. 388/998) Ali b. İbrâhîm el-Havfî⁴⁷ (ö. 430/1039) ve Ebü'l-Ferec AbdürRahmân b. Ali İbn el-Cevzî⁴⁸ (ö. 510/1116).

Yukarıda sayılan eserlerde ulûmü'l-Kur'ân isminin kullanılmasını bazı araştırmacılar, ilk dönemlerde ulûmü'l-Kur'ân lafzının ulûmü't-tefsîr yerine kullanmaları sebebiyle olduğunu iddia etmektedir. Eserlerin isimlerinde ulûmü'l-Kur'ân kavramını kullanan bazı müellifler, tefsirlerinin mukaddimelerinde Kur'ân'ın anlaşılmasına yönelik izahatta bulunmuşlar veya genel bilgiler zikretmişlerdir. İşte onların zikrettiği bu malumat sebebiyle eserleri ulûmü'l-Kur'ân veya ulûmü't-tefsîr sahasına girdiği iddia edilmiştir. Bu anlamda ulûmü'l-Kur'ân lafız olarak o dönemde kullanılmış olsa da bugünkü terim anlamıyla kullanıldığını ispat edecek daha güçlü delillere ihtiyaç olduğu kesindir.⁴⁹

Bu yazılan eserlere tefsir mukaddimelerini de eklememiz mümkündür. Çünkü bu mukaddimelerde tefsirlerde takip edilecek metotların yanında, hangi Kur'ân ilimlerinin ele alınacağına da değinilmekteydi.⁵⁰

Ulûmü'l-Kur'ân sahasıyla alakalı ilk yazılan eserin hangisi olduğu kesin olmamakla birlikte bu sahada en kapsamlı olanı ve asırlarca temel kaynak olarak kabul edilen kitap Zerkeşî tarafından yazılmıştır. Zerkeşî, *el-Burhan fî ulûmi'l-*

⁴⁶ Muhammed b. Ali el-Üdfüvî tarafından yazılan *el-İstîğnâ fî ulûmi'l-Kur'ân* isimli kitap, 300 cüzden oluşan bir tefsirdir. M. Suat Mertoğlu, “Üdfüvî, Muhammed b. Ali”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012). 42/281. Ayrıca bk. Subhî es-Sâlih, *Mebâhis*, 122; Turgut, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, 18.

⁴⁷ Yapılan detaylı incelemelerde bu kitabın, 30 ciltlik bir tefsir olduğu ve ulûmü'l-Kur'ân'ı müstakil olarak ele almadığı tespit edilmiştir. Zürkânî, *Menâhil*, 1/25; Subhî es-Sâlih, *Mebâhis*, 124; Birişik, “*Ulûmü'l-Kur'ân*” 42/133.

⁴⁸ Eserde 30'a yakın Kur'ân ilimleri ele alınmaktadır. Zürkânî, *Menâhil*, 1/25. Ayrıca bk. Kattân, *Mebâhis*, 10. İlk eseri kimin yazdığı tartışmasını detaylı olarak ele alan Hâlid b. Yusuf, beş tane müellifi sıralamakta ve bunları kimler tercih etmektedir diye tek tek isim vermektedir. bk. Hâlid b. Yusuf Ömer el-Vâsil, “Evvelu men ellefe fî ulûmi'l-Kur'ân”, *Mecelle el-Buhûs ve'd-Dirâsâtü'l-Kur'âniyye*, 11/7-8 (t.y.), 50-51.

⁴⁹ Zerzûr, *Ulûmü'l-Kur'ân*, 190. Ayrıca bk. Ahmet Nedim Serinsu, *Kur'ân ve Bağlam* (İstanbul: Şûle Yayınları, 2008), 39.

⁵⁰ Tefsirinin başlangıcında bir mukaddime yazma uygulamasının ilk olarak Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310/923) ile başladığı söylenebilir. Ardından, Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö. 333/944), Ebû'l-Leys Semerkandî (ö. 373/983), Mâverdî (ö. 450/1058), Ebû'l-Hasen el-Vâhidî (ö. 468/1076), Beğâvî (ö. 516/1122), Zemahşerî, İbn Atiyye (ö. 541/1147), Şehristânî (ö. 548/1153), İbn Cevzî (ö. 597/1201), Kurtûbî (ö. 671/1273), İbn Cüzey el-Kelbî (ö. 741/1340), Hâzin (ö. 741/1341), Ebû Hayyân ve İbn Kesîr (ö. 774/1373) gibi müfessirler bu mukaddime yazma geleneğini devam ettirmişlerdir. Harun Bekiroğlu yaptığı doktora çalışmasında ilk olarak bu işi Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm (211/827), *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm* isimli eserinin başına yazdığı dört sayfalık mukaddime ile başlattığını savunmaktadır. bk. Bekiroğlu, *Tefsir Metodolojisi Açısından el-Burhân ve el-İtkân*, 65.

Kur'ân isimli eserini yazarak bu sahada zirvedeki yerini almıştır. Zerkeşî, *el-Burhân*'da Kur'ân ilimleri sahasına dâhil ettiği kırk yedi başlığı detaylı olarak ele almaktadır.⁵¹ Zerkeşî'nin *el-Burhân*'ından etkilenip daha kapsamlı ve bu sahanın önemli kaynakları arasında yer alan ikinci bir kitap, Süyûtî'nin *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân* isimli kitaptır. Süyûtî, bu eserinde ele aldığı konuları seksene çıkarmıştır. Bu iki kitap, ulûmü'l-Kur'ân sahasının temel kitapları olarak kabul edilmiştir.⁵²

İbn Akîle el-Mekkî (ö. 1150/1737), bu iki kapsamlı eserin ardından *ez-Ziyâde ve'l-ihsân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* adıyla yeni bir eser kaleme almıştır. Bu eser, Süyûtî'nin *el-İtkân* adlı eserini tamamlamak, yeni bilgiler eklemek, Kur'ân ilimlerini yeniden düzenlemek, *İtkân*'ın içeriğindeki bazı noktaları çıkarmak, hatalı bulunan kısımları eleştirerek ve doğru olanları ortaya koyarak şekillendirilmiştir. Bu yeni düzenlemeyle birlikte eser, yetmiş dört yeni konu eklenerek toplamda yüz elli dört bölüme ulaşmıştır.⁵³

Kapsam, içerik ve kullanım yönüyle faydalı bir kaynak da *ez-Zürkânî* tarafından yazılan *Menâhilü'l-'irfân fî ulûmi'l-Kur'ân* isimli eser olup, toplam on yedi konu içermektedir. İ'câzü'l-Kur'ân konusu özellikle detaylı olarak ele alınan bu kitapta, ulûmü'l-Kur'ân'ın anlamı ve tarihi, Kur'ân'ın tercümesi ve üslûbu gibi başlıklara da yer verilmesi eseri diğerlerinden farklı kılmaktadır.⁵⁴

Diğer eser de Subhî es-Sâlih (ö. 1926-1986) tarafından yazılan *el-Mebâhis fî ulûmi'l-Kur'ân* isimli eserdir. Bu eserde, toplam yedi Kur'ân ilimleri ele alınmaktadır. Bununla birlikte Kur'ân'ın inîş süreci, yazılması çoğaltılması, Kur'ân ilimleri ve Kur'ân'ın tefsiri, ayrıca umum-husus, mücmel-mübeyyen, nass-zâhir,

⁵¹ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/102-104. Eserin değerlendirilmesi hakkında bk. Bilal Deliser, *ez-Zerkeşî ve Kur'ân İlimlerindeki Yeri* (Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008), 36 vd.

⁵² Süyûtî, *el-İtkân*, 1/14-17.

⁵³ İbn Akîle, kitabının mukaddimesinde kitabının içeriği hakkında bilgi vermekte ve 154 tane başlığı tek tek saymaktadır. İbn Akîle el-Mekkî, *ez-Ziyâde ve'l-ihsân fî ulûmi'l-Kur'ân* (b.y.: Merkezü el-Buhûs ve'd-Dirâsât, 2006), 1/91-98. Ayrıca bk. Abdülhamit Birişik, "İbn Akîle", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/193.

⁵⁴ Zürkânî, *Menâhil*, 1/387 vd., 2/400 vd.; M. Suat Mertoğlu, "Zürkânî, Muhammed Abdülazîm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/579.

teşbih-istiâre, mecaz-kinâye konuları ve en sonunda Kur'ân'ın i'câzı ve ahengi hakkında bilgi verilmektedir.⁵⁵

Kur'ân ilimlerinin tarihsel gelişimine baktığımızda, Kur'ân ilimlerinin birçok konusunun ilk dönemlerden itibaren günlük hayatta canlı olarak kullanıldığını ancak bu ilimlerin yazılı olarak kitaplaştırılmadığını ve genellikle sözlü olarak aktarıldığını görmekteyiz. Zamanla bu ilimler hakkında birçok müstakil eserin kaleme alındığı fakat Kur'ân ilimlerini bir araya getiren eserlerin daha sonraki zamanlarda ortaya çıktığı fark edilmiştir. Ulûmü'l-Kur'ân alanındaki ilk eserin kim tarafından yazıldığı konusunda farklı görüşler ortaya atılmış olmasına rağmen, İbnü'l-Cevzî'nin kaleme aldığı *Fünûnü'l-efnân fî ulûmi'l-Kur'ân* isimli eserin bu alandaki ilk eser olarak kabul edildiği yaygın bir kanaattir. Ayrıca, tefsirlerin önsözlerinde de bu ilimlerin ele alındığını ve müfessirlerin tefsir metodunu gösterme amacıyla olduğu kadar birçok faydalı bilgiyi içerdiğini belirtmek gerekir. Geçmişte biriken bilgi birikimini özlü bir şekilde özetleyerek gelecek nesillere ışık tutan Zerkeşî'nin *el-Burhân* adlı eseri ve bu eseri genişleterek kaleme alınan *el-İtkân*, bu alandaki en temel eserlerden biri olarak kabul edilmektedir. Bu iki eserin ardından, farklı hedeflere yönelik yüzlerce⁵⁶ eserin ulûmü'l-Kur'ân alanında kaleme alındığı ve bu yazılı geleneğin devam ettiği görülmektedir.

1.1.2. Kapsamı

Ulûmü'l-Kur'ân kavramının neleri kapsadığına dair tam bir mutabakat sağlanmış değildir. İlk dönemde yazılan eserlere bakıldığında Kur'ân ilimlerinin sınırsız olduğu görüşü daha ağır basmaktadır. Sonraki dönemlerde bu ilimler sınırlandırılmış ve belirli standartlara kavuşturulmuştur.⁵⁷

⁵⁵ Subhî es-Sâlih, *Mebâhis*, 367 vd. Ayrıca bk. İbrâhîm Hatiboğlu, “Subhî es-Sâlih”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/374.

⁵⁶ Ulûmü'l-Kur'ân ve Tefsir Usûlü sahasında yapılan çalışmalar hakkında kapsamlı araştırmalar yapılmış, makaleler yazılmıştır. Örneğin Ali Bulut, yaptığı çalışmada şu başlıklarda açıklama yapmaktadır: Tefsir Usûlü ile alakalı klasik kaynaklar, son dönem eserleri, tefsir usûlünü merkeze alan çalışmalar, ulûmü'l-Kur'ân isimli klasik kaynaklar, ulûmü'l-Kur'ân isimli tefsirler, ulûmü'l-Kur'ân isimli eserler, ulûmü'l-Kur'ân başlığını taşıyan son dönem eserler, ulûmü'l-Kur'ân merkeze alan çalışmalar. Ali Bulut “Türkiye’de Tefsir Usûlü/Ulûmü'l-Kur'ân Tartışmaları Bir Literatür İncelemesi”, *Tarihten Günümüze Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlü*, (İstanbul: İlim Yayıma Vakfı, 2009), 381-400.

⁵⁷ Hekim Tay, “Tarihi Süreçte Ulûmü'l-Kur'ân Kavramının Teşekkülü”, *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (2019), 123 vd.

Kur'ân ilimlerinin sınırsız olduğunu ifade eden Zerkeşî, Ebû Bekr İbnü'l-Arâbi'nin (ö. 543/1148) *Kânûnü't-te'vîl* isimli eserinde “Kur'ân'daki her harfin bir zahı ve batnı, haddi ve matla'ı vardır ki bununla (dört ile) Kur'ân harflerinin (on dokuz bin üç yüz altmış iki) çarpımı sonucunda yetmiş yedi bin dört yüz elli rakamı ortaya çıkmaktadır.”⁵⁸ diye ifade ettiğini nakletmektedir. Bu hesaba kelimeler arasındaki terkipler dâhil olmayıp eğer bunlar da dâhil edilirse hiçbir kimsenin sonunu ihata edemeyeceği sayıda bir ulûmü'l-Kur'ân'ın ortaya çıkacağını söylemektedir. Sonuç olarak Zerkeşî, Kur'ân ilimleri için bir sınır konulamayacağı ve bu ilimlerin temeline inilemeyeceğini ifade etmektedir.⁵⁹ Zerkeşî'nin yolundan giden ve ondan fazlasıyla faydalanan Süyûtî ise “Kitabımız Kur'ân, ilimlerin fişkırdağı bir memba; ilim güneşinin yörüngesi ve kaynağıdır. Allah, her şeyin ilmini Kur'ân'a yerleştirmiştir.” sözleriyle ilimlerin Kur'ân'da olduğunu ve ondan çıktığını dile getirmektedir. Örneğin tefsir, kelâm, fıkıh, tarih, hitabet, rüya tabiri, ferâiz, vakit tayini, meânî, beyân, bedi', tasavvuf, tıp, cedel... ilimlerin yanısıra terzilik, demircilik, marangozluk... gibi sanatların da Kur'ân'dan istinbat edildiğini savunmaktadır.⁶⁰

Kur'ân ilimlerinin sınırsız olduğu fikri günümüzde savunulduğu gibi, bugün bahsedilen Arap medeniyetinin ilim, sanat, düşünce ve icatlarının Kur'ân'ın etkisiyle oluştuğu, Kur'ân olmasaydı bugün iftihar edilen Arapça eserlerin olmayacağı ifade edilmektedir.⁶¹

Günümüzde, Kur'ân ilimlerinin kapsamının belirli sınırlar içinde ele alınması gerektiği yönündeki görüş, mevcut çalışmalarda belirli ve sınırlı sayıda konu başlıklarıyla incelenmektedir. Gerçi Kur'ân ilimlerinin sonsuz olduğunu ifade eden müelliflerin yazdıkları eserlerinde sadece Kur'ân'ın doğrudan anlaşılmasına katkı sağlayan bilgilere yer verdikleri görülmektedir. Örneğin Zerkeşî eserinde Kur'ân

⁵⁸ Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah b. el-Arabî, *Kânûnü't-te'vîl*, thk. Muhammed Süleymânî (Cidde: Dâru'l-Kible, 1986), 540-541. İbnü'l-Arabî, Kur'ân ilimlerini üç ana başlığa indirgemektedir: Tevhid, tezkir ve ahkâm. Ardından bunların açıklamasını âyetlerle delillendirmektedir. Ayrıca bk. Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/109-110; Süyûtî, *el-İtkân*, 4/32.

⁵⁹ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/102-104.

⁶⁰ Süyûtî, *el-İtkân*, 4/24 vd.

⁶¹ Bu fikri savunanlardan biri de Ramazan el-Bûtî'dir. bk. Ramazan el-Bûtî, *Min revâi'ü'l-Kur'ân* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1999), 65-67.

ilimlerini kırk yedi ile sınırlarken,⁶² Süyûti seksen başlıkta ele almaktadır.⁶³ Kur'ân ilimlerinin sınırlandırılmasının gereği üzerinde duran Zürkânî ise eserinde ele aldığı Kur'ân ilimlerinin sayısı on yedi tanedir.⁶⁴ Bu çalışmaları bir araya getirme gayretiyle Burhân ve İtkân isimli eserler başta olmak üzer diğer ulûmü'l-Kur'ân kitaplarından derlenerek yazılan *ez-Ziyâde ve'l-ihsân* isimli eserde ise yüz elli dört tane ulûmü'l-Kur'ân başlığı bulunmaktadır.⁶⁵ Ancak şu hususu da dikkate almakta fayda vardır: Geçmiş âlimlerin Kur'ân ilimlerinin sayısız olduğunu söylemelerine rağmen kitaplarını belirli sayıdaki ilme tahsis etmeleri, tedvin edilsin veya edilmesin, açık veya kapalı olarak Kur'ân'ın delalet ettiği tüm ilim ve bilgileri kastetmişlerdir. Kur'ân ilimlerinden maksat, akla gelen veya gelmeyen her türlü bilgi ve ilim değil, özellikle Kur'ân'ın anlaşılması ve tanınması ile yakın alakası bulunan ilimlerdir.⁶⁶

Bazı araştırmacılar farklı bir bakış açısıyla ulûmü'l-Kur'ân'ın mâna ve muhteva itibariyle tam olarak neye karşılık geldiği meselesine değinmekte ve ulûmü'l-Kur'ân'ın, doğrudan Kur'ân'la ilgili ilimleri kapsadığını belirtmektedirler. Kur'ân yorumlanırken istifade edilen tarih, astronomi, biyoloji gibi ilimler de bir telakkiye göre ulûmü'l-Kur'ân kapsamında yer almaktadır. Ancak konuyla ilgili temel eserlerdeki muhtevaya göre ulûmü'l-Kur'ân; Kur'ân'ın metinleşme tarihi, vahyediliş süreci, Kur'ân metninin dil, üslup, belâgat hususiyeti ve okunuş keyfiyeti, Kur'ân'ın anlaşılması ve yorumlanmasıyla ilgili muhtelif meseleler olmak üzere dört ana temayı kapsadığını ifade etmektedirler.⁶⁷

Kur'ân ilimlerini kendi birikimlerinden hareketle farklı bir sınıflandırmaya tabi tutan Müsâid b. Süleyman et-Tayyâr ise; Kur'ân ilimlerini iki kısımda mütalaa

⁶² Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/102-103.

⁶³ Süyûti, *el-İtkân*, 1/14 vd.

⁶⁴ Zürkânî, *Menâhil*, 1/387-395, 2/400-409.

⁶⁵ İbn Akîle, *ez-Ziyâde ve'l-ihsân*, 1/91 vd.

⁶⁶ Ömer Çelik, "Hicri V-XI. Asırlarda Kur'ân İlimleri, Kur'ân ve Tefsir Araştırmaları-III", *Tartışmalı İlmî Toplantı Bildiriler Kitabı*. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2002), 50 vd.

⁶⁷ Mustafa Öztürk. "Müteşâbih Kavramı Bağlamında "Tefsir Usûlü"nü (Ulûmü'l-Kur'ân) Mahiyeti ve Pratik Değeri Üzerine Bir İnceleme", *Bilimname* 15 (2008/2), 30. Abdülcelil Bilgin ise Kur'ân ilimlerini "Kur'ân İlimlerine Dair Bir Tasnif Denemesi" adıyla farklı bir sınıflandırmaya tabi tutmaktadır. Ona göre Kur'ân'ın kitaplaşma sürecine dair kavram ve ifadeler; dil ve üslup özelliklerine dair kavram ve ifadeler (muhkem ve müteşâbih, hurûf-ı mukatta'a...); Kur'ân'ın anlaşılması ve yorumlanmasıyla ilgili kavram ve konular (İsrâiliyat, sebab-i nüzûl...) şeklinde tasnif etmektedir. Abdülcelil Bilgin, "Tarih-Dil ve Yorum Çerçevesinde Kur'ân'ı Tanımak - Kur'ân İlimlerine Dair Bir Tasnif Denemesi" *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1(2018), 154 vd.

etmekte, bu ana iki başlığı da birçok alt başlıklara ayırmaktadır. Müellif, bu taksimatını bizzat Kur'ân'dan kaynaklanıp onunla direkt olarak ilişkili olan, Kur'ân'dan başka bir şeyden ortaya çıkması mümkün olmayan ilimler ve Kur'ân ile diğer ilimler arasında müşterek olan ilimler diye iki gruba ayırmaktadır.⁶⁸

Yukarıda da ifade edildiği gibi Kur'ân'ın anlaşılmasına yardımcı olan ilimler deyince fıkıh, kelâm, nahiv, ferâiz, lügat ilmi... gibi ilimler de ilk etapta ulûmü'l-Kur'ân kapsamına girmesi gerekmektedir.⁶⁹ Çünkü bu ilimler Kur'ân'ın muhtevasının ve üslubunun anlaşılmasına ve açıklanmasına yardımcı olmaktadır. Ancak doğrudan Kur'ân'la ilgili olan disiplinlerden olmadıkları için Kur'ân ilimleri kapsamı dışında kalmaktadır. Daha çok Kur'ân'ın bünyesine ait olan, onun doğru bir şekilde anlaşılıp yorumlanmasına katkı sağlayan ve her biri hakkında bağımsız eserlerin yazıldığı ilimler olarak anlaşılmalıdır.⁷⁰ Biz de bu çalışmamızı sınırlarken Kur'ân tarihi (tanımını, mushaflaşma ve çoğaltılma süreci, inmesi, yazılması, toplanması, çoğaltılması), vahiy, âyet, sûre, besmele, tecvit ilmi gibi konuları çalışmanın dışında tuttuk. Çünkü bu konular, Kur'ân'ı *tanımaya* yardımcı olan ilimler olup, *anlamaya* doğrudan yardımcı olan ilimler değildir.⁷¹

Yukarıdaki açıklamalarda görüldüğü gibi Kur'ân ilimlerini sınırsız olarak değil de belirli sayıda tutmak ve sınırlandırmak gerektiği görüşü daha ön plana çıkmaktadır. Gök cisimlerinden bahsettiği için astronominin Kur'ân'dan hareketle ilim haline geldiğine, aynı şekilde coğrafya, fizik, kimya, biyoloji, tıp, matematik gibi ilimlerin de Kur'ân'da var olduğunu söylemek, Kur'ân'a gönderiliş hedefinden farklı bir misyon yüklemek anlamına gelmektedir. Aynı zamanda Kur'ân, bu ilimlerin metotlarını koymak için inmediği gibi; bu ilimlerin de asıl amacı, âyetlerin

⁶⁸ Müsâid b. Süleyman et-Tayyâr yukarıdaki ana başlıkları şu alt başlıklara ayırmaktadır: Birinci kısmı: Kur'ân'ın nüzûlü ve ahvali ilmi; kıraat ilmi, edâ keyfiyeti, tilavetin âdâb ve hükümleriyle ilgili olan ilimler; Kur'ân'ın *cem'* ve tedvin ilmi... gibi 16 çeşit ilme ayırmaktadır. İkinci kısmı da: İki kısma ayırmaktadır. Birincisi, şer'î hükümlerin kendisinden çıkartıldığı şer'î nass gibi, Kur'ân'la irtibatlı olan ilimlerdir: (Ahkâmü'l-Kur'ân ilmi, nâsih-mensûh ilmi... gibi 6 çeşit ilim), İkincisi, Arapça bir metin olması itibarıyla Kur'ân'la irtibatlı olan ilimlerdir. (Meâni'l-Kur'ân ilmi, Mütешâbihü'l-Kur'ân ilmi... gibi 6 çeşit ilim.) bk. Müsâid b. Süleyman b. Nâsır et-Tayyâr, *Makâlât fî ulûmü'l-Kur'ân ve usûli't-tefsîr* (Riyad: Merkezu Tefsîr li'd-Dirâsâtî'l-Kur'âniyye, 2015). Ayrıca bk. Ersin Çelik, "Ulûmü'l-Kur'ân'la İlgili İlimlerin Tasnifi", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (2017), 246 vd.

⁶⁹ Rûmî, *Dirâsât*, 32.

⁷⁰ Mehmet Akif Koç vd., *Tefsir El Kitabı* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 331.

⁷¹ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 115-210; Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü* (İstanbul: İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2001), 141-256; Koç vd. *Tefsir El Kitabı*, 331.

tefsirine yardımcı olmak değildir. Kur'ân aynı zamanda ümmî bir topluma indirilmiş bir kitaptır. Herkesin rahat bir şekilde anlayacağı bir kitaptan -o günün insanları bazı kevnî âyetleri anlayabilseler de- modern keşifleri işaret eden bir bilim kitabı seviyesine indirmek, tutarlı bir davranış olmasa gerekir. Bu ve buna benzer gerekçelerden dolayı Şâtıbî, Zürkânî, Emin el-Hûlî (1895-1960), Muhammed Hüseyin ez-Zehebî (1915-1977) benzeri âlimler, tabiat biliminin ulûmü'l-Kur'ân'dan sayılmamasını savunmuşlardır.⁷² Mustafa Öztürk de geçmişte ulûmü'l-Kur'ân'a bütün ilimleri dâhil etme çabalarının olduğuna değinmekte ve "Aslında bu ilimler, 'Kur'ân'da olan ilimler' değil de 'Kur'ân'dan istinbat edilen/çıkarılan ilimler' denmesinde fayda vardır." diye vurgu yapmaktadır. Öztürk, bu ilimlerin beşerî ilimler olduğunu ve insanların bunları geliştirmek ve detaylandırmakla yükümlü olduklarını belirtmektedir. Bu beşerî ilimlerin elbette ki Kur'ân'ı açıklamak için kullanılması gerektiğini, ancak bu ilim verilerini başlık yapıp altına âyetleri sıralamanın doğru bir tutum olmadığını söylemektedir. Çünkü bilimde yapılan bir hata doğrudan âyeti ve dolaylı olarak yüce Allah'ı hedef alacağına dikkatleri çekmektedir. Ama nâsih-mensûh, muhkem-müteşâbih, sebep-i nüzûl gibi ilimlerin doğrudan Kur'ân'la alakalı olduğunu ve bu ilimlerin Kur'ân dışında aranmasının ve geliştirilmesinin imkânsız olduğunu dile getirmektedir.⁷³ Bu görüşleriyle Öztürk, kevnî ilimlerin ulûmü'l-Kur'ân'dan sayılmaması gerektiğini, özellikle bilimde yapılabilecek bir hatanın sonuçta yüce Allah'ın da hata yaptığı anlamına gelebileceğini ifade etmektedir.

Kur'ân ilimlerinin mutlaka faydalanılması gereken ilimlerden olduğu çoğunluğun görüşü olmakla birlikte onları -azınlıkta olsalar da- tenkidî bir bakışla ele alanlar da bulunmaktadır. İslam dünyasının günümüzdeki durumunu şekillendiren unsurlardan biri, klasik ilmi anlayışın parçacı bir yöntemle uygulanmasıdır. Bu durumdan kurtulmak için, İslam'ı tarihin enkazından bir an önce arındırmak gerekmektedir. Bu düşünceyle hareket edenler Kur'ân ilimlerine mesafeli durmaktadırlar. Muhammed Arkoun (1928-2010), Nasr Hâmid Ebû Zeyd (1943-2010) ve Mustafa Öztürk bu düşüncede olanların önde gelenleridir. Arkoun, Kur'ân

⁷² eş-Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, 2/280- 281. Ayrıca bk. Zürkânî, *Menâhil*, 1/23; Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsir ve'l-müfessirûn* (Beyrut: Dâru'l-Kalem, t.y.), 2/528-531; Rûmî, *Dirâsât*, 32.

⁷³ bk. Mustafa Öztürk, *Tefsirde Usûl(süzlük) Sorunu, İslâmiyât* 4 (2003) 69-84.

ilimleri alanında yapılan çalışmaların geçmişi taklitten başka bir şey yapmadığını eleştirmektedir. Ona göre, özellikle Süyûtî'nin hatalarının görmezlikten geldiğini ve daha sonraki kuşakların da aynı hatalar üzerinde yürüdüklerini iddia etmektedir.⁷⁴ Ebû Zeyd ise, *Mefhûmü'n-nass dirâse fî ulûmi'l-Kur'ân* isimli eserini nasıl yazdığını anlatırken, usullerin farklı olmasının yorumların da farklı olmasına etki ettiğini ve âyetlerin siyaklarından koparılıp, istenildiği gibi yorumlandığını ifade temektedir. Ebû Zeyd: "Kur'ân-ı Kerîm'in, indiği ortamın kültüründe oluştuğunu ve bu yüzden yeni ortamlarda anlamların değişmesi gerektiğini." savunmaktadır. Geçmişte yazılan Kur'ân ilimlerinin tarihsel kodlar barındırdığını ve bunlardan kurtulup evrensel, tarih üstü ve ötesi bir Kuran anlayışı karşısında, tarihsel ve tarihin içinde bir Kur'ân anlayışı üretebilmek gerektiğini belirtmektedir. Bu bağlamda, Kur'ân'ın anlaşılmasını mümkün kılacak tek yöntem olan edebî incelemeyi gerçekleştirmede geleneksel ilimlerin yetersiz kaldığını savunmaktadır. Ona göre yapılması gereken miras almış olduğumuz -ve aslında bizi de şekillendirmiş bulunan- kültürü sorgulamak, ayıklamaya tâbi tutmak ve gerekirse yenilemektir.⁷⁵

Mustafa Öztürk, *Burhân* ve *İtkân* isimli eserlerin kendilerinden sonraki dönemleri aşırı derecede etkilediklerini ve bu kitapların temel referans kitabı olarak kabul edildiğini ifade etmektedir. Ancak bu iki eserde yer alan başlıkların birçoğunun Kur'ân'ı anlama ve yorumlamayla ilgili usul bilgisi içermediğini belirtmektedir. Mesela, havâssü'l-Kur'ân, fezâilü'l-Kur'ân, Kur'ân'dan istinbat edilen ilimler, Kur'ân'da geçen isim, sıfat ve künyeler, Kur'ân'daki hitaplar vb. konular, doğrudan ve dolaylı olarak Kur'ân'la irtibatı olan, ancak usulle hiçbir ilgisi bulunmayan bilgiler içermektedir. Aslında sebep-i nüzûl, Mekkî-Medenî ve nâsih-mensûh gibi ilimlerde ele alınan bilgiler için de aynı şey geçerlidir.⁷⁶

Yukarıda anlatılanlardan ve yapılan tartışmalardan hareketle Kur'ân ilimlerinin kanaatimize göre iki gruba ayrılması mümkündür. Şöyle ki: Muhkem,

⁷⁴ Muhammed Arkoun, *Kur'ân Okumaları*, Tercüme eden Ahmet Zeki Ünal, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1995), 35-38; Fethi Ahmet Polat, *Çağdaş İslam Düşüncesinde Kur'ân'a Yaklaşımlar* (Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2000), 44 vd.

⁷⁵ Nasr Hâmid Ebû Zeyd, *Mefhûmü'n-nass dirâse fî ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Mektebe Fikrî'l-Cedîd, 2014), 46 vd.; Fethi Ahmet Polat, "İlâhî Hitabın Tabiatına Dair", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2005), 65; Ömer Özsoy, "Nasr Hâmid Ebû Zeyd'in Nass-Olgı İlişkisinin Bağlamında Ulûmü'l-Kur'ân Eleştirisi", *İslami Araştırmalar* 7/3-4 (1994), 238 vd.

⁷⁶ Mustafa Öztürk, *Kur'ân'ı Kendi Tarihinden Okumak* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004), 11 vd.

müteşâbih, nâsih-mensûh gibi Kur'ân'ın tanınmasına ve anlaşılmasına yardımcı olan ilimler; astronomi, jeoloji, biyoloji, coğrafya gibi Kur'ân'da var olan ve insanların hayatlarını sürdürebilmeleri için geliştirmek zorunda oldukları ilimler.

1.1.3. Kur'ân İlimlerinin Tefsir Usulü ile İlişkisi

Kur'ân ilimleri ele alınırken tefsir usulünün göz ardı edilmesi düşünülemez. Ulûmü'l-Kur'ân ve usûlü't-tefsîr kavramlarının aynı ya da farklı yönleri olup olmadığı, hangisinin kapsamının daha geniş olduğu gibi sorulara yanıt verebilmek için tefsir usulü terimine de konuyla ilgili olarak değinmekte fayda vardır. Tefsir usulünü, “Müfessirin Kur'ân'dan nasıl istihraçlar yapacağını ve takip ettikleri yolları gösteren kaideler ve usuller mecmuası.” olarak tanımlamak mümkündür.⁷⁷ Diğer bir tabirle tefsir usulü, Allah'ın muradına delalet etmesi bakımından Kur'ân metninin ihtiva ettiği mânaları açıklayıp ortaya koymada başta Kur'ân ilimleri olmak üzere çeşitli ilimlerden faydalanarak Kur'ân'ı tefsir etmek için uygulanan metotları, şartları ve kuralları belirlemektedir.⁷⁸ Bu sebeple tefsir usulü Kur'ân ilimlerine göre daha özel bir alanı içermektedir.

Tefsir usulü ile Kur'ân ilimlerinin tefsir ilmine katkıları, fonksiyonları ve aralarındaki herhangi bir farkın olup olmaması yönüyle incelendiğinde iki farklı görüşün olduğu gözlemlenmektedir.⁷⁹ Bu iki görüşü kısaca şöyle izah etmemiz mümkündür:

- a) Bu iki kavram birbirinin aynıdır ve Kur'ân tefsirine dair herhangi bir metot önermemektedir.

Tefsir usulü ve ulûmü'l-Kur'ân, Kur'ân'la ilgili ihtiyaç duyulan doğrudan veya dolaylı bilgileri sunmaktadırlar. Mesela, Takiyyüddîn İbn Teymiyye (ö.

⁷⁷ Sabbağ, *Lemhât*, 195; Hâlid Abdurrahmân el-Akk, *Usûlü't-tefsîr ve kavâ'iduh* (Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 1986), 30; Mehmet Sofuoğlu, *Tefsire Giriş* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), 195-196; Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, 7.

⁷⁸ Halil Çiçek, usûlü't-tefsîr kavramını ilk kullananın Şah Veliyullah ed-Dihlevî olduğunu, ondan önce ilim çevrelerinin usûlü't-tefsîr deyimini kullandığına tanık olunmadığını ifade etmektedir. Çiçek, *20. Asırda Kur'ân İlimleri Çalışmaları*, 26; Sofuoğlu, *Tefsire Giriş*, 195-196; 21; Demirci, *Tefsir Usulü*, 23.

⁷⁹ Bu tartışmalar ve görüşler için bk. Sâlih Gedük, “Ulûmü'l-Kur'ân, Usûlü't-Tefsir Kavramları ve Tefsirde Usûlün İmkânı Meselesi”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 39 (2015) 207-221; Tay, “Tarihi Süreçte Ulûmü'l-Kur'ân Kavramının Teşekkülü”, 123 vd.; Çiçek, *20. Asırda Kur'ân İlimleri Çalışmaları*, 27 vd.; Birişik, “Ulûmü'l-Kur'ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara, TDV Yayınları, 2012), 42/132.

728/1328), *Mukaddime fî usûli't-tefsîr* adlı kitabında ele aldığı konuları daha sonra Zerkeşî, Suyûtî, İbn Akîle gibi âlimler ulûmü'l-Kur'ân diye isimlendirdikleri kitaplarında tekrarlamıştır. Zamanla ulûmü'l-Kur'ân kavramı ile usûlü't-tefsîr kavramı birbirlerinin yerine kullanılmıştır.⁸⁰ Mustafa Öztürk, tefsir usulü ile Kur'ân ilimlerinin iki ayrı ilim gibi durmasının sun'i ve sanal olduğunu, ulûmü'l-Kur'ân kitaplarının herhangi bir usul sunmadığını, tefsir usulü adıyla yazılan kitapların da Kur'ân ilimlerine ek olarak fıkıh usulünün delâlet bahislerinden özetleme yaparak bilgileri sentezlemekten başka bir şey yapmadığını belirtmektedir.⁸¹ Bunlara ek olarak Öztürk, "Tefsir Usulü" isimli kitapların, özellikle *Burhân* ve *İtkân* isimli ansiklopedik eserlerden mümkün mertebe sistematik biçimde özetlenmiş malumattan oluştuğunu, bu sebeple ulûmü'l-Kur'ân ile usûlü't-tefsîr kavramları arasında herhangi bir farkın bulunmadığını ifade etmektedir.⁸² Fehd er-Rûmî ise tefsir usulünün, hadis usulünde olduğu gibi bir sistem oluşturmadığını, hadis usulünde hadislerin sıhhati, râvilerin cerh ve ta'dil yönüyle değerlendirmesi gibi birçok yöntemle işi sağlam tutarken, aynı üslubu tefsir usulünde görmemizin mümkün olmadığını, ulûmü'l-Kur'ân'ın'ın tefsir yaparken nerelere bakılacağına yardımcı olurken, tefsir usulünün tefsir ilminde çalışmak isteyen kişilerin ihtiyaç duydukları tüm bilgileri toplamayı amaçladığını dile getirmektedir.⁸³ Sonuç olarak tefsir usulünün, Kur'ân'ı anlama ve yorumlamada müstakil bir yöntem olmayıp, sadece sahaya yardımcı bilgiler sunduğu söylenebilir.⁸⁴

b) Ulûmü'l-Kur'ân ile tefsir usulü muhteva, umum ve husus yönünden birbirinden farklıdır.

Bu görüşü savunanlar, ulûmü'l-Kur'ân ile tefsir usulünü ayrı kategorilerde kullanmakta ve ulûmü'l-Kur'ân'ın genel, tefsir usulünün ise özel bilgiler sunduğuna, aynı zamanda tefsir usulünün kural ve kaideler koyduğuna vurgu yapmaktadırlar.

⁸⁰ Zerzûr, *Ulûmü'l-Kur'ân*, 125; Halis Albayrak, *Tefsir Usulü* (İstanbul: Şûle Yayınları, 2009), 169-171.

⁸¹ Mustafa Öztürk, *Tefsir Tarihi Araştırmaları* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005), 16 vd.

⁸² Öztürk, "Tefsir Usulü'nün (Ulûmü'l-Kur'ân) Mahiyeti" 30.

⁸³ Rûmî, *Dirâsât*, 136-144; İbrâhîm Görener, "Tefsir Usulü ve Kur'ân İlimlerinin Tefsir Yöntemi Açısından Değerlendirilmesi", *Tarihten Günümüze Kur'ân ilimleri ve Tefsir Usulü* (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Yayınları, 2009), 230.

⁸⁴ Mehmet Bulut, *Güncel Dinî Meseleler Birinci İhtisas Toplantısı* (Tebliğ ve Müzakereler) (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2004) 578; Mustafa Öztürk, "Tefsir Usulü'nün Mahiyeti, 33.

Buna delil olarak İbn Teymiyye ve Şah Veliyyullah ed-Dihlevî'nin (ö. 1176/1762) yazdıkları eserlerin sonradan yazıldığını ve bu şahıslardan sonra tefsir usulü kavramının kullanılmaya başlandığını belirtmektedirler.⁸⁵ Bu bağlamda, tefsir ilmi müfessire tefsir faaliyeti yaparken temel altyapıyı oluştururken, tefsir usulü ise izlenecek yolu ve atılacak adımları belirlemektedir. Ulûmü'l-Kur'ân ise bunların yanı sıra müfessire daha fazla kaynak ve rehberlik sağladığına inanılmaktadır.⁸⁶

Ulûmü'l-Kur'ân ile tefsir usulünün birbirinden farklı olduğunu savunanlar⁸⁷ tefsir usulünün aynı zamanda metodoloji anlamına geldiğini ve tefsir için bir yöntem belirlediğini vurgulamaktadırlar. Tefsir usulünün müfessire tefsir yaparken hangi yolu takip edeceğinin kaide, esas ve usullerini verdiğini savunurlar. Örneğin tefsir usulünün tanımı yapılırken, “Müfessirin Kur'ân'dan istihraç yaparken takip edeceği yolları gösteren kaideler.”⁸⁸ diye tanımladıklarına yukarıda değinilmişti.

Tefsir usulü ve ulûmü'l-Kur'ân'ın aynı veya farklı olduğuna dair görüşlerden en isabetli olanı, bu iki kavram birbirinin aynıdır ve Kur'ân tefsirine dair herhangi bir metot önermediği görüşüdür. Çünkü her ne kadar diğer görüş sahipleri tefsir usulünün usul ve kaideler ortaya koyduğunu, metodoloji oluşturduğunu söyleseler de Kur'ân'daki âyetler için “ancak şu metotla anlaşılabilir, başka türlü anlaşılabilir” şeklinde elle tutulur bir tefsir metodolojisi sunamamışlardır. Dolayısıyla ulûmü'l-Kur'ân ve usulü't-tefsîr birbirini tamamlayan ve ortaklaşa aynı ilimleri kullanan, görünürde farklı ancak uygulamada aynı ilimlerdir.⁸⁹

1.1.4. Nazmü'd-Dürrer Tefsirinin Kur'ân İlimleri Kaynakları

Bikâî, *Nazmü'd-dürrer* isimli tefsirini yazarken Kur'ân ilimleri ile ilgili faydalandığı âlimlerin bazen isimlerini bazen de kitaplarını belirtmiştir. Ağırlıklı olarak münâsebetü'l-Kur'ân, i'câzu'l-Kur'ân, hurûf-ı mukattaa, sebeb-i nüzul, garîbu'l-Kur'ân ve kıraatler konularında daha çok âlim ve eserlerinden bahsetmiştir.

⁸⁵ Çelik, “Hicri V-XI. Asırlarda Kur'ân İlimleri”, 27-28.

⁸⁶ Turgut, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, 35.

⁸⁷ Halîl el-Akk, Fehd er-Rûmî, Fethi Baltacî, Muhammed Lütî es-Sabbâğ örnek verilebilir. bk. Çelik, “Hicri V-XI. Asırlarda Kur'ân İlimleri”, 28 vd.

⁸⁸ M. Lütî Sabbâğ, *Lemhât fî ulûmi'l-Kur'ân*, 195; Akk, *Usûlü't-tefsîr ve kavâ'iduh*, 30; Sofuoğlu, *Tefsire Giriş*, 195-196; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 7.

⁸⁹ Turgut, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, 5; Mustafa Öztürk, *Tefsir Usûlü'nün Mahiyeti*, 30; Abdülcelil Bilgin, “Tarih-Dil ve Yorum Çerçevesinde Kur'ân'ı Tanımak”, 151.

Aşağıdaki liste hazırlanırken bazı âlimlerde ve kitaplarda Bikâî'den kaynaklı net bilgi olmadığı için (örneğin bazen âlim ismi vermekte, hangi kitabı olduğunu söylememekte veya bazen de aksini yapmaktadır) hakkında bilgi bulunamayan âlimler ve eserlerin yanına soru işareti konulmuş, ihtimallerden dipnotlarda söz edilmiştir. Âlimlerin isimleri Bikâî'nin verdiği haliyle, yanlarına da parantez içinde tam isimleri verilmiştir. Âlimlerin isim ve kitapları, Kur'ân ilimleri grubu olarak kendi arasında kronolojik olarak sıralanmıştır.

a) Müstakil Ulûmü'l-Kur'ân İçerikli Kaynaklar

1. el-Gazzâlî (Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî) (ö. 505/1111), *Cevâhirü'l-Kur'ân*.⁹⁰
2. Ebû Şâme Abdurrahmân b. İsmâîl el-Makdisî ed-Dimeşkî eş-Şâfiî (ö. 665/1267), *el-Mürşidü'l-vecîz ilâ ulûmi tete'lleku bi'l-kitâbi'l-Azîz*.⁹¹
3. Bedrüddîn ez-Zerkeşî (Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır ez-Zerkeşî), *el-Burhân*.⁹² Bikâî, Münâsebetü'l-Kur'ân ve i'câzu'l-Kur'ân hakkında Zerkeşî'nin görüşlerinden faydalanmaktadır.⁹³

b) Garîbu'l-Kur'ân

4. el-Ferâhîdî (el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî) (ö. 175/791),⁹⁴ (?)
5. es-Sîbeveyh (Ebû Bîşr Sîbeveyhi el-Hârisî) (ö. 180/796),⁹⁵ (?)
6. el-Ferrâ' (Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ') (ö. 207/822),⁹⁶ (?)
7. el-Kutrub (Ebû Alî Kutrub Muhammed b. el-Müstenîr) (ö. 210/825),⁹⁷ (?)
8. el-Ahfeş (Ebû'l-Hasen Saîd b. Mes'ade el-Ahfeş) (ö. 215/830 [?]),⁹⁸ (?)
9. el-Asmaî (Ebû Saîd Abdülmelik b. Kureyb el-Asmaî) (ö. 216/831),⁹⁹ (?)

⁹⁰ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 2/707.

⁹¹ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 1/25.

⁹² Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 1/66.

⁹³ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 1/30, 66.

⁹⁴ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 5/69. (*Kitâbu'l-'ayn* olabilir.)

⁹⁵ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 1/137. (*el-Kitâb* olabilir.)

⁹⁶ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 5/522. (*Me'âni'l-Kur'ân* olabilir.)

⁹⁷ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 5/522. (*Kitâbü'l-Ezdâd* olabilir.)

⁹⁸ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 3/145. (*Me'âni'l-Kur'ân* olabilir.)

10. el-Câhiz (Ebû Osmân Amr b. Bahr el-Câhiz) (ö. 255/869), *Kitâbu'l-hücce fî tesbât haberu'l-vâhid*.¹⁰⁰
11. Ebû Hâtîm er-Râzî (Ebû Hâtîm Muhammed b. İdrîs er-Râzî) (ö. 277/890), *Kitâbü'z-zîne*.¹⁰¹
12. Ebû İbrâhîm İshâk b. İbrâhîm el-Fârâbî (ö. 350/901), *Dîvânü'l-edeb*.¹⁰²
13. el-Ezherî (Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî) (ö. 370/980), *el-Kâmûs*.¹⁰³
14. ez-Zebîdî (Ebû Bekr b. Muhammed b. el-Hasen) (ö. 379/989), *Muhtasaru'l-ayn*.¹⁰⁴
15. İbnü'l-Cinnî (Ebü'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Bağdâdî) (ö. 392/1002), *el-Muğrib fî şerhi'l-kavâfî*,¹⁰⁵ *el-Müstehab fî tevcîhi'l-kıraâtî's-şevâz*.¹⁰⁶
16. el-Kazvînî (Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris el-Kazvînî el-Hemedânî) (ö. 395/1004),¹⁰⁷ (?)
17. el-Askerî (Ebû Hilâl el-Hüseyn b. Abdullah el-Askerî) (ö. 400/1009'dan sonra), *Kitâbu esmâi'l-eşyâ ve's-sıfât*.¹⁰⁸
18. el-Herevî (Ebû Ubeyd Ahmed b. Muhammed el-Herevî) (ö. 401/1011), *el-Garîbûn*.¹⁰⁹
19. el-Kazzâz (Ebû Abdillâh Muhammed b. Ca'fer el-Kazzâz) (ö. 412/1021) *el-Câmi*.¹¹⁰
20. Ebû Mansûr Abdülmelik b. Ahmed es-Se'âlebî (ö. 429/1037), *Fikhu'l-luğa*.¹¹¹

⁹⁹ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/409, 412. (*el-İştikâk* olabilir.)

¹⁰⁰ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/65.

¹⁰¹ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/409.

¹⁰² Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/537.

¹⁰³ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/409.

¹⁰⁴ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 4/108, 144.

¹⁰⁵ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 4/248.

¹⁰⁶ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/287, 712.

¹⁰⁷ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 3/144. (*Mu'cemü mekâyisi'l-luga* olabilir.)

¹⁰⁸ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 5/440.

¹⁰⁹ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/409.

¹¹⁰ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/409. (Tam ismi *el-Câmi fî'l-luğa*.)

¹¹¹ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/89.

21. Ebû Gâlib et-Teyyânî (Temâm b. Gâlib b. Ömer) (ö. 436/1044) *el-Mev'ib*.¹¹²
22. el-İsfahânî veya el-İsbehânî (Ebü's-Senâ Şemsüddîn Mahmûd b. Abdîrrahmân el-İsfahânî (ö. 749/1349) *İsfahânî Tefsiri (Envârü'l-hakâiki'r-rabbâniyye)*.¹¹³
23. İbnü'l-Kattâ' (Ebü'l-Kâsım Alî b. Ca'fer b. et-Temîmî) (ö. 515/1121), *el-Ef'âl*.¹¹⁴
24. Abdülgafûr el-Fârisî (Ebü'l-Hasen Abdülgâfir b. İsmâil el-Fârisî) (ö. 529/1134-35), *Mecma'ü'l-garâib*.¹¹⁵
25. ez-Zemahşerî (Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî), *el-Keşşâf*.¹¹⁶
26. Abülhak el-İşbilî (Ebû Muhammed Abdülhak b. Abdîrrahmân el-İşbilî) (ö. 582/1186), *el-Vâ'î*.¹¹⁷
27. (?), *Mecma'ü'l-bahreyn*.¹¹⁸
28. Burhân b. İbrâhîm b. Muhammed es-Sefâkûsî (ö. 742/1341), *el-İ'râb*.¹¹⁹
29. İbn Mektûm (Ahmed b. Abdulkâdir) (ö. 748/1348), *el-Cem' beyne'l-'ubâb ve'l-muhkem*.¹²⁰
30. İbn Kayyim el-Cevziyye (Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî el-Hanbelî) (ö. 751/1350), *Bedâi'ü'l-fevâid*.¹²¹
31. İmam es-Sübkî (Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî es-Sübkî) (ö. 771/1370), *Cem'ü'l-cevâmi*.¹²²
32. el-Lihyânî,¹²³ (?)
33. el-Fîrûzâbâdî (Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb el-Fîrûzâbâdî) (ö. 817/1415), *Kâmûs*.¹²⁴

¹¹² Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/78.

¹¹³ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/409; Kara, *Bikâ'i ve Tefsirindeki Metodu*, 116.

¹¹⁴ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 3/144.

¹¹⁵ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/411.

¹¹⁶ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/415, 509.

¹¹⁷ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/148.

¹¹⁸ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/412 .

¹¹⁹ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/273; 2/552; 3/516; 6/258. (Bikâî, kitabın asıl ismini söylememektedir)

¹²⁰ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 4/109.

¹²¹ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/31.

¹²² Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 7/562.

¹²³ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/409. (Ebü'l-Hasen Ali b Hazm el-Lihyânî (ö. 215/830) ve *en-Nevâdir* olabilir.)

c) İ'câzu'l-Kur'ân

34. Ebü'l-Hasen Alî b. İsâ er-Rummânî (ö. 384/994), *Tefsiri*.¹²⁵
35. el-Cürcânî (Ebü'l-Hasen Alî b. Abdilazîz el-Cürcânî) (ö. 392/1001-1002),
Kitâbu beyân nazmü'l-Kur'ân.¹²⁶
36. el-Merâkeşî (İmam Muhammed b. Abdurrahmân el-Merâkeşî), *el-Ekmeh fî
şerh li misbâh b. Mâlik*.¹²⁷

d) Sebeb-i nüzûl

Bu konu müstakil olarak ayrıca ele alındığı için burada sadece kitap isimleri (meşhur olarak kullanılan) verilecektir.

Buhârî, Müslim, Tirmizî, Ebû Dâvûd, Nesâî, İbn Mâce, Müsned (Ahmed b. Hanbel), *Bezzâr, Hâkim, Taberânî, İbn Hişâm, İbn İshâk, Meâlimü't-tenzîl, Esbâbü'n-nüzûl* (Vâhidî), *es-Sîre* (Ebû'r-Rebî' el-Kelâ'î), *el-Üm, Câmi'u'l-beyân, el-Bahrü'l-muhît, Tefsîru el-Büstî* (Ebû Muhammed İshâk b. İbrâhîm el-Büstî).

e) Kasasu'l-Kur'ân

37. Ebû'r-Rebî' Süleyman b. Sâlim el-Kelâ'î (ö. 634/1237), *es-Sîre*.¹²⁸
38. eş-Şehristânî (Ebü'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdülkerîm eş-Şehristânî), *el-Milel ve'n-nihal*.¹²⁹

f) Münâsebetü'l-Kur'ân

39. el-Harâllî (Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed el-Harâllî) (ö. 637/1240), *Miftâhu'l-bâbili'l-mukaffel li fehmi'l-Kur'âni'l-münezzel*,¹³⁰ *Urvetü'l-miftâh*.¹³¹

¹²⁴ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/409.

¹²⁵ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 3/239. (*el-Câmi'u'l-kebîr fî tefsîri'l-Kur'ân* olabilir mi?) Bikâî, 134 yerde “Rummânî şöyle dedi” diyerek alıntı yapmakta, hiçbir yerde tefsirinin ismini söylememektedir. Bu listenin hazırlanmasında Kara'nın çalışmasından bir iki eser için faydalanıldı. bk. Kara, *Bikâ'î ve Tefsirindeki Metodu*, 129 vd.

¹²⁶ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 7/21.

¹²⁷ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/69.

¹²⁸ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/721.

¹²⁹ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 8/582.

40. İbnü'z-Zübeyr (Ebû Ca'fer Ahmed b. İbrâhîm b. ez-Zübeyr el-Gırnâtî el-Endelüsî) (ö. 708/1308), *el-Burhân*.¹³²
- g) Kıraat
41. el-Enbârî (Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed el-Enbârî) (ö. 328/940), *Kitâbü'l-vakf ve'l-ibtidâ*.¹³³
42. Ebû Ali el-Fârisî (ö. 377/987), *el-Kitâbu'l-hücce*.¹³⁴
43. el-Ehvâzî (Ebû Alî Hasen b. Alî el-Ehvâzî) (ö. 446/1055), *Kitâbü's-şevâz*.¹³⁵
44. el-Ca'berî (Burhânüddîn Ebû İshâk İbrâhîm b. Ömer el-Ca'berî) (ö. 732/1332), *Şerh eş-şâtıbiyye*.¹³⁶
45. Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî ed-Dimeşkî eş-Şâfiî (ö. 833/1429), *en-Neşr fî kıraâti'l-'aşr*.¹³⁷

1.1.5. Bikâî'nin Hayatı

Ebû'l-Hasen Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer b. Hasen er-Rubât el-Hırbâvî el-Bikâî.¹³⁸ Günümüzde Lübnan'ın güneyinde yer alan el-Bikâ' bölgesinin Hırbâtü'r-Revhâ köyünde doğmuştur.¹³⁹ Bikâî, *'Unvânü'z-zamân* isimli eserinde hayatının otuz bir yaşına kadarki kısmını detaylı olarak anlatmakta ve doğum tarihini takriben 809/1406 olarak zikretmektedir.¹⁴⁰

Hafızlığını köyünde tamamladıktan sonra ilim tahsili için Şam' gider. Orada Şemsüddîn Sadaka b. Sellâme el-Mesharânî'nin (ö. 825/1421) ilim halkasına katılır.

¹³⁰ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 4/494.

¹³¹ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/51.

¹³² Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 3/260. (Uzun ismi *el-Mu'allim bi'l-burhân fî tefîb süveri'l-Kur'ân'dır*)

¹³³ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 3/267.

¹³⁴ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/172.

¹³⁵ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 6/99.

¹³⁶ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 5/522.

¹³⁷ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/111, 522.

¹³⁸ Bikâî, *'Unvânü'z-zamân*, 2/61; Şemsüddîn Ebû'l-Hayr Muhammed b. Abdurrahmân es-Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi' li ehli'l-karni't-tâsi'* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Hayat, t.y.), 1/101; Abdurrahman b. Ebû Bekir Celâluddîn es-Suyutî, *Nazmü'l-'ikyân fî e'yâni'l-e'yân*, thk. Philip Hitt (Beyrut: Mektebetü'l-İlmiyye, t.y.), 24; Ahmet b. Muhammed b. Ömer el-Ensârî İbnü'l-Hımsî, *Havâdisü'z-zamân ve vefeyyâtü's-şüyûh ve'l-ekrân*, thk. Abdülazîz Feyyâz Harfûş (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2000), 1/159; Ömer Kara, "Bikâî", 4/149. (Yeni dijital versiyonu, 16.02.2024)

¹³⁹ Bikâî, *'Unvânü'z-zamân*, 2/62; Ömer b. Fahd el-Hâşimî el-Mekkî, *Mu'cemü's-şüyûh*, thk. Muhammed ez-Zâhî (Riyad: Dâru'l-Yemâme, 1402), 336.

¹⁴⁰ İbnü'l-Hımsî, *Havâdisü'z-zamân*, 1/159.

Bu esnada kıraatla ilgili “*Şatıbiyye*” isimli kitabın yarısını ezberler ve kıraat ilmine yönelir. Tâcüddîn Muhammed b. Bahâdır’ın (ö. 831/1427) sarf, nahiv, mantık ve fıkıh derslerine devam eder.¹⁴¹

Ünlü kıraat âlimi Ebü’l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed el-Cezerî’den (ö. 833/1429), kıraât-ı aşere okumaya başlar. İbnü’l-Cezerî’nin yazdığı “*Tayyibetü’n-neşr fi’l-kiraâti’l-‘aşr*” isimli kitabı ezberler ve daha önce okuduğu kitapları da hocasına arz eder ve ondan kıraat okutma hususunda icâzet alır.¹⁴²

İbnü’l-Verdî’nin (ö. 749/1348) fıkıhla ilgili yazdığı beş bin beyitlik manzûm eseri olan “*Behcetü’l-hâvî*” isimli kitabın yarısını, zamanla tamamını ezberler. Bu kitabı Şam’ın fakihî Takiyyüddîn Ebû Bekr b. Kâdı Şuhbe’ye (ö. 851/1447) dinletir.¹⁴³

İbnü’l-Hâim’in talebesi Şeyh Zeynüddîn Mâhir b. Abdullah’dan (ö. 866/1462) İbnü’l-Hâim’in matematikle alakalı “*el-Vesîle*” ve feraize dair “*el-Fusûl*” isimli kitaplarını okur. İbn Hacer el-Askalânî’den (ö. 852/1449) “*Şerhu nazmü kâfiye li ibni’l-Hâcib*”, “*Şerhü’n-nuhbe*” ve “*Şerhu elfiye*” isimli eserleri okur, hocasıyla seyahatlere çıkar ve sonunda ilim okutmak için hocasından icâzet almaya muvaffak olur.¹⁴⁴ Daha sonra hocasından duyduğu malumatı da ekleyerek “*en-Nüketü’l-vefiyye li şerhi’l-elfiyye*” isimli kitabı telif eder, ezberlediği “*Behcetü’l-hâvî*” isimli kitaba şerh yazar.¹⁴⁵ Şeref es-Sübki’den (ö. 840/1436) “*Behcetü’l-hâvî*” isimli kitabı okur, fetva ve ders vermeye icazet alır.¹⁴⁶

Bikâî, ‘*Unvânü’z-zamân*’ isimli eserinde yukarıda ismi zikredilenler dışında birçok âlimle, şairle karşılaşp onlardan ilim aldığını aktarmaktadır. Mesela Takiyyüddîn Ali b. Abdülkâfi es-Sübki (ö. 756/1355), Alaüddîn el-Muğaltâyî (ö. 761/1359), Salâhüddîn Halîl b. Keykeledî el-‘Alâî (ö. 761/1359), Cemalüddîn Muhammed b. Muhammed b. Nubâte (ö. 768/1366), Takiyyüddîn Ebû Bekr b. Muhammed el-Hısnî (ö. 829/1425), Şihâbüddîn Ahmed b. Ebîbekr el-Bûsirî (ö.

¹⁴¹ Bikâî, ‘*Unvânü’z-zamân*’, 2/63; Hâşimî, *Mü’cemü’ş-şüüyûh*, 337.

¹⁴² Bikâî, ‘*Unvânü’z-zamân*’, 2/63; Suyutî, *Nazmü’l-‘ikyân*, 24; İbnü’l-Hımsî, *Havâdisü’z-zamân* 1/159; Abdülhayy b. Ahmed İbnü’l-İmâd, *Şezerâtü’z-zeheb fi ehbâri men zeheb*, thk. Mahmud el-Arnâvut (Beyrut: Daru İbn Kesîr, t.y.), 7/149.

¹⁴³ İbnü’l-Hımsî, *Havâdisü’z-zamân*, 1/159

¹⁴⁴ İbnü’l-Hımsî, *Havâdisü’z-zamân*, 1/160.

¹⁴⁵ Bikâî, ‘*Unvânü’z-zamân*’, 2/63-64.

¹⁴⁶ Bikâî, ‘*Unvânü’z-zamân*’, 2/64.

840/1436), Şemsüddîn Muhammed b. Ali el-Kâyâtî (ö. 850/1446) gibi birçok âlimin ismini zikretmektedir.¹⁴⁷

842 yılında hocası İbn Hacer el-Askalânî, Sultan Zâhir Çakmak'a (ö. 857/1453) Bikâî'yi över ve Bikâî'ye münasip bir görev vermesini rica eder. Bunun üzerine Bikâî, sarayda dokuz sene müderrislik yapar.¹⁴⁸ Ancak, başından geçen talihsiz bir olay neticesinde 851 tarihinde saraydaki görevinden azledilir. Bundan sonra ölünceye kadar medreselerde talebe okutmaya, kitap yazmaya devam eder. Müeyyidiyye Medresesi'nde uzun müddet hocalık yapar. Kahire'de birçok iftira ve haksız uygulamalardan usanan müellif, sonunda Şam'a yerleşmeye karar verir. Burada iyi karşılanan Bikâî, Gazzâliyye Medresesi'nde müderrisliğe başlar ve Ümmü Sâlih türbesinde meşihâtü'l-kurrâ görevini üstlenir.¹⁴⁹

Takriben 880 tarihlerinde Şam'a yerleşen Bikâî, ömrünün sonuna kadar burada ikamet eder. Şam'da hem tedrise hem de bid'at ve hurafelere, yanlış tasavvufî uygulamalara karşı mücadelesine devam eden Bikâî, 18 Recep 885/1480 cumartesi günü 76 yaşında vefat eder. Pazar günü Emevî Camii'nde kılınan cenaze namazına müteakip Şam'ın dışındaki Kabri Atîka civarında Himyeriyye kabristanına defnedilir.¹⁵⁰

Bikâî, yetmiş altı senelik hayatını bid'atlarla ve şeriata uymayan tasavvufî görüşlerle mücadeleye vakfetmiş bir müfessirdir. Ömrünü kitap yazmakla, talebe yetiştirmekle geçirmiştir. Bu bağlamda birçok eseri kaleme almıştır. Necati Kara'nın tespitine göre altmıştan fazla eser yazmıştır. En önemli eserleri şunlardır; Tefsirinde ismini zikrettiği eserleri: *Nazmü'd-dürrer fî tenâsübi'l âyât ve's-süver*, *Mesâ'idü'n-nazar li eşrâfi 'alâ mekâsidü's-süver*, *el-Ekvâlü'l-kadîme fî hükmi'n-nakl mine'l-kütübi'l-kadîme*, *Tenbihü'l ğabiyy ilâ tekfiri İbn 'Arabîyy*, *Ünvânü'z-zamân bi terâcimi's-şüyûh ve'l-ekrân*, *el-Câmi'ü'l-mübîn*, *el-İdrâku li fenni'l-ihtibâk*, *el-İttilâ 'alâ hacceti'l-vedâ'*, *Şerhu siretü'n-nebeviyye*, *Delâletü'l-burhân alâ enne fî'l-*

¹⁴⁷ Bikâî, *'Unvânü'z-zamân*, 2/65; Hâşimî, *Mu'cemü's-şüyûh*, 337-338; İbnü'l-Hımsî, *Havâdisu'z-zamân*, 1/160; Muhammed b. Ali eş-Şevkânî el-Yemenî, *el-Bedrü't-tâli' bi mehâsini min ba'di'l-karni't-tâsi'* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, t.y.) 1/19. Bikâî'nin hocalarının isimleri ve kısaca hayat hikâyeleri için bk. Kara, *Bikâ'î ve Tefsirindeki Metodu*, 8-16.

¹⁴⁸ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'* 1/102.

¹⁴⁹ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 1/106.

¹⁵⁰ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 1/106; İbnü'l-Hımsî, *Havâdisu'z-zamân*, 1/1614; Şevkânî, *el-Bedru't-tâli'*, 1/21.

*imkân ebdâ'u mimmâ kân, Tehdîmü'l-erkân alâ men kâle leyse fi'l-imkân ebdâ'u mimmâ kân, İtbâku'l-ağlâl fi a'nâki'd-dalâl. Diğer meşhur eserleri: Sirru'r-rûh, Şerhu cem'i'l-cevâmi', el-Fethü'l-kudsiyye fi ayeti'l-kürsiyye, en-Nüket ve'l-fevâid, Beyanü'l-icmâ' 'alâ men 'i'l-ictima fi bidei'l-ğınâ ve's-simâ'.*¹⁵¹

Bu bölümde, Kur'ân ilimlerinin tanımı, tarihsel gelişimi, kapsamı ve tefsir usulü üzerinde durulmuş; ilk dönemlerde, Kur'ân ilimlerinin tanımları yerine kapsamlarına daha fazla vurgu yapıldığı gözlemlenmiş, Kur'ân ilimlerinin tanımlanması, sonraki asırlarda daha fazla önem kazanmıştır. Yapılan tanımlar arasında benzerlikler olsa da genel olarak, Kur'ân ilimleri, “Kur'ân'ın anlaşılmasına yarayan ve ona dayanan ilimler” olduğu dile getirilmiştir. İbn Cevzî'nin “*Fünûnü'l-efnân*”¹ bu alanda telif edilmiş ilk eser olduğu çoğunluk tarafından kabul edilmiştir. Kur'ân'ın içerdiği ilimlerin çok sayıda olduğu bazıları tarafından iddia edilmiş olmasına rağmen, Kur'ân ilimlerine belirli bir sınırlama getirilmemiştir. Diğer yandan, Kur'ân ilimlerini “doğrudan Kur'ân ile ilişkili ilimler” olarak tanımlayanlar, bunları yirmi ile yüz elli arasında değişen rakamlarla ifade etmişlerdir. Kur'ân ilimleri ile tefsir usulü arasında işlevsel olarak fazla fark olmadığına kanaat getirilmiş ve sadece Kur'ân'ı açıklamak için olan ilimlerin ulûmü'l-Kur'ân'dan sayılması gerektiği vurgulanmıştır. Kur'ân ilimlerinin, Kur'ân'ı anlamamıza engel olduğu ve geçmişle bağımızı kopararak Kur'ân'dan yararlanabileceğimiz şeklindeki görüşün ise tutarsızlığı açıktır. Çünkü geçmişle bağlarımızı koparmak ve sadece Kur'ân ile baş başa kalmak, çözülmesi zor sorunlara yol açacağı kesindir. Geleneklerle uyumlu olarak hareket etmek, bazen eleştirel olmak ve seçici davranmak en uygun yol kabul edilmelidir. Bikâî'nin *Nazmü'd-dürer* isimli tefsirini yazarken faydalandığı Kur'ân ilimleri eser listesinin sunulduğu bölümde görüldüğü üzere müellif, çok fazla âlimden ve eserinden istifade etmekte, bunları açıklamaktan da çekinmemektedir. Bikâî'nin kısa hayatının anlatıldığı son bölümde, özellikle ilim tahsili ve bu uğurda yaptığı faaliyetlerine az da olsa değinilmiştir.

¹⁵¹ Bu liste hazırlanırken Bikâî'nin *Nazmü'd-dürer*'de ismini zikrettiği kendi eserlerinin dışında diğer eserler Necati Kara'nın, Bikâî'i ve Tefsirindeki Metodu isimli tezinden faydalanılarak hazırlanmıştır. Bikâî'nin tüm eserlei için bk. Kara, *Bikâî'i ve Tefsirindeki Metodu*, 46-92.

1.2. Anlam İçerikli Kur'ân İlimleri

1.2.1. Münâsebâtü'l-Kur'ân

Kur'ân-ı Kerîm yirmi üç senelik geniş bir zaman diliminde nâzil olmasına karşılık, asla tutarsızlığa sebebiyet vermemiş, söz ve muhteva açısından bir çelişki ortaya çıkmamıştır. Çünkü Kur'ân en büyük mucizedir ve uzun sürede telif edilen eserlerde rastlanabilecek tutarsızlıkların Kur'ân'da görülmemesi, onun yüce Allah tarafından mucizevî bir kitap olarak indirildiğinin bir göstergesidir.

Münâsebetü'l-Kur'ân'ın mahiyeti hakkında birbirine yakın tanımlamalar yapılmıştır. Örneğin Zerkeşî, “Âyetler veya sûreler arasında umum-husus, aklî-hissî, hayalî veya başka alaka çeşitlerinden birisiyle irtibat sağlanması.” diye tanımlamaktadır.¹⁵² Süyûtî de Zerkeşî'ye yakın bir tanım yapmaktadır.¹⁵³ Farklı tanımlardan hareketle münasebet şöyle de ifade edilmektedir: “Anlamca birbiriyle ilgili ve birbirine uygun kelimelerin bir arada kullanılması, benzerlerin birbirine uyum içinde aynı konu etrafında toplanmasıdır.” Bu sıradan bir toplanma değil, edebî zerafet ve incelikle seçilmiş kelimelerden oluşan birlikteliktir. Münâsebet sanatından söz edebilmek için, terkipte zıt anlamlı kelimelerin bir arada bulunmaması gerekmektedir.¹⁵⁴

Bikâî söz konusu kavramı, “Parçalarının düzenindeki sebepleri anlamaya yarayan ve muktezây-ı hale uygun düşen, mânaların kavranmasını sağlayan ve belâgatın inceliklerini içeren bir ilim”¹⁵⁵ diye tanımlamaktadır. Ona göre münasebet

¹⁵² Zerkeşî, *el-Burhân*, I/131.

¹⁵³ “Aralarında mâna irtibatı sağlayan umumilik-hususilik, aklilik-hissilik, hayali olmayan çeşitli alakalar ile sebep veya müsebbeb, illet veya malul, benzerlik veya zıdlık gibi zihni bağların bulunması” şeklinde tanım yapmaktadır. Suyuti, Kur'ân-ı Kerîm'deki münasebet ilmiyle ilgili olarak *Esrâru tertibi'l-Kur'ân* isminde bir ciltlik kitap telif etmiştir. Sonra âyetler ve sûreler arasındaki münasebetle ilgili olarak ilk önce *Neticetü'l-fiker fî tenâsübi's-süver* ismiyle bir kitap yazmak istemiş, ancak bu kitabı *Tenâsükü'd-dürrer fî tenâsübi's-süver* olarak değiştirip düşündüğü eseri telif etmiştir. bk., Süyûtî, *el-İtkân*, 3/322. Ayrıca bk. Ahmet Nedim Serinsu, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzulün Rolü*, (İstanbul: Şûle Yayınları, 1994), 115.

¹⁵⁴ Münasebâtü'l-Kur'ân konusunda bilgi için bk. M. Faik Yılmaz, *Âyetler ve Sûreler Arasındaki Münasebet* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 57 vd.; Sabri Demirci, “Kur'ân Âyetleri ve Sûreleri Arasındaki Tenasüb (Fahrüddîn Râzî'nin Tefsiri Mefatihü'l-Gayb Örneği)”, *EKEV Akademi Dergisi* 62 (Bahar 2015) 149; Meliha Y. Sarıkaya, “Tenasüp”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/446.

¹⁵⁵ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 1/5-6. (Burada anlamı ve konusu birleştirilerek bir tanımlama yapılmıştır.)

ilminin konusu, “Tertibi açısından münasebeti bilinmek istenen şeyin cüzleridir.”¹⁵⁶ Bikâî, münasebet ilminin faydasına da değinmekte ve “Söz konusu olan kelâmın taalluk ve irtibat yönünden önündeki ve arkasındaki ifade sebebiyle kazandığı dereceye muttali olmak, kelâmın kazandığı mânâyı bilmektir.” demektedir. Genel olarak münasebet ilminin münâsebâtü’l-Kur’ân ilminden daha umumi olduğunu savunmaktadır. Çünkü münasebet ilmiyle lafızların birbiri ardınca dizilişindeki illetler ve hikmetler bilinirken, münâsebâtü’l-Kur’ân ile sadece âyet ve sûreler arası münasebetler bilinmektedir.¹⁵⁷

1.2.1.1. Önemi

Kur’ân-ı Kerîm’de sûreler ve âyetler arasındaki münasebetten bahseden kimi âlimler, münâsebâtü’l-Kur’ân’ı mutlaka bilinmesi gereken ilimlerden saymışlardır. Nitekim meşhur müfessir Ebû Abdullah Muhammed b. Ziyâd en-Nisâbü’rî’nin (ö. 324/936), kendisine herhangi bir âyet okunduğu zaman, “Niçin bu âyet bu sûrenin şurasında bulunmaktadır?” diye sorduğu ve ardından gerekli açıklamalar yaptığı, kendisinin bu ilme olan vukûfiyeti yanında, Bağdat âlimlerini, münasebet ilmi hakkındaki ilgisizliklerinden dolayı eleştirdiği rivâyet edilmektedir.¹⁵⁸

Ebû Bekir İbnü’l-Arabî ise, Kur’ân’daki âyetler arasında mükemmel bir irtibatın var olduğunu söylemekte ve bu bağ sayesinde iki âyetin tek bir âyetmiş gibi bir izlenim verdiğini söylemektedir. Ona göre Allah’ın bu ilmi kendisine bahşettiğini, ancak halkın bu bilgilerini yanlış değerlendirdikleri için artık bu hususta susmayı tercih edip, bu ilmi halka bir daha açmadığını ifade etmektedir.¹⁵⁹

Diğer taraftan Fahreddîn er-Râzî, “Müfessir, bir çok sırrı Kur’ân’ın tertibinde ve bağlantılarındaki latifeleri çözerek ortaya çıkarabilir. Çünkü birçok sır, bu tertip ve bağlantılardaki latifelerde gizlenmiştir.” diyerek konunun önemine dikkat çekmektedir.¹⁶⁰ Münâsebet ilmini savunanlar arasında yer alan Süyûtî de tefsirde

¹⁵⁶ Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 1/5.

¹⁵⁷ Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 1/5.

¹⁵⁸ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/132; Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 1/7; Süyûtî, *el-İtkân*, 3/322.

¹⁵⁹ Ebû Bekir İbnü’l-Arabî, bu sözünü *Sirâcü’l-murîdîn* isimli eserinde zikrettiği rivâyet edilmektedir. Adı geçen eserle ilgili farklı görüşler söylenmekte, eserin baskısı bulunmamaktadır. bk. Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/36; Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 1/7; Süyûtî, *el-İtkân*, 3/322.

¹⁶⁰ Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Mefâtihü’l-gayb (Tefsîrü’l-kebîr)* (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsî’l-Arabî, 1420/1999), 7/106.

münasebet ilminin çok önemli olduğu halde maalesef âlimlerin bu ilme fazla dikkat etmediğini ileri sürmektedir.¹⁶¹ Abdurrahmân b. Nâsır Abdullah es-Sa'dî (ö. 1376/1956), Kur'ân'ın münâsebetü'l-Kur'ân aracılığıyla Allah'ı tanımak için güzel bir yol sunduğunu ve bu sayede hükümlerinin daha iyi anlaşılabilirdiğini belirtmektedir. Ayrıca, marifete imkân tanınması sebebiyle münâsebetü'l-Kur'ân ilminin en şerefli ilimlerden biri olduğunu, âyetlerin sonlarındaki esmâ-i hüsnâ ile âyetler arasında mantıklı ve hikmetli bir bağlantı bulunduğunu örneklerle açıklamaktadır.¹⁶²

Yazmış oldukları eserlerde münâsebetü'l-Kur'ân'a değinen ve sûreler arası münasebete yönelik açıklamalar yapan bir çok âlim mevcuttur. Örneğin Zemahşerî, İbn Ebî'l-Isba' el Mısrî (ö. 654/1256), Ebû Ca'fer Ahmed b. İbrâhîm el-Gırnâtî, Ebû Hayyan el-Endelüsî, Ebüssuûd Efendi (ö. 982/1574), Ni'metullâh b. Mahmûd en-Nahcuvânî (ö. 920/1514 [?]) ve Şehâbeddîn Mahmûd el-Âlûsî (ö. 1270/1854) sûrelerin baş tarafı ile sonu arasındaki münasebete değinmektedirler. Bunların dışında İbnü'n-Nakîb el-Makdisî (ö. 698/1298), kıssalar arası münasebetten söz etmektedir. İbnü'z-Zübeyr el-Gırnâtî ise, sûrenin bir önceki sûreyle bağlantısını ön plana çıkaran ve Bikâî'nin kendisinden çokça istifade ettiği önemli alimlerden. Fîrûzâbâdî de, daha çok sûrelerin maksadı hakkında bilgi vermektedir. Son olarak Hindistan yarımadasında yaşayan Ali b. Ahmed el-Mehâimî de (ö. 835/1432) Münâsebetü'l-Kur'ân'a yönelik kitap yazan müfessirlerdendir. Yazmış oldukları eselerde münasebet konusunu işleyen âlimler bir hayli fazladır ve bunları tek tek ele almak asıl konumuz olmadığı için bu kadarı kâfidir.¹⁶³

¹⁶¹ Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celaluddîn es-Süyûtî, *Mu'terikü'l-ekrân fî i'câzi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru Kütübî'l-İlmiyye, 1988), 1/43.

¹⁶² Abdurrahmân b. Nâsır Abdullah es-Sa'dî, *el-Kava'idü'l-hisân el-mute'allikatu bi tefsiri'l-Kur'ân*, thk. Hâlid b. Osmân es-Sebt (b.y.: Dâru İbni'l-Cevzî, t.y.), 51.

¹⁶³ Faruk Tuncer, *Tenasüp İlmi Açısından Kur'ân Sûrelerindeki Eşsiz Ahenk* (İstanbul: Akademik Yayınları, 2010), 52-55. Münâsebetü'l-Kur'ân sahasında eser veren âlimler için ayrıca bk. Yılmaz, *Âyetler ve Sûreler Arasındaki Münâsebet*, 39-93. (Yılmaz, bu çalışmada kırk iki müellif hakkında bilgi vermektedir. Yukarıda ismi zikredilenler haricinde Nâsirüddîn el-Beyzâvî, Ebü'l-Berekât en-Nesefî (ö. 710/1310), Nizamüddîn en-Nisâbü'rî (ö. 730/1329 [?]), Adudüddîn el-Îcî (ö. 756/1355), Ebü'l-Fadl Muhammed el-Mağribî (ö. 865/1461), Molla Gürânî (ö. 893/1487), Hâkim Şâh el-Kazvinî (ö. 908/1502), İbn Kemal Paşa (ö. 940/1533), Hatîb eş-Şirbînî (ö. 977/1569) de bu listeye eklenebilir.); Mustafa Şentürk, *Münâsebetü'l-Kur'ân Âyet ve Sûreler Arasındaki İrtibatı Yeniden Düşünmek* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2015), 37 vd. (Şentürk eserinin 42-74. sayfalarını Münâsebetü'l-Kur'ân sahasında yapılan çalışmalara ayırmaktadır. Başlıca tefsirler, müstakil

Geçmişte olduğu gibi yakın çağda da münâsebetü'l-Kur'ân'a yeterince değinen âlimler var olmuştur. Örneğin Hamîdüddîn Ferâhî (ö. 1349/1930) ve onun talebesi Emin el-İslâhî (ö. 1418/1997), âyetler ve sûreler arasındaki ilişkilere dikkatleri çeken önemli müelliflerdendir. Yakın tarihte vefat eden Saîd Havvâ (ö. 1409/1989), Seyyid Kutup (ö. 1386/1966), Muhammed el-Hicâzî (ö. 1394/1974) ve Mevdûdî (ö. 1399/1979) tefsirlerinde âyetler ve sûreler arasında münasebete yer yer değinmektedirler. Ülkemizin önemli müfessirlerinden Elmalılı Hamdi Yazır (ö. 1361/1942) ve Kazanlı Mûsâ Cârullah Bigiyev (ö. 1369/1949) de bu sahada kayda değer müellifler arasındadır.¹⁶⁴

Münâsebet ilminin Kur'ân'da varlığını savunanlar ve tefsirlerinde kullananlar olduğu gibi, karşı görüş belirten müfessirler de vardır. İzz b. Abdisselâm (ö. 660/1262) ve Muhammed b. Ali eş-Şevkânî (ö. 1250/1834) bu konuda muhalif müfessirler arasında yer almaktadır. Nitekim İzz b. Abdisselâm, münasebetin aynı zamanda söylenen bir söz için geçerli olduğunu, Kur'ân'ın iniş süreci dikkate alındığında yirmi üç senelik bir zaman diliminde çeşitli hükümlerin inmesi, farklı sebeplerin ortaya çıkmasından dolayı âyetler arasında böyle bir irtibatın var olduğunu söylemenin doğru olmadığını ifade etmektedir.¹⁶⁵ Şevkânî ise, Bakara sûresi 42. âyetinin tefsirini yaparken, müfessirlerin bir çoğunun aslında olmayan bir şeyin varlığını ispata çalıştıklarını, yüzölmesi imkansız bir denizde yüzmeye kalkıştıklarını ve kendilerine faydası olmayan bir ilme dalıp, nefislerinden esinlenerek boş şeyler söylediklerini ileri sürmektedir. Kur'ân'ın nüzûl sırasına göre değil de Levh-i Mahfuz'daki sıralamasını göz ardı edenlerin farklı zaman ve konularda inen âyetler arasında zorlama ile bir bağlantı kurmaya kalkışmalarının

çalışmalar, tebliğler, makaleler, yüksek lisans ve doktora tezleri hakkında detaylı bilgiler vermektedir.)

¹⁶⁴ Münâsebetü'l-Kur'ân'a dair eserlerinde yer veren âlimlere Subhî es-Sâlih, Abdülmüteâl es-Saîdî (ö. 1386/1966), Mustafa Müslim (ö. 1442/2021), Aişe Abdurrahmân (ö. 1419/1998), Muhammed A. Draz (ö. 1378/1958), Muhammed Ali es-Sâbûnî (ö. 1442/2021) de eklenebilir. İlgili âlimlerin kısa hayatları ve yaptıkları çalışmalar için bk. Yılmaz, *Âyetler ve Sureler Arasındaki Münasebet*, 74-93; Tuncer, *Eşsiz Ahenk*, 55-58.

¹⁶⁵ İzzüddîn Abdülazîz b. Abdisselâm, *el-İşâre ile'l-îcâz fî ba'di envâ'i'l-mecâz* (Medine: el-Mektebetü'l-İlmiyye, t.y.), 278. Ayrıca bk. Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/132; Süyûtî, *İtkân*, 3/370; Tuncer, *Eşsiz Ahenk*, 67-68. (Tuncer, münasebetü'l-Kur'ân konusunda muhaliflerden birisi de Abdullah b. Muhammed el-Gaznevî'nin (ö. 1881) olduğunu söylemekte ve kaynak olarak *Fethü'l-Kadir* tefsirini göstermektedir. İlgili eserde belirttiği yerdeki cümleler, Şevkânî'ye aittir ve tefsirde Gaznevî'nin ismi geçmemektedir); Mustafa Müslim, *Mebâhis fî tefsîri'l-mevdû'i* (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 2000), 62 vd. (Burada Gaznevî'nin konu hakkındaki görüşü aktarılmakta ve Şevkânî'ye ait cümleler zikredilmektedir)

ateşle su, tuz ile şeker arasında münasebet kurmaya benzediğini dile getirmektedir. Ona göre söz konusu müfessirlerin, Kur'ân âyetleri arasında münasebetin sürekli olduğunu iddia ettiklerini ve bunu ispat etmek için de hayli zorlandıklarını söylemektedir.”¹⁶⁶

Nasr Hâmid Ebû Zeyd, sûreler ve âyetler arasındaki münasebet konusuna farklı bir perspektiften yaklaşmaktadır. Ona göre bir müfessirin sûredeki münasebeti ortaya koyabilmek için başvurduğu metinsel veriler, başka bir müfessirin kullandığı verilerden farklı olabilmektedir. Dolayısıyla her bir müfessir farklı münasebetler ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, münasebetin tespiti, müfessirin kavrayışına ve metnin farklı boyutlarını görebilme yeteneğine bağlıdır. Ebû Zeyd, bu konuda bir standardın olmadığını vurgulamakla birlikte, sûreler ve âyetler arasındaki münasebetlere dair örnekler vererek, açıklamalar yapmaktadır.¹⁶⁷

Kur'ân'ın mâna ve nazmındaki i'câzı kesin olarak kabul edilmesi durumunda, mucizevî bir metnin sûre ve âyetleri arasında münasebet bulunduğu fikri, uzak bir görüş olarak değerlendirilmemelidir. Hicrî beşinci asırdan itibaren bazı müfessirlerin bu konuya ağırlık vermesi, Allah'ın kelâmındaki bu tür incelikleri fark ederek Kur'ân tefsirine ayrı bir özellik kazandırmıştır. Bu durum, Kur'ân'ın mâna ve ruhuna aykırı olmamakla beraber, yazılan tefsirlere eksiklik atfedilmesine neden olmamalıdır. Şevkânî'nin, âlimlerin bu konuda gereksiz şeylerle meşgul olduklarını ve olmayan bir şeyi zorladıklarını iddia etmesi gerçeği yansıtmamaktadır. Şevkânî, her ne kadar Kur'ân'da söylendiği gibi münasebet ilminin olmadığını söylese de tefsirinde farkında olmadan münasebetin olduğunu gösteren örnekler vermektedir.¹⁶⁸

Âyetler ve sûreler arasında münasebetin tespiti hususunda şu kurala riâyet edildiğinde olumlu sonuçlar alınabilir: Münâsebet hususunda zorlamaya gidilmemeli, her âyet ve sûre arasında mutlaka bir irtibat vardır arayışında ısrar edilmemeli,

¹⁶⁶ Muhammed b. Ali eş-Şevkânî el-Yemenî, *Fethü'l-kadîr*, thk. Abdurrahmân 'Umeyre (İskenderiyye: Dâru'l-Vefâ, 2014), 1/171-174. Ayrıca bk. Nureddin İtr, “Münâsebet İlmi ve Kur'an Tefsirindeki Önemi”, Trc. Eyüp Yaka, *İslami İlimler Dergisi* 1/2 (Güz 2006), 222 vd. (Bu makalede İzz b. Abdisselâm ve Şevkânî'ye yönelik cevaplar bulunmakta, karşı olmasına rağmen Şevkânî'nin tefsirinden münasebeti kullandığına dair örnekler verilmektedir.)

¹⁶⁷ Ebû Zeyd, *Mefhûmü'n-nass*, 160-161.

¹⁶⁸ Muhammed Yusuf Hâşim es-Seyyid, *el-Münâsebetü beyne'l-fâsileti'l-Kur'âniyyeti ve âyâtihâ* (Gazze: el-Câmi'atü'l-İslamiyye, 2009), 39 vd. (Bu çalışmada Şevkânî'nin tefsirinden örnekler verilmektedir). Ayrıca bk. İtr, *Münâsebet İlmi*, 227, 239 vd.

yapmacık bağlantılar kurmayıp, tespit edilen münasebetin kesin olmayan tahmini bir alaka olduğu söylenebilmelidir.¹⁶⁹

Bikâî, *Nazmü'd-dürer*'in başlangıcında, tefsir ilminin önemine dair açıklamalarda bulunmaktadır. Müellif, kendisinden önce böyle bir tefsir yazan birisine rastlamadığını belirtmekte, bu tefsiri yazmaya yönlendiren sebepleri şöyle sıralamaktadır: Sâd sûresi 29. âyetin tefekkürü emretmesi, Hz. Ali'nin “Bir kişinin tefsir yapabilmesi için Allah tarafından ona derin bir anlayış ikram edilmelidir.” sözü, İbn Abbâs'ın tefsir ilmini dört kategoriye ayırıp insanların mutlaka Kur'ân'ın tefsirini yapabilecekleri yönlerinin olduğunu söylemesi, Hz. Peygamber'in İbn Abbâs'a tefsir yapabilmesi için dua etmesi ve İmam Nevevî'nin ilimsiz tefsir yapmanın imkânsızlığı üzerine sözleri.¹⁷⁰

Bikâî yazdığı tefsire, “Âyetler ve sûreler arasındaki münasebet hakkında inciler dizisi” anlamına gelen “*Nazmü'd-dürer fî tenâsübi'l-ayât ve's-süver*” ismini vererek, bu ilmin önemini vurgulamış; ayrıca, kelâmın anlatılan duruma uygun olup olmadığı, bu ilim sayesinde öğrenilebildiğini ifade etmiştir. Bikâî, münâsebâtü'l-Kur'ân ilminin, Kur'ân-ı Kerîm'in âyet ve sûrelerindeki hikmetleri anlattığını, bu ilim sayesinde sûrenin maksadının bilinebileceğini ve belâgat ilminin de asıl hedefinin bu olduğunu belirtmektedir. Hâsılı “Nahiv ilminde beyân ilmi ne kadar önemliyse, tefsirde de münâsebâtü'l-Kur'ân ilmi o kadar önemlidir.” diyerek konunun önemini vurgulamaktadır. Bikâî, sûre ve âyetlerin bir ipe dizilmiş gibi muntazam uyumuna değinmekte ve münasebet ilmi sayesinde Kur'ân'ın nazım örgüsünün ortaya çıktığını ifade etmektedir.¹⁷¹

Bikâî, münâsebâtü'l-Kur'ân ile alakalı ulaşabildiği kitapları ve müelliflerini tanıtmakta ve müelliflerin kitaplarında münasebet konusuna ne kadar yer verdiklerine değinmektedir. Mesela İbnü'z-Zübeyr'in *el-Mu'allim bi'l-burhân fî tertîb süveri'l-Kur'ân*¹⁷² isimli kitabına ulaştığını, bunun sadece sûreler arası münasebetten bahsettiğini ve tefsirini yazarken ilgili eserden çokça faydalandığını,

¹⁶⁹ Şentürk, *Münâsebetü'l-Kur'ân*, 23.

¹⁷⁰ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/3-5.

¹⁷¹ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/5-6.

¹⁷² Bikâî, İbnü'z-Zübeyr'in eserinin ismini *el-Mu'allim bi'l-burhân fî tertîb süveri'l-Kur'ân* olarak zikretse de bu eserin meşhur ismi *el-Burhân* diye başlamaktadır. Ebû Ca'fer Ahmed b. İbrâhîm b. ez-Zübeyr es-Sekafî el-Gırnâtî el-Endelüsî, *el-Burhân fî tertîbi süveri'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Şa'bânî (b.y. Vezâretü'l-Evkâf ve Şüûnî'l-İslâmiyye, 1990).

yeri geldikçe buna değineceğini vurgulamaktadır. Yine Zerkeşî'nin *el-Burhân* isimli kitabına ulaştığını, burada da Zerkeşî'nin münasebet hakkında bir miktar bilgi verdiğini nakletmektedir. Ayrıca İzz b. Abdisslâm'ın münasebet hakkındaki görüşüne değindikten sonra Muhammed b. Ahmed el-Melevî'nin (ö. 774/1372) İzz b. Abdisslâm'a verdiği cevabı nakletmekte ve Kur'ândaki âyetler her ne kadar farklı olaylar üzerine inmiş olsa da Kur'ân'ın mushaflardaki tertibinin aynen Cenâb-ı Hak katındanki Beytü'l-İzze'deki tertibi gibi olduğunu ifade etmektedir. Melevî, Kur'ân'ın üslûbu ve nazmının apaçık bir mucize olduğunu, bu nedenle her bir âyetin, öncesini tamamlayıp tamamlamadığı veya müstakil olup olmadığının araştırılması gerektiğini savunmaktadır. Ona göre, bu araştırmayı yapabilmek ve sûreler arasındaki bağlantıyı kurabilmek için geniş bir bilgi birikimine sahip olmak gerekmektedir. Melevî, her bir sûrenin önceki sûreyle olan bağlantısının ve hangi amaçla nazil olduğunun araştırılması halinde, yirmi üç sene boyunca nazil olmasına rağmen âyetler ve sûreler arasında bir bağlantının olduğunu görüleceğini iddia etmektedir.¹⁷³

Bikâî, Râzî'ye dayanarak sûrenin lafzındaki incelikleri ve tertibindeki güzellikleri düşünen kimsenin, Kur'ân'ın hem lafzındaki fesahatı hem mânasındaki mükemmelliği hem de âyetlerinin tanzim ve tertibindeki eşsizliği anlayabileceğini savunmaktadır. Râzî'ye göre Kur'ân'ın üslûbu ile mucize olduğunu söyleyenler de belki bunu kastetmişlerdir. Râzî, Kur'ân'daki bu esrarı anlayamayan çoğu müfessirin, bu letâfetten uzak kaldıklarını gördüğü için hayıflanmaktadır. Bu durum şu beyitte güzel bir şekilde ifade edilmiştir: “Göz, yıldızı sûreten küçük görüyorsa suç, yıldızın değil, gözbebeğinin küçüklüğündedir.”¹⁷⁴

Bikâî, “*Miftâhü'l-bâbi'l-mukfel li fehmi'l-Kurâni'l-münezzel*” adlı tefsirin müellifi hocası Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. el-Hasen et-Tücîbî el-Harâllî'den (ö. 698/1299) bahsetmektedir. Harâllî, Bikâî'yi en çok etkileyen âlimlerden biridir. Bikâî, Enfâl sûresinin tefsirini yazarken Harâllî'nin kitabına ulaşmış ve bu kitabın Ali İmrân sûresinin 33. âyetine kadar tefsirini neredeyse tamamını alıntılararak

¹⁷³ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/6.

¹⁷⁴ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/6-7. Ayrıca bk. Râzî, *Mefâtihi'l-gayb*, 7/106.

kullanmıştır.¹⁷⁵ Kehf sûresinin tefsirini yaparken de İbn Nakîb el-Hanefî'nin tefsirine muttali olduğunu ve bu tefsirin orijinalinin altmış ciltten oluştuğunu, Hâkim Camii Kütüphanesi'nde çoğu cildinin bulunduğunu ancak bir cildini elde ettiğinde bu tefsiri umduğu gibi bulamadığını ifade etmektedir. İbn Nakîb'in, âyetlerin münasebetinden daha çok kıssalar arasındaki münasebetten bahsettiğini, âyetlerin birbiri ile olan münasebetini belirtmediğini söylemektedir. Bikâî, bu durumu "Benim tefsirimle onun tefsirini mukayese eden, aradaki farkı görür." diyerek kendi tefsirinin üstünlüğünü vurgulamaktadır.¹⁷⁶

Bikâî, Kur'ân'ın nazım yönüyle mucizevî yönlerinin ancak "münâsebâtü'l-Kur'ân" ilmi ile anlaşılabilceğini ve bu ilmin imanın kalbe yerleşmesine ve iç âlemde yer bulmasına yardımcı olduğunu savunmaktadır.¹⁷⁷ Bu bilgi ışığında Bikâî, tefsirinde sûreler ve âyetler arasındaki bağlantıyı tespit etmek için kullanacağı yöntemi açıklamakta, bu yöntemi hocası Ebü'l-Fadl Muhammed b. Muhammed el-Mağribî'den (ö. 865/1460) öğrendiğini, bu kaidelere ilk defa kendisinin ulaştığını ve tefsirinde titizlikle uyguladığını belirtmektedir.

Bikâî, tefsirinde sûreler ve âyetler arasındaki bağlantıyı tespit etmek için şu genel kaideyi kullanmaktadır: Ona göre ilk yapılması gereken, sûrenin maksadını tespit etmektir. Bunu gerçekleştirebilmek için mukaddimeler bulunmalı, sûrenin maksadına ulaşmak için gerekli olan giriş ve arka plan bilgileri belirlenmelidir. Bunlar yapıldıktan sonra mukaddimeler derecelendirilmeli, maksada olan yakınlık ve uzaklıklarına göre sıralanmalıdır. Bikâî, bu kaidenin uygulanmasıyla birlikte dinleyicinin itikat, ibadet, muâmelât, ahlâk ve kıssa gibi konularda bilgiler edinebileceğini ve bu bilgilerin belâgat ilminin bile ulaşamayacağı bir güzellikle sunulacağını savunmaktadır. Ayrıca bunun, Kur'ân'ın tamamındaki bağlantıyı ortaya çıkaracak genel bir kaide olduğunu ve uygulanması halinde bütün âyet ve sûrelerin birbiriyle olan bağlantısının tespit edilebilceğini işaret etmektedir.¹⁷⁸

¹⁷⁵ Kara, *Bikâî ve Tefsirindeki Metodu* isimli çalışmasında ilgili âyetin numarasını 37. âyet diye belirtmektedir. Oysaki Bikâî, bunu açık olarak 33. âyet olarak vurgulamaktadır. Kara, yazım hatası yapmış olabilir. bk. Kara, *Bikâî ve Tefsirindeki Metodu*, 101.

¹⁷⁶ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/11.

¹⁷⁷ Kur'ân'ın nazım yönüyle mucizeliği ve münasebet ilmiyle bağlantısı için bk. Arslan, "Bikâî'nin *Nazmü'd-Dürer* Tefsirinde Münâsebet", 360 vd.

¹⁷⁸ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/12.

Bikâî, âyetlerin birbiriyle olan münasebetini tespit etmenin o kadar da kolay bir iş olmadığını, âyetler arasında olan bağlantıyı bulabilmek için aylarca düşündüğü,¹⁷⁹ hatta kendisine: “Şifa bulman için doktor temin edelim” diye teklifte bulunduklarını ifade etmektedir. Ancak bu işte başarılı olmasında ilâhi yardımın olduğunu da özellikle belirtmektedir.¹⁸⁰

1.2.1.2. Münasebet Çeşitleri

Kur’ân-ı Kerîm’de var olduğu savunulan münasebet çeşitleri, sûreler ve âyetler arası münasebet diye iki ana başlıkta ele alınmaktadır. Sûreler arasındaki münasebetin alt başlıkları; sûrenin kendi içindeki münasebet, sûre ile ismi arasındaki münasebet, sûrenin baş tarafı ile sonu arasındaki münasebet, sûrenin başı ile bir önceki sûrenin sonu arasındaki münasebet ve iki sûre arasındaki münasebet şeklinde beş gruba ayrılmaktadır. Âyetler arasındaki münasebet ise; âyetin kendi içindeki münasebet, iki âyet arasındaki münasebet ve âyetin baş tarafı ile sonu arasındaki münasebet diye üç grupta ele alınmaktadır.¹⁸¹

Münâsebet çeşitleriyle ilgili farklı görüş ileri süren ve geçmişte Kur’ân içi münasebetin ihmal edildiğini iddia edenler de vardır. Örneğin Mustafa Şentürk, geçmişteki müelliflerin münasebet konusunu art arda gelen âyet ve sûreler arasındaki ilişkiyle sınırladığını öne sürmektedir. Ona göre asıl münasebet, Kur’ân’ın iç bütünlük ilkesi ve Kur’ân’ın bütünü içerisindeki irtibatlardır. Şentürk, bu irtibatlar Kur’ân’ın Kur’ân’la tefsiri bağlamında sağlanmış olsa da münâsebâtü’l-Kur’ân çerçevesinde sistematik olarak ele alınmadığını savunmaktadır.¹⁸² Şentürk, Kur’ân içi münasebet de konuya dâhil edilirse Kur’ân’ın daha derin ve kapsamlı olarak anlaşılmasına katkıda bulunabileceğini iddia etmektedir.

¹⁷⁹ Âl-i İmrân 3/121; en-Nisâ 4/127. âyetleri buna örnek verilmektedir. bk. Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 1/8.

¹⁸⁰ Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 1/5.

¹⁸¹ Meşhûr Mûsâ, *et-Tenâsübü’l-Kur’ânî*, 76 vd. (Müellif, âyetler arası münasebeti birçok alt bölüme ayırmakta ve âyetin başı, ortası ve sonu ile münasebeti gibi çeşitler eklemektedir). Ayrıca bk. Yılmaz, *Âyetler ve Sûreler Arasındaki Münasebet*, 97 vd.; Şentürk, *Münâsebetü’l-Kur’ân*, 81-83, 145; Tuncer, *Eşsiz Ahenk*, 41 vd.

¹⁸² Şentürk, *Münâsebetü’l-Kur’ân*, 165 vd.

Müfessirler, âyetler veya sûreler arasındaki bağlantı için çoğunlukla tenâsüp veya münasebeti kullanmışlarsa da bunu bazen sıla/ittisal, alaka/taalluk, rabt/irtibat gibi kelimelerle de ifade ettikleri görülmektedir.¹⁸³

1.2.1.2.1. Sûrelerde Münâsebet

1.2.1.2.1.1. Sûrelerin Birbiriyle Olan Münâsebeti

Bikâî, Kur'ân-ı Kerîm'de mûcizevî bir şekilde bulunan münasebetin ilkinin sûreler arasındaki münasebet olduğunu söylemektedir. Kur'ân, her ne kadar topluca inmemiş olsa da indi ilâhîde mevcut olan Kur'ân'daki bütünlükten hareketle bu bağlantının ezelde olduğunu ifade etmektedir. Bikâî, bir sûrenin tefsirine başladığında ilk yaptığı iş, sûrenin maksadını (ana fikrini) tespit etmektir. Sûrenin ana fikrini tespit ettikten sonra sûreyi oluşturan tüm âyetleri bu maksada göre yorumladığı gibi sûreler arası bağlantıyı da yine bu maksat bağlamında oluşturmaktadır. İki sûre arasındaki münasebeti oluştururken bazen bir önceki sûrenin son âyetinden bazen de herhangi bir bağlantılı âyetten hareketle, iki sûre arasındaki bağlantıyı tesis etmektedir. Bikâî bu bağlantıda daha da ileriye giderek, tüm Kur'ân'da sûreler arasında bir irtibatın olduğunu savunmaktadır. Aslında Kur'ân'da tam bir durma yerinin (vakf-ı tâm) olmadığını, mesela; Nâs sûresinde bile vakf-ı tâmın bulunmadığını, bu sûrenin Kur'ân'ın sonunda olsa bile Fâtîha sûresiyle; Fâtîha sûresinin, Kur'ân'ın başında olsa da sonuyla bağlantısının olduğunu iddia etmektedir.¹⁸⁴

Bikâî, Râzî ve Ebû Hayyân'dan, az da olsa Necmüddîn en-Nesefî'den münasebet hususunda etkilenmiştir. Kıyaslama yapabilmek için ilgili tefsirlerden de bazen örnekler verilecektir.

Sûreler arası münasebet üç alt başlıkta toplanabilir.

- a) Önceki sûrede anlatılan konunun bir sonraki sûrede devam etmesi veya sonraki sûrenin ilgili konuyu farklı olarak açıklaması.

¹⁸³ Ebû Mansûr Mumammed b. Muhammed el-Mâturîdî, *Te'vîlâtü Ehli's-sünne*, thk. Vecdi Basulûm (Beyrut: Dâru Kütübî'l-İlmiyye, 2005), 1/329, 409, 477, 509; 5/187; 6/20; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/537; 3/431; Râzî, *Mefâtihü'l-gayb*, 9/477; 10/129; 11/242.

¹⁸⁴ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/9.

İki sûre arasındaki münasebete ilk olarak Fâtiha sûresinin Bakara sûresi ile münasebeti örnek verilebilir. Bikâî'ye göre ihlaslı kullar Fâtiha sûresinde yüce Allah'tan doğru yola ulaştırmasını talep edip, helâk eden yollardan onları koruması için dua etmişlerdi. Bakara sûresinde hidâyetin kaynağının kendisinde asla şüphe olmayan kitap olduğu vurgulanmaktadır. Böylelikle her iki sûre arasında hidâyet bağlamında münasebet kurulmaktadır. Ardından takvanın kazanılma yöntemleri, sonra gelen üç âyette ifade edilmektedir. Sonraki âyetlerde kalpleri mühürlü kâfirler ve münafıklar açıklanmakta, gazaba uğrayan ve dalalette olanlardan olmamak için Fâtiha sûresinde yardım istendiğini belirterek iki sûre arasında bağlantı tesis edilmektedir.¹⁸⁵ Bikâî, Fâtiha sûresinin sonunda insanların hidâyetinde olanlar, inatkârlar ve dalâlette olanlar diye üç kısma ayrıldığını belirtmektedir. Bakara sûresinin başında da yine bu üç kısımdan bahsedilmekte ve bunlar müttâkiler, küfürlerini açıkça ifade eden kâfirler ve bir de dalâlette olan münafıklardır. Fâtiha sûresi bahsedilen bu üç gruba icmâl (özet/kısa) olarak değinmekte, sonraki sûre ise onları tafsîl etmektedir. Yani önce icmâl sonra tafsîl. Bu yöntem Kur'an'ın güzelliklerinden bir yöntem olup âyetlerin tefsirinde bu yöneme çokça müracaat edildiğini vurgulamaktadır.¹⁸⁶ Bikâî'nin sıkça başvurduğu müfessirlerden biri olan Râzî, Rûm sûresinden başlayarak Kevser sûresine kadar olan yirmi bir sûrenin münasebetine değindiği için Fâtiha ile Bakara sûresi arasındaki münasebete değinmemektedir.¹⁸⁷ Ebû Hayyân ise sadece Fâtiha sûresi beşinci âyet ile Bakara sûresi üçüncü âyet arasındaki münasebetin olduğunu dile getirmektedir.¹⁸⁸

Bakara sûresi ile Âl-i İmrân sûrelerinin birbiriyle olan münasebeti ise şöyledir: Bikâî'ye göre Âl-i İmrân sûresinin maksadı/ana fikri, Allah'ın tek olduğunun (tevhid) ispatıdır. Bakara sûresinin sonlarına doğru geçen Âyetü'l-Kürsî ile tevhit konusu taçlanmakta, böylelikle Âl-i İmrân sûresi ile Bakara sûresi arasında

¹⁸⁵ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/32.

¹⁸⁶ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/33.

¹⁸⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 2/249. Ayrıca bk. Yılmaz, *Âyetler ve Sureler Arasındaki Münasebet*, 47.

¹⁸⁸ Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-muhît fi't-tefsîr*, thk. Sıdkî Muhammed Cemîl (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1420), 1/61.

doğrudan konu bütünlüğü oluşmaktadır.¹⁸⁹ Râzî ve Ebû Hayyân, Bakara ve Âl-i İmrân sûreleri arasındaki münasebete dair herhangi bir açıklama yapmamaktadır.¹⁹⁰

Bikâî, Enfâl ile A'râf sûresi arasındaki münasebeti şöyle açıklamaktadır: Bir önceki sûre olan A'râf sûresinde geçmiş peygamberlerin kavimleri ile ilişkilerine; Enfâl sûresinde ise Hz. Peygamber'in kavmiyle olan ilişkisine ağırlık verilmektedir. Bikâî İbnü'z-Zübeyr'in "Siz geçmiş ümmetlerin yaptığı hataları işlemezseniz, onların başına gelenler sizin de başınıza gelmez" sözünü hatırlatarak, aynı zamanda kurulan münasebetten çıkarılabilecek sonuca da işaret etmektedir.¹⁹¹ Râzî ve Ebû Hayyân, Enfâl ile A'râf sûresi arasındaki münasebete dair herhangi bir açıklama yapmamaktadırlar.¹⁹²

Bikâî, Münâfıkûn sûresi örneğinde olduğu gibi sûrenin önceki sûre ile değil sûrelerle de bağlantı kurmaktadır: Şöyle ki, Cenâb-ı Hak Mümtetine sûresinde düşmanları dost edinmemeyi emretmektedir. Sâf sûresinde ise sözün fiile muhalif olmaması gerektiğine vurgu yapılmaktadır. Cuma sûresinin sonunda ise Hz. Peygamberle beraberken ona muhalif davranışlar içinde olunmaması gerektiği hatırlatılmaktadır. Çünkü bu tür davranışlar nifak türü faaliyetlerdir. Nihâyetinde müellif, Münâfıkûn sûresinin başından itibaren nifak türü tüm davranışlardan uzak durulması üzerinde ısrarla durularak mü'minlerin uyarıldığını, böylelikle bu sûre ile diğer sûreler arasında topluca bir münasebet kurmaktadır.¹⁹³ Dikkat edilirse Bikâî, Münâfıkûn sûresi ile birkaç sûrenin bağlantısını kurmakta, aralarında ortak noktada buluşturmaktadır. Râzî ve Ebû Hayyân, her iki müfessir bu sûre ile bir önceki Cum'a sûresi arasındaki münasebete değinmekte ve Hz. Peygamber'e karşı yapılan saygısız davranışın nifak kapsamında olduğunu vurgulamaktadırlar.¹⁹⁴

Bikâî, Maûn sûresi ile Kevser sûresi arasında konu yönüyle bir benzerlik olduğunu söylemektedir. Şöyle ki, Maûn sûresinde cimrilik, namazı zayi etmek, riya ve zekâtı vermemekten bahsederken, burada aynı konuların zıtları işlenerek Allah için infak etmek, namaz kılmak ve ihlaslı olarak kurban kesip ihsanda bulunmak diye

¹⁸⁹ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 2/4.

¹⁹⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 7/126; Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhît* 3/5.

¹⁹¹ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 3/187-190.

¹⁹² Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 15/447; Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhît* 5/268.

¹⁹³ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 7/605.

¹⁹⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 30/545; Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhît* 10/179.

bağlantı kurmaktadır.¹⁹⁵ Bikâî'nin değindiği konular, Râzî'nin tefsirinde de geçmektedir. Ebû Hayyân ise “Önceki sûrede işlenen konuların gibi bu sûrede şu konulara değinilmektedir.” diyerek iki sûre arasındaki münasebeti göstermektedir. Bu yönüyle Bikâî, Râzî ve Ebû Hayyân'nin değindikleri konuları aynen işlemekte ancak farklı lafızlarla konuyu ele almaktadırlar.¹⁹⁶

Nazmü'd-dürer tefsirinde sûreler arası münasebete şu sûreler de örnek verilebilir: Âl-i İmrân ile Nisâ sûresi arasında tevhit yönüyle,¹⁹⁷ En'âm ile Mâide sûresi arasında vefâ yönüyle¹⁹⁸ bağlantı kurulmaktadır. Ayrıca Enfâl ile Tevbe sûresi,¹⁹⁹ Kasas ile Ankebût sûresi²⁰⁰ Muhammed ile Fetih sûreleri²⁰¹ arasında da aynı konuların diğer sûrede de ele alınması yönüyle bir bağlantı bulunmaktadır.

Konuyla ilgili verilen örneklerden de anlaşıldığı üzere Bikâî, bir sûrenin tefsirine başlamadan önce sûrenin maksadını (ana fikrini) tespit etmeye çalışmaktadır. Bunu yaparken, bir önceki sûrenin maksadını hatırlatarak yeni sûrenin maksadıyla nasıl bir bağlantı kurduğunu göstermektedir. Bir önceki sûrede hangi konunun öne çıktığını ve sûrede o konunun hangi yönünün ele alındığını belirterek bağlantıyı kurmaya gayret etmektedir. Bikâî, bu yöntemi tefsirinin her bir sûresinde uygulayarak tefsirini diğer tefsirlerden farklılaştırmaktadır. Müellif, çoğunlukla her bir sûrenin sadece bir önceki sûreyle bağlantılı olduğunu savunmaktadır. Çok nadir de olsa -Münafikûn sûresinde olduğu gibi- bazı sûrelerin birden fazla sûreyle bağlantılı olduğunu da dile getirmektedir.

b) Önceki sûrenin sona erdiği kelime/konu ile diğer sûrenin başlaması.

Bikâî, sûreler arasındaki münasebeti bazen sûrenin sonundaki kelimeler üzerinden tesis etmeye çalışmaktadır. Örneğin Mâide sûresinin “hamd” ile sona ermesi, En'âm sûresinin “hamd” ile başlaması,²⁰² yine İsrâ sûresinin hamd ile sona

¹⁹⁵ Bikâî, *Nazmü 'd-dürer*, 8/549.

¹⁹⁶ Râzî, *Mefâtihu 'l-gayb*, 32/307; Ebû Hayyân, *el-Bahrü 'l-muhît* 10/555.

¹⁹⁷ Bikâî, *Nazmü 'd-dürer*, 2/204.

¹⁹⁸ Bikâî, *Nazmü 'd-dürer*, 2/578.

¹⁹⁹ Bikâî, *Nazmü 'd-dürer*, 3/254.

²⁰⁰ Bikâî, *Nazmü 'd-dürer*, 5/524. Ayrıca bk. İbnü'z-Zübeyr, *el-Burhân*, 270.

²⁰¹ Bikâî, *Nazmü 'd-dürer*, 7/184.

²⁰² Bikâî, *Nazmü 'd-dürer*, 2/579. Ayrıca bk. Râzî, *Mefâtihu 'l-gayb*, 12/471 vd. (Râzî, hamd ile başlayan sûrelere değinmekte, aralarındaki bağlantıyı göstermektedir.). Ebû Hayyân, *el-Bahrü 'l-muhît* 4/428 (Ebû Hayyân, hamd kelimeleri arasındaki bağlantıya değinmektedir.)

ermesi, bir sonraki Kehf sûresinin “hamd” ile başlaması²⁰³ yönüyle her iki sûre arasında bir münasebetin olduğuna işaret etmektedir.

Nahl sûresinin başlangıcında tevhit konusu, sonunda ise ihsan işlenmektedir. Bikâî, İsrâ sûresinin başlangıcında da Allah’tan başka her şeyden uzaklaşmakla elde edilecek olan tevhidin işlendiğini belirterek, her iki sûre arasında bir münasebet kurmaktadır.²⁰⁴

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi Bikâî, her iki sûre arasındaki münasebeti bazen sûrenin sonundaki anahtar kelimeyi, diğer sûrenin başındaki aynı veya ona yakın bir kelimeyle ilişkilendirmekte, bir sûrenin bir kelimeyle başlaması ve diğer sûrenin aynı kelimeyle bitmesi ile de münasebetin olabileceğini göstermektedir.

c) Kur’ân’ın sonundaki kısa sûrelerle Kur’ân’ın başındaki uzun sûreler arasındaki münasebeti göstermesi.

Bikâî’nin sûreler arasında kurduğu münasebetin farklı bir şeklini Kur’ân’ın sonundaki kısa sûrelerle başlangıcındaki uzun sûreler arasında kurduğu bağlantıda görmekteyiz. Müfessir, Kur’ân’ın sonundaki dokuz kısa sûreyle önceki sûreler arasında bir münasebet olduğunu söylemektedir. Örneğin Fîl ile Enfâl sûreleri arasında konu benzerliği yönüyle bir bağlantı vardır. Bikâî bu münasebeti şöyle izah etmektedir: Fîl sûresinde Kâbe düşmanlarının fillerle helâk edildiği gibi, Enfâl’de de din düşmanlarının helâkı anlatılmakta ve böylelikle her iki sûre arasında aynı konunun işlenmesi yönüyle bir münasebet oluşmaktadır.²⁰⁵

Müellif, Kureyş sûresi ile Tevbe sûresi arasında her iki sûrenin aynı konulara değinmeleri yönüyle bağlantılı olduğunu söylemektedir. Yapılan yolculuklarda güvende olmayı ve yolculuklar sayesinde bol rızık elde etmeyi sağlayan Allah’a karşı ibadet etmenin gerekliliği Kureyş sûresinde ele alındığı gibi; aynı şekilde dinden çıkanlardan uzak durulması, Beytullah’ın üstünlükleri ve ona yapılan hizmetin ıslah edilmesi, Allah’ın insanları güvende kılması ve nimetleriyle başarıya ulaşılacağıının müjdelenmesi Tevbe sûresinde de anlatılmaktadır. Bikâî, her iki sûrede Kâbe’den bahsedilmesi ve yüce Allah’ın sağladığı güven ortamı sayesinde bol rızık elde

²⁰³ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 4/441.

²⁰⁴ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 4/327.

²⁰⁵ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 8/537 vd.

ettiklerinin anlatılması, her iki sûrede ortak olarak işlenmesi yönüyle bir münasebetin olduğunu ifade etmektedir.²⁰⁶

Mâun sûresi ile Enfâl sûresi arasındaki bağlantıyı müellif şöyle izah etmektedir: Enfâl sûresinde ele alınan namaz, infak, âhiretin gerçek olup olmaması tartışması, ganimetin miskinlere, yetimlere taksim edilmesi konularının bir benzeri Mâun sûresinde de ele alınmakta, bu yönüyle bir bağlantı kurulmaktadır.²⁰⁷

Nâs sûresi ile Fâtiha sûresi arasındaki da bağlantılı olduğunun tespitini yapan müellif, Fâtiha'da Rab, Melik, Rahmân ve Rahîm isimleri geçtiği gibi bu sûrede de Rab, Melik ve İlâh isimleri geçmektedir. Her ne kadar Nâs sûresinde Rahmân ve Rahîm isimleri geçmese de "İlâh" ismi, zımnî bu isimleri de içerdiğini belirtmektedir. Ancak, Fâtiha sûresinin ümmü'l-kitâb olması yönüyle fazladan onda bu iki ismin bulunmasının kurulan münasebete zarar vermeyeceğini vurgulamaktadır.²⁰⁸

Kur'ân'ın sonundaki diğer kısa sûrelerle, Kur'ân'ın başlangıcındaki uzun sûrelerin bağlantıları ise kısaca şöyledir: Kevser sûresi ile A'râf sûresi;²⁰⁹ Kâfirûn sûresi ile En'âm sûresi;²¹⁰ Nasr sûresi ile Mâide sûresi;²¹¹ Tebbet sûresi ile Nisâ sûresi;²¹² İhlâs sûresi ile Âl-i İmrân sûresi;²¹³ Felak sûresi ile Bakara sûresi²¹⁴ arasında konu birliğinin olduğuna değinmektedir. Bikâî'nin, Kur'ân'ın sonundaki dokuz kısa sûre ile başlangıcındaki uzun sûreler arasında aynı konuları işlemeleri açısından bir münasebet bulunduğunu söylemesi, Kur'ân'ın sonu ile başlangıcı arasında bir bütünlük olduğunu göstermektedir.

Sûreler veya âyetler arası münasebetle doğrudan ilişkili olmasa da Bikâî, son dokuz sûrenin kelime sayılarıyla tarihi olaylar arasında kendine has farklı bir bağlantı kurmaktadır.²¹⁵

²⁰⁶ Bikâî, *Nazmü 'd-dürer*, 8/537 vd.

²⁰⁷ Bikâî, *Nazmü 'd-dürer*, 8/545.

²⁰⁸ Bikâî, *Nazmü 'd-dürer*, 8/616.

²⁰⁹ Bikâî, *Nazmü 'd-dürer*, 8/550-552.

²¹⁰ Bikâî, *Nazmü 'd-dürer*, 8/557-558.

²¹¹ Bikâî, *Nazmü 'd-dürer*, 8/563-565.

²¹² Bikâî, *Nazmü 'd-dürer*, 8/574.

²¹³ Bikâî, *Nazmü 'd-dürer*, 8/597-598.

²¹⁴ Bikâî, *Nazmü 'd-dürer*, 8/609.

²¹⁵ Bu bağlantıyı kurarken bazen besmele ve zamirleri de hesaba katmakta, çıkan sayılar ile tarihi olaylar arasında bir bağ kurmaktadır. Bikâî'nin bu yöntemine göre Kur'ân'ın sonunda yer alan

Bikâî'nin iki sûre arasında var olduğunu savunduğu münasebet hakkında verdiğimiz örneklerden hareketle şu tespitler yapılabilir: Bikâî sûreler arası münasebeti tespit edebilmek için başta sûrelerin maksadını belirleyerek sûreyi tek bir başlığa indirgemekte, ardından iki sûre arasında, farklı metotlarla bir şekilde bağlantı kurmaktadır. Bu bağlantıyı kurarken, özellikle İbnü'z-Zübeyr'den birebir nakillerde bulunduğu müşahede edilmektedir.²¹⁶ Bazen kurduğu bağlantı için bir kelimenin benzeşmesi bile yeterli olmaktadır. Özellikle Bikâî'nin tefsirinde Kur'ân'ın sonundaki kısa sûrelerle, başlangıcında bulunan uzun sûreleri ilişkilendirmesi, başka tefsirlerde eşine rastlanmaması yönüyle dikkate alınması gerekmektedir. Müellif, kısa sûrelerle uzun sûreler arasında aynı konuyu işleme yönüyle bağlantı kurmakta, Kur'ân'ın sonu ile başlangıcının bir bütünlük arz ettiğini savunmaktadır. Müellifin uygulamalarından bir diğeri son dokuz sûrenin kelimele sayıları ile buna tekabül eden Asr-ı saâdet olayları arasında münasebet kurmasıdır. Bazen tespit etmiş olduğu sayıya besmelenin bazen de bâriz ve müstetir zamirlerin harf sayılarını ekleyerek ortaya çıkan sayılarla bunların tekabül ettiği tarihi olaylar arasında sûrede işlenen konuyla ilişkilendirmektedir. Bunları kendi tasarrufuyla/kanaatiyle belirlediğini ve bu tespit ettiği rakamların/olayların kesin olmadığını da gözden kaçırmamak gerektiği düşüncesindeyiz. Aynı zamanda Kur'ân'ın indiriliş gayesinden uzaklaştırıp bazı tarihi olayların rumuzlarını gösteren şifre kitabı olmadığını da göz ardı etmemek gerekir. Kur'ân'da belirtilmediği halde Arapçayı oluşturan harflerin sayısal değerlerinden yola çıkarak çeşitli bilgiler üretmeye çalışmak olan hurûfilik, belki iyi niyetle hareket edilse de zamanla çığırından çıkmış ve Kur'ân'ın üstünlüğünü ispat etme gayretinin yanında farklı amaçlara hizmet etmiştir. Yapılan bu hurûfilik ve

dokuz sûrenin kelime sayısı, iki ile çarpıldığında on sekiz yapmaktadır. Bu on sekiz rakamı, on yedi rekât olan farz namazlara ve bir rekât olan vitir namazına işaret etmektedir. Hz. Peygamber'in vefatı olan hicri on senesine bu on sekiz sayısı eklenirse, hicri yirmi sekiz senesi karşımıza çıkmaktadır. Hicri yirmi sekiz senesinde İslâm, her tarafta galip gelmiş ve yayılmıştı. Aynı zamanda bu dönem, Hz. Osman'ın hilafeti zamanına denk gelmektedir. Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 8/537. Diğer örnekler için bk. Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 8/537, 546, 619.

²¹⁶ Bazı örnekleri şöyle sıralayabiliriz: Hûd sûresinin Yûnus sûresi ile olan münasebetini İbnü'z-Zübeyr'den yaptığı iki buçuk sayfalık bir nakille açıklamaktadır. bk. *Nazmü'd-dürrer*, 3/500. Ayrıca bk. İbnü'z-Zübeyr, *el-Burhân*, 223. Yûsuf sûresinin maksadı ve münasebeti ile alakalı detaylı açıklamayı İbnü'z-Zübeyr'den yaptığı iki buçuk sayfalık nakille özetlemektedir. bk. *Nazmü'd-dürrer*, 4/7-30. Ayrıca bk. İbnü'z-Zübeyr, *el-Burhân*, 227.

bâtînî tefsir faaliyetleriyle, âyetlerin vermek istediği mesaj ikinci plana itilmiş ve işâret ettiği meseleye yoğunlaşmıştır.²¹⁷

1.2.1.2.1.2. Sûrenin Maksadıyla İsmi Arasındaki Münâsebet

Bikâî, herhangi bir sûrenin tefsirine başladığında ilk yaptığı iş, sûrenin maksadını²¹⁸ belirlemektir. Bu yaklaşımını “*Mesâ'idü'n-nazar li eşrâf 'alâ mekâsidü's-süver*”²¹⁹ adlı eserinde ayrıntılı olarak icra etmektedir. Ardından besmelenin tefsirine geçmekte ve bunu da sûrenin maksadına göre yapmaktadır. Daha sonra âyetlerin tefsirine başlamakta ve bunu da yine sûrenin maksadına göre gerçekleştirmektedir. Bikâî'nin ihmal etmediği diğer bir münasebet kurma uygulaması da sûrenin maksadıyla sûrenin ismi arasındaki münasebettir.

Bikâî, *Mesâ'idü'n-nazar* isimli eserini, sûrelerin maksatlarını ve bu maksatlarla sûreler arasındaki münasebeti belirlemek amacıyla kaleme almıştır. Bu eserinde sûrelerin isimlerine de ayrıntılı olarak değinmekte ve bu isimlerle sûrelerin maksatları arasındaki ilişkiyi detaylı bir şekilde incelemektedir. Hatta *Mesâ'idü'n-nazar*'ın ikinci ismini *el-Maksadü'l-esmâ fî mütâbakati ismi külli sûretin li'l-müsemma* (Sûrelerin isimleriyle maksatları arasındaki mutabakat) diye bir isim daha önermektedir.²²⁰ Bu nedenle müellif, *Nazmü'd-dürrer*'de sûrelerin isimleri ile maksatları arasındaki münasebete çok az yer vermektedir.

Sûrenin ismi ile maksadı arasındaki münasebete ilk olarak Fâtiha sûresi örnek verilebilir. Fâtiha sûresinin maksadı “murakabe”dir. Yani Cenâb-ı Hak kullarını her daim gözetlemektedir. Bu sûrenin isimleri ise şöyle sıralanmaktadır: Ümmü'l-Kitâb,

²¹⁷ Ahmet Öz, “Hurufilik Akımının Kur’ân Âyetlerini İstismarı” *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (Haziran 2016), 184 vd.

²¹⁸ Makâsidü's-süver, kimi âlimlere göre tanımı, konusu, gayesi ve faydası olan müstakil bir ilim dalıdır ve tefsir ilminin bir alt disiplini oluşturmaktadır. bk. Şahin Güven, *Tefsir İlminin Bir Alt Disiplini Olarak “Makâsidü's-Süver”*, 98.

²¹⁹ Müellifin bu kitabı, üç cilt olarak tahkik edilmiş ve basılmıştır. Her sûreyi önce Mekki-Medenî olmaları yönüyle ele almakta, sonra isimlerini ve âyet sayılarını belirtmektedir. Fâsılları hakkında bilgi verdikten sonra maksadını, ardından faziletiyle ilgili rivâyetleri vermektedir. bk. Ebü'l-Hasen Burhânüddin İbrâhîm b. Ömer el-Bikâî, *Mesâ'idü'n-nazar li eşrâf 'alâ mekâsidü's-süver*, thk. Abdüssemî Muhammed Ahmed Hüseyin (Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1987), 1/97 vd. Geniş bilgi için bk. Turan, *Mesâ'idü'n-Nazar'ın Tefsir İlmindeki Yeri*.

²²⁰ Bikâî, *Mesâ'idü'n-nazar*, 1/209 vd. Bikâî, her bir sûrenin ismi aslında onun maksadının tercümesinden ibaret olduğunu söyleyerek sûrenin ismi/isimleri ile maksadının münasebeti olduğunu belirtmekte ve bunu ilgili eserinde tek tek göstermektedir. Ayrıca bk. Şahin Güven, “Tefsir İlminin Bir Alt Disiplini Olarak Makâsidü's-Süver”, *Bilimname* 35 (2018), 110 vd.

el-Esâs, el-Mesânî, el-Kenz, eş-Şafiye, el-Kâfiye, el-Vâfiye, el-Vâkiye, er-Rukiyye, el-Hamd, eş-Şükr, ed-Du‘â, es-Salâh. Bikâî, bu isimleri murakabe kavramıyla bağlantılı olarak açıklamaktadır. Ona göre murakabe; her hayrın anasıdır, her hastalığa şifadır, her sıkıntıya yetişir vb. bütün isimlerin murakabe ile bir münasebeti olduğunu ifade etmektedir.²²¹

Sûrenin ismi ile maksadı arasındaki münasebete Bakara sûresi ikinci örnek verilebilir. Bikâî, Bakara sûresinin maksadının “gayba imanı te’min etmek/ulaştırmak” olduğunu söyledikten sonra bu sûrenin isimlerinin de bu maksada hizmet ettiğini savunmaktadır. Müellife göre bu sûrenin isimlerinden olan ez-Zehrâ ismi hidâyet yolunu aydınlatmakta, el-Kifâye ismi dünya ve ahiret için yeterli olup gayba iman edilmesi durumunda kişinin ahirette yüzünü aydınlatmaya yeteceğine, es-Senâm ismi ile de gayba iman edilmesi durumunda -ki bu imanın en zirve mertebesidir- bütün hayırlar artık bunun üzerine bina edilebilecektir.²²²

Sûrenin ismi ile maksadı arasındaki münasebete dair bir diğer örnek En’âm sûresidir. Bu sûrenin maksadı, “bir önceki sûre olan A’râf sûresinin insanları çağırdığı tevhide delil getirmektir”. Bu tevhide en güzel delil ise sûrenin ismi olan “En’âm”, yani nimetlerin zikridir. En’âm sûresinde Allah’ın insanlara bahşettiği nimetler detaylı olarak sıralanmaktadır. Bu nimetler arasında beden, ruh, akıl ve iman nimeti kısacası maddi ve manevi nimetler yer almaktadır. Sûrede her bir nimet ayrı ayrı ele alınarak, bunların Allah’ın varlığının ve birliğinin delilleri olduğu açıkça ifade edilmektedir. Sûrenin girişinde Cenâb-ı Hak, “*Hamd, göklerin ve yerin Rabbi olan Allah’a mahsustur. O’nundur mülk ve hamd. O, her şeye kadirdir.*”²²³ buyurarak nimetlerin kaynağını açıkça belirtmektedir. Bu âyet, tüm nimetlerin Allah’tan geldiğini ve O’nun varlığının ve birliğinin delili olduğunu göstermektedir. Sûrenin devamında Allah, insanlara bahşettiği nimetleri sıralarken her bir nimet için “*Bunlar, Rabbinizin nimetlerindendir.*”²²⁴ gibi ifadeler kullanmaktadır. Bu ifadeler, nimetlerin Allah’ın bir ihsanı olduğunu ve O’na şükredilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Sûrenin sonunda ise Allah, “*Ey insanlar! Rabbinizin size indirdiği*

²²¹ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 1/12.

²²² Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 1/24.

²²³ el-En’âm 6/1.

²²⁴ el-En’âm 6/141.

rızkı helal ve temiz olarak yiyin. Allah'a ve peygamberine iman edin. Allah'ı ve peygamberini tasdik edin. O, yaptıklarınızı bilir."²²⁵ buyurarak tevhidin önemini bir kez daha vurgulamaktadır. Görüldüğü üzere En'âm sûresinde nimetlerin zikredilmesi, Allah'ın varlığının ve birliğinin delili olarak kullanılmaktadır. Bu da sûrenin ismi ile maksadı arasında bir münasebetin bulunduğunu göstermektedir.²²⁶

Müellif, yukarıda farklı isimleri zikredilen sûreler dışında Kur'ân-ı Kerîm'de on sekiz sûrenin de değişik isimlere sahip olduğunu dile getirmektedir. Örneğin, Enfâl sûresinin el-Cihâd, Yâsîn sûresinin el-Kalb, ed-Dâfi'a, el-Kadiyye, el-Men'a ve Sâd sûresinin de Dâvûd sûresi gibi isimleri bulunmaktadır.²²⁷

1.2.1.2.1.3. Sûrenin Maksadıyla Bismelenin Münâsebeti

Bikâî, herhangi bir sûrenin tefsirini yapmaya başladığında ilk olarak sûrenin maksadını tespit ettiği, ardından sûrenin başındaki besmeleyi de bu maksada göre yorumladığı yukarıda belirtilmişti. Bu prensibi rehber edinerek, bütün sûreleri bu perspektifle tefsir etmeye çalışmaktadır. Sûrede farklı konular işlense de usta müfessirlerin bu konuları tek bir ana başlık altında toplayabildiklerini belirtmektedir.²²⁸ Müellif, öncelikle tüm sûreyi bir maksada indirgemekte ve bu maksat doğrultusunda besmeleyi ve sûreyi oluşturan âyetleri yorumlamaktadır.

Bikâî, Fâtîha sûresinin maksadını "Cenâb-ı Hakk'ın her an kullarını gözetlediğini akıllarından çıkarmamaları" (murakabe) olarak tespit etmektedir. Bu maksada göre bismelenin tefsirini şöyle yapmaktadır: "İlminden hiçbir şeyin gizli kalmadığı, her şeye şâhit Kayyûm olan (Allah'ın adıyla.)" Bikâî, besmelede geçen Rahmân ve Rahîm isimlerini de maksada göre yorumlamaktadır. Rahmân ismini,

²²⁵ el-En'âm 6/151.

²²⁶ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 2/578.

²²⁷ Diğer sûrelerin isimleri için bk. el-Gâfir: el-Mü'min, et-Tûl, et-Tevkiye, bk. Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 6/239; el-Fussilet: Hâmîm Secde, bk. *Nazmü'd-dürrer* 6/593. Geri kalan sûreler için bk. eş-Şûrâ, *Nazmü'd-dürrer* 6/593; er-Rahmân, *Nazmü'd-dürrer* 7/371; es-Sâf, *Nazmü'd-dürrer* 7/570; el-Mülk, *Nazmü'd-dürrer* 8/62; el-Me'aric, *Nazmü'd-dürrer* 8/143; el-Cin, *Nazmü'd-dürrer* 8/180; el-İnsân, *Nazmü'd-dürrer* 8/259; el-Mürselât, *Nazmü'd-dürrer* 8/281; el-Abese, *Nazmü'd-dürrer* 8/323; el-A'lâ, *Nazmü'd-dürrer* 8/393; el-Alak, *Nazmü'd-dürrer* 8/478; el-Mâûn, *Nazmü'd-dürrer* 8/541. el-Kevser, *Nazmü'd-dürrer* 8/547. İbn Âşûr, Bikâî'nin bu isimlendirmesini tefsirinde aynen kullanmaktadır. Muhammed et-Tâhir İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr* (Tunus: ed-Dârü't-Tunûsiyye, 1980), 30/563. Ayrıca bk. *Nazmü'd-dürrer* 8/553. İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 30/571. *Nazmü'd-dürrer* 8/575. İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 30/610.

²²⁸ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 1/12.

“O’nun izni olmadan hiçbir şey asla olamaz. Rahmeti, bütün mevcudatı kuşatan (er-Rahmân,)” diye yorumlamaktadır. Rahîm ismini şöyle yorumlamaktadır: “Azameti tesbih edilen, bu tesbihatla mürâilerin kalplerini mühürleyen, kullarının dillerinde zikrini icra ettirip bunu ibadetlere ve âdetlere yansıtan, en râzı olduğu ibadetleri veli kullarına tahsis edip nimetlerini tamamlayan (er-Rahîm.)”²²⁹

Bikâî, besmeleyi maksûda göre te’vil ederken sûrenin ana fikri olan kulların her an gözetim altında olduklarını besmelede ön plana çıkarmakta ve buna göre yorumlamaktadır. Ayrıca, Rahmân ve Rahîm kelimelerine maksuda göre anlam vermektedir.²³⁰ Bikâî’nin Fatiha’nın başındaki besmeleyi maksada göre tefsir etmesi, Necmüddîn Ömer en-Nesefî’nin (ö. 537/1142) *et-Teysîr fi’t-tefsîr*’inde geçmediği gibi Râzî ve Ebû Hayyân tefsirlerinde de geçmemektedir.²³¹

Diğer örneğimiz, Bakara sûresinin maksadı ve başındaki bismelinin bu maksada göre tefsiridir. Bikâî, sûrenin maksadını “gayba iman” ifadesiyle belirtmektedir. Kur’ân, her söylediğiyle âhirete imanı sağlamaktadır (hidâyet etmektedir). Özellikle de âhirete, yani öldükten sonra dirilmeye imana yönlendirmektedir. Örneğin, sûrenin ismi olan “bakara” kelimesi, katili insanlar tarafından bilinmeyen bir şahsın, ineğin kuyruğu ile vurulması sonucunda dirilmesini anlattığı için bu isim verilmiştir. Hz. İbrâhim’in kıssası gibi konuları içermesi de aynı amaca hizmet etmektedir. Bikâî, bismelinin tefsirini şöyle yapmaktadır: “ (Allah’ın ismiyle). Kendisi bâtın olmasına rağmen hidâyetin delillerini ortaya koyup zâhir hale gelen, gidilecek yolu izhar edip açıkladıktan sonra rahmetini bütün mahlûkata şâmil kılıp, onları rahmete boğan (er-Rahmân). Sevdği kullarına muvaffakiyetler sağlayan (er-Rahîm).”²³²

²²⁹ Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 1/11.

²³⁰ Ali Kaya; Bikâî, Fâtiha sûresini yorumlarken, her sûrenin başındaki besmeleyi sûrenin maksadına uygun olarak yorumlayacağını vurguladığını ve bu doğrultuda büyük çaba sarf ettiğini söylemektedir. Ancak, benzer anlamlı kelimeleri ve ifadeleri sıkça kullanması nedeniyle birçok sûre girişindeki besmele açıklamalarının anlam ve vurgu olarak birbirine benzediğini belirtmektedir. bk. Kaya, *Besmelenin Sûre Muhtevasıyla Yorumu*, 354 vd. Kaya, yaptığı karşılaştırmalarda, Bikâî’nin Necmüddîn en-Nesefî’den de etkilendiğini tespit etmiştir. Bu sebeple verilecek örneklerde Nesefî de dikkate alınacaktır.

²³¹ Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed en-Nesefî, *et-Teysîr fi’t-tefsîr*, thk. Mâhir Edîb Habbûs, (Lübnan: Darü’l-Lübâb, 2019), 1/71; Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 1/21; Ebû Hayyân, *el-Bahrü’l-muhîr* 1/30.

²³² Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 1/24.

Bikâî, hidâyet etme doğru yolu gösterme ve âhirete imanı sağlama sûrenin temel amacı (maksadı) olduğu için, besmeleyi de bu perspektiften yorumlamaktadır. Bikâî'nin besmeleyi sûrenin maksadına göre yorumlaması Nesefî, Râzî ve Ebû Hayyân tefsirlerinde de rastlanmaktadır. Örneğin Nesefî, “Şüphe barındırmayan kitabı indiren Allah'ın ismiyle. Gayba inanan müttaki mü'minlere şefkatle davranan (Rahmân). Hata yapan kusurlu kulların hatalarını örterek onlara ihsanda bulunan (Rahîm)”²³³ diye besmelenin yorumunu yapmaktadır. Ancak, Bikâî'nin yorumu ile Nesefî'ninki birbirinden farklıdır.

Bikâî'ye göre Âl-i İmrân sûresinin maksadı, “yüce Allah'ın birliğini ispat etmektir.” Dünya malına sahip olmak, kâfirleri ne dünyada ne de âhirette yazılan bela ve azaplardan kurtaramayacaktır. Ancak müttakilerin davranışları olan iman, dua, sabır, doğruluk, boyun eğme, infak, istiğfar gibi faaliyetler müminleri kurtaracak ve bunların semereleri onlara kat kat verilecektir. Bunlar ancak tevhit ile mümkündür ve Âl-i İmrân sûresi özellikle bu konuya odaklanmaktadır. Bikâî, Âl-i İmrân sûresinin başındaki besmeleyi de tevhit maksadına uygun olarak şöyle yorumlamaktadır: “Her şeyi kemaliyle kuşatan ve tek olanın ismiyle (Rahmân). Bütün mahlûkatı yaratıp onları rahmetiyle kuşatan ve mükelleflere kurtuluş yolunu açıklayan. Tevhit inancına sahip olanlara en güzel makamı ve geçinilecek yeri layık gören (Rahîm).”²³⁴ Bikâî, burada Rahmân ve Rahîm isimlerini sûrenin maksadına göre tevhid odaklı olarak yorumlamaktadır.

Bikâî, her bir sûrenin başında bulunan besmeleyi her defasında sûrenin maksadına göre farklı olarak münasebet kurmaya gayret etmektedir. Ancak birkaç sûrenin başındaki besmeleyi sûrelerin maksatları farklı olsa da aynı anlamı verdiği de görülmektedir. Örneğin Zilzâl sûresinin başındaki besmeleyi *المُحِيطُ بِكُلِّ شَيْءٍ قُدْرَةٌ* (her şeyi ilmi ve kudretiyle kuşatan) cümlesiyle te'vil ederken²³⁵ aynı uygulamayı Cum'a,²³⁶ Münâfikûn,²³⁷ Kalem,²³⁸ Burûc²³⁹ ve Kâfirûn²⁴⁰ sûrelerinde

²³³ Nesefî, *et-Tefsîr fi't-tefsîr*, 1/183; Râzî, *Mefâtihi'l-gayb*, 2/249; Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhît* 1/56.

²³⁴ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/3-4.

²³⁵ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 8/504.

²³⁶ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 7/590.

²³⁷ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 7/605.

²³⁸ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 8/89.

de birbirine yakın ifadelerle yaptığı görülmektedir. Örneğin Cum‘a sûresinde الَّذِي (ilmi, her bilineni kuşatan), Münâfikûn sûresinde ise الَّذِي لَهُ (ilim ve kudret yönüyle büyük kuşatma sahibi olan) diye yorumladığı görülmektedir.²⁴¹

Yukarıdaki örneklerden anlaşıldığı üzere, Bikâî *Nazmü’ d-dürer*’de asla ihmal etmediği ve tefsirinin önemli bir meziyeti olarak gördüğü bir yöntem olarak, her sûrenin başlangıcında sûrenin maksadını belirledikten sonra besmelenin tefsirini yapmakta ve sonraki âyetleri de bu ana fikre göre yorumlamaktadır. Müellif, âyetler arası ilişkiyi bulmanın kolay bir iş olmadığından, bazen sûrenin maksadını tespit etmek için haftalarca düşündüğünü hatırlatmaktadır.

1.2.1.2.1.4. Sûrenin Maksadıyla Âyetlerin Münâsebeti

Bikâî’nin münasebet konusunda takip ettiği yöntemlerden biri de sûrenin maksadıyla daha sonra ele aldığı âyetlerin arasında bir münasebet kurmasıdır. Bikâî’ye göre aslında bütün âyetler o sûrenin maksadına hizmet etmekte ve böylelikle aralarında bir münasebet kurulmaktadır.

Fâtiha sûresi, sûrenin maksadına göre âyetlerin nasıl yorumlanabileceğine dair güzel bir örnektir. Bikâî, Fâtiha sûresinin maksadını “murakabe” olarak belirlemektedir. Bu, Allah’ın her şeyi gördüğü ve denetlediği bilincinin oluşması anlamına gelir. Bikâî’ye göre bu bilinç olmadan hiçbir şeyin anlamı yoktur. Fâtiha sûresinde Allah’ın âlemlerin ilâhı olması, ilâh olanın da Rahmân ve Rahîm vasıflarına sahip olup ceza gününün tek söz sahibi olması, onun her şeyin üstünde bir güçle her şeyi denetlediği ve elinde tuttuğu anlamına gelmektedir. Bu sebeple ona hamd edilmekte, kulluk yapılmakta, yardım istenmekte ve doğru yola ulaştırıp dalalette olmamak için ondan yardım istenmektedir.²⁴²

Diğer bir örnek Neml sûresidir. Bikâî, bu sûrenin amacı, “Kur’ân’ın mahlûkatın ihtiyaçlarına cevap verebilecek kapasitede olduğunu açıklamaktır.”

²³⁹ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 5/376

²⁴⁰ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 8/554.

²⁴¹ Besmelenin aynı veya farklı yorumları için bk. Arslan, “Bikâî’nin *Nazmü’ d-Dürer* Tefsirinde Münâsebet”, 371 vd. Ayrıca bk. Kaya, “Besmelenin Sûre Muhtevasıyla Yorumu”, 359.

²⁴² Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 1/11 vd.

Buradaki en büyük hedef ise ilim ve hikmeti ortaya çıkarmaktır. Bikâî, Neml sûresini oluşturan âyetleri bu maksada göre yorumlamaktadır. Örneğin Neml sûresi 55. âyette, Lût kavminin şehvetlerine düşkün bir topluluk olduğu vurgulanmaktadır. Sapkın davranışlarda bulunan erkeklere hitaben, “*Bilakis sizler cahil bir topluluksunuz.*” denilerek, sûrenin maksadına uygun olarak ilim ve hikmet ile muhatapların ikna olmaları istenmektedir.²⁴³ Aynı sûrenin 59. âyetinde, putların acizliği söz konusu edilerek, yanlış davranışlardan dönmeleri için ilim ve hikmetle Allah’a şirk koşanlar ikna edilmektedir.²⁴⁴

Bikâî’nin, âyeti sûrenin maksadına uygun olarak tefsir etmesine Enbiya sûresi 47. âyeti de örnek verilebilir. Sûrenin maksadı, “kıyametin yaklaştığını hatırlatmak” olduğu için ilgili âyetin tefsirini yaparken müellif, “Bu âyette kıyamet aşamalarından olan amellerin tartılmasına değinilmektedir” diyerek aralarındaki bağlantıyı göstermektedir.²⁴⁵

Ahzâb sûresi 50. âyette Hz. Peygamber’e hitap edilmekte ve mehirlerini verdiği eşlerin ve Allah’ın ganimet olarak bahsettiği elinin altındaki kadınların ona helal olduğu ifade edilmektedir. Bikâî’ye göre Ahzâb sûresinin maksadı “Nebi’nin menkıbelerini ve ona mahsus durumları açıklamaktır.” Her ne kadar münafıklar bu durumları ayıptasalar da peygamber insanlara kendi nefislerinden ve mallarından daha evladır. Âyette mehirlerini tam olarak verdiği kadınlar sana helâl kılındı ifadesiyle sadece Hz. Peygamber’e mahsus olan durum dile getirilmektedir.²⁴⁶ Bikâî, bu açıklama ile Hz. Peygamber’in üstün yönlerinin ele alındığı Ahzâb sûresinin maksadı ile âyetteki meselenin örtüştüğünü belirtmektedir.

Tîn sûresinin başlangıcında incir ve zeytine yemin edilmektedir. Bikâî, incir ve zeytinle sûrenin maksadı arasında da bir bağ olduğunu söylemektedir. Öncelikle İnşirah sûresinin maksadının “Allah’ın mükemmel kudretinin ispatı”, Tîn sûrenin ise “İnşirah’ta zikredilen maksadın sırrı” olduğunu belirtmektedir. Ardından bu sûreye ismi verilen incirin ve devamında zeytinin de yine onun kudretinin bir göstergesi olduğunu vurgulamaktadır. Müellif, incirin yaratılması ve yendiği zaman insana olan

²⁴³ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 5/435.

²⁴⁴ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 5/436.

²⁴⁵ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 5/87.

²⁴⁶ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 6/119.

faydalarının saymakla bitmediğini ancak bozulmaya, çürümeye başladığında hiçbir kısmının yenmediğini ifade etmektedir. Bikâî, sâlih insanı incirin iyi haline, esfel-i sâfiline düşmüş insanı da bozulmuş ve tadı tamamen değişmiş, çürümüş haline benzetmektedir. Ancak zeytin, her haliyle faydalıdır ve üzerinden ne kadar zaman geçse de yine bozulmamakta, yine yenmektedir. Sonuç olarak mü'minin aynen zeytin gibi olduğunu ve her zaman onda bir faydalı yönün bulunduğunu söyleyerek aralarındaki farka değinmektedir.²⁴⁷ Bikâî, her ne kadar incir ve zeytinle sûrenin maksadı arasında bir münasebet kurmaya çalışsa da Adnan Arslan, Bikâî'nin bu yorumunu zorlama ile münasebet kurma olarak görmektedir.²⁴⁸

Yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere Bikâî, sûrenin tefsirine başlarken öncelikle sûrenin maksadını tespit etmektedir. Bu maksadı belirleme süreci, tüm âyetleri bütüncül bir bakışla ele alıp sûrede vurgulanan önemli hususları tespit ederek ortak bir maksat bulma yaklaşımıyla gerçekleştirmektedir. Ardından, belirlenen bu maksada göre âyetler tek tek ele alınmakta ve aynı maksada uygun olarak yorumlanmaktadır. Bikâî, tefsirinin başında belirttiği kurala göre, sûredeki öncüllerden hareketle sûrenin maksadına ulaşılmalı ve bu maksada ulaşıldıktan sonra tüm âyetler bu doğrultuda tefsir edilmelidir. Müfessir tespit ettiği maksada göre âyetleri yorumlamakta ve tüm âyetlerin adeta aynı maksat etrafında toplandığı izlenimini vermektedir.

1.2.1.2.1.5. Sûrenin Başı ile Sonunun Münasebeti

Bikâî, sûrenin tefsirini yapmayı bitirirken, sûrenin sonu ile aynı sûrenin başlangıcı arasında da münasebet kurmaktadır.

Bikâî'ye göre Bakara sûresinin sonlarına yakın 254. âyet ile sûrenin başlangıcı arasında münasebet bulunmaktadır. Şöyle ki, bu âyette mü'minlerin Allah yolunda harcama yapmaları emredilmektedir. Bakara sûresinin başlangıcında ise mü'minlerin özellikleri sayılmakta ve kendilerine verilen rızıktan Allah yolunda

²⁴⁷ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 8/470 vd. Bu yorumlar Râzî ve Ebû Hayyân tefsirlerinde geçmemektedir. krş. Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 32/210; Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhîr* 10/502.

²⁴⁸ Arslan, "Bikâî'nin Nazmü'd-Dürer Tefsirinde Münâsebet", 366.

harcadıkları ifade edilmektedir. Her iki âyette infaktan bahsedilmesi yönüyle aralarında bir münasebet olduğu bariz bir şekilde görülmektedir.²⁴⁹

Nisâ sûresinin tefsirinin sonlarına doğru müellif, sûrenin başlangıcında insanların eşit ve aralarında herhangi bir farkın olmadığı vurgusunu hatırlatmaktadır. Sûrenin sonunda, erkeklerle birlikte kadınlara da mirastan pay verilmesi gerektiğinin vurgulandığını belirterek, sûrenin başında anlatılan konunun sûrenin sonunda da ele alındığını ortaya koymaktadır. Bikâî, sûrenin ilk âyetinin sonunda Cenâb-ı Hakk'ın her şeyden haberdar olan “رَقِيبٌ” ismi ile sûrenin sonunda da her şeyi bilen “عَلِيمٌ” ismi ile son bulmasıyla bu görüşün desteklendiğini ve pekiştirildiğini belirtmektedir.²⁵⁰ Râzî, sûrenin başlangıcında Cenâb-ı Hakk'ın kudretinden, sonunda ilminden bahsedildiğini, bu iki vasfın onun rubûbiyetini, ulûhiyetini izzet ve celâlini gösterdiğini söylemektedir.²⁵¹ Bu bağlamda Râzî, sûrenin başı ile sonu arasında Bikâî'den farklı bir münasebet kurmaktadır. Ebû Hayyân ise “Ebû Abdillâh er-Râzî şöyle dedi” diyerek aynen Râzî'nin cümlelerini aktarmaktadır.²⁵²

Mâide sûresinin başlangıcında helâl yiyeceklerden, sûrenin sonunda ise üzerine nimetlerin konulduğu sofradan bahsedilmektedir. Bikâî, sûrenin başlangıcında ve sonunda nimetlerden, yiyeceklerden ve yeneceği yerden bahsedilmesi yönüyle aralarında bir münasebetin olduğunu söylemektedir.²⁵³ Ebû Hayyân, Râzî'den birebir alıntı yaparak, Allah'ın yaratmasındaki kudretini hem sûrenin başında hem de sonunda gösterme yönüyle farklı bir münasebet kurmaktadır.²⁵⁴

Bikâî, En'âm sûresinin sonu ile başı arasında da bir münasebet olduğunu şöyle izah etmektedir: “En'âm sûresi 165. âyetteki “O, sizi yeryüzünde halifeler (oraya hâkim kimseler) yapan...” cümlesi ile 2. âyetteki “O öyle bir Rab'dır ki, sizi çamurdan yaratandır” cümlesinde konu benzerliği olduğu gibi; 164. âyetle “De ki: “Her şeyin Rabbi O iken ben başka bir Rab mı arayayım?” âyeti de sûrenin

²⁴⁹ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/493.

²⁵⁰ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/383.

²⁵¹ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 11/275.

²⁵² Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhît* 4/153.

²⁵³ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/571.

²⁵⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 12/469; Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhît* 4/424.

başındaki birinci âyetteki, “*Hamd, gökleri ve yeri yaratan, karanlıkları ve aydınlığı var eden Allah’a mahsustur...*” kısmı ile irtibatlıdır.²⁵⁵

Meryem sûresinin sonunda müellif, sûrenin ne ile başladıysa aynı şekilde sona erdiğini söylemektedir. Sûrenin başlangıcında yüce Allah’ın evliyasına rahmetini, esfiyasına sevgisini ve düşmanlarına muhalefet edenlere nimetlerini vereceğini va’d ettiği gibi sûrenin sonunu da aynı şekilde hitama erdirdiğini belirterek, sûrenin sonu ile başı arasında münasebet kurmaktadır.²⁵⁶

Bikâî, münasebet konusunda tefsirinde uyguladığı sûre sonu ile sûre başı arasında münasebet kurmayı tüm sûrelerde yapmaktadır.²⁵⁷ Müellif, tefsirinde her sûre için sûrenin başında işlenen konuyla ilgili olarak sûrenin sonunda veya sonuna yakın âyetlerde bir bağlantı aramakta ve bunu sûreler arasındaki münasebeti anlatmak için kullanmaktadır. Bu bağlantıyı kurarken, sadece sûrenin son âyeti ile değil, aynı zamanda sûrenin sonuna yakın bir âyetle de münasebet oluşturabilmektedir. Ayrıca, münasebet kurduğu sûre başı âyet, sûrenin ilk âyeti olmak zorunda değildir; başlangıçta yer alan diğer âyetlerle de bağlantı kurabilmektedir. Verilen misallerdeki münasebet, Râzî ve Ebû Hayyân tefsirlerinde görüldü ki Ebû Hayyân, çoğunlukla Râzî’den alıntı yapmaktadır. Râzî’nin tespit ettiği münasebet ise bazen Bikâî ile uyuşmamakta, her ikisi farklı yönlerden münasebet kurmaktadır.

1.2.1.2.2. Âyetlerde Münâsebet

1.2.1.2.2.1. İki Âyetin Birbiriyle Münâsebeti

Bikâî, tefsirinde sûreler arası münasebetin dışında aynı zamanda âyetler arası münasebeti de göstermeye gayret etmektedir. Bilindiği gibi Bikâî, sûrenin tefsirine başlarken ilk önce sûrenin maksadını tespit etmektedir. Ardından bu maksada göre âyetleri yorumlamakta, tüm âyetlerin bu maksada hizmet ettiğini iddia etmektedir.

²⁵⁵ Bikâî, *Nazmü’-d-dürer*, 2/756. Bu sûrenin sonu ile başı arasındaki münasebet Râzî tefsirinde olmadığı gibi Ebû Hayyân tefsirinde de bulunmamaktadır. Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 14/193; Ebû Hayyân, *el-Bahrü’l-muhît* 4/705.

²⁵⁶ Bikâî, *Nazmü’-d-dürer*, 4/561. Meryem sûresinin sonunda da sûrenin sonu ile başı arasındaki münasebet Râzî tefsirinde olmadığı gibi Ebû Hayyân tefsirinde de bulunmamaktadır. Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 21/568; Ebû Hayyân, *el-Bahrü’l-muhît* 7/304.

²⁵⁷ Bazı örnekler için bk. Bikâî, *Nazmü’-d-dürer*, 1/553; 3/163, 410, 497; 4/164; 6/140.

Âyetler arası münasebeti ifade etmeden önce birçok yerde İbnü’z-Zübeyr’in “*el-Burhân fî tertîbi (tenâsübi) süveri ’l-Kur’ân*” isimli eserinden birebir alıntı yaparak, hangi âyetler arasında nasıl bir münasebet olduğunu özet olarak vermekte, daha sonra âyetlerin tefsirine geçmektedir.²⁵⁸ Bütün âyetleri, aralarında bir bağlantı varmış gibi tefsir etmesi ve âyetleri birbirine bir şekilde bağlamasının sıradan bir iş olmadığını tefsirinin başlangıcında belirtmektedir. Her âyeti ele alırken “لَمَّا” diyerek söze başlaması nedeniyle, tefsirinin isminin “*Tefsirü lemmâ*” olabileceğini de ifade etmektedir. Bikâî, tefsirinde takip ettiği sisteme göre ele aldığı âyetin bir önceki âyetle bağlantısını kurmaya gayret etmektedir. Bu bağlamda her âyete başlarken bir önceki âyeti bir nevi özetlemekte ve bu yeni âyetle bir köprü oluşturmaktadır. Bikâî’nin âyetler arasında var olduğunu belirttiği münasebet örneklerini şu başlıklar altında toplamamız mümkündür:

a) İki âyet arasındaki münasebetin belirgin olması.

Âyetler arasındaki münasebet bazen açık olarak görülüp harici delile ihtiyaç duyulmayacak kadar net olabilmektedir. Örneğin birinci âyette işlenen konu bir sonraki âyetle pekiştirilmekte veya açıklanmaktadır. Bazen de ikinci âyet birinciye detaylı olarak açıklamakta veya tahsis edebilmektedir. Aynı durumda ikinci âyet bedel veya atf-ı beyan olabilmektedir.²⁵⁹

Bikâî, Fâtiha sûresinin tefsirini yaparken الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ âyetinden önce “kulların menfaatlerini sağlayan” anlamına da gelen “Rab” isminin kullanılmasına değinmekte ve bu menfaati temin edecek olanın aynı zamanda çok merhametli olması gerektiğini ifade etmektedir. Cenâb-ı Hak, bunu göstermek için “Rab” isminin peşine Rahmân ve Rahîm isimlerini getirmiştir. Bikâî, Rabbin aynı zamanda Rahmân ve Rahîm olduğunu vurgulayarak her iki isim arasında bir münasebetin olduğunu belirtmektedir.²⁶⁰

²⁵⁸ Bikâî, *Nazmü’-d-dürrer*, 4/7-10. Ayrıca bk. İbnü’z-Zübeyr, *el-Burhân*, 227. Aynı şekilde Ra’d sûresinin maksadı, *Nazmü’-d-dürrer*, 4/118, İbnü’z-Zübeyr, *el-Burhân*, 231. İbrâhîm sûresi, *Nazmü’-d-dürrer*, 4/168-170, İbnü’z-Zübeyr, *el-Burhân*, 236. Hicr sûresi, *Nazmü’-d-dürrer*, 4/204, İbnü’z-Zübeyr, *el-Burhân*, 240. Kehf sûresi, *Nazmü’-d-dürrer*, 4/518-519, İbnü’z-Zübeyr, *el-Burhân*, 248 maksadı bu eserden birebir nakille işlenmektedir.

²⁵⁹ Abdülmüteâl es-Sa’îdî, *en-Nazmü’-l-fennî fî ’l-Kur’ân* (Kahire: Mektebetü’l-Âdâb, t.y.), 28 vd.

²⁶⁰ Bikâî, *Nazmü’-d-dürrer*, 1/14.

Âyetelerdeki münasebetin kolaylıkla anlaşılabilceğı diğerk bir örnek Hicr sûresi 16. âyettir. Âyette “*Ant olsun, biz gökte burçlar yaptık ve onu, bakanlar için süsledik.*” buyurulmaktadır. Bu âyetin ardından Cenâb-ı Hakk, yaratmasındaki üstünlükleri göstermek için gözlerle müşahede edilen diğerk delilleri sıralamaktadır. Bikâî, ilgili âyetleri izah etmeden önce insanların harikulâde denen olaylardan fazla etkilenmeyip iman etmediklerini belirtmektedir. Müellif, insanların gözleriyle gözlemledikleri evrenle ilgili delillerin daha açık olduğunu ve bunların inkârının imkânsız olduğunu vurgulamaktadır. Bunu yaparken İbrâhîm sûresindeki “*Allah’ın tek ilâh olduğunu bilmeleri için*”²⁶¹ âyetiyle bağlantı kurmaktadır.²⁶²

Bikâî, öldükten sonra dirilmenin mümkün olmadığını²⁶³ iddia edenlere karşı, ölmüş ve kızartılmış balığın “âb-ı hayat” olarak adlandırılan su ile dirtiltilmesinin, Kehf sûresinin 60. âyeti ve sonrasında anlatılmasıyla doğrudan ilişkili olduğunu ifade etmektedir.²⁶⁴

Ankebût sûresinde Hz. Lût anlatıldıktan sonra 36. âyette Hz. Şuayb’dan bahsedilmesini müellif şöyle bağdaştırmaktadır. Hz. Lût’un etrafı, aşireti yok denecek kadar az olduğu gibi aynı şekilde Hz. Şuayb’ın da aşireti çok az ve zayıftı. Her ikisinin peş peşe gelmesinin her iki peygamberin aşiretlerinin azlığı sebebiyle olduğunu belirterek aralarında bir bağlantının olduğunu söylemektedir.²⁶⁵

Müellif, tefsirinde sıkça yer verdiği âyetler arası münasebeti göstererek âyetler arasındaki bağlantının kolayca anlaşılabilceğini vurgulamaktadır. Bunu anlamak için derinlemesine bir araştırmaya ihtiyaç duyulmadığını belirtmektedir.

b) Âyetler arasındaki münasebetin kapalı olması.

Bu çalışma sürecinde Bikâî’nin âyetler arasında sürekli münasebet kurduğu gözlenirken, bazı durumlarda birbirinden oldukça farklı konuların bir arada yer aldığı âyetlerin bulunması, “burada nasıl bir bağlantı kurulabilir?” sorusunu akla getirmektedir. Âyetler arasında kurulması zor gibi görünen münasebeti oluşturabilmek için farklı yöntemler uygulanmaktadır. Örneğin umum-husus, aklî-hissî, hayalî veya başka alaka çeşitlerinden birisiyle bağlantı kurulabildiği gibi, zihnî

²⁶¹ İbrâhîm 14/52.

²⁶² Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 4/211.

²⁶³ el-Kehf 18/36.

²⁶⁴ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 4/485.

²⁶⁵ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 5/557.

bağlardan olan sebep-müsebbeb, illet-ma'lûl, benzerlik-zıtlık gibi bağlarla da mâna bağlantısı temin edilebilmektedir.²⁶⁶ Bu rabıtalarda yanlarında farklı edebî şekillerle de münasebet sağlanabilmektedir.²⁶⁷

Buna benzer soruların zımnen olduğu yerlerde Bikâî, mahir bir şekilde bağ kurarak bizlere bu hususta ne kadar takdire şayan bir müfessir olduğunu göstermektedir. Örneğin Bakara sûresi 183. âyet oruçtan, 179. âyet ise kısastan bahsetmektedir. Oruçla kısas arasında görünürde bir bağlantı bulunmamaktadır. Ancak, kısasın yapılmasıyla kâtil öldürülmekte, mağdur kişilere ve topluma hayat bahsedilmektedir. Aynı şekilde orucun tutulmasıyla şehvet ve cinsel arzular öldürülmekte, buna mukabil kişinin manevi yönü ihya edilmektedir. Yani kısasla bedenler hayat bulduğu gibi oruçla da ruhlar hayat bulmakta, kalpler temizlenmekte, tefekkür, hikmet ve takva hâsıl olmaktadır.²⁶⁸ Bikâî'nin kurduğu bu münasebet, Râzî ve Ebû Hayyân tefsirlerinde hiç bahsedilmemektedir.²⁶⁹

Farklı bir bakış açısıyla münasebet kurduğu yerlerden biri de oruç ibadetiyle rüşvet arasındaki bağlantıdır. Bikâî, oruç ibadetiyle yeme içme emredilirken, rüşvette bunun yasaklandığını belirtmektedir. Yani Bakara 187. âyette fecr vaktine kadar yiyin, için bunda bir sakınca yoktur denirken; bir sonraki âyette birbirinizin mallarını

²⁶⁶ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/31; es-Sa'îdî, *en-Nazmü'l-fennî fî'l-Kur'ân*, 28; Kara, *Bikâ'î ve Tefsirindeki Metodu*, 235.

²⁶⁷ Tenzîr (تنظير): İki benzer şeyi birbirinin peşinden zikrederek meseleyi izah etmektir.

Mudâtte (مضادة): İki zıt şeyin peş peşe zikredilmesidir.

İstitrâd (استطراد): Herhangi bir konudan bahsedilirken bir gerekçeden dolayı başka bir konuya geçmek, daha sonra yeniden önceki konuya dönmektir. Bir nev'i parantez açmak demektir.

Tahallüs (تخلص): Söz söyleyen kişinin herhangi bir münasebetle konuştuğu konuyu bırakıp, başka bir konuya geçmesidir. Eğer bir münasebet olmaksızın terk ederse buna, "iktidâb" denir.

İntikâl (انتقال): Dinleyiciyi canlandırmak, konuya heyecan katmak için bir sözden başka bir söze geçmeye denir. İntikâl, tahallüs ve iktidâba benzese de intikâlde yeni söz هذا kelimesi ile başlayarak devam etmektedir. Sâd sûresi 55. âyet, buna örnek teşkil etmektedir.

Hüsnü'l-matlab (حسن المطلب): Asıl gâyeye geçmeden önce söze bir mukaddime ile başlamaktır.

İhtirâs (احتراص): Söz söylerken karşı şahsın yanlış anlama ihtimali hissedilince, bu ihtimali gidermek için sözün ortasına veya sonuna başka bir söz ilave etmektir.

Ayrıca, kelâmın başlangıçtaki manaya uygun olarak bitmesi demek olan murâ'atü'n-nazîr (مراعاة النظر) terimini de ilâve edilmesinde fayda vardır ki bu kavram, aynı zamanda teşâbuhü'l-etraf (تشابه الأطراف) adıyla da bilinmektedir. Tanımlar ve örnekler için bk. Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/49; Süyûtî, *el-İtkân*, 3/324 vd.

²⁶⁸ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/337.

²⁶⁹ Râzî, *Mefâtihi'l-gayb*, 5/228 vd.; Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhît*, 2/155.

rüşvet vesaire yollarıyla haksız yere yemeyin diye emredilmektedir. Çünkü Ramazan'da yiyip içmek bedenin güçlü olması için elzemdır. Yahudilerde yaygın olan rüşvet gibi haksız kazançla elde edilen malın yenmesi ise, oruçtaki maksada uymadığı gibi bu aynı zamanda yüce Allah'ın yasakladığı bir fiildir. Bikâî, bu açıklamalarıyla iki âyet arasında münasebeti ve âyetlerin peş peşe gelmesindeki bağlantıyı ortaya çıkarmaktadır.²⁷⁰ Bu iki âyet arasında kurulan münasebet Râzî tefsirlerinde bahsedilmemektedir.²⁷¹ Ebû Hayyân'a göre, oruç tutarken helal gıdaların yenmemesi kalbin nurlanmasına vesile olmaktadır. Ancak haram olan rüşvet gibi şeylerin mideye girmesi, kalbin nurlanmasını engellemekte ve ibadetlerin kabul edilmemesine yol açmaktadır.²⁷² Bikâî, âyetler arasında münasebet kurmaya devam etmekte ve bir sonraki âyette hac ibadetinden ve hilallerden bahsedildiğine değinmektedir. Müellif, oruç ile hac arasında ve bu âyette zikredilen hilal ile üçlü bir bağlantı kurmaktadır. Her iki ibadette de zaman tespiti için hilale ihtiyaç duyulması, bu ibadetlerle hilal arasında da bir münasebetin olduğunu savunmaktadır.²⁷³

Müellif, Bakara sûresinin 238. âyeti ile önceki âyetler arasında da bir ilişki kurmaktadır. Daha önceki âyetlerde evlilik, boşanma, mehir, süt emzirme gibi dünyevî konulara değinildiğini hatırlatmaktadır. Bu durumda, bir nevi “Dünya işlerine çok fazla odaklandınız, ancak namazlara özellikle orta namaza dikkat edin.” emri ile dünya-ahiret dengesine ve ibadetlere verilen öneme vurgu yaparak bir ilişki kurmaktadır.²⁷⁴ Râzî, âyetin te'vilinde münasebetten bahsetmese de namaz kılmakla az da olsa dünyevî işlerden uzaklaşıldığını belirterek, Bikâî'nin sözlerine yakın açıklamalar yapmaktadır.²⁷⁵ Ebû Hayyân ise aynen Bikâî'nin söylediklerini tefsirinde zikretmektedir. Bu yüzden Bikâî'nin burada, *el-Bahrü'l-muhît*'ten doğrudan alıntı yaptığı söylenebilir.²⁷⁶

²⁷⁰ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/357-358.

²⁷¹ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 5/278 vd.

²⁷² Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhît*, 2/224.

²⁷³ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/359.

²⁷⁴ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhît*, 2/467 vd. (Bikâî, kurduğu münasebette Ebû Hayyân'dan etkilendiği bâriz bir şekilde görülmektedir. Aynı ifadeler bu tefsirde de geçmektedir.) krş. Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/451.

²⁷⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 6/482.

²⁷⁶ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhît*, 2/542.

Bikâî, âyetler arasında bağlantı kurma becerisini bazen hiç ilgisi olmayacağı düşünülen konularda da gösterebilmektedir. Mesela Âl-i İmrân sûresinin 130. âyetinde faizden bahsedilmektedir. Daha önceki âyetlerde Uhud Savaşı'nda okçuların yerlerini terk etmeleri anlatılmaktadır. Bikâî, okçuların yerlerinden ayrılmalarının sebebinin dünya malına olan düşkünlükleri olduğunu ifade etmektedir. Bu yanlış davranışlarının temelinde daha fazla mal elde etme hırsı yatmaktadır. Aynı durumun faizde de görüldüğünü belirterek, faizdeki kat kat mal kazanma arzusunu okçuların durumuna benzetmektedir.²⁷⁷ Râzî ve Ebû Hayyân'ın tefsirlerinde aynı şekilde Uhud savaşındaki okçuların tavrı ile münasebet kurulmaktadır.²⁷⁸

Bikâî, âyetler arasında münasebet kurarken âyetin iniş sebebi mâna yönüyle bağlantı kurmaya uygunsa bu durumda sebep-i nüzûlü dikkate aldığını belirtmektedir. Çünkü her sebep-i nüzûlün, münasebete dâhil olmadığını vurgulamaktadır. Örneğin Mâide sûresi 89. âyette yapılan yeminlerin “lağv” olanlarının değil de gerçekten yemin kastıyla yapılanların ciddiye alındığı belirtilmektedir. Çünkü sahabiler daha önceki âyetlerde helâl olan bazı davranışları kendilerine haram kılmış ve bu hususta yemin de etmişlerdi. Bikâî, buradaki âyetin iniş sebebinin, nazmın münasebetine dâhil olduğunu, bu sebeple kabul edilebileceğini ifade etmektedir.²⁷⁹

Nazmü'd-dürer tefsirinde âyetler arasındaki münasebet örnekleri bir hayli fazladır.²⁸⁰ Bikâî, tefsirine başlarken özellikle sûreler ve âyetler arasındaki münasebeti göstereceğini belirtmişti. Müfessir, tüm tefsir boyunca her âyete başlamadan önce bir önceki âyette anlatılanları özetlemekte ve sonraki âyetle bağlantı kurmakta ve bunu da başarılı bir şekilde yapmaktadır. Bazen herkesin rahat bir şekilde münasebet kurabileceği konulara değinirken bazen de aralarında hiç bağlantı bulunmayan konular arasında münasebet tesis etmektedir. Bunu başarması tefsirinin başında söylediği gibi önce sûrenin maksadını tespit etmesi ve bu maksadın öncülleri olan âyetleri maksada göre tefsir etmesinden kaynaklanmaktadır. Elbette ki

²⁷⁷ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/152.

²⁷⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 9/364; Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhît*, 3/339.

²⁷⁹ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/533.

²⁸⁰ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/453; 3/359; 3/442; 3/465; 4/511.

iki âyet arasındaki münasebeti tespit etmek için aylarca düşündüğünü de hatırlarsak bu işin o kadar kolay olmadığı anlaşılacaktır.

1.2.1.2.2.2. Âyet Sonlarındaki Esmâ-i Hüsnâ'nın Öncesiyle Münâsebeti

Bikâî, âyetlerin tefsirini yaparken aynı zamanda âyetlerin sonlarıyla âyetin bütünü arasında bir münasebetin olduğunu da söylemekte bu minvalde âyetleri yorumlamaktadır. Örneğin Bikâî, Bakara sûresi 196. âyetin tefsirini yaparken hocası Harâllî'nin *Kitâbü'l-miftâh*'ında âyetlerin sonlarındaki esmâ-i hüsnâ ile bir bağlantı olduğunu söylediğini nakletmektedir. Örneğin, hükümleri içeren âyetlerin sonlarında "Azîz, Hakîm" gibi isimler geçerken; tövbe ve mağfiret içeren âyetlerin sonlarında "Rahmân, Rahîm, Gafûr" gibi isimler gelmektedir. Bikâî, bu uyumu açıklarken, konuyla ilgili olarak yedi harften bahseden hadîs-i şerifteki "Yeter ki azap âyetinin sonuna rahmet; rahmet âyetinin sonuna azap getirmeyin."²⁸¹ ifadesini aktarmaktadır. Bu hadis aynı zamanda, âyetlerle esmâ-i hüsnâ'nın uyum içinde kullanıldığını gösteren önemli bir delildir.²⁸²

Âyetlerin sonundaki esmâ-i hüsnâ ile âyetlerin bağlantısını iki kısma ayırmamız mümkündür.

a) Âyet sonlarındaki esmâ-i hüsnâ ile âyetin bağlantısının belirgin olması

Bakara sûresi 143. âyette²⁸³ Cenâb-ı Hak ümmet-i Muhammed'i vasat ümmet kıldığını ifade etmekte ve onlar için bunun bir ikram olduğunu vurgulamakta, âyetin sonu da *إِنَّ اللَّهَ بِالنَّاسِ لَرَّؤُفٌ رَّحِيمٌ* "Şüphesiz Allah, insanlara çok şefkatli ve çok merhametlidir." diye Allah'ın "Raûf ve Rahîm" isimleri ile sona ermektedir. Bikâî, yüce Allah'ın ümmet-i Muhammed'e olan ikramlarının bir karşılığı olarak Raûf ve Rahîm isimleriyle mukabelede bulunduğunu ve onlara çok ileri derecede şefkatli ve merhametli, aynı zamanda çok acıyan olduğunu te'kitle ifade ettiğini söylemektedir. Buna ilaveten Raûf ismi Rahîm isminden daha çok şefkat içermesi yönüyle de âyette

²⁸¹ Bikâî'nin değindiği hadis için bk. Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *Sünenü Ebî Dâvûd*, thk. Muhammed Nâsiruddîn Elbânî, (Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1997), "Vitr", 21 (Numara 1477).

²⁸² Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/372-373.

²⁸³ "Böylece, sizler insanlara birer şahit (ve örnek) olasınız ve Peygamber de size bir şahit (ve örnek) olsun diye sizi orta bir ümmet yaptık..." el-Bakara 2/143.

Rahîm isminden önce kullanıldığına vurgu yapmaktadır.²⁸⁴ Bikâî, sizi vasat ümmet yapması ve insanlara şâhit olmanız, yüce Allah'ın "Raûf ve Rahîm" olması sonucudur diye âyet sonundaki isimler ile âyet arasındaki münasebete değinmektedir.

Bir diğer örnek Bakara sûresi 218. âyettir.²⁸⁵ Bu âyetin sonunda özellikle Gafûr ve Rahîm isimleri geçmektedir. Çünkü âyette "*Allah için iman edip hicret eden ve Allah yolunda cihat edenler elbette Allah'ın rahmetini umabilirler.*"²⁸⁶ diye buyurulmaktadır. Yüce Allah, onlara karşı çok affedici ve acıyan olacaktır. Günahın cinsine bakmaksızın ve kaç kere işlediğinin hesabını tutmaksızın sonsuz affeden Gafûr ve merhameti gereği en çok acıyan Rahîm isimleri bu âyetin sonunda mü'minleri teselli etmekte ve gayretlerine hız katmaktadır. Gafûr ve Rahîm isimlerinin özellikle kullanılması aslında yapılan bir amel karşılığında değil de yüce Allah'ın bu özelliklere sahip olmasındandır. Bikâî, hak edildiği için değil de ihsan edildiği için kul, bahsedilen lütuflara nail olduğunu söylemektedir.²⁸⁷

İmrân'ın karısının Cenâb-ı Hakk'a olan münacatının dile getirildiği Âl-i İmrân sûresi 35. âyette İmrân'ın hanımı, karnındaki çocuğu Allah yoluna adadıktan sonra âyetin sonunda السَّمِيعُ الْعَلِيمُ isimleri ile nida etmektedir. Bikâî, âyet sonundaki iki ismi şöyle yorumlamaktadır: "Senin işitmen gibi kimse işitemez. Benim niyetimi senin bilmen gibi kimse bilemez. Ben bile... Eğer sözüm ve niyetimde senin rızân yoksa zaten sen onlardan vazgeçersin." Müellif, âyette yapılan münacata uygun olarak getirilen Semî' ve Alîm isimleri ile mükemmel bir bağlantının olduğunu dile getirmektedir.²⁸⁸

Nisâ sûresi 158. âyetin sonundaki "Azîz" ve "Hakîm" isimleri ile âyette işlenen konu arasında bariz bir münasebet kurulduğunu belirtmektedir. Bikâî, âyette Hz. Îsâ'nın göğe yükseltilmesinden söz edildiği için, âyetin sonunda Azîz ve Hakîm isimlerinin kullanılmasının isabetli olduğunu söylemektedir. Hz. Îsâ'nın yükseltilmesi, Allah'ın izzetinden kaynaklanmaktadır ve onu koruması da Allah'ın hikmetinden ileri gelmektedir. Bikâî, ileriki zamanlarda Hz. Îsâ'nın yine Allah'ın

²⁸⁴ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/265.

²⁸⁵ إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَاجَرُوا وَجَاهَدُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أُولَٰئِكَ يَرْجُونَ رَحْمَتَ اللَّهِ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ

²⁸⁶ el-Bakara 2/218.

²⁸⁷ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/408.

²⁸⁸ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/70.

izzeti gereği gökten indirileceğini ve geri döndürüleceğini vurgulamaktadır. Bu gerçek, insanların hoşuna gitmese ve buna karşı çıksalar da gerçekleşecektir. Bikâî, bu bağlamda, âyetin sonundaki iki ismin, âyetle anlatılan meseleye yüce Allah'ın iki ismiyle bir nevi tercümanlık yaptığını ifade etmektedir.²⁸⁹

Yukarıda da görüldüğü üzere Bikâî, âyetlerin sonundaki esmâ-i hüsnâ ile âyetin mutlaka bir bağlantısının olduğuna değinmektedir. Bu bağlantı rahat bir şekilde anlaşılabilir örnekler olabilmektedir. Burada üzerinde durulması gereken konu, âyet sonlarındaki esmâ-i hüsnânın öylesine kullanılmadığıdır. Bu isimler daha çok âyetle anlatılan konuyu pekiştirmek için getirilmekte veya bu isimlerle âyet bir nevi özetlenmektedir.

b) Âyet sonlarındaki esmâ-i hüsnâ ile âyetin bağlantısının kapalı olması.

Bu tür örnekler âyet okunurken ilgili ismin âyetle bağlantısının zor kurulduğu durumlar da denebilir. Örneğin, Nisâ sûresi 34. âyetle serkeşlik yapan kadınlara karşı nasıl bir tavrın takınılacağı anlatılmaktadır. Son çare olarak dövülmesinden bahseden (وَاضْرِبُوهُنَّ) kelimesini izah ettikten sonra âyetin sonunda إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا كَبِيرًا “Şüphesiz Allah, çok yücedir, çok büyüktür.” geçmektedir. Aliyy ve Kebîr isimlerin özellikle burada kullanılmasına değinen müfessir “Ey insanlar! Siz de Allah'ın ahlâkıyla ahlâklanın. Tüm güç ve kudretine rağmen Allah'ın hemen suçluyu cezalandırmamasından örnek alın da hanımlarınızın yaptığı hatalardan dolayı güçlüsünüz diye onları hemen dövmeye kalkışmayın.” şeklinde hitap ettiğini ve Allah, affetmenin yanında yeri geldiğinde günahları sevaplara çevirdiğini dile getirmektedir. “Siz de böyle bir incelikte bulunun” dercesine bu isimlerle âyeti bağdaştırmaktadır.²⁹⁰ Bikâî'nin kurmuş olduğu bu münasebet, Râzî'nin tefsirinde geçmemektedir.²⁹¹ Ebu Hayyân, âyetin sonunda asıl büyüklüğün Cenâb-ı Hakk'a ait olduğunun vurgulandığını belirtmekte, Bikâî'ye benzer açıklamalar yapmamaktadır.²⁹²

²⁸⁹ Bikâî, *Nazmü 'd-dürer*, 2/351.

²⁹⁰ Bikâî, *Nazmü 'd-dürer*, 2/253.

²⁹¹ Râzî, *Mefâtihi'l-gayb*, 10/73.

²⁹² Ebu Hayyân, *el-Bahrü 'l-muhît*, 3/628.

Allah'tan başka varlıklara tapınmanın yanlışlığından bahseden Mâide sûresi 76. âyetinin²⁹³ sonunda السَّمِيعُ الْعَلِيمُ isimleri geçmektedir. Bikâî, bu âyetin özellikle bu isimlerle sona ermesini ve de “Alîm” ismi yerine “Basîr” isminin gelmemesini de izah etmektedir. Ona göre Allah'ı bırakıp da başka varlıklara ibadet edilmesi durumunda yapılan davranışın ne kadar kötü bir hareket olduğunu ifade etmek için bu iki isim uyarı/tehdit amaçlı getirilmiştir. Çünkü ibadet, fiil veya söz ile yapılır. Fiilin mahalli ise kalptir ve bu ancak inançla gerçekleşir. Kalpte oluşan inanç ise görme ile değil ilim ile idrak edilebilir. Bu yüzden Cenâb-ı Hak, Basîr ismi yerine Alîm ismini kasıtlı olarak kullanmıştır.²⁹⁴

En'âm sûresi 11-13. âyetler, geçmiş kavimlerin akıbetleri, Allah'ın göklerde ve yerde olan azameti, Allah'ın rahmetinin genişliği ve bütün mahlûkatın Allah'ın mülkü tasarrufu altında olduğunu beyân etmektedir. Bu âyetlerin sonunda yüce Allah'ın Semi' ve Alîm isimleri geçmektedir. Bazıları, Allah'ın azametini belirten veya güç ve kudretini ifade eden Kadir, Muktedir, Azîm gibi isimlerin kullanılmasının daha uygun olacağını düşünebilirlerdi. Ancak Bikâî, Alîm isminin daha kapsamlı olduğunu belirtmektedir. Alîm, her hareket edeni ve sâkin olanı bildiği gibi, bütün söz ve fiillerinizi de derinlemesine bilen demektir. Bu yüzden, Semi' ve Alîm isimlerinin kullanılmasının daha uygun olduğunu açıklamaktadır.²⁹⁵

Allah'ın yeryüzünü düzenledikten sonra göğe yönelmesinden ve onları yedi kat olarak yaratmasındaki gücü ve kudretinden bahseden âyetin sonunda “el-Alîm” ismi geçmektedir.²⁹⁶ Bikâî, âyetin sonunda “el-Alîm” ismi geçmesine rağmen âyeti ilimle değil kudretle yorumlamaktadır. Hayatı ve ölümü ve de öldükten sonra dirilmeyi sağlamak için güce ihtiyaç olduğunu, bütün bu mükemmel nizamı yaratmaya gücü yetenin ilim sıfatıyla muttasıf olması gerektiği için kudret değil de ilim sıfatının öne çıkarıldığını belirtmektedir. Sûrenin başlangıcından bu âyete kadar Cenâb-ı Hakk'ın yaratmasından bahsedilmektedir. Bikâî, bu yaratmayı yapacak

²⁹³ قُلْ أَتَعْبُدُونَ مِن دُونِ اللَّهِ مَا لَا يَمْلِكُ لَكُم ضَرًّا وَلَا نَفْعًا وَاللَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ (Ey Muhammed!) De ki: “Allah'ı bırakıp da sizin için ne bir zarara ne de bir yarara gücü yeten şeylere mi tapıyorsunuz? Oysa Allah, hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir.” el-Mâide 5/76.

²⁹⁴ Bikâî, Nazmü'd-dürer, 2/517.

²⁹⁵ Bikâî, Nazmü'd-dürer, 2/595.

²⁹⁶ el-Fussilet 41/12.

olanın ilmin mükemmelliğine binaen ذَٰلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ “Bu, mutlak güç sahibi ve hakkıyla bilen Allah'ın takdiridir.” kullanıldığını belirtmektedir.²⁹⁷

Sonuç olarak Bikâî, tefsirine “İncilerin Dizilişi (gibi) âyetler ve sûreler arasındaki münasebet” ismini vererek, eserin temel amacının âyetler ve sûreler arasındaki ilişkiyi açıklamak olduğunu belirtmiş ve bu hedefe ulaşabilmek için söz konusu çalışmaya yıllarını adanmıştır. Her sûreye başlarken, önce o sûrenin amacını belirleyeceğini ve bunu yapmak için öğrendiği kuralları kullanacağını ifade etmiş, bu yaklaşımını her sûrede uygulamıştır. Sûrenin amacını belirledikten sonra, ilk olarak besmele üzerinden bu amaca uygun bir yorum yapmıştır. Daha sonra, başladığı sûre ile bir önceki sûre arasındaki ilişkiyi anlamaya çalışmış ve önceki sûre ile bağlantıyı göstermiştir. Sûredeki âyetleri, sûrenin amacına göre yorumlamış ve sûrenin başı ile sonu arasındaki ilişkiyi göstermiştir. Ayrıca, son dokuz sûrenin önceki uzun sûrelerle bağlantısını, dokuz kısa sûrenin, besmele ve sûredeki zamirlerin sayılarıyla tarihi olaylarla bağlantısını göstererek farklı bir yaklaşım sergilemiştir. Tüm bu adımlardan sonra, âyetlerle sûrenin amacına bağlı kalarak tefsirini yapmıştır. Her paragrafın başında “lemma” (şimdi) sözcüğünü kullanarak söze başlamış ve âyetler arası ve âyetin başı ile sonu arasındaki ilişkiye odaklanarak sûreyi tamamlamıştır.

Bikâî'nin, bazen âyetler arasında veya âyetin içinde farklı tespitlerde bulunduğu, hatta âyetler arasında uzak ilişkiler kurduğu görülmektedir. Ancak bu yaklaşımlarında, Kur'ân'ın mucizevi yapısını vurgulamayı ihmal etmemekte ve münasebet konusunda olağanüstü bir otorite olduğunu göstermektedir. Bikâî, sûreler arası münasebette İbnü'z-Zübeyr'den faydalandığı gibi bazen Râzî ve Ebû Hayyân'dan da istifade etmektedir. Ancak çoğunlukla kendine has bir üslupla münasebeti tespit ettiği görülmektedir.

1.2.2. İ'câzü'l-Kur'ân

İ'câzü'l-Kur'ân ilmi, hakkında en çok söz söylenen ve müstakil kitaplar²⁹⁸ yazılan Kur'ân ilimlerinin başında yer almaktadır. Bu ilim, Kur'ân'ın kendisine

²⁹⁷ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 1/83.

²⁹⁸ Zerkeşî'nin *el-Burhân* isimli eserin muhakkikleri, i'câzü'l-Kur'ân konusunda yazılan eser ve çalışmaları birkaç sayfa tutacak bir listeyi dipnotta sunmaktadır. bk. Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/218-223.

meydan okuyanları susturması, bir benzerini getirmekten âciz bırakması ve mucizeliğinin kıyamete kadar devam etmesi şeklinde tanımlanabilir.²⁹⁹ Çünkü Kur’ân, Hz. Peygamber’in belâgat, fesahat, nazmının eşsizliği, muhteva zenginliği ve ihtiva ettiği gaybî haberler yönüyle en büyük mucizesidir ve bu mucizeliği kıyamete kadar sürecektir. Arapların şiir ve edebiyatta üstün seviyede olmalarına rağmen, Kur’ân’ın üslubu onları pes ettirmiştir. Üstelik ümmî bir peygamber olan Hz. Muhammed’e inmeye başlayan Kur’ân, Araplara bu benzersiz üslubu, içeriği ve diliyle büyük bir şaşkınlık yaşatmıştır.

1.2.2.1. Tehaddî Âyetlerinin Yorumu

Kur’ân’ın nüzûlü sırasında müşrikler, birçok mucizeye rağmen Hz. Peygamber’den yeni bir mucize talep etmişlerdir. Kur’ân ise, “*Karşılarında okunup duran Kur’ân, onlara yetmiyor mu?*” âyetiyle en büyük mucizeye dikkat çekmiştir. Müşrikler, Kur’ân’a benzer sözler söyleyebileceklerini iddia etmişler,³⁰⁰ buna karşılık Cenâb-ı Hak, “*Eğer doğru söyleyenler iseler, haydi onun gibi bir söz getirsinler.*”³⁰¹ buyurarak, müşriklerden Kur’ân’a benzer bir söz getirmelerini istemiştir. Bu meydan okuma zamanla on sûreye,³⁰² hatta bir sûreye³⁰³ kadar indirilmiştir. Müşrikler, bu meydan okumalara cevap veremeyince Cenâb-ı Hak, “*De ki: Andolsun, insanlar ve cinler bu Kur’an’ın bir benzerini getirmek üzere toplansalar ve birbirlerine de destek olsalar, yine onun benzerini getiremezler.*”³⁰⁴ âyetiyle Kur’ân’a meydan okumalarının beyhûde bir uğraş olduğunu ilan etmiştir.³⁰⁵

²⁹⁹ Bu hususta farklı tanımlamalara gidilmişse de ortak nokta Kur’ân’ın mucize olmasıdır. bk. Muhyiddîn Muhammed b. Süleyman el-Kâfiyeci, *et-Teyisîr fî kavâ’idi ‘ilmi’t-tefsîr*, thk. Muhammed Hüseyin ez-Zehebî (Kahire: Mektebetü’l-Kudsî, 1998), 35; Süyûtî, *el-İtkân*, 4/3; Zürkânî, *Menâhil*, 2/225; Subhî es-Sâlih, *Mebâhis*, 313 vd.; el-Kattân, *Mebâhis*, 258-259; Salah Abulfettâh el-Hâlidî, *el-Beyân fî i’câzi’l-Kur’ân* (Amman: Dâru’l-Ammar, b.s) 32; Mehmet Emin Yurt, “İ’câzü’l-Kur’ân İlminin Mahiyeti, Tanımı ve Genel Hatlarıyla Tarihsel Süreci”, *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (2017), 202.

³⁰⁰ el-Enfâl 8/31.

³⁰¹ et-Tûr 52/34.

³⁰² Hûd 11/13-14.

³⁰³ el-Bakara 2/23; Yûnus 10/38.

³⁰⁴ el-İsrâ 17/88.

³⁰⁵ Cumhura göre tehaddî âyetlerinin nüzûl kronolojisi şöyledir: Tûr sûresi 34. âyet (Kur’ân’ın benzeri bir söz), Hûd sûresi 13. âyet (on sûre), Yûnus sûresi 38. âyet (bir sûre), Bakara sûresi 23. âyet (bir sûre), İsrâ sûresi 88. âyet (bir kitap). Tehaddî âyetlerin kronolojisi hakkında farklı görüşler için bk. Mehmet Salmazzem, “Tehaddî Âyetlerinin Nüzûl Kronolojisine Dair Farklı Bir

İnsanlar ve cinler Kur'ân'ın bir benzerini getirmek üzere toplansalar bile bunu başaramayacaklarını belirten İsrâ sûresi 88. âyetin tefsirini yapan Bikâî, Kur'ân'ı mâna, nazım, belâgat ve kapsadığı hikmetler yönüyle geçebilecek bir benzer kitap getirmeleri için müşriklere meydan okunduğunu ifade etmektedir. Müellif, yüce Allah'ın bu işe melekleri dâhil etmediğini, çünkü onların böyle bir girişime katılmalarının düşünülmediğini belirtmektedir. Müşriklerin “İstesek getiririz” dediklerini hatırlatarak, onlara bir nevi meydan okunduğunu söylemektedir. Bu âyet, insanlar ve cinlerin, Kur'ân'ın bir benzerini getirmeye güç yetiremeyeceklerini açıkça belirterek, Kur'ân'ın Allah tarafından indirildiğini teyit etmektedir.³⁰⁶ Aynı meydan okuma Tûr sûresi 34. âyette de yapılmakta ve burada da Kur'ân'ın bir benzerinin getirilmesi istenmektedir. Ancak Bikâî, Tûr sûresi 34. âyetin ilk inen âyetlerden olduğunu hatırlatmakta ve yapılan tehdîde bir araya toplanın vb. tekliflerin yapılmadığını vurgulamaktadır. Âyette geçen “hadîs” kelimesine, “söz/kelâm” olarak anlam vermekte, topluca getirilmesinin teklif edilmediğini belirtmektedir. Ancak getirecekleri sözün belâgatte, mânalarının doğruluğunda, hâl ve istikbâlden haber veren gaybî haberler ve hikmetler içermesi yönüyle Kur'ân'a benzer olmasının şart olduğunu ifade etmektedir.³⁰⁷

Hûd sûresi 13. âyette Cenâb-ı Hak, müşriklere: “*Siz de onun gibi uydurma on sûre getirin*” diye emretmekte ve bu hususta onlara meydan okumaktadır. Bikâî, bu âyet hakkında açıklama yapmakta ve kendilerinden bir benzerini getirmeleri istenen sûre/sûreler belâgat, gaybtan haber verme, hüküm ve hikmetler, va'd ve va'îd, emsâl yönüyle Kur'ân'a denk olması gerektiğini vurgulamaktadır. Müellif, “*Kur'ân'ın bir benzerini getirin*” dediği dönemdeki Arapların okuma-yazma bilmeleri; şiir, hitabet ve nesirle söz söyleyebilme kapasitelerinin Hz. Peygamber'den ileri seviyede olmalarına rağmen değil on sûre, bir sûre getirmekten bile âciz kaldıkları inkâr edilemez bir hakikat olduğunu ifade etmektedir.³⁰⁸

Yaklaşım”, *Ekev Akademi Dergisi* 64 (2015), 129 vd.; Yurt, “İ'câzü'l-Kur'ân İlminin Mahiyeti”, 206-207.

³⁰⁶ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 4/424.

³⁰⁷ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 7/304.

³⁰⁸ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 3/510-511.

Kur'ân'ın bir benzerini, ardından on sûresinin benzerini getirmekten acze düşen müşriklere son olarak Kur'ân'daki sûrelere benzer bir sûre getirin³⁰⁹ diye meydan okunmaktadır. Bikâî, Kur'ân'ın cümle ve örneklerinin tutarlı olduğunu, birbiriyle çelişmediğini ve işitene lezzet verdiğini hatırlatarak, Kur'ân'da Cenâb-ı Hakk'ın bir sûre ile bile meydan okuduğunu, meydan okunan miktarın en kısa sûre olan Kevser sûresi kadar veya bu miktarda âyetler de olabileceğini söyleyenlerin olduğunu belirtmektedir. Örneğin Allâme Sa'düddîn et-Taftâzânî (ö. 722/792), Şemsüddîn Muhammed b. Abdüddâim el-Bermâvî (ö. 763/861) ve Celâlüddîn el-Mahallî (ö. 790/864) bu fikri savunan âlimlerden bazılarıdır. Ancak Bikâî, sûrenin lugavî anlamı olan “parça/bölüm” mânasından hareketle Kur'ân'ın meydan okuduğu miktar, âyetin bir parçası veya biraz daha fazla bir kısmı olduğunu vurgulamakta ve doğru olan görüşün kendi görüşü olduğunu vurgulamak için *والصَّوَابُ* (sözün doğrusu) diye açıklamaktadır.³¹⁰

Bikâî, nüzûl döneminde Kur'ân'ın Araplara meydan okuduğu o günlerde fesahat ve belâgatta en üst seviyede olduklarını belirterek, Yahudi ve Hristiyanlardan daha ileri seviyede edebî bir lisanlarının olduğunu aktarmaktadır. Öne çıkan nice şair ve edipleri varken hiçbirinin cevap veremediğini, cevap vermeye kalkışan Müseylemetü'l-Kelbî veya Esved el-Ansî gibi şahıslar, bir şeyler söylemeye kalkıştılsa da Allah'ın onları yalancı çıkardığını ve hâlâ günümüzde bile konuşulan maskaraya çevirdiğini belirtmektedir.³¹¹

Bikâî, i'câzü'l-Kur'ân'ı tanımlarken ve kapsamını sıralarken, Kur'ân'ın bir benzerini getirmeleri için müşriklere meydan okunduğunu ve bu meydan okumanın Kur'ân'ın mâna, nazım, belâgat ve kapsadığı hikmetler yönüyle olduğunu belirtmektedir. Kur'ân'ın nazmına, belâgatına vb. bir benzer getirmekten bahsedilmese de müellif, Kur'ân'ın her yönüyle meydan okuduğunu ve tek bir yönden değil, bütün yönleriyle emsâl bir kitap getirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.

³⁰⁹ “Eğer kulumuza (Muhammed'e) indirdiğimiz (Kur'ân) hakkında şüphede iseniz, haydin onun benzeri bir sûre getirin ve eğer doğru söyleyenler iseniz, Allah'tan başka şahitlerinizi çağırın (ve bunu ispat edin).” el-Bakara 2/32.

³¹⁰ Bikâî bu görüşte olan âlimlerin isimlerini ve kitaplarını vermektedir. bk. Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/62.

³¹¹ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/65.

1.2.2.2. Kur'ân'ın İ'câz Yönleri

Kur'ân-ı Kerîm'in i'câz yönlerinin onun nazmına benzeyen emsâl bir kitabın getirilmesinin yüce Allah tarafından engellendiğini savunan Ebû İshâk İbrâhîm b. Seyyâr en-Nazzâm'ın (ö. 231/845) sarfe görüşüyle³¹² ilk olarak ortaya çıktığı iddia edilmiştir. Bu ilâhî engelden dolayı, Nazzâm'a göre Kur'ân'ın asıl i'câz yönü, gaybî haberler içermesidir. Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Hazm (ö. 456/1064) ise Kur'ân'ın i'câz yönü, beşer üstü bir belagatla hitap etmesi olduğunu belirtmektedir. Ebü'l-Hasan Alî b. İsmâîl el-Eş'ârî (ö. 324/935), Abdülkâhir el-Cürcânî (ö. 471/1078) ve Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib İbn Atiyye ise Kur'ân'ın i'câzı, Kur'ân'nın nazmında olduğunu savunurlarken; Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed el-Hattâbî (ö. 388/998) Kur'ân'ın kendine has tanzim ve tertibinin olduğunu dile getirerek, i'câzın burada tezahür ettiğini söylemektedir. Bu görüşlere ek olarak Ebü'l-Hasan Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî (Kadı Abdülcebbâr) (ö. 415/1024) lafız ve mânanın güzelliği ve uyumu şeklinde ifade ederken; Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî dîni ve dünyevî ilimleri ihtiva etmesi; Ebü'l-Meâlî Kemâlüddîn Muhammed b. Alî ez-Zemlekânî (ö. 727/1325) nazmı ve te'lifî yönü; Ebû Ya'kûb Sirâcüddîn Yûsuf b. Ebî Bekr es-Sekkâkî (ö. 626/1129) ise belâgat ve fesahatı Kur'ân'ın i'câz yönü olduğunu savunmaktadır. Yukarıda sözü edilen âlimlere göre Kur'ân'ın i'câz yönü, tek bir yöne indirgenmektedir. Bu görüşlerin aksine, i'câzın çok yönlü olduğunu ifade edenler de vardır. Örneğin Ebû Bekir Muhammed b. Tayyib el-Bakillânî (ö. 403/1013) üç, Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ (Kadı İyâz) (ö. 544/1149) dört, Ebü'l-Hasan Ali b. İsâ er-Rummânî yedi, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî (ö. 671/1273) ise on yönüyle i'câzü'l-Kur'ân'a değinmektedirler.³¹³

³¹² Sarfe görüşü için bk. Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/226; Süyûtî, *el-İtkân*, 4/6; Yusuf Şevki Yavuz, “Sarfe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009) 36/140-141.

³¹³ Yukarıda özetlenen bu görüşler Mehmet Emin Yurt tarafından hazırlanan İ'câzü'l-Kur'ân İlminin Mahiyeti, Tanımı ve Genel Hatlarıyla Tarihsel Süreci isimli makalesinin 208-220. ve Mustafa Öztürk'ün Kur'ân Dili ve Retoriği isimli eserinin 60-69. sayfalarından alıntı şeklinde oluşturulmuştur. bk. Yurt, “İ'câzü'l-Kur'ân İlminin Mahiyeti”, 191-226; Mustafa Öztürk, *Kur'ân Dili ve Retoriği* (Kur'ân metninin dokusu üzerine tartışmalar) (Ankara: Kitabiyat, 2002), 60-69. Ayrıca bk. Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/226 vd.; Süyûtî, *el-İtkân*, 4/7 vd.; Zürcânî, *Menâhil*, 2/260 vd.; Enver Arpa, “İ'câzü'l-Kur'ân Konusuna Farklı Bir Yaklaşım”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43/1 (2002), 86 vd.

İ'câzü'l-Kur'ân yönlerinin çok farklı olması garip bir durum değildir. Kur'ân'ın mucizevî bir kitap olması yönüyle her geçen gün, Kur'ân'ın lehine işlemekte ve kıyamete kadar belki de kimsenin fark edemediği birçok yönü tespit edilebilecektir.

Bikâî, Kur'ân'ın i'câzı hangi yönlerden olduğuna dair tartışmalar olmuşsa da bu konu zor bir mesele olduğu için tafsilatlı bilgi veren pek az kimse olduğunu belirtmektedir. Zerkeşî'nin (Hattâbî'den nakille), Kur'ân'ın i'câz yönü sadece belâgatı olduğunu savunduğunu nakletmektedir. Bikâî, kelâmın cinsleri çeşitlidir ve beyân derecelerinin çok olduğunu ifade ettikten sonra (Zerkeşî'den belâgatın yönlerini aktarırken) bunların hepsinin Kur'ân'da en mükemmel bir seviyede ele alındığını ifade etmektedir. Kur'ân, belâgat yönüyle en üst seviyede olduğu gibi mâna yönüyle de en ulvî derecededir. Kur'ân'da bunların dışında yüce Allah'ın sıfatları, helâl haram konuları, geçmiş kavimlerin bilgileri ve geleceğe dair haberler mevcuttur. Bazı inatçılar onda manzuma benzeyen bölümler görünce ona şiir dedikleri gibi; bazıları insanı âciz bıraktığı için sihir de dediklerini ifade etmektedir. Kalpleri titretmesi ve nefislere hoş bir etki bırakması sebebiyle onda bir tatlılık ve letafet olduğunu da itiraf ettiğini söylemektedir. Yine bazıları “(Bu Kur'ân, başkalarından) yazıp aldığı öncekilere ait efsanelerdir. Bunlar ona sabah akşam okunmaktadır”³¹⁴ demelerine rağmen onlar da biliyorlar ki Hz. Muhammed, bir ümmîdir ve kimseden bir şey okuyarak bilgi sahibi olmamıştır.³¹⁵ Bikâî, bu anlatılanların hepsinin Kur'ân'ın farklı i'câz yönleri olduğunu savunmakta ve bütüncül yaklaşımla i'câzü'l-Kur'ân'ın ifade edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.

Bikâî, Zerkeşî'nin Kur'ân'ın i'câzının sadece nazmında olduğunu söylese de daha sonra onun, nazım ile birlikte mânada da olduğu görüşüne geçtiğini hatırlatmaktadır. Ancak mânada olan i'câzı belki Kur'ân'daki herhangi bir sûre için söylenebilirse de “on sûre getirin”³¹⁶ diye meydan okunan yerde i'câz açısından bakılması gereken yön sadece nazım olmalıdır diye vurgu yapmakta ve bahsi geçen görüşü Beğâvî'nin Müberred'den de aktardığını ifade etmektedir.³¹⁷ Bikâî, bu

³¹⁴ el-Furkân 25/5.

³¹⁵ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/68.

³¹⁶ Hûd 11/13-14.

³¹⁷ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/66-68.

bilgilere ilaveten Kur'ân'ın i'câz yönünün İsfehâni'ye göre nazmı ve tertibi olduğunu aktarmaktadır.³¹⁸

Bikâî, Kur'ân'ın mucizevî yönlerini aktarırken Muhammed b. Abdurrahmân el-Merâkeşî'nin (ö. 1339/739) görüşlerinden istifade etmekte ve Kur'ân'ın i'câz yönlerinin tefekkür aracılığıyla bilinebileceğini aktarmaktadır. İ'câz, sadece lafızlarda aranmaması gerektiğini, yoksa nüzûl öncesi dönemdeki lafızların da mûcize olması icap edebileceğini aktarmaktadır. Yalnızca telif yönüyle mûcize olduğu söylenmesinin yanlış olacağını, çünkü bütün telif edilen eserlerin mûcize olması gerekebileceğine vurgu yapmaktadır. Aynı şekilde irap yönünün sadece değerlendirilmemesi gerektiğini, yoksa bütün irap edilebilen eserlerin mûcize eseri olması gerektiğini aktarmaktadır. Son olarak üslup yönünün tek başına sayılamayacağını, yoksa şiirin de bu kapsama gireceği, bu durumda yalancı peygamber Müseyleme'nin söylediklerinin kendi çapında mûcize olması gerektiğini hatırlatmaktadır. Bu durumda Kur'ân'ın i'câz yönlerinin yukarıda zikredilenlerin (lafız, te'lif, irap, üslup) tümü olduğunu ifade etmektedir.³¹⁹

Bikâî, hocası Harâllî'nin Kur'ân'ın i'câz yönleri hakkında yaptığı açıklamaları da tefsirinde aktarmaktadır. Harâllî'ye göre, Kur'ân'ın mucizevî yönleri şu şekilde sıralanabilir: Kur'ân'ın haberlerinin gerçek olaylarla uyumlu olması, fesahat ve belâgat açısından eşsizliği, Kur'ân'daki kelimeleri oluşturan harflerin dizilişindeki güzellik (cezâlet). Bilindiği gibi Kur'ân, akıcı ve etkileyici bir üsluba sahiptir. Âyetlerin ve kelimelerin düzenli olarak sıralanması (hüsnu'n-nazm), Kur'ân'ın i'câzının bir başka göstergesidir. Ayrıca, Kur'ân'ın geçmiş milletlerin haberlerini aktarması ve her türlü ilmi barındırması onun i'câzının bir parçasıdır. Kur'ân, aranılan her türlü bilgiyi sunmaktadır. Kur'ân'ın geleceğe dair haber vermesi ve kıyamete kadar geçerliliğini koruyacak olması da onun i'câz yönlerinden biridir.³²⁰ Harâllî'nin sözlerinden anlaşıldığı üzere, Kur'ân'ın birçok açıdan i'câz yönleri bulunmaktadır.

Bikâî, Muhammed sûresi 26. âyeti izah ederken Kur'ân'ın birkaç i'câz yönünü bir arada vermektedir. Şöyle ki, Kur'ân'ın tedricî olarak inmesi, terkipteki

³¹⁸ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/19.

³¹⁹ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/69.

³²⁰ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 5/569. Ayrıca bk. Kara, *Bikâ'î ve Tefsirindeki Metodu*, 279-280.

belâgatı, müfredattaki fesahatı, kolay anlaşılmasındaki genişliği, kulağa hoş gelmesi, mâna ve hikmetlerin sağlamlığı, zamane olaylara mutabık olarak inmesi ve insanların bir benzerini getirmedeki acziyetleri, nazmındaki i'câzı, iniş sırasına göre tertip edilmemesine rağmen tutarsızlığın olmaması, karşısına dikilenleri âciz bırakıp susturması yönleriyle Kur'ân'ın mucizevî bir kitap olduğunu söylemektedir.³²¹

Müellif, Hûd sûresi 1. âyetteki فَصَّلَتْ kelimesini izah ederken, Kur'ân'ın helâl ve haramları açıklaması, içerdiği kıssa, emsâl ve fasılların birbiriyle uyumu, ilimleri özet olarak ele alması, ele aldığı meselelerdeki bilgilerin doyuruculuğu, gerdanlığa dizilmiş inci gibi duran cümleleri ile önceki kitaplarda bulunmayan daha nice özellikleriyle i'câzının ortaya çıktığını belirtmektedir.³²²

Bikâî, Kur'ân'ın i'câz yönlerinin topluca verildiği yerlerden biri olan İsrâ sûresi 9. âyetin açıklamasını yaparken Kur'ân, şekil yönüyle beyân sanatında en yüksek zirvesinde olduğunu, va'd ettiği konular yönüyle bütün yaratılmışların her iki âlemdeki ihtiyaçlarını karşıladığını, usûl yönüyle her türlü örnekleri serdettiğini, vesileleri yaklaştırıp şüpheleri kesip attığını, ayrıca delilleri anlatmada en ileri seviyede yöntemler kullandığını söylemektedir.³²³ İşte bu anlatılanların hepsi Kur'ân'ın mucizevî yönlerine işaret ettiğini vurgulamaktadır.

Son olarak Kur'ân'ın i'câz yönleriyle ilgili Burûc sûresinde de toplu olarak şöyle bir değerlendirme yapmakta ve özellikle onda batıl bir sözün olmaması, şüpheyi sevk edecek içeriğin bulunmaması, mâna ve nazmında emsâlsiz olması, gaybtan, geçmişten ve şu anki zamandan bahsetmesi, hükümlerinin şimdiki zamana ve geleceğe yönelik olması, geçmişin kıssalarını içermekle birlikte güncel de ışık tutması, kendisine sihir, kehanet, şiir gibi sözler söylense de hepsini çürütmesi yönleriyle Kur'ân en yüce makama oturmayı hak eden bir kitap olduğunu belirtmektedir.³²⁴

Bikâî'nin yukarıdaki açıklamalarından ve tefsirinin farklı yerlerindeki izahlarından hareketle Kur'ân'ın i'câz yönleri şöyle sıralanabilir: Ancak bu özellikleri sıralamadan önce şunu vurgulamakta fayda vardır. Bikâî, yukarıda

³²¹ Bikâî, *Nazmü 'd-dürer*, 7/171-172.

³²² Bikâî, *Nazmü 'd-dürer*, 3/499.

³²³ Bikâî, *Nazmü 'd-dürer*, 4/364-365.

³²⁴ Bikâî, *Nazmü 'd-dürer*, 8/383.

Kur'ân'ın i'câz yönleri verilirken söylenen yönlerle sınırlı kalmamakta, çok yönlü bir i'câzının olduğunu savunmaktadır. Şöyle ki, Tevrat gibi tedricî olarak inmesiyle onun daha iyi kavranmasına sebebiyet vermesi,³²⁵ gelecekte³²⁶ ve geçmişten³²⁷ haber vermesi onun mûcizevî yönlerinden bazılarıdır. Ona göre dillerin en fasihi, geniş, kuvvetlisi ve düzgünü³²⁸ aynı zamanda en kolay ve en açık söz söylemeye müsait olan Arapça lisanıyla inmesi de Kur'ân'ın diğer bir mucizevî yönüdür.³²⁹ Yine Kur'ân'ın ilmî incelikler ihtiva etmesi, özlü ve kısa olması, şüpheleri izah etmesi, emirleri açıklaması, mânalarının uyumlu olması, insanlar ne kadar saklasalar da onların gizli yönlerini ifşa etmesi, mânalarında noksanlığının olmaması, asla yalanlanamaması, kimsenin ona karşı koyamaması yine onun i'câz yönünü göstermektedir.³³⁰ Kur'ân'ın fesahat ve belâgatta emsâlsiz olması,³³¹ bir harfi bile değişmeden günümüze kadar gelebilmesi, hikmetlerle dolu, bitmek tükenmek bilmeyen hazine olması, en üst zirveye yerleşmiş ve ışığı gözleri kamaştırması,³³² önceki kitaplarla çelişmemesi ve onları tasdik etmesi, bu yönlerden bazılarıdır. Kur'ân'da secinin³³³ olmaması da birer mûcizedir. Çünkü seci yapmaya çalışanlar mânaya değil lafızlara ağırlık verirler. Böyle yapmaya kalkışan, mânayı lafızlara feda eder ve lafızlarda daralmaya sebep olur diye görüş belirtmekte ve seciyi red etmektedir.³³⁴ Bikâî şöyle bir soru sormakta: “Hz. Muhammed, peygamberlik öncesi kırk sene zarfında Kur'ân'a dair bir şey getirmezken ne oldu da peygamberlikten

³²⁵ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 3/55.

³²⁶ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 3/172; 4/107; 8/293.

³²⁷ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 4/107.

³²⁸ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 4/5, 164.

³²⁹ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 4/167. Bu açıklamayı İbrâhîm sûresi 4. âyetteki “Bütün peygamberlerin kavimlerinin lisanıyla gönderilmeleri” cümlesinden hareketle yapmaktadır.

³³⁰ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/599.

³³¹ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/693; 4/6.

³³² Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/693; 4/107; 6/106.

³³³ Secinin tanımı şöyle yapılmaktadır: Daha çok nesir halindeki metinlerde ifade bölüklerinin (fıkra) sonlarının aynı kafîye veya aynı vezinde ya da her ikisinde aynı olmasıdır. Nesirde seci, şiirdeki kafîyeye tekabül eder. İsmail Durmuş, “Seci”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/273.

³³⁴ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 3/408-409. Buna yakın ifadeleri Yûsuf sûresi başındaki hurûf-ı mukattaa hakkında bilgi verirken de tekrarlamaktadır. *Nazmü'd-dürer*, 4/4-5. Aynı görüşü Tâha sûresi 70. âyetin te'vilini yaparken de Kur'ân'da secinin olmadığını vurgulamaktadır. bk. Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 5/30. Müellif, *Mesâ'idü'n-nazar* isimli eserinde Kur'ân hakkında detaylı açıklamalar yaparken “Onda secinin olmaması” diye bir başlık açmakta ve burada görüşlerini sıralamaktadır. Ve açıklamasına şöyle giriş yapmaktadır: Burada öğreneceksin ki Kur'ân'da asla seci yoktur. bk. Bikâî, *Mesâ'idü'n-nazar*, 1/176-207.

sonra mükemmel cümleler söylemeye başladı? Bu, Kur'ân'ın Allah katından olduğunu göstermektedir".³³⁵ Son olarak Kur'ân'ın belâgatının Arapların belâgatının üzerinde olması, bu yüce belâgatına rağmen Kur'ân'ı en zeki insanın da en sıradanın da anlayabiliyor olması, Kur'ân'ın mucizeliğini gösteren diğer bir yönüdür.³³⁶

Yukarıda ele aldığımız Kur'ân-ı Kerîm'in i'câz yönleri, oldukça geniş ve kapsamlı bir konudur. Bikâî, bu önemli konuda oldukça titiz bir çalışma yapmakta ve Kur'ân'ın i'câz yönlerini tek tek ele alarak her biri için güzel örnekler sunmaktadır. Bikâî, incelemesine Kur'ân'ın meydan okumasıyla başlamakta ve bu bağlamda i'câz kavramının ne anlama geldiğine açıklık getirmektedir. Konuyla ilgili farklı âlimlerin görüşlerini de naklederek okuyucuya i'câz konusunda doyurucu bilgiler sunmaktadır. Kur'ân'dan ve Kur'ân'ın indirilmesinden bahseden âyetlerin hemen ardından çoğunlukla i'câzü'l-Kur'ân ile ilgili farklı bilgiler vermektedir. Bikâî, Muhammed ve Burûc sûreleri gibi bazı sûrelerde yer alan Kur'ân'ın i'câz yönlerini topluca ele alarak Kur'ân'ın eşine rastlanması imkânsız bir mucizevi kelâm olduğunu net bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu sûrelerde Allah, Kur'ân'ın benzerinin getirilemeyeceğine dair bir meydan okumada bulunmaktadır. Müellif, bu meydan okumanın farklı yönlerini analiz ederek Kur'ân'ın i'câzının sadece belâgatla sınırlı olmadığını, mâna, nazım, hikmet ve diğer birçok yönden de benzersiz bir kitap olduğunu savunmaktadır.

1.2.2.2.1. Kur'ân'ın Nazım Yönünden İ'câzı

Kur'ân-ı Kerîm'in mâna bakımından birbiriyle uyumlu lafızların aklın uygun gördüğü tarzda bir araya getirilmesi şeklinde ifade edilen nazm,³³⁷ Bikâî'nin üzerinde durduğu bir diğer i'câzü'l-Kur'ân yönüdür. Bilindiği üzere, harfler kelimeleri, kelimeler ise cümleleri oluşturur. Birkaç cümle bir araya gelerek bir paragrafı oluşturduğunda, akla ve mantığa uygun bir anlam ifade ediyorsa, ortaya çıkan nazm bir anlam taşımaktadır. Zira nazm, kelimelerde veya cümlelerde değil onların bir araya gelmesiyle oluşan daha geniş bütünlüklerde kendini gösterir.

³³⁵ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 3/426.

³³⁶ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 7/352.

³³⁷ Sedat Şensoy, "Nazmü'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989) 32/464-466.

Kur'ân'ın âyetlerinin birbiriyle tutarlı ve uyumlu olmasıyla ortaya çıkan nazmü'l-Kur'ân, aynı zamanda münasebet konusunu da içermektedir.³³⁸ Bikâî'nin tefsirinde ısrarla üzerinde durduğu sûreler ve âyetler arasındaki münâsebet elbetteki i'câzu'l-Kur'ân ilmiyle doğrudan ilgilidir ve münasebet başlığında anlatılan konular aynı zamanda bu başlıkla da ilintilidir. Nazım konusunda verilecek örnekler aynı zamanda me'ânî ilmi kapsamında da değerlendirilmesi gerekmektedir. Çünkü söz en etkili bir şekilde, yerli yerinde kullanılmakta, en güzel şekliyle ifade edilmektedir.

Bikâî'nin nazm yönüyle i'câzına dair yaptığı açıklamaları şu başlıklar altında toplanması mümkündür:

- a) Kur'ân'ın Arapça olması ve Arapçanın edebi yönden söz söylemeye daha müsait olması.

Bikâî, Kur'ân'ın Arapça olması yönüyle mucize bir kitap olduğunu vurgulamakta ve Arapçanın birçok yönüyle diğer dillerden üstünlüğünü savunmaktadır. Ona göre Arapça, fesahat yönüyle en geniş, derin mânalar içermeye en derin, sâf ve duru olma yönüyle en temiz, lafız yönüyle en fâsih, mânaları en açık ve nefislere işleme açısından en tesirli olan lisandır. Kur'ân'ın müşriklerin konuştuğu Arapça ile gelmesine rağmen ona meydan okuyamadıklarını, asırlar geçse de bunun böyle devam edeceğini söylemektedir. Kur'ân'ın ne şiir ne seci ne de onların yazıları gibi bir düz yazı olduğunu, aynı zamanda Kur'ân'ın onlara yeni ufuklar açtığını da eklemektedir.³³⁹ Yine Kur'ân'ın Arapça bir dil ile indirilmiş³⁴⁰ olmasının avantajına değinerek, Arapça olarak indirilmesinin ve ilk muhataplarının Araplar olmasının rahat bir şekilde anlaşılmasına imkân tanıdığını dile getirmektedir. Arapça konuşan ilk muhataplarının onun ne dediğini en ince ayrıntısına kadar anlayabildiğini, edebî sanatların en derin mânalara kadar her yönünün idrak edebildiğini belirtmektedir. Zemahşerî'ye atıfta bulunarak, bir kişi kendi lisanını konuşuyorsa kalbine kelimenin ilk önce mânası sonra lafzı gelirken, farklı bir dil ile konuşanın kalbine ilk önce lafız daha sonra mâna geldiğini, ilk muhatapların kendi lisanları ile gelen Kur'ân'ı

³³⁸ Şensoy, "Nazmü'l-Kur'ân", 32/465. Örneğin Ferâhî'ye göre nazım, münasebeti de içine alan daha geniş bir kavram olup belâgat ilminden ayrı bir ilimdir. Abdulhamîd el-Ferâhî el-Hindî, *Delâ'ilü'n-nizâm* (A'zamkere: Matbaatü'l-Himidiyye, 1968), 74-75.

³³⁹ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 6/549. Aynı şekilde Arapçanın üstün yönlerini el-Ahkâf 46/12. âyet münasebetiyle de açıklamaktadır. *Nazmü'd-dürer*, 7/125, 8/138,

³⁴⁰ eş-Şuarâ 26/195.

anlamasının çok daha kolay olduğunu vurgulamaktadır.³⁴¹ Yine müfessir, Ehl-i kitabın peygamberlerinin vefatıyla mucizelerinin de sona erdiğini, Hz. Peygamber vefat etse de mûcizesinin ilelebet devam edeceğini hatırlatmaktadır.³⁴²

Bikâî, Kur'ân'ın Arapça lisanıyla gönderilmesinin edebî sanatlara imkân tanıdığını, derin mânalar ifade etmede Arapçanın çok daha müsait bir dil olduğunu savunmaktadır. Kanaatimize göre sözü söyleyen Cenâb-ı Hak olduğu için başka bir dil ile Kur'ân'ı indirseydi aynı etkiyi oluşturup oluşturamayacağı tartışmaya açık bir konudur. Kur'ân'ın mucize olması Arapçadan kaynaklansaydı bunu edebiyat ve şiirde ileri seviyede olanların da yapmaları beklenirdi.

b) Kelimelerin dizilişleri, yerli yerinde kullanımları ve bunları yerinden oynatmanın imkânsızlığı.

Bilindiği gibi Kur'ân hem mâna hem de lafız yönüyle ilâhî kaynaklı olup, herhangi bir kelimesinin yerine başka bir kelimenin getirilmesi, nazmını bozacaktır. Bu bağlamda kelimelerin ve cümlelerin dizilişinde kulların herhangi bir tasarrufları yoktur. Bikâî, *Nazmü'd-dürer*'de âyetleri izah ederken Kur'ân'ın nazım yönüyle i'câzına değinmektedir. Örneğin Bakara sûresi 91. âyette Yahudilere hitaben “*De ki: “Eğer inanan kimseler idiyse, daha önce niçin Allah'ın peygamberlerini öldürüyordunuz?”*” diye soru sorulmakta ve bu soruda “öldürdünüz” şeklinde geçmiş zaman olarak değil de “öldürüyordunuz” diye geniş zaman kullanılmıştır. Bikâî'ye göre bu fiilin muzâri kullanılması, peygamberlere karşı gelme, hatta öldürme hırslarının hâlâ devam ettiğine, Hz. Peygamber'e karşı da aynı uygulamayı yapabileceklerine âyetin işaret ettiğini söylemektedir. Nitekim onu zehirlemeye kalkışmalarının, Benî Nâdir'de üzerine kaya parçasını düşürme teşebbüslerinin Kur'ân'ı haklı çıkardığını ve onun mucizevî bir kitap olduğunu açık olarak gösterdiğini ifade etmektedir.³⁴³

Kelimelerin belirli bir gayeye yönelik kullanımlarına bir örnek de Bakara sûresi 196. âyettir. Hacda işlenen suçtan dolayı tutulması gereken oruç için âyette şöyle buyrulmaktadır: “...*Kurban bulamayan kimse üçü hacda, yedisi de döndüğü*

³⁴¹ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 5/392. Ayrıca bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf* 5/43.

³⁴² Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/258.

³⁴³ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/196-197.

zaman (olmak üzere) tam on gün oruç tutar.”³⁴⁴ Âyette “toplam on gün” şeklinde bir ifade mevcuttur. Normal şartlarda yedi ile üçün toplamı on olmasına rağmen عَشْرَةٌ diye kullanılmaktadır. Bikâî, bunu izah ederken وَسَبْعَةٌ kelimesindeki و harfinin “veya” anlamına gelme ihtimalini kaldırmak ve “üç gün hacda veya yedi gün memleketinde tutabilir” diye anlaşılmaması için “toplam on gün” vurgusunun yapıldığını söylemektedir. Ayrıca كَامِلَةٌ /tam kelimesinin getirilmesi de “Bu cezadan başka bir ceza yoktur, hepsi bu kadar” demek için böyle bir yöntem kullanıldığını söylemektedir.³⁴⁵ Râzî de Bikâî gibi و harfinin “veya” anlamına geldiğini belirtmekte, ayrıca عَشْرَةٌ كَامِلَةٌ şeklindeki kullanımın gerekçesini açıklamaktadır.³⁴⁶

En‘âm sûresi 59. âyetteki kara ve deniz kelimelerinin sıralaması da Bikâî’nin dikkatinden kaçmamaktadır. Ona göre âyette, (وَيَعْلَمُ مَا فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ) “Karada ve denizde ne var hepsini bilir.”³⁴⁷) deniz kelimesinin sonraya bırakılmasının bilinçli olarak yapıldığını belirtmektedir. Çünkü akıl, denizlerdeki acayiplikleri ihata etmekten âcizdir ve denizlerdeki ihtişam yeryüzünden daha ileri seviyededir. Bu bağlamda “deniz” kelimesinin sona bırakılması, Kur’ân-ı Kerîm’in nazmındaki düzen ve üstünlüğü göstergesidir. Özellikle denizlerin derinliği, barındırdığı garip hayvanların çeşitliliği bu ihtişamlardan bazılarıdır.³⁴⁸ Râzî de, dünyanın öne alınıp denizin sonraya bırakılması üzerinde durmaktadır.³⁴⁹ Ebû Hayyân kara ve deniz kelimelerinin takdim veya te’hirinden söz etmemektedir.³⁵⁰

Kur’ân’da kullanılan kelimelerin yerine başka bir kelimenin gelmesine imkân yoktur. Bu kuralı izah etmeye çalışan Bikâî, Kehf sûresi 25. âyetteki “سنة” kelimesini açıklarken özellikle bu kelimenin getirilmesine dikkatleri çekmektedir. Bu kelimenin yerine bolluk, bereket belirtisi olan “عام” kelimesinin kullanılmadığını izah ederken,

³⁴⁴ el-Bakara 2/196.

³⁴⁵ Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 1/371.

³⁴⁶ Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 5/310. Ayrıca bk. Nesefî, *et-Teysîr fi’t-tefsîr*, 3/127 (Nesefî, benzer açıklamaları yapmaktadır)

³⁴⁷ el-En‘âm 6/59.

³⁴⁸ Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 2/647.

³⁴⁹ Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 13/11.

³⁵⁰ Ebû Hayyân, *el-Bahrü’l-muhît*, 4/535.

Ashab-ı Kehf'in mağarada manevi olarak hayat sürerlerken, Allah'a isyan içinde olan halkın bolluk içerisinde yaşamasının fazla bir öneminin olmadığını belirtmektedir. Ona göre küfrün bu dönemde yükselmeye devam ettiğini, sadık olanların hicrete ve korkuya maruz kaldıklarını vurgulayarak, bu dönemin bolluk ve bereket senesi olarak algılanmaması gerektiği üzerinde durmaktadır.³⁵¹

Meâric sûresi 12 ve 13. âyetlerde inanmayan kişilerin azaptan kurtulmak için en yakını olan evladını, eşini, kardeşini ve aşiretini feda edebileceği ifade edilmektedir. Dikkat edilirse burada evlat en başa alınmıştır. Bikâî, “yeter ki azaptan kurtulayım, varsın en yakınım feda olsun” dercesine bu sıralamanın bilinçli olarak verildiğini söylemektedir. Abese sûresinde ise kendilerinden kaçıp uzaklaşmak istediği şahısların kardeş, anne baba, eş ve evlat şeklinde sıralandığını belirtmektedir. Bu sûrede ise evlat en son sırada kullanılmaktadır. Müellif, her iki sûrede kullanılan sıralamanın bilinçli olarak yapıldığına dikkatleri çekmektedir.³⁵²

Yukarıda seçilerek verilen örneklerde müfessir, âyetlerdeki kelimelerin yerli yerinde kullanılmaları üzerinde durmaktadır. Bikâî, kelimenin yerine başka bir kelime kullanılması durumunda anlamda bozulma veya daralma olacağına vurgu yapmaktadır.³⁵³

c) Nazımın mükemmelliği, cümlelerdeki netliğin belirgin olması.

Bikâî, göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelip gidişinde selim akıl sahipleri için elbette ibretler olduğunu ifade eden Âl-i İmrân sûresi 190. âyeti izah ederken Kur'ân'ın nazmındaki i'câz ile tüm şüpheleri kaldırdığını, gizli halleri beyân ettiğini, özellikle Ehl-i kitabın kibirli hallerini yüzlerine vurarak onları rezil ettiğini söylemektedir. Yine Kur'ân'ın, en güzel hükümleri içermesi, eşsiz terhîp (korkutma) ve terğîp (teşvik) örneklerini vermesi ve en yakın çevreden misaller sunmasıyla marifet nurlarını yaktığını söyleyerek nazım yönüyle i'câzına işaret etmektedir.³⁵⁴

³⁵¹ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 4/462. Bikâî'nin “سنة” kelimesiyle ilgili açıklamaları Nesefî'nin tefsirinde geçmemektedir. bk. Nesefî, *et-Teyisîr fi't-tefsîr*, 10/57. Aynı durum Râzî ve Ebû Hayyân'ın tefsirleri için de geçerlidir. Râzî, *Mefâtihi'l-gayb*, 21/450 vd.; Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhît*, 7/130 vd.

³⁵² Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 8/148. Ayrıca bk. Mâturîdî, *Te'vilâtü Ehli's-sünne*, 10/202; Râzî, *Mefâtihi'l-gayb*, 16/27.

³⁵³ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/172, 180, 334, 388, 502; 2/99, 535, 741; 3/344, 358.

³⁵⁴ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/196.

Kur'ân'ın nazım yönüyle mûcize bir kitap olduğunu gösteren örneklerden biri Hûd sûresi 44. âyettir. Bu âyette Nûh tufanından sonra, “*Ey yeryüzü! Yut suyunu. Ey gök! Tut suyunu*” denildi. *Su çekildi, iş bitirildi. Gemi de Cûdî'ye oturdu ve “Zalimler topluluğu, Allah'ın rahmetinden uzak olsun!” denildi*” diye yeryüzüne ve gökyüzüne hitap edilmektedir. Bikâî, bu âyetin on dokuz lafızdan oluştuğunu, bu kısa cümlede toplam yirmi bir tane edebî sanatın olduğunu ifade etmektedir. Ardından Rummânî'den yaptığı alıntı ile bu âyetteki edebî sanatları tek tek sıralamaktadır.³⁵⁵ Ebû Hayyân'ın da tefsirinde bu sanatları tek tek saydığını, ayrıca bu işlerden anlayan bir Arabî'nin âyeti işittiğinde secdeye kapanıp, “Bu Kâdir olanın sözüdür” demekten kendini alamadığını ifade etmektedir.³⁵⁶

Kur'ân'ın topluca indirilmeyip parça parça indirilmesinin de i'câzına delil olduğunu belirten müellif, İsrâ sûresinin 106. âyeti izah ederken, Kur'ân'ın mesajının daha iyi anlaşılmasını, hafızalara daha kolay yerleşmesi ve kalplerde daha derin izler bırakması için peyderpey indirildiğini ifade etmektedir. Böylelikle Kur'ân'ın muazzam etkisinin ve öğretisinin insanlara daha etkili bir şekilde iletilmiş olacağını söylemektedir.³⁵⁷ Yine Furkân sûresi 32. âyet münasebetiyle yaptığı açıklamada, mânâsının gönüllere daha iyi yerleşebilmesi, neshe imkân oluşturmaları, ezberlenmesinin daha kolay olması, muhaliflere hemen cevap verebilmeye imkân tanınması açısından mucizevî yönünün olduğunu vurgulamaktadır.³⁵⁸

Bikâî, Müddessir sûresinin 12-15. âyetlerinde, Mekke'deki ileri gelenlerden biri olan Velid b. Muğire'nin, Kur'ân'a karşı tutumunu ve onu reddederken kullandığı argümanları ele almaktadır. Velid, Kur'ân'ı sihir olarak nitelendirir ve onun insanlar arasındaki aile bağlarını zayıflattığına, baba ile oğlunun arasını açtığına inanır. Bu, o dönemde insanların Kur'ân'ın karşısında çaresiz kaldığının ve ona meydan okuyamadıklarının bir göstergesidir. Velid'in bu tutumu, Kur'ân'ın fesahat ve etkileyciliğine işaret eder. Çünkü Velid gibi o dönemin ünlü şair ve edipleri bile Kur'ân karşısında çaresiz kalmış, onu sıradan bir söz ya da şiir olarak

³⁵⁵ Ayrıca bk. Abdülazîm b. el-Vâhid İbn Ebi'l-Esba', *Tahriri't-tahbir fi sınaatiş-şi'r ve'n-nesr ve beyânu i'câzü'l-Kur'ân*, thk. Hafeni Muhammed Şeref (BAE: Şûnü'l-İslâmî, t.y.), 1/601.

³⁵⁶ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 3/534. Ayrıca bk. Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhît*, 6/159 vd.

³⁵⁷ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 4/435. Kur'ân'ın peyderpey indirilmesinin hikmetleri için bk. Abdullah Aygün, *Kur'an'a Göre Ümmet-i Muhammed'in Özellikleri* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008), 73 vd.

³⁵⁸ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 5/315.

nitelendirememişlerdir. Bu durum, Kur'ân'ın gerçekten de Allah tarafından indirilmiş eşsiz bir kitap olduğunu ve o dönemin en yetenekli edebiyatçılarını bile etkileyip pes ettirdiğini ifade etmektedir.³⁵⁹

Bikâî, Beled sûresi 4. âyetin tefsirini yaparken insanların Kur'ân'ın cümlelerinin bir benzerine emsâl getirmekten âciz olduğunun ortaya çıktığını ifade etmektedir. Müellif, cümlelerin ve cümlelerdeki terkiplerin sağlamlığı, birbirleriyle olan sıkı bağlantısı ve mânaların tutarlılığı i'câzın farklı tezahürleri olarak karşımıza çıktığını ifade etmektedir.³⁶⁰

Yukarıda verilen örneklerden hareketle Bikâî, Kur'ân'ın nazım yönünün mucizevi özelliklerini vurgulayarak, bu özelliklerin i'câz açısından ne kadar önemli olduğuna dikkat çekmektedir. Öncelikle, Kur'ân'ın Arapça olarak indirilmiş olmasının önemine vurgu yapmaktadır. Arapçanın kelime dağarcığı bakımından zengin, ifade yeteneği en yüksek ve kelimelerin en açık olduğu bir dil olması, Kur'ân'ın edebi sanatlar için ideal bir zemin sunmasını sağlamaktadır. Ayrıca, Kur'ân'da kullanılan her kelimenin ve cümlenin özenle seçildiğini ve düzenlendiğini belirtmektedir. Bu kelimelerin ve cümlelerin sırasının değiştirilemez olduğunu ve her bir kullanımın farklı bir hikmet taşıdığını vurgulamaktadır. Tekrarların bile bilinçli olduğunu ve edebi sanatlarla süslendiğini, cümlelerin açık ve anlaşılır olduğunu eklemektedir. Tüm bu özellikler, Kur'ân'ın nazım yönündeki muntazam yapısını, terkiplerin sağlamlığını ve mânaların tutarlılığını ortaya koyarak onun gerçekten bir i'câz örneği olduğunu göstermektedir.

1.2.2.2.2. Kur'ân'ın Belâgat Yönünden İ'câzı

Belâgat ilmi, düzgün ve etkili konuşma usul ve kurallarını inceleyen bir ilim dalıdır ve üç ana kısma ayrılır: beyân, meânî ve bedî'.³⁶¹ Beyân ilmi, farklı ifade yöntemleriyle aynı anlamı aktarmayı öğreten ve belirli kuralları olan bir ilimdir. İfade edilen anlamın açıklık derecesi, hakikat, mecaz, teşbih, istiare ve kinaye gibi

³⁵⁹ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 8/228-229.

³⁶⁰ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 8/427-428. Bu konuyla alakalı diğer örnekler için bkz. Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 1/363, 451, 531.

³⁶¹ Nusrettin Bolelli, *Belağat (Beyân-Me'ânî-Bedî' İlimleri Arap Edebiyatı)* (İstanbul: İFAV, 2001), 27 vd.; Hulusi Kılıç, "Belâgat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/380-383.

unsurlara göre değişiklik gösterir. Beyân ilmi, hangi ifade yönteminin daha etkili olduğunu inceler.³⁶² Meânî ilmi ise sözün, söylendiği bağlama ve amaca uygun olması gereken şartları ve bunun nasıl sağlanacağını inceler.³⁶³ Bedî’ ilmi ise edebi sanatlarla süslenmiş ifadenin hem kelime hem de anlam açısından kusursuz ve aynı zamanda bir uyum içinde olması için gereken yöntem ve kuralları inceler.³⁶⁴

Nazmü’ d-dürer tefsirinde Kur’ân’ın belâgat yönüyle incelenmesi bir tez konusuna yetecek kadar malumat bulunmaktadır. Tekrara kaçacağı için sözün yerinde kullanılmasına (me’ânî) yönelik örnekler yukarıda verildiği için burada farklı bir uygulama yaparak edebi sanatlar diye tabir edilen ve beyân ile bedî’ ilmi kapsamındaki edebî sanatları bir arada vermeyi uygun gördük.

1.2.2.2.1. Mecaz

Mecaz sanatı, *Nazmü’ d-dürer* tefsirinde âyetlerin tefsiri yapılırken kullanılan beyân ilminin önemli konularından biridir. Mecaz, herhangi bir münasebetle, sözlükteki asıl mânasından başka bir mânada kullanılan ve kendi mânasında kullanılmasına “karine-i mâni’a” bulunan lafızlara denir. Meselâ “*Falan adam, incilerle konuşuyor*” sözünde, ‘incilerle’ kelimesi, fasih kelimeler mânası kastedilerek kullanılmakta ve mecazi bir anlatım tercih edilmektedir.³⁶⁵

Gece karanlığında yağmura yakalanmış, gök gürültüsü ve şimşekler arasında ölüm korkusundan dolayı kulaklarını da kapayan ve bu halde yolunu bulmaya çalışan kâfirlerin anlatıldığı âyette³⁶⁶ gerçek hayattan bir kesit sunulmaktadır. Bıkâî, âyette asıl vurgulanmak istenen, kâfirlerin hakikat karşısındaki tutum ve davranışları olduğunun vurgulandığını söylemektedir. Şöyle ki, kâfirlerin yücelerden indirilen ve kalpleri diriltten Kur’ân’ın müteşâbihlerine, va’d ve vaîdine karşı durumları, fırtınalı kapkaranlık bir gecede yeryüzünü diriltten yağmura karşı olan durumlarına

³⁶² Nasrullah Hacımüftüoğlu, “Beyân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/22-23.

³⁶³ İsmail Durmuş, “Meânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/204-206.

³⁶⁴ Nasrullah Hacımüftüoğlu, “Bedî’”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/320-322.

³⁶⁵ Bolelli, *Belağat*, 76 vd.; Durmuş, “Mecaz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/221-223.

³⁶⁶ el-Bakara 2/19.

benzetilmektedir. Bu âyetteki karanlıklar kâfirlerin anlamak istemedikleri hakikatlere, gök gürlemesi onların rezil hallerinden kurtulmaları için olan nidaya, yıldırım ise onların kavramadıkları ve içine dâhil olamadıkları güzelliklere işaret etmektedir. Yine onların gerçekleri duymamak için parmaklarıyla kulaklarını tıkamaları da mecazi bir anlatımla ifade edilmektedir. Onlar işlerine gelen zamanlarda korktukları şimşeğin ışığında az da olsa yürüdüklerini, ancak gerçeklerle yüzleştiklerinde yine öylece karanlıklar içinde kaldıklarının mecazi bir anlatımla ifade edildiğini açıklamaktadır.³⁶⁷

Bakara sûresi 175. âyette kâfirlerin hidâyeti verip sapıklığı, bağışlanmayı verip azabı satın almalarından dolayı onların ateşe ne kadar da dayanıklı oldukları alaylı bir dille ifade edilmektedir.³⁶⁸ Bikâî, bu durumda olanların hallerinin şaşılacak derecede olduğunu ifade etmektedir. Şöyle ki; bu kişiler, yaptıkları ticaretin sonucunda ateşe mahkûm olacaklar, işleri azapla sonuçlanacak ve mağfiretten mahrum kalacaklar. Bu durumları gerçekten hayret vericidir, çünkü azaba karşı ne kadar dayanıklı oldukları açıkça görülmektedir. Tıpkı bir sultana inatla karşı gelen birine, “uzun hapis süresine ve ağır prangalara karşı ne kadar dayanıklı” olduklarını belirten bir sözde olduğu gibi.³⁶⁹

İsrâ sûresi 20 ve 21. âyette kendilerine dua edilen putların bir şey yaratmaya güç yetiremeyen, diri olmayan ölümler oldukları vurgulanmaktadır. Bikâî, buradaki “ölü” kelimesinin mecazi olarak kullanıldığını, çünkü hiçbir fayda vermeyen varlık velev ki ayakta dikilse de yerde yatan ölü gibi olduğunu açıklamaktadır.³⁷⁰

Müellif, İsrâ sûresi 29. âyette elleri boyunda kenetlemek veya tamamen açmak sözünün mecazen müsriflik ve cimrilik özelliklerini ifade etmek için kullanıldığını söylemektedir. Burada tavsiye edilen itidalli olmak, orta yolu tutmaktır diye vurgu yapmaktadır.³⁷¹ Eğer âyet mecazi anlatım dışında anlaşılacak olursa,

³⁶⁷ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/49-50. Kâfirlerin ve münafıkların İslam karşısındaki durumları için bk. Şeyh Sabır Hasan Muhammed Ebû Süleyman, “Emsâlü'l-Kur'ân”, Çeviren Mustafa Hocaoglu, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 12/1 (2012), 263 vd.

³⁶⁸ el-Bakara 2/175. Râzî, bu âyetteki kâfirlerin ateşe dayanmadaki taaccübü daha geniş olarak ve gramer kurallarını vererek izah etmektedir. Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 5/306.

³⁶⁹ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/321. Ayrıca bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/157; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 3/41.

³⁷⁰ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 4/257.

³⁷¹ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 4/377. Bikâî'nin mecaz sanatına değindiği birkaç örnek için bk. *Nazmü'd-dürer*, 1/180; 4/177; 5/80.

günlük hayatta elleri boyunda kenetlemek yasaklanmış olacak ki, bu durumda Cenâb-ı Hak, anlamsız bir yasaklamada bulunmuş olur. Oysaki burada yasaklanan elleri boyunda kenetlemek değil, mecazi anlatım olan cimriliğin yapılmamasıdır.

Bikâî, tefsirinde mecaz sanatına sık sık değinerek mecazi anlamın gerekliliğine işaret etmektedir. Çünkü bazı âyetlerin gerçek anlamıyla anlaşılması mümkün değildir, bu yüzden Bikâî, bu âyetlerin mecazi anlamını vurgulamakta ve onları bu şekilde yorumlamaktadır. Örneğin, kâfirlerin şimşek esnasında yol bulmaları, henüz var olmayan varlıklara ölü denmesi, kâfirlerin ateşe dayanıklı olmaları, putların ölü sayılması gibi ifadelerde, Bikâî hep mecazi bir dille konuşulduğunu ve bu yüzden bu ifadelerin hakiki anlamıyla değil, mecazi anlamıyla anlaşılması gerektiğini belirtmektedir. Bu yaklaşımıyla, Bikâî, Kur’ân’ın i’câzını mecaz sanatıyla da göstermeye çalışmakta ve âyetlerin doğru olarak anlaşılmasına katkıda bulunmaktadır.

1.2.2.2.2. Kinaye

Sözün daha etkili kullanılmasında müracaat edilen edebî sanatlardan biri olan kinaye sanatının şöyle tanımlanması mümkündür: Gerçek mânâyı düşünmeye engel olacak bir karine bulunmamak şartıyla bir sözü, gerçek mânasına da gelebilecek şekilde, başka bir mânada kullanma sanatıdır.³⁷² Dikkat edilirse mecaz sanatında gerçek anlamda anlaşılması mümkün değilken, kinaye de kelâm her iki anlamda da anlaşılabilir.

Bikâî, Bakara sûresi 235. âyetin tefsirini yaparken; ta‘riz, kinâye ve telvih sanatı hakkında bilgi vermektedir. İlgili âyette³⁷³ kocası ölen kadınlara iddet beklerlerken evlilik teklifinin açıktan yapılması yasaklanmaktadır. Müellif, âyetteki *عَرَضْتُمْ* (üstü kapalı olarak anlatmanızda) fiilini tefsirini yaparken ta‘riz sanatını, “söz söylerken zâhir mânanın dışındaki mânâyı kastetmek.” şeklinde tanımlamaktadır. Bu sözden neyin kastedildiğinin ancak karinelerle anlaşılabilceğini şu örnekle

³⁷² Bolelli, *Belağat*, 147 vd.; İsmail Durmuş, “Kinaye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/36 vd.

³⁷³ “(Vefat iddeti beklemekte olan) kadınlara kendileri ile evlenmek istediğinizi üstü kapalı olarak anlatmanızda veya bu isteğinizi içinizde saklamanızda sizin için bir günah yoktur. Allah biliyor ki siz onlara (bunu er geç mutlaka) söyleyeceksiniz. Meşru sözler söylemeniz dışında sakın onlarla gizliden gizliye buluşma yönünde sözleşmeyin...” el-Bakara 2/235.

açıklamaktadır: “Muhtaç olan kişi sana ‘Sana selam vermeye ve cömert yüzüne bakmaya geldim.’ dediği zaman, burada yapılan ta‘riz sanatı olduğu gibi aynı zamanda buna telvîh sanatı da denir. Oysaki kinâye sanatında lâzım zikredilir, melzûm irade edilir” diye açıklama yapmaktadır. Ardından, âyetle yasak olan açıktan evlilik teklifinin ta‘riz yapılarak -mesela ‘umarım ki Allah, seninle beni birbirimize yaklaştırır.’ sözü gibi sözlerle- helâl bir söyleme dönüşmüş olacağını ifade etmektedir.³⁷⁴

Bikâî kinâye sanatının kullanımının söze ne kadar güzellik kattığına Hz. Dâvûd’un hakemliğini örnek vermektedir: Şöyle ki, Sâd sûresi 24. âyetiyle bağlantılı olarak Hz. Dâvûd’un yanına giren şahıslar durumlarını arz etmek için kinayeli bir şekilde soru sormaları -ki bazen bu yöntem daha fazla işe yaramaktadır- kinâye sanatına örnektir. Yine çocuğun kime ait olduğunu ortaya çıkarmak için Hz. Süleyman’ın: “Bana bir bıçak/kılıç getirin. İkiye ayırayım ve çocuğu eşit böleyim” sözündeki meram da böyledir. Hakikatin ortaya çıkması için böyle kullanıldığını, yoksa gerçekten kılıç getirselerdi çocuğu kesmeyeceğini eklemektedir. Mesela Hz. Peygamber’in Safiyye’ye hitaben “Sağ elin topraklansın”³⁷⁵ demesi de böyledir. Buradan çıkan sonuç şudur: Bazı sözler vardır ki lafızda ne söylenmişse o kastedilir. Peygamberimizin, “Üç söz vardır ki şakası da ciddidir, ciddisi de ciddidir”³⁷⁶ sözü bunun gibidir. Ama “Kinayeli söylenen sözler hakkında hüküm ise lafza değil kastedilen mânayadır” diyerek söylenen sözlerde kasta göre muamele edileceğine değinmektedir.³⁷⁷

Cenâb-ı Hakk’ın asla zulmetmediğini ifade eden Nisâ sûresi 40. âyetteki (إِنَّ) “Şüphesiz Allah (hiç kimseye) zerre kadar zulüm etmez.”) “zerre kadar” ifadesini izah eden Bikâî, “zerre kadar” sözünün kinaye olarak “yokluğu” ifade ettiğini söylemektedir. “Allah zerre kadar zulüm etmetmez” buyurması, sanki

³⁷⁴ Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 1/443-444. Nesefî, hangi cümlelerle ta‘riz yapılabileceği örnekleri vermektedir. Nesefî, *et-Tefsîr fi’t-tefsîr*, 3/259. Aynı tanım ve cümleler Râzî tefsirinde de geçmektedir. Râzî, *Mefâtihi’l-gayb*, 3/361. Bakara 130. âyetle de ta‘riz yapılmaktadır. bk. *Nazmü’l-dürer* 1/244. Ayrıca bk. Kara, *Bikâ’î ve Tefsirindeki Metodu*, 291.

³⁷⁵ Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmi’u’s-sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Adbûlbâkî (Riyad: Dâru’s-Selâm, 2000), “Hayz”, 314.

³⁷⁶ Ebû Dâvûd, “Talâk”, 9 (No. 2194); Muhammed b. İsmâ, *Sünenü’t-Tirmizî*, thk. Muhammed Nâsirüddîn el-Elbânî (Riyad: Mektebetü’l-Me‘ârif, t.y.), “Talâk”, 6 (No. 1184).

³⁷⁷ Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 6/375.

yok hükmündeki zerre miktarı kadar bile zulmetmez demektir.³⁷⁸ Müellif, Cenâb-ı Hakk'ın asla zulmetmeyeceğini vurgulamak için âyette böyle bir kullanımın tercih edildiğini belirtmektedir.

Müellif, savaşın kızıştığı ve korkudan gözlerin neredeyse yerinden fırlayıp, yüreklerin ağızlara geldiği ortamı ifade eden âyetteki³⁷⁹ *وَبَلَغَتِ الْقُلُوبُ الْحَنَاجِرَ* (yüreklerin ağızlara geldiği...) cümlesinin korkudan kinaye olarak kullanıldığını ifade etmektedir. Ancak bu cümlelerin hakiki anlamında da anlaşılabilirliğini belirtmekte ve böyle anlamayı tercih etmektedir. Çünkü korku anında dalak ve akciğerin basınç etkisiyle göğse doğru şiştiğinin malum olduğunu söyleyerek, âyetin her iki şekilde anlaşılmasının mümkün olduğunu belirtmektedir.³⁸⁰

Bikâî, konuyla ilgili verilen örneklerden de anlaşılacağı üzere âyetlerdeki kinaye sanatını daha belirgin hale getirmeye çalışmakta ve kinayenin nasıl yapıldığını izah etmektedir. Müellif, kinaye sanatını tanımlamakta, örnekler vererek ta'riz ve telvîh sanatından farklı olan yönüne değinmektedir. Ardından yeri geldikçe açıklamaya çalıştığı âyette kinaye sanatı geçiyorsa, hangi yönüyle kinayeli anlatımda bulunulduğuna söylemektedir. Kinaye sanatını göstererek Kur'an'ın i'câz yönünü gözler önüne sermekte ve Cenâb-ı Hakk'ın kitabının daha iyi anlaşılmasına yardımcı olmaya gayret etmektedir.³⁸¹

1.2.2.2.3. İstiâre

Kur'an'ın i'câz yönlerinden biri, anlatım esnasında istiâre sanatının kullanılmasıdır. Hakiki mâna ile mecazi mâna arasındaki alakadan (benzerlik alakasından) dolayı bir kelimenin mânasını, geçici olarak alıp başka bir kelime için kullanılması olarak tanımlanan isitiâre sanatı, sözün daha güzel bir biçimde söylenmesi için müracaat edilen bir yöntemdir. Bu sanatın kullanılabilmesi için hakiki mânayı kastetmeye engel bir karinenin bulunması gerekmektedir. Örneğin

³⁷⁸ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 2/258.

³⁷⁹ “Hani onlar size hem üst tarafınızdan hem alt tarafınızdan gelmişlerdi. Hani gözler kaymış ve yürekler ağızlara gelmişti. Siz de Allah'a karşı çeşitli zanlarda bulunuyordunuz.” el-Ahzâb 33/10.

³⁸⁰ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 6/80. Ayrıca bk. *Mefâtihu'l-gayb*, 25/160 (Bikâî'nin bahsettiği kinaye sanatından ve korku anında göğüsteki basınçtan Râzî de bahsetmektedir.)

³⁸¹ Kinaye örnekleri için bk. Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 1/48; 1/447-448; 2/98; 2/226; 3/168; 3/214; 3/224; 4/27; 4/236; 4/247; 4/250; 4/530; 5/358; 6/213; 8/82; 8/244; 8/336; 8/539.

Kur’ân-ı Kerîm’de³⁸² “karanlıklardan aydınlığa çıkarmaktan” bahsedilmektedir. Âyette geçen “karanlık ve aydınlık” kelimeleri asıl mânaları dışında bir mânada, hidâyet ve dalalet anlamları kastedilerek kullanılmıştır. Bu isti’âre deki alaka ise; sapıklık ile karanlık ve hidâyet ile aydınlık arasındaki benzerliktir.³⁸³

Nazmü’-d-dürer tefsirinde de istiare sanatıyla ilgili açıklamalar bir hayli fazladır ve müellif yeri geldikçe âyetlerdeki bu sanatın varlığını ve nasıl kullanıldığını izah etmektedir. Örneğin, oruçla ilgili ele aldığı Bakara sûresi 187. âyetteki beyaz-siyah ip ifadesi hakkında hem kendisi hem de başka âlimlerin bilgilerini kullanarak âyetteki istiâre sanatını izah etmektedir. *وَكُلُوا وَاشْرَبُوا حَتَّى يَبَيِّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الْأَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الْأَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ* “Şafağın aydınlığı gecenin karanlığından ayırt edilinceye (tan yeri ağarınca) kadar yiyin, için. Sonra da akşama kadar orucu tam tutun” âyetteki siyah-beyaz ip hakkında siyah iple gece, beyaz iple gündüz kastedilerek istiâre sanatı yapıldığını söylemektedir. Bu âyet hakkında önceleri من الفجر ifadesinin geçmediği/inmediği yönünde rivâyetlerden³⁸⁴ dolayı yastığının altına siyah-beyaz ip koyup bunlarla orucun başladığını anlamaya çalışan bazı sahabelerden söz edildiğini aktaran müellif, bu âyetin topluca indiğini ifade etmekte ve Hz. Peygamber’in bunu yapan sahabeyi espiyle “Âyet böyle anlaşılmamalı” diye tembihte bulunmasının yersiz olacağını ifade etmektedir.³⁸⁵

Bikâî, Mâide sûresi 64. âyette³⁸⁶ Yahudilerin “her ne zaman harp için ateş yakarlarsa” cümlesindeki harp için ateş yakmanın istiare olarak kullanıldığını belirtmektedir. Gerçek anlamda savaşlarda ateş kullanılsa da buradaki ateş hem

³⁸² “... Bu Kur'an, Rablerinin izniyle insanları karanlıklardan aydınlığa... çıkarman için” İbrâhîm 14/1.

³⁸³ Bolelli, *Belâğat*, 83 vd.; İsmail Durmuş - İskender Pala, “İstiare”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/315-318.

³⁸⁴ Hadis kaynağı için bk. Buhârî, “Savm”, 16 (No. 1916); Müslim, “Salât”, 1090. Ayrıca bk. Neseî, *et-Teyisîr fi't-tefsîr* 3/103 (Neseî, yastığının altına siyah ve beyaz ip konma meselesini aktarmakta ve من الفجر kısmının daha sonra indiğini ifade etmektedir.)

³⁸⁵ Bikâî, *Nazmü’-d-dürer*, 1/354-355. Râzî, Adiyy b. Hâtîm’den nakledilen rivâyet hakikatten uzak ve zayıf olduğunu, çünkü Allah Teâla’nın من الفجر beyanı bulunduğu halde Adiyy b. Hâtîm gibi Arap olan şahıslara bunun gibi mecazi ifadenin kapalı kalmış olması uzak bir ihtimal olduğunu söylemektedir. Râzî, *Mefâtihü'l-gayb*, 3/124. Âyetin iniş sebebi için bk. Ebü'l-Hüseyn Ali b. Ahmed el-Vâhidî en-Nisâbü’rî, *Esbâbü'n-nüzûl*, thk. ‘İsâm b. Abdülmuhsin el-Humeydânî (Dimmâm: Dâru'l-İslâh, 1992), 53.

³⁸⁶ “... Her ne zaman savaş için bir ateş yakmışlarsa Allah onu söndürmüştür. Onlar yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaya çalışırlar. Allah bozguncuları sevmez.” el-Mâide 5/64.

zahirde hem de batında egemenliği altına almak için girişimde bulunmak anlamındadır. Ateşin söndürülmesi ise oluşan savaş ortamlarını farklı sebeplerle savaş yapılmadan bertaraf edilmesidir. Burada ifade edilen ateş yakma ve söndürme istiare sanatıyla anlaşılması gereği üzerinde durulmaktadır.³⁸⁷

Cehennemde kalacak olan kâfilerin orada çağlar boyu kalacakları (لَا يَشِينُ فِيهَا) ifade edilmektedir. Bikâî, âyetteki أَحْقَابًا³⁸⁸ kelimesinin cem‘-i killet (cemi olmakla birlikte ceminin en az olanı) olmasına rağmen çokluk anlamında istiare olarak kullanıldığını ifade etmektedir. Buradaki الْحُبُّ kelimesi sınırsız zamanı ifade etmekle birlikte, sınırlı zaman için de kullanılır. Müellif, bu kelimenin yetmiş, başka bir görüşe göre de seksen bin seneye tekabül ettiğine dair bir bilginin de olduğunu meçhul sıyga ile aktarmaktadır. Ancak sûrenin başındaki “büyük haber” cümlesi ve devamında anlatılanlara bakılırsa, bunun süreklilik anlamında olmasının daha mantıklı olduğunu belirtmektedir. Eğer cem‘-i killet mânasında olduğu hesaba katılırsa bu durumda sınırsız anlamında değil de mübalağa anlamında olabileceğine değinmektedir. Bikâî, bu kelimenin cem‘-i killet olmasında da müşkil bir durum olmadığını ve böyle olmasının ebediliğe zarar vermediğini söylemektedir.³⁸⁹

Müellif, tefsirinde sıkça değindiği³⁹⁰ istiâre sanatıyla âyetlerin mesajının daha etkili olduğunu belirtmektedir. Örneğin sıradan bir anlatımla harp için ateş yakmak yerine savaş çıkarmak da denebilirdi. Ancak harp için ateş yakmak çok daha etkili ve içinde sanat barındıran bir kullanımdır. Zaten Kur’ân’ın meydan okuması, içinde edebî sanatların da bulunduğu eşsiz sözlerden kaynaklanmaktadır.

³⁸⁷ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 2/498. Ayrıca bk. Râzî, *Mefâtihü’ l-gayb*, 12/397 vd.

³⁸⁸ en-Nebe 78/23.

³⁸⁹ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 8/302. Râzî, أَحْقَابًا kelimesi hakkında detaylı açıklama yapmakta, farklı görüşleri maddeler halinde sıralamaktadır. Râzî, *Mefâtihü’ l-gayb*, 31/15. Ebû Hayyân ise detaya girmeden kısaca kelime anlamına değinmekte, أَحْقَابًا kelimesini kesintisiz zaman olarak ifade etmektedir. Ebû Hayyân, *el-Bahrü’ l-muhît*, 10/386.

³⁹⁰ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 3/207; 3/321; 3/321; 3/347-356; 4/317; 4/375.

1.2.2.2.4. İhtibâk

İhtibâk sanatı, özellikle *Nazmü'd-dürer* tefsirinde sık kullanılan bir sanattır. Müellif, yaklaşık olarak iki yüz sekiz³⁹¹ kadar yerde bu sanattan bahsetmekte ve her defasında “burada ihtibâk vardır” diye açıklamaktadır.

İhtibâk sanatı genel anlamıyla iki bölümlü bir cümlede veya iki cümleli bir sözde ikinci bölümünde benzeri sabit olanın karşılığını birinciden, birinci bölümde benzeri sabit olanın karşılığını ikinci bölümden hazfedilmesi şeklinde tarif edilebilir.³⁹² Bikâî de ihtibâk sanatının ne olduğunu, Âl-i İmrân sûresi 13. âyetin tefsirini yaparken izah etmektedir. Müellif, ihtibâk sanatını: “İki sözün verilip bunlardan biri ihtisar/kısaltma yapmak için hazfedilmesi ve hazfedilene delalet eden diğer sözün cümlede zikredilmesi.” diye tanımlamaktadır. Yani “cümleyi kısa tutmak için hazfedilene delalet eden sözün zikredilmesi şeklinde yapılan uygulamadır” diye tanımlamaktadır.³⁹³

Nazmü'd-dürer tefsirindeki ihtibâk sanatıyla ilgili örnekler üç grupta toplanabilir.

- a) Âyette ihtibâkın olduğunu söylemekte, ardından hazfedilenleri de zikrederek kelâmın tamamını vermektedir.

Bikâî, âyetlerin tefsirini yaparken bazen ilgili âyette ihtibâkın olduğunu söylemekte, ardından hazfedilenleri zikrederek kelâmın tamamını vermektedir. Örneğin, “*O, yeryüzünde olanların hepsini sizin için yaratan, sonra göğe yönelip onları yedi gök hâlinde düzenleyendir. O, her şeyi hakkıyla bilendir.*”³⁹⁴ Âyetin tefsirini yaparken bu âyette ihtibâk sanatının olduğunu söylemektedir. Şöyle ki, önce yeryüzünün yedi kat olduğu bilgisinin, ikincinin delaletinden dolayı hazfedildiğini, ikinci olarak göklerde olanın bizler için olduğu bilindiği için bu kısım hazfedilmiştir diye bilgi vermektedir. Örnek olması için hazfedilenleri yerli yerine koyunca âyet şöyle olmaktadır: “*O, [göklerde olanları sizin için yarattığı gibi] yeryüzünde olanları da sizin için yaratan, sonra [yeryüzünü yedi kat olarak yarattığı gibi] göğe yönelip*

³⁹¹ Ömer Kara, bu rakamı 290’dan fazla âyet olarak ifade etmektedir. Ömer Kara, “İhtibâk Metinleri”, 155.

³⁹² İsmail Durmuş “İhtibak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 20) 21/553; Ömer Kara, İhtibâk Metinleri, 149 vd. (Müellif, bu çalışmada hazfedilenleri yerlerine koyarak cümlelerin uzun halini vermektedir.)

³⁹³ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/31-32.

³⁹⁴ el-Bakara 2/29.

onları yedi gök hâlinde düzenleyendir.” Bikâî ihtibâk sanatının cidden nefis bir ilim olduğunu ve buna dair “*el-İdrâku li fenni'l-ihtibâk*”³⁹⁵ isminde güzel bir kitap yazdığını ve orada ihtibâkın tarifini, ortaya çıkışını ve fukahânın kelâmından birçok misalleri bu kitapta zikrettiğini ifade etmektedir.³⁹⁶ Süyûtî de ihtibâk sanatıyla ilgili ilk kitap te’lif eden şahsın Bikâî olduğunu ifade etmekte ve ihtibâkın belâgat ilminin en latif ve bedîî çeşidi olduğunu belirtmektedir.³⁹⁷

Âl-i İmrân sûresi 32. âyetteki *فَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْكَافِرِينَ* cümlesini izah eden müellif, bu âyetle ihtibâk sanatının bulunduğunu ifade etmekte ve nasıl olduğunu açıklamaktadır. Âyetin hazıfları yerine konduğunda açılımı şöyle olmaktadır: “Eğer yüz çevirirlerse [Allah onların nankörlüğünü sevmez. Ama dönerlerse Allah onları imanlarından dolayı sever]. Çünkü Allah kâfirleri sevmez, [Allah mü’minleri sever].” Müellif, yüz çevirmek dönmeye delalet ettiği için dönme hafzedildiğini, yine kerih görmek cümlede bulunduğu için diğerinin hafzedildiğini belirtmektedir. Bu durumda hafzedilenler yerine konduğunda *فَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّهُمْ لِكُفْرَانِهِمْ، وَإِنْ أَقْبَلُوا فَإِنَّ اللَّهَ يُحِبُّهُمْ لِإِيمَانِهِمْ، فَإِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْكَافِرِينَ وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُؤْمِنِينَ* şeklinde uzun bir âyetin ortaya çıktığını ifade etmektedir.³⁹⁸

Bikâî’nin bu âyetlerdeki ihtibâk sanatını göstermek için uyguladığı yöntemde ilk önce birincinin bilindiği için ikincinin hafzedilmesi veya ikincinin bilinmesinden dolayı birincinin hafzedilmesi formülünü uygulamaktadır. Yukarıda verilen örneklerde hafz edilenleri gösterirken, hafzedilmeyip zikredilenleri de belirtmektedir. Sonunda hafzedilenleri yerlerine koyarak aslında cümle şöyle olmalıdır diye uzun halini göstermektedir. Elbette ki sözün tamamını söylemek okuyucuya kolaylık sağlamaktadır. Ancak belâgat ilminde kısa ve vurgulu anlatım daha çok tercih edilen bir yöntem olduğu için âyetlerde de bu anlatım tarzı tercih edilmiştir.³⁹⁹

³⁹⁵ Bu eserin herhangi bir nüshası bulunmamaktadır. bk. Ömer Kara, “İhtibâk Metinleri” 150, 154.

³⁹⁶ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 1/83.

³⁹⁷ Süyûtî, *el-İtkân*, 3/182.

³⁹⁸ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 2/65.

³⁹⁹ Yukarıda verilen örnekler dışında şu âyetlerde de ihtibak sanatına değinmektedir. bk. el-Bakara 2/64. *Nazmü’ d-dürer*, 1/518; el-Bakara 2/205. *Nazmü’ d-dürer*, 1/385; el-Bakara 2/216. *Nazmü’ d-dürer*, 1/402; el-Bakara 2/32. *Nazmü’ d-dürer*, 1/437; Âl-i İmrân 3/30. *Nazmü’ d-dürer*, 2/61 (aynı âyetle iki tane olduğunu söylemektedir); Âl-i İmrân 3/57. *Nazmü’ d-dürer*, 2/99; Âl-i İmrân 3/97. *Nazmü’ d-dürer*, 2/129; el-Mâide 5/41. *Nazmü’ d-dürer*, 2/456; el-Mâide 5/54. *Nazmü’ d-dürer*, 2/483; el-Mâide 5/76. *Nazmü’ d-dürer*, 2/517; el-A’râf 7/2. *Nazmü’ d-dürer*, 3/4; el-A’râf 7/4.

b) İhtibâkın varlığından bahsedip detaya girmede kısaca hazfedileni ve ispat edileni göstermektedir.

Âyette ihtibâk sanatının olduğunu söyleyip hazf ve ispat edilenleri göstermekle yetindiği örnekler bir hayli fazladır. Örneğin, “*Mallarını Allah yolunda harcayanların durumu, yedi başak bitiren ve her başakta yüz tane bulunan bir tohum gibidir. Allah, dilediğine kat kat verir. Allah, lütfu geniş olandır, hakkıyla bilendir.*”⁴⁰⁰ Âyette kullanılan ihtibâk sanatını Bikâî, âyette önce infak edenin misali zikredildiğini ve buna mukabil infak ettiği nafakanın hazfedildiğini, diğer bölümde buğday gibidir sözü zikredildiğini ve ziraat eden gibidir ifadesinin hazfedildiğini söylemektedir. Bikâî, âyetteki iki tane zikredilen ve hazfedileni göstermekte ancak hazfedilen ve ispat edilenleri cümleye yerleştirerek uzun halini vermemektedir.⁴⁰¹ Ebû Hayyân, bu âyeti izah ederken haziflere değinmekte, ihtibâk sanatından değil de “hazfın takdir edilmesi” diye bir tabir kullanmaktadır.⁴⁰²

Âl-i İmrân sûresi 104-105. âyetteki ihtibâkın nasıl olduğunu hazifleri de vererek izah etmektedir. Bikâî, âyetteki (المفلحون) ispat edildiğini, (الخاسرون) kelimesinin (المفلحون) kelimesinden anlaşıldığı için hazfedildiğini, daha sonra (النعم المقيم) kısmının ispat edildiğini, (العذاب العظيم) kısmının ise hazfedildiğini, çünkü (النعم المقيم) ifadesinin (العذاب العظيم)’e delalet ettiğini belirtmektedir.⁴⁰³

Yukarıda verilen örneklerde Bikâî, âyetteki ihtibâk sanatıyla neyin hazfedilip neyin ispat edildiğine dair bilgilendirme yapmakta ancak detaya girmeden, hazfedilen ve ispat edilenleri yerlerine yerleştirmeden açıklamasını tamamlamaktadır.

c) Bikâî, bazen de herhangi bir bir açıklama yapmadan, sadece burada ihtibâk sanatı vardır demekle yetinmektedir.

Nazmü'd-dürer, 3/8; el-A'râf 7/30. *Nazmü'd-dürer* 3/24; el-A'râf 7/41. *Nazmü'd-dürer*, 3/33; el-A'râf 7/44. *Nazmü'd-dürer*, 3/36; el-A'râf 7/55. *Nazmü'd-dürer*, 3/44; el-A'râf 7/58. *Nazmü'd-dürer* 3/46; el-A'râf 7/85. *Nazmü'd-dürer*, 3/65.

⁴⁰⁰ el-Bakara 2/261. مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ أَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلَ فِي كُلِّ سُنبُلَةٍ مِائَةُ حَبَّةٍ

⁴⁰¹ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/515.

⁴⁰² Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhît*, 2/653. Ayrıca bk. Ömer Kara, “İhtibâk Metinleri”, 163.

⁴⁰³ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/133.

Örneğin Enfâl sûresi 10. âyet için “فَالَايَةُ مِنَ الْإِحْتِبَاكِ” (âyet, ihtibâktandır) ifadesini zikreder ve başka bir konuya geçmektedir.⁴⁰⁴ Yine Tevbe sûresi 102. âyet için “Bu âyet ihtibâk için güzel bir örnektir” dedikten sonra herhangi bir açıklama yapmadığı gibi⁴⁰⁵ Yûnus sûresi 103. âyette, ihtibâk sanatının olduğunu belirtmekle yetinmektedir.⁴⁰⁶

Bikâî, *Nazmü'd-dürer*'de birçok yerde sadece ihtibakın olduğunu söylemekte, başka bir açıklama yapmamaktadır.⁴⁰⁷

Yukarıda verilen örneklerden de anlaşılmaktadır ki Bikâî, edebî sanatlardan biri olan, sözü en kısa ve veciz bir şekilde söylemek için hazıflara yönelme şeklinde icra edilen ihtibâk sanatını tefsirinde çokça göstermektedir. Önce bu sanatın ne olduğunu örnek vererek işlemekte, ardından nerede bu sanat varsa ya hazfedilenleri zikrederek hazfedilmemiş haliyle âyeti açıklamakta veya sadece hazfedilenleri belirtmekle konuyu ele almaktadır. Bazı yerlerde sadece ihtibakın varlığından bahsetmekle yetinmekte, başka da bir açıklama yapmamaktadır. Kur'ân'ın i'câzından sayılan bu sanatı göstermeye gayret eden müellif, Kur'ân'ın mûcizevî anlatımına dikkatleri çekmektedir.

1.2.2.2.3. Kur'ân'ın Gaybî Haberler Yönünden İ'câzı

Kur'ân-ı Kerîm'in gayb haberlerini içermesi, onun mûcizevî bir kitap olduğunun göstergesidir. Gayb, duyularla hissedilemeyecek kadar gizli olan, akıl yoluyla idrak edilemeyen ve insanlar tarafından bilinemeyen âlem olarak tarif edilmektedir.⁴⁰⁸ Gaybî haberlerin Kur'ân'ın i'câz yönlerinden biri olduğu Kur'ân'ın i'câz yönleri anlatılırken işlenmişti. Ancak gaybî haberler tek başına Kur'ân'ın

⁴⁰⁴ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 3/191.

⁴⁰⁵ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 3/381.

⁴⁰⁶ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 3/493.

⁴⁰⁷ Örnekler için bk. Âl-i İmrân 3/107. *Nazmü'd-dürer* 2/134; en-Nisâ 74. *Nazmü'd-dürer*, 2/80; el-En'âm 6/92. *Nazmü'd-dürer*, 2/673; el-Enfâl 8/65. *Nazmü'd-dürer*, 3/240; et-Tevbe 9/19. *Nazmü'd-dürer*, 3/289; Yûnus 10/35. *Nazmü'd-dürer*, 3/441; Hûd 11/4. *Nazmü'd-dürer*, 3/503; Yûsuf. 12/38, *Nazmü'd-dürer*, 4/41.

⁴⁰⁸ Hüseyin b. Muhammed er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî ğaribi'l-Kur'ân* (İstanbul: Dâru Kahraman, 1986) 552; Muhammed b. Ali el-Fârûkî et-Tehânevî, *Keşşâfû ıstılâhâtî'l-fünûn ve'l-ulûm*, thk. Ali Dahrûc (Lübnan: Mektebetü Lübnan Nâşirûn, 1996), 2/1256; İlyas Çelebi, “Gayb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/404.

icâzını göstermek için yeterli değildir. Çünkü her sûrede gaybî haberler bulunmamaktadır.⁴⁰⁹

Kur'ân'ın gaybî haberler yönüyle i'câzını üç yönden incelenebilir. Kur'ân'ın geçmişten haber vermesi, asr-ı saadette gerçekleşen olayları haber vermesi ve gelecekte olacak olayları haber vermesi. Ancak şurası unutulmamalıdır ki, Hz. Peygamber ümmî bir peygamberdi.⁴¹⁰ Ne bir kitap okumuş ne de eliyle bir şey yazmıştı.⁴¹¹ Aynen diğer insanlar gibi bir insandı ve kırk senesi Mekke'de diğer insanlarla birlikte geçmişti.⁴¹² Muhâlifler, Kur'ân'ın ilâhî menşe'li olduğunu kabul etmemek için onu uydurduğunu iddia ettikleri gibi Hz. Peygamber'e şair veya sihirbaz da diyebilmişler, ondan Kur'ân'ı değiştirmesini veya başka bir kitap getirmesini istemişlerdi.⁴¹³ Oysaki Kur'ân, âlemlerin Rabbi katından indirilmişti.⁴¹⁴

a) Kur'ân'ın geçmişten haber vermesi.

Kur'ân'da Hz. Âdem'den başlayarak Fîl olayına kadar anlatılan tüm geçmişe dair haberler, yalnızca Cenâb-ı Hakk'ın bildirmesiyle öğrenilebilecek gaybî bilgilerdir. Hz. Peygamber bu bilgileri sadece vahiy yoluyla elde edebilirdi. Bu gaybî haberler, Hz. Peygamber'in gerçek bir peygamber olduğunu ispat eder, vahiy olmadan bu bilgilere sahip olması ise imkânsızdır.⁴¹⁵

Bikâî'ye göre, Kur'ân-ı Kerîm, Tevrat, İncil ve Zebûr'un içerdiği tüm bilgileri kapsamaktadır. Tevrat, Allah'ın kullarına emrettiği hadleri, musibet zamanlarındaki, darlık ve genişlik anlarındaki hükümleri içermektedir. Kur'ân ise bunların yanı sıra, fikhî hükümlerle, sûfîlerin musibetlere nasıl karşılık vereceklerine dair her türlü bilgi ve hikmeti de barındırmaktadır. İncil'de, bu hükümlerin usulleri yer almakla birlikte, asıl amacın bu hükümlerin arkasındaki melekût emirleri olduğu ifade edilmektedir. Kur'ân'da da yüce Allah'ın dilediği kadar ilim, hikmet ve melekûtiyet bulunmaktadır. Zebûr, kulların nefislerinde bulunan manevî halleriyle Rablerine karşı vecde sevk eden emirler sunmaktadır. Kur'ân, bu emirlerin yanı sıra,

⁴⁰⁹ Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Nihâyetü'l-icâz fî dirâyeti'l-i'câz*, thk. Nasrullah Hacı Müftüoğlu (Beyrut: Dâru Sadr, 2004), 28.

⁴¹⁰ el-A'râf 7/157, 158.

⁴¹¹ el-Ankebûr 29/48; eş-Şûrâ 42/52.

⁴¹² Yûnus 10/16; el-Enbiyâ 21/3.

⁴¹³ Yûnus 10/15; el-Enbiyâ 21/3.

⁴¹⁴ el-Vâkıa 56/80; el-Hâkka 69/43.

⁴¹⁵ Âl-i İmrân 3/44; Hûd 11/49; Yûsuf 12/102; el-Kasas 28/44-46.

yüce Allah'ın dilediği miktarda güzel nasihatler de içermektedir. Bu nedenlerle, Kur'ân, önceki kutsal kitaplardan alınan tüm güzellikleri bir araya getirerek en mükemmel kitap olma özelliğini taşımaktadır. Aynı zamanda, geçmiş kitaplarda yer alan bilgilerin ümmete yalnızca gaybî olarak haber verildiğini belirterek, mucizevî bir kitap olduğunu vurgulamaktadır.⁴¹⁶

Kur'ân'ın gaybî haberleri içerdiğini gösteren en belirgin âyetlerden biri Âl-i İmrân sûresi 44. âyettir. Bu âyette Hz. Meryem'in Beytü'l-Makdis'e kabulünün oylanması anlatılmaktadır. Suyu atılan kalemle kur'a çekilmesi ve bu esnada din adamları arasında tartışma yaşandığının anlatıldığı bu âyette “*Sen bu esnada yanlarında değildin*” sözü ile bunu ancak biz vahyedince haberin olduğuna vurgu yapılmaktadır. Bikâî, bu kadar gizli olan bir haberin sana bildirilmesi ancak bizim müdahalemizle gerçekleşebilir ve bunun “ledeyye” kelimesi ile sağlandığını belirtmektedir. Hz. Peygamber'in bu haberi bilmesi ya onların yanında olmasıyla veya Ehl-i kitaptan haber almasıyla ya da vahiyle bildirilmesiyle mümkün olabileceğini ancak birincinin imkânsızlığı, ikincinin de ümmî olmasından dolayı gerçekleşemeyeceğini belirtmektedir. Son olarak bu bilgiyi onun vahiyle bilebileceğini gösteriyor. Bu da Kur'ân'ın muciz bir kitap olduğunu ispat etmektedir.⁴¹⁷ Aynı durum Hûd sûresi 49. âyette de söz konusudur ve burada da “*İşte bunlar, sana vahyettiğimiz gayb haberlerindendir. Bundan önce onları ne sen biliyordun ne de kavmin...*” sözleriyle onların imkânları senden daha fazla olan bir toplum olmasına rağmen, kavmin de bunlardan habersizdi denilerek Kur'ân'ın vahiy mahsulü olduğu pekiştirilmektedir.⁴¹⁸

b) Asr-ı saadette gerçekleşen olayları haber vermesi

Kur'ân-ı Kerîm'de asr-ı saadette yaşanan birçok hadisenin içyüzü Hz. Peygamber'e vahiy aracılığıyla haber verilmiştir. Bu hususta Kur'ân'da yüzlerce âyet bulunmaktadır. Genel olarak bu âyetlerde Yahudilerin, münafıkların ve nüzûl zamanındaki müslümanların yaptıkları davranışlarının içyüzü ortaya çıkarılmaktadır.

⁴¹⁶ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/21.

⁴¹⁷ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/87-88. Ayrıca bk. Râzî, *Mefâtihü'l-gayb*, 8/219; Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhîr*, 3/150.

⁴¹⁸ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 3/541.

Yahudiler zina yapan kişiye verilecek cezayı Hz. Peygamber’e sorduklarında onlara cevaben, “Tevrat’ı getirin. Oradaki hükmü uygulayın” dediğinde, Tevrat’taki hükmü saklamalarını ifşa eden âyet,⁴¹⁹ onların gaybî yönlerini açığa çıkarmakta, Kur’ân’ın ilâhî menşeli bir kitap olduğunu göstermektedir. Bikâî, bu hadiseyi detaylı olarak işlemekte ve Yahudilerin ilgili âyetin üstünü elleriyle kapatmalarını, âyeti saklamalarını birçok farklı rivâyetin yer aldığı hadislerle izah etmekte ve bu durumun vahiy ile ortaya çıkarıldığını açıklamaktadır.⁴²⁰

Asr-ı saadette münafıkların içyüzünü ortaya çıkaran âyete örnek olarak Hendek savaşı esnasında Resûlullah’ın gelecekte fethedilecek diyarlar hakkında haber vermesini dillerine dolayan münafıkların iğrenç sözlerini Kur’ân ortaya çıkarmakta ve Allah ve elçisinin sadece boş vaatlerde bulunduğu⁴²¹ dair münafıkça sözlerini yüzlerine vurmaktadır. Bikâî, münafıkların tavırlarını ve konuşmalarını naklederek, bunların vahiy aracılığıyla ortaya çıkarılmasının Kur’ân’ın i‘câz yönünü gösterdiğini ifade etmektedir.⁴²²

Müslümanların içine dâhil oldukları hadiselerin içyüzünü haber veren gaybî haber örneği olarak, Hz. Peygamber’in bir eşine verdiği sırrı saklamasını söylemesine rağmen, bu sırrı diğer eşlerine de açıklaması örneği verilebilir. Bu durumu öğrenen Hz. Peygamber’e, “*Bunu sana kim bildirdi?*” diye sorduklarında, Hz. Peygamber’in cevabı şöyle olmuştur: “*Her şeyi bilen, her şeyden haberdar olan Allah bana haber verdi.*”⁴²³ Bu olay, Müslümanların sırları koruma ve Allah’ın her şeyden haberdar olduğuna olan inançlarını güçlendirmektedir. Bikâî, kapılar ardında gerçekleşen bu hadiseyi Cenâb-ı Hak haber vermekte ve Kur’ân’ın Alîm ve Habîr olan Allah tarafından indirildiğini vurgulamaktadır.⁴²⁴

Bu ve buna benzer birçok örnekte⁴²⁵ Cenâb-ı Hakk’ın her şeye muttali olduğu ve yeri geldikçe vahiyle haber verdiği görülmektedir. Bu bağlamda insanlara gizli

⁴¹⁹ el-Mâide 5/41.

⁴²⁰ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 2/460-464.

⁴²¹ el-Ahzâb 33/11-12.

⁴²² Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 6/82-83.

⁴²³ et-Tahrîm 66/3.

⁴²⁴ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 8/47.

⁴²⁵ Örnekler için bk. Mehmet Zeki Doğan, “Gaybî Haberler Yönüyle Kur’ân’ın İ‘câzı”, *Batman Akademi Dergisi* 4/1 (2020), 57 vd.

kalan bu türden gaybî haberlerin Kur'ân'da yer alması, onun ilâhî kaynaklı mûciz bir kitap olduğunu göstermektedir.

c) Gelecekte olacak olayları haber vermesi

Kur'ân'da geçen gelecekle ilgili gaybî haberleri üç gruba ayrılabilir. Bunlardan bir kısmı, Hz. Peygamber hayattayken gerçekleşmiştir. Diğer bir kısmı Hz. Peygamber'in vefatından sonra meydana gelmiştir. Üçüncü grup ise, bazı âlimlere göre, henüz gerçekleşmemiş olan ve gelecekte gerçekleşeceği bildirilen haberlerdir. Bu gruba, Dabbetü'l-Arz'ın ortaya çıkması, Ye'cûc ve Me'cûc'ün önünün açılması gibi olaylar örnek verilebilir.⁴²⁶

Kur'ân'da geçen gaybî haberlerin en önemlilerinden biri Rûm sûresinde anlatılan Rûmların Farslılara mağlub olduktan sonra galip gelmelerinin haber verilmesidir.⁴²⁷ Hz. Peygamber hayattayken gerçekleşen bu olayı Bikâî, on dört sayfada anlatmaktadır. Müellif, bu haberler Hz. Peygamber'in nübüvvetinin gerçek olduğunu açıklayan ve şahitlik eden âyetlerden biri ve yine Kur'ân'ın da hak olarak Allah katından indiğinin delili olduğunu ifade etmektedir. Özellikle şu cümlesi önem arz etmektedir: “Çünkü bu haberler, ancak Allah bildirirse bilinebilecek türden gaybî haberler olup aynen de gerçekleşmiştir.”⁴²⁸ Bedir savaşından seneler önce Allah'ın yardım sözünün⁴²⁹ Bedir gününde tahakkuk etmesi,⁴³⁰ Mekke'nin fethedilmesi⁴³¹ de aynı kapsama giren hadiselerdir.

Kur'ân'ın korunması ve kıyamete kadar bozulmayacağı da gaybî haberlerden biridir. Bikâî, Kur'ân-ı Kerîm'i tanıtırken mûcize olma yönünü de tanımlarında vurgulamaktadır. Mesela, Bakara sûresi 143. âyetin tefsirini yaparken, Peygamber vefat ettiğinde öyle bir kitap bıraktı ki o mûcizedir, mütevâtirdir, onu su yıkayamaz, ateş yakamaz. Çünkü o kıyamete kadar göğüslerde/kalpplerde muhafaza altına alınacak, dillerde okunacak bir kitaptır. Müellif, bunlar da Kur'ân'ın farklı mucizevî özelliklerini göstermektedir. Aynı zamanda gelecekte Kur'ân'ın tahrif edilmeyeceğini haber vererek gaybî yönden mucizeliğine işaret ettiğini

⁴²⁶ Doğan, “Gaybî Haberler Yönüyle Kur'ân'ın İ'câzı”, 60 vd.

⁴²⁷ er-Rûm 30/1-5.

⁴²⁸ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 5/582-595.

⁴²⁹ el-Kamer 54/45.

⁴³⁰ Âl-i İmrân 3/123. Ayrıca bk. Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/146 vd.

⁴³¹ el-Fetih 48/27. Ayrıca bk. Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 7/212 vd.

söylemektedir.⁴³² Yine “*Elbette Kur’ân’ı biz indirdik ve onu koruyacak olan da elbette biziz*”⁴³³ âyetini açıklarken, Kur’ân’ın kitap haline getirilmesi ve çoğaltılması aşamasında nelerin yaşandığını detaylı olarak anlatmaktadır. Kur’ân’ın sağlam olarak günümüze kadar gelmesini geçmiş âlimlerin dirâyetli çalışmalarına borçlu olduğumuzu ifade etmekte ve bunun Kur’ân’ın mucizevî bir şekilde korunduğunun göstergesi olduğunu izah etmektedir.⁴³⁴

Burada verilen örnekler, Kur’ân’da işaret edilen bazı gaybî bilgilerin varlığını ve Hz. Peygamber’in bu bilgileri kendiliğinden bilmesinin imkânsızlığını ortaya koymaktadır. Bu durum, Hz. Peygamber’in ümmî olması ve bu bilgileri herhangi bir yerden okuyup öğrenmesinin mümkün olmaması nedeniyle i’câzü’l-Kur’ân’ın bir parçasıdır.

Nazmü’l-dürer tefsirinde Bikâî, Kur’ân’ın i’câzını ele alarak, özellikle Kur’ân’ın meydan okumasını ve i’câzının anlamını tartışmaktadır. Bu bağlamda, diğer âlimlerin görüşlerini aktarmakta ve i’câz konusunda detaylı bilgiler sunmaktadır. Bikâî, Kur’ân’dan bahsederken genellikle i’câzü’l-Kur’ân ile ilgili farklı bilgiler vermektedir. Ayrıca, münâsebâtü’l-Kur’ân bahsine benzer şekilde, i’câzü’l-Kur’ân konusunda da övgüye değer açıklamalar yapmaktadır. Bu bilgilendirmelerin ardından, Kur’ân’ın i’câz yönlerini detaylı olarak örneklerle açıklamaktadır. Bunun yanı sıra, i’câzın vazgeçilmez unsurlarından olan edebî sanatları da ihmal etmemekte ve kinaye, mecaz, ihtibâk ve istiare sanatları ile ilgili âyetleri yorumlarken bu sanatlara da değinmektedir. Sonuç olarak, Bikâî, münâsebâtü’l-Kur’ân bahsine benzer şekilde, i’câzü’l-Kur’ân konusunda da tefsirinde etkileyici bir performans sergilemekte ve okuyucuya oldukça faydalı bilgiler sunmaktadır.

⁴³² Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 1/263.

⁴³³ el-Hicr 15/9.

⁴³⁴ Bu konuyu işlerken ağırlıklı olarak hadis kitaplarından nakillerde bulunmaktadır. Bikâî, Kur’ân’ın cem’i esnasında bu işi yürüten komisyonun, Tevbe sûresinin son âyetleri hafızalarında olmasına rağmen Huzeyfe’nin getirdiği bu âyetleri şahide ihtiyaç duyulmadan kabul etmelerinin, bu işi ne kadar ciddi yaptıklarını göstermek için bir delil olduğunu ifade etmektedir. Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 4/208.

1.2.3. Muhkem-Müteşâbih

Muhkem ve müteşâbih, en önemli Kur'ân ilimlerindendir. Tefsir ilmiyle olduğu gibi fıkıh ilmi ve usulü ile de alakası vardır.

Kur'ân'ın muhkem ve müteşâbihliği hususunda üç farklı bilgi bulunmaktadır. Hûd sûresi birinci âyette, كِتَابٌ أَحْكَمْتُ “Allah tarafından muhkem (eksiksiz, sağlam ve açık) kılınmış” bir kitap olması yönüyle Kur'ân'ın tamamı muhkemdir. Bu muhkemliği Allah'tan gelmiş bir kelâm olması, lafız ve mânalarının erişilmez bir üstünlüğe sahip olması yönüyledir. Zümer sûresi yirmi üçüncü âyette ise كِتَابًا مُتَشَابِهًا “birbirine benzeyen ve (hükümleri, öğütleri, kıssaları) tekrarlanan bir kitap olarak indirmiş” olması yönüyle de tamamı müteşâbihtir. Bu müteşâbihliği ise doğruluk, sağlamlık, çelişkiden uzak olması, lafız ve muhteva bakımından erişilmezliği yönüyledir.⁴³⁵ Âli İmrân sûresi yedinci âyette مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخَرُ “onun (Kur'an'ın) bazı âyetleri muhkemdir, onlar kitabın anasıdır. Diğerleri de müteşabihdir” geçmesi ise Kur'ân'ın muhkem ve müteşâbih âyetlerden oluştuğu anlaşılmaktadır.

Kur'ân'ın anası olarak tabir edilen muhkem kavramı şöyle tanımlanmaktadır: Mânası kolaylıkla anlaşılabilen, harici bir tefsire ihtiyaç duymayan ve tek mânası dulan âyetlerdir.⁴³⁶ Bir âyetin muhkemliği, mânasının açık ve netliği, farklı anlamlara çekilmemesi yönüyledir. Âyetten neyin kastedildiği rahat bir şekilde anlaşıldığı gibi, te'vile ihtiyaç bırakmayacak kadar da illeti belirgindir. Bu bağlamda açık ve net olması hasebiyle emir, nehiy, ibadet ve fikhî hüküm ifade eden, neshedilmemiş âyetler muhkemâttan sayılmaktadır.⁴³⁷

Muhkem kavramının zıttı olarak müteşâbih ise, mânası insanların tamamına veya birçoğuna kapalı, beyâna muhtaç, birden fazla mânası olan ve sadece yüce

⁴³⁵ Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/199; Süyûtî, *İtkân*, 3/3 vd.

⁴³⁶ Muhkem ve müteşâbih kavramlarının hangi anlamlarda kullanıldığına dair bk. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân fi te'vili'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, (b.y.: Müessese er-Risâle, 2000), 6/174 vd.; Râzî, *Mefâtihi'l-gayb*, 17/312, 26/446. Tanımlar için bk. Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/199; Süyûtî, *el-İtkân*, 3/3 vd.; Zürkânî, *Menâhil*, 2/215; Kattân, *Mebâhis*, 205; Subhî es-Sâlih, *Mebâhis*, 285 vd.; Muhsin Demirci, *Kur'ân'ın Müteşâbihleri Üzerine* (İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1996), 39; Tuncay Başoğlu, “Muhkem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/42.

⁴³⁷ Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/199; Kâfiyeci, *et-Teyssir*, 39; Süyûtî, *el-İtkân*, 3/3.

Allah'ın bilebileceği türden (kıyametin vakti, hurûf-ı mukattaa gibi) âyetlere denir.⁴³⁸ Âlimlerin çoğunluğu konusu ne olursa olsun birden fazla anlama gelen veya anlamı kapalı olan âyetleri, hurûf-ı mukattaa'yı, kader ve kıyamet ahvali gibi gayb âlemini ilgilendiren hususlarla, mânalarına uzman kişilerin vâkıf olabileceği kevnî âyetleri ve haberî sıfatları müteşâbih olarak kabul etmişlerdir.⁴³⁹

Kur'ân-ı Kerîm'in konularının yedi ana başlıkta toplanabileceğini savunan Bikâî, bunları kavramsal olarak hurûf-ı seb'â diye isimlendirmektedir (hurûf-ı seb'â, kıraat konusunu işlerken ileride geniş olarak ele alınacaktır.) Bu yedi başlık: Emir, nehiy, muhkem, müteşâbih, haram, helâl ve emsâlden ibarettir. Bikâî'nin muhkem hakkındaki görüşlerini ağırlıklı olarak Âl-i İmrân sûresi 7. âyet münasebetiyle yaptığı açıklamalarda görmekteyiz. Müellif, muhkemin geçmiş kitaplarda da bulunduğunu ve insan fitratına en uygun olanın muhkem olduğunu ifade etmektedir. Muhkeme tutunanlar hidâyete ulaşmış, müteşâbihe yapışanlar ise sürekli tefrikada olmuş ve bid'at ehli olarak adlandırılmıştır. Üstelik faydası olmayan işlerle meşgul olmuşlar ve en nihâyetinde sapıklığa düşmüş, hidâyetten uzak kalmışlardır. Bu bağlamda Bikâî, muhkemin tanımını "Herhangi bir gizliliğin bulunmadığı ve hükmünün kesin olduğu âyetler" şeklinde yapmaktadır.⁴⁴⁰ Muhammed sûresi 20. âyetteki sıfat tamlamasındaki "muhkem sûre" (سُورَةٌ مُحْكَمَةٌ) ifadesini "Herhangi bir belirsizliği olmayan, her zaman ve mekânda güzellikler içerdiği için nesh edilmeyen âyetler" şeklinde yorumlamaktadır.⁴⁴¹ Kur'ân'ın âyetlerinin hepsinin muhkem olduğunu ifade

⁴³⁸ Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/199; Kâfiyeci, *et-Teyisr*, 39; Süyûtî, *el-İtkân* 3/4; Zürkânî, *Menâhil*, 2/215; Kattân, *Mebâhis*, 205; Subhî es-Sâlih, *Mebâhis*, 285 vd.; Demirci, *Kur'ân'ın Müteşâbihleri Üzerine*, 39; Muhsin Demirci, *Tefsirde Metodolojik Sorunlar* (İstanbul: İFAV, 2017), 142; Yusuf Şevki Yavuz, "Müteşâbih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006) 32/207; Başoğlu, "Muhkem", 31/42.

⁴³⁹ Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/200; Süyûtî, *el-İtkân*, 2/3-4; Sait Şimşek, *Kur'ân'da İki Mesele: Müteşâbih-Nesh* (Konya, Selam Yayınevi, 1987), 10-18; Enver Arpa, "Müteşâbih Âyetler Kavramı Hakkında Tarihi ve Semantik Bir İnceleme", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/2 (2002), 151-168. Mustafa Öztürk, hurûf-ı mukataanın ve mensûh âyetlerin müteşâbihâtan sayılmasına gerek olmadığını söylemektedir. Ayrıca Kur'ân'da Allah'ı niteleyen ve zahiri manaları esas alındığı takdirde antropomorfik bir tanrıya işaret eden vech, yed, ayn, cenb gibi kelimeler ile gazab, istihza, mekr, ityan-mecî, arş ve istiva gibi yüklemelerin müteşâbihata dahil edilmesinin zorunlu olduğunu belirtmektedir. bk. Mustafa Öztürk, "Tefsir Usûlü'nün (Ulûmü'l-Kur'ân) Mahiyeti" 43. Mustafa Sabri Efendi; âhîret ahvali, kader, haberî sıfatlar, huru-u mukattaa ve uzman kişilerin bilebileceği kevnî âyetler vb. âyetler neredeyse Kur'ân'ın yarısının içerdiğini söylemektedir. Bu görüşü ve değerlendirmesi için bk. Yavuz, "Müteşâbih", 32/206.

⁴⁴⁰ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/15 vd.

⁴⁴¹ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 7/167.

eden Hûd sûresi 1. âyetteki “أَحْكَمَتْ” kelimesini, “En mükemmel şekilde sağlam olan” diye izah ettikten sonra “Artık bu sağlamlığı noksanlaştıracak, nesh edecek başka bir kitap veya başka bir şey gelemes” diyerek sağlamlığın Cenâb-ı Hak tarafından temin edildiğini vurgulamaktadır.⁴⁴²

Bu anlatılanlardan hareketle Bikâî’ye göre muhkem: “Açık ve net olan (mücmel olmayıp mübeyyen olan), neshedilmeyen ve her zaman ve mekânda geçerli olabilen” şeklinde tanımlanabilir. Bikâî, kendi görüşünü takviye etmek için Beğâvî’den alıntı yaparak “İçinde cihadın geçtiği âyet muhkemdir...” ifadeleriyle muhkemde neshin vâki olmadığını vurgulamaktadır.⁴⁴³

Müteşâbih âyetlerin kim/kimler tarafından bilineceğine dair Ali İmrân sûresi 7. âyette⁴⁴⁴ “Oysa onun gerçek manasını ancak Allah bilir. İlimde derinleşmiş olanlar, “Ona inandık, hepsi Rabbimiz katındandır” derler.” şeklinde meâli verilen âyetteki لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ lafzında durulup durulmayacağı konusu tartışmalara sebebiyet vermiş ve buna bağlı olarak müteşâbihâtı kimin bilebileceği hususunda farklı görüşler ortaya çıkmıştır.

Müteşâbihâtı sadece yüce Allah bilebilir diyenlere göre âyette vakf yapılması gereken yer “sadece Allah bilir” (لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ) lafzıdır. Evzâ’î (ö. 157/774), Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), Mâlik b. Enes (ö. 179/795) ve İmam Şafiî gibi âlimler âyetlerdeki müteşâbihât Allah’a havale edilmeli, mahiyeti ve yorumu hakkında herhangi bir şey söylenmemesi gerektiğini ileri sürmektedirler. İlimde derinleşmiş olanlar (er-râsihûn) da müteşâbihâtı bilebilir görüşünde olanlar ise vakfın yeri “ilimde derinleşmiş olanlar” (وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ) lafzından sonra olduğunu söylemişlerdir. Bu görüşte olanlara göre yüce Allah’ın bilebileceği türden olanların dışındaki müteşâbihleri, belli kural ve usûl çerçevesinde te’vîl edilebileceğini savunmaktadırlar. Hasan-ı Basrî’den (ö. 110/728) itibaren bazı mütekaddim âlimlerle, hemen hemen tüm

⁴⁴² Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 3/498.

⁴⁴³ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 7/167. Ayrıca bk. Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mesûd el-Beğavî, *Meâlimü’ t-tenzîl*, thk. Muhammed Abdullah en-Nemr vd., (Riyâd: Dâru Tayyibe, 1993), 7/286.

⁴⁴⁴ وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ

kelâmcılar bu yaklaşımı benimsemişlerdir.⁴⁴⁵ Bu bağlamda çoğu müfessir, müteşâbih âyetlerin te'vîline/tefsirine yönelmiş ve kendisinin buna ehil olduğunu hesaba katarak yaptığı te'vîlin de isabetli olduğunu belirtmişlerdir. Bununla birlikte müteşâbihata dalanların ve kötü niyetli olanların, karşı görüştekiler olduğunu iddia etmişlerdir.⁴⁴⁶

Yukarıda muhkemin tanımını yapan Bikâî, Kur'ân'ın tamamının müteşâbih olduğunu ifade eden Zümer sûresi 23. âyetteki⁴⁴⁷ “متشابهة” kelimesinin lugavî anlamını izah ederken şöyle demektedir: “Kur'ân, belâgatıyla insanları âciz bırakan, güzel nasihatler içeren, lafız ve mânalarında asla bir farklılık olmayan kitaptır.”⁴⁴⁸

Müteşâbih âyetlerin Kur'ân'dan önceki üç kitapta da bulunduğunu belirten Bikâî, bunların doğrudan inanılması gereken âyetler olduğunu belirtmektedir. Muhkemin daha sağlam bir kapı olduğunu vurgulayarak, kişinin muhkemle yetinmesi, müteşâbihe yönelmemesiyle imanının sağlamlaşacağını, niyetinin sahih ve ilminin geniş olacağını söylemektedir.⁴⁴⁹

Yüce Allah'ın müteşâbih âyetlerde kendisinden bahsederken, tecellilerini mahlûkatının anlayabilmeleri için onların lisanıyla hitap ettiğini, kendi dünyalarından tanıdıklarıyla onlara örnekler verdiğini ifade eden Bikâî, eğer böyle yapmayacak olsaydı insanların Allah'ın kudretini, gücünü ve icraatlarını akılları ile kaldırmalarının imkânsız olacağını, basiretlerinin idrak edemeyeceğini belirterek, müteşâbihlerin hikmete binaen Kur'ân'da yer aldığını söylemektedir. Bu bağlamda muhkem, amel edilmek; müteşâbih ise acziyetin ortaya çıkması için var olduğunu belirtmektedir.⁴⁵⁰

Bikâî'nin açıklamalarına göre, Hz. Peygamber'in hadislerinde de müteşâbih ifadeler yer almaktadır. Örneğin, “Allah'ın gülmesi, eli, parmakları,⁴⁵¹ inmesi,

⁴⁴⁵ Kâfiyeci, *et-Tefsîr*, 40-41; Subhî es-Sâlih, *Mebâhis*, 282; Kattân, *Mebâhis*, 208; Ahmet Polat vd., *Tefsir Tarihi ve Usûlü* (Eskişehir: Açık Öğretim Fakültesi Yayınları, 2016), 189; Yavuz, “Müteşâbih” 32/207.

⁴⁴⁶ Mutafta Öztürk, “Tefsir Usûlü”nün (Ulûmü'l-Kur'ân) Mahiyeti”, 43; Demirci, *Tefsirde Metodolojik Sorunlar*, 144.

⁴⁴⁷ “Allah, sözün en güzelini; âyetleri (güzellikte) birbirine benzeyen ve (hükümleri, öğütleri, kıssaları) tekrarlanan bir kitap olarak indirmiştir.” ez-Zümer 39/23.

⁴⁴⁸ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 6/438.

⁴⁴⁹ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/15.

⁴⁵⁰ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/171.

⁴⁵¹ Müslim, “İmâre”, 1827.

nafilelerle ona yaklaşılmaması”⁴⁵² gibi ifadeler müteşâbih kapsamına girer. Bikâî, bu tür ifadelerin kulların imtihanı için olduğunu belirtirken, hadis âlimlerinin buna benzer müteşâbih kavramların te’vil edilmesine şiddetle karşı çıktığını söyler. Örneğin, Ahmed b. Hanbel, Allah’ın sıfatlarıyla ilgili âyet ve hadislerin kilitli sandıklar gibi kapalı olduğunu ve bunların te’vil edilmeyip olduğu gibi kabul edilmesi gerektiğini belirtir. Sahabenin de aynı görüşte olduğunu aktarır. Bikâî, ulemânın müteşâbih konusunda iki gruba ayrıldığını belirtir. Birinci grup âlimler, müteşâbih konusunda imanla yetinip tevakkuf ettiklerini ifade ederken, diğer grup âlimler ise yüce Allah’ın, kendisine yakın olanların bazı kapalı şeyleri açıp öğrettiğini ve bu sayede bazı âli sıfatları ve esmâ-i hüsnâ’yı öğrendiklerini, ancak bu durumun da onları acze düşürdüğünü ve ilimde derinleşmiş âlimlerin dediği gibi “Bizim hiçbir bilgimiz yoktur” itirafında bulunduklarını açıklar.⁴⁵³

Bikâî, hurûf-ı mukattaanın da müteşâbih kapsamında olduğunu ve bunlar hakkında Cenâb-ı Hakk’ın bilgi vermediği için sessiz kalınması gerektiğini ifade etmektedir.⁴⁵⁴ Bikâî’nin hurûf-ı mukatta’a hakkındaki görüşlerine ileride değinilecektir.

Müteşâbihlik bazen lafızda, bazen manada, bazen de hem lafızda hem manada gerçekleşebilmektedir. Müteşâbihliğin lafzî olması kelimenin müfred veya mürekkep olmasından kaynaklanmaktadır. Manevî müteşâbihlik, ileride alt başlık olarak ele alınacaktır. Hem lafız hem de mana yönüyle müteşâbihlik ise mekândan, kemiyet veya keyfiyetten, zamandan ya da fiilin sahîh veya fâsid olmasından kaynaklanabilmektedir. Bu çalışmada manevî müteşâbih üzerinde durulacağı için diğer müteşâbih çeşitleri hakkında ilgili eserlere müracaat edilerek öğrenilebilir.⁴⁵⁵

Yukarıda Bikâî’nin muhkem ve müteşâbih hakkında anlattıklarından hareketle şunları söylememiz mümkündür: Müellif, muhkem ve müteşâbih hakkında detaylı bilgiler vermekte, her iki kavramın tanımını, önemini izah etmekte, geçmiş ümmetlerin kitaplarında da müteşâbihin geçtiğini hatırlatmaktadır. Muhkem ve

⁴⁵² Buhârî, “Rikâk”, 38 (No. 6502)

⁴⁵³ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 2/22; 4/366; 8/453.

⁴⁵⁴ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 2/19-20. Bikâî, her ne kadar müteşâbihâtan sayılan hurûf-ı mukattaa hakkında sadece inanılması gerekenlerden olduğunu belirtse de, ileride görüleceği gibi çok farklı çıkarımlarda bulunmaktadır.

⁴⁵⁵ Süyûtî, *el-İtkân*, 3/10 vd.; Zürkânî, *Menâhil*, 2/220-221; Şükrü Özbuğday, “Kur’an-ı Kerim’deki Muhkem - Müteşâbih Ayrımının İncelikleri”, *Diyanet İlmi Dergi*, 35/3 (1999), 33-35.

müteşâbih kelimelerinin geçtiği âyetlerin te'vilini yaparken konu hakkında gerekli açıklamalarda bulunmakta ve te'vilin kaçınılmaz bir ihtiyaç olduğunu, hangi konuların muhkem ve müteşâbih kapsamına girdiğine açıklık getirmektedir.

1.2.3.1. Manen Müteşâbih İfadelerin Te'vili

Müteşâbihin kısımlarından bahsedilirken lafzî müteşâbihin çalışma dışında tutulacağından bahsedilmiştir. Bu bölümde mana yönüyle müteşâbih olan âyetler ele alınacaktır. Çünkü müellif ağırlıklı olarak manevî müteşâbih üzerinde durmaktadır. Bikâî, Âl-i İmrân sûresi 7. âyetin te'vilini yaparken, müteşâbih olarak bilinen âyetleri peş peşe sıralamakta ve bunların yeri geldikçe tefsir edileceğini belirtmektedir.⁴⁵⁶ Müfessirin peş peşe sıraladığı ve yeri geldikçe tefsiri yapılacaktır dediği âyetleri bir araya topladık ve bir başlık altında ele aldık.

1.2.3.1.1. İstivâ

Bikâî, Kur'ân-ı Kerîm'de geçen istivâ⁴⁵⁷ fiilini açıklarken genellikle aynı ifadeleri tekrar etmekte, istivâ kelimesini insanların kendi hayatlarındaki kullanımlarından örnekler getirerek izah etmektedir. Örneğin, istivâ kelimesinin ilk geçtiği yer olan Bakara sûresi 29. âyetteki⁴⁵⁸ *عَلَّقَ إِرَادَتَهُ ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ* cümlesini (İradesini ve meşietini onu düzenlemeye yöneltti/hasretti) şeklinde yorumlamaktadır. Müellif, Allah'ın ilk önce yeryüzünü, ardından gökleri yarattığını, gökleri yarattıktan sonra da yeryüzünü yuvarlak şekle dönüştürdüğünü, ardından iradesini gökleri yaratmaya çevirdiğini ifade etmektedir.⁴⁵⁹ Aynı şekilde *ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ*⁴⁶⁰ âyetindeki istivâ kelimesini “tedbirine aldı, icat etti ve yarattı” anlamını vermektedir. Âyetlerdeki “اسْتَوَىٰ” fiilinin te'vil edilerek anlaşılması gerektiğini

⁴⁵⁶ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/20 vd.

⁴⁵⁷ Kur'ân-ı Kerîm'de استوى kelimesi 14 yerde geçmektedir. bk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, thk. Muhammed Sa'îd el-Hammâm (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2003), 110 vd.

⁴⁵⁸ “Sonra göğe yönelip onları yedi gök hâlinde düzenleyendir.” el-Bakara 2/29.

⁴⁵⁹ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/82-83;3/415.

⁴⁶⁰ el-A'râf 7/54 (Hasan Basri Çantay “Sonra (emri) arş üzerinde hükümrân olan Allah'dır” diye istevâ kelimesini “hükümrân oldu” diye meâllendirmektedir. *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâli Kerîm*, Çev. Hasan Basri Çantay (İstanbul: Ahmed Said Matbaası, 1965), 1/224.

vurgulayan müellif, “Falan melik, tahtına oturdu” dendiğinde illa ortada taht olması şart olmadığı gibi “birisinin arşı alt-üst oldu” dendiğinde, gerçekten alt tarafı üst tarafına çevrildi mânası da kastedilmediğini aksine “şerefi gitti, mülkü bozuldu ve işi fesada uğradı” mânası kastedildiğini vurgulamakta, sözün zahirine değil içeriğine bakılması gerektiğini söylemektedir.⁴⁶¹

Kurân’da istivâ fiili, yüce Allah dışındaki varlıklar için kullanılmaktadır. Örneğin Hz. Mûsâ’nın *وَلَمَّا بَلَغَ أَشُدَّهُ وَاسْتَوَى*⁴⁶² (*olgunluk çağına ulaşıp gelişimini tamamlayınca*) cümlesinde *استَوَى* fiili Hz. Mûsâ için de kullanılmaktadır. Müellif, *استَوَى* kelimesini gençlik yaşını tamamlaması, olgunluk çağına gelmesi olarak yorumlamaktadır.⁴⁶³

Müellif, yukarıda ele alınan yerlerin dışındaki diğer âyetlerdeki “استَوَى” kelimelerini hemen hemen aynı minvalde yorumlamakta ve “Arşı denetimine aldı, gökleri yaratmaya yöneldi” anlamlarını vermekte, bu kelimedden “oturma” anlamı çıkarılamayacağını özellikle vurgulamaktadır.⁴⁶⁴

1.2.3.1.2. Yed

Kur’ân-ı Kerîm’de geçen ve Cenâb-ı Hak hakkında da kullanılan “yed”⁴⁶⁵ kelimesinin nasıl anlaşılması gerektiği hususunda müellif diğer müteşâbih kavramlarda olduğu gibi ehl-i sünnet çizgisine tabi olmuş, teşbih ve tecsimden kaçınarak te’vîl etme yoluna gitmiştir. Örneğin “*Bir de Yahudiler, “Allah’ın eli bağlıdır” dediler. Söylediklerinden ötürü kendi elleri bağlansın ve lânete uğrasınlar! Hayır, O’nun iki eli de açıktır, dilediği gibi verir.”*⁴⁶⁶ meâlindeki âyetteki *يَدُ اللَّهِ*

⁴⁶¹ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 3/41.

⁴⁶² el-Kasas, 28/14.

⁴⁶³ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 5/470.

⁴⁶⁴ İstevâ kelimesinin geçtiği ve aynı minval üzere tefsirini yaptığı diğer yerler için bk. el-Bakara 2/29. *Nazmü’ d-dürer*, 1/83; es-Secde. 32/4. *Nazmü’ d-dürer*, 6/46-47; er-Ra’d 13/2. *Nazmü’ d-dürer*, 5/121.

⁴⁶⁵ Kur’ân-ı Kerîm’de “يد” kelimesi üç yerde (el-Mâide, 5/64; el-Fetih 48/10; el-Hadîd 57/29) Allah’ın eli (*يَدُ اللَّهِ*) olarak; bir yerde (el-Mâide, 5/64) onun iki eli (*يَدَاهُ*); üç yerde (el-Mü’minûn 23/88; Yâsin 36/83; el-Mülk 67/1) “onun elinde” (*بِيَدِهِ*) şeklinde kullanılmaktadır. Abdülbâkî, *el-Mu’cemü’ l-müfehres*, 985.

⁴⁶⁶ el-Mâide 5/64.

“Allah’ın eli” kelimesini kudret, yardım ve cömertlik anlamında anlaşılması gerektiğini belirttikten sonra müellif, Yahudilerin yüce Allah’ın elini fazla sıkı tuttuğunu, bu sebeple onun cimri olduğunu iddia etmeleri yüce Allah’a atılmış bir iftira olduğunu dile getirmektedir. Bu kelimenin, gerçek anlamıyla değil de cimrilikten kinaye olarak anlaşılması gerektiğini tavsiye etmektedir. İsrâ 29. âyetteki “*elini boynuna bağlama, büsbütün açma*” cümlesinin de yine kinayeli bir anlatıma sahip olduğunu belirtir. Yüce Allah, âyetin devamında tam aksine cimri olmadığını belirtmek için “el” kelimesini müfret değil tesniye (إِدَّةً) getirerek aşırı cömert olduğunu vurgulamaktadır. Ancak Cenâb-ı Hak, organa sahip olmaktan münezzeh olduğu gibi bu anlama gelebilecek kullanımlardan da münezzehtir. Bikâî, kendi görüşünü pekiştirmek için Zemahşeri’nin: “Kişi beyân ilminden bihaber olur, bu tür haberlerin te’vîlini bilmezse, bu kişi tam bir kördür” sözünü nakletmekte, te’vîlin önemini vurgulamaktadır.⁴⁶⁷

Müellif, Sâd sûresi 75. âyetteki “yed” kelimesini “Allah’ın ilmiyle, kudretiyle yarattığı”,⁴⁶⁸ Zümer 67. âyetteki “kabza” kelimesini “yüce Allah’ın kudretinin tam olduğunun temsilidir” şeklinde anlaşılması gerektiğini söylemektedir.⁴⁶⁹ Yine Fetih sûresi 10. âyetteki “Allah’ın eli” kullanımını “Kibriya vasfıyla muttasıf olan” anlamını vermektedir. Bikâî, Allah organ sahibi olmaktan münezzeh olduğunu, bu âyette sahabenin bey’atlarının çok önemsedığı için “*üzerlerindedir*” kelimesinin özellikle kullanıldığını belirtmektedir. Yani “Allah sizin bu biatleşmenizi kudretiyle, kuvvetiyle, kahr ve izzetiyle desteklemektedir” demektir. Müellif, ardından “Allah hakkında ittihat, hulûl gibi ona yakışmayacak özellikleri ona atfedene Allah’ın laneti olsun” diye vurgu yapmaktadır. Âyette Allah’ın noksanlıklardan münezzeh olduğunu vurgulamak için “üç kere Allah ismi tekrar ettiğini, bunun göz ardı edilmemesi” gerektiğini hatırlatmaktadır.⁴⁷⁰

Bikâî, âyetlerin te’vilini yaparken aynı zamanda bazen hadislerde geçen müteşâbih kullanımlara da değinmektedir. Örneğin Âl-i İmrân sûresi 31. âyetin

⁴⁶⁷ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 2/497; krş. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/45.

⁴⁶⁸ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 6/405.

⁴⁶⁹ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 6/469.

⁴⁷⁰ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 7/194;7/332.

te'vilini yaparken hadiste⁴⁷¹ geçen Allah'ın sevdiği kişinin eli, ayağı, gözü, kulağı olmasını açıklamakta, takip edilmesi gereken yolun, teşbih değil te'vîl olduğunu hatırlatmaktadır.⁴⁷²Yine Tâha sûresi 5. âyetteki اسْتَوَى kelimesini izah ederken şu ilaveyi yapmakta ve Hz. Peygamber'in "Kulların kalpleri yüce Allah'ın iki parmağı arasındadır. Dilediği gibi evirip çevirir"⁴⁷³ cümlesindeki "parmak" kelimesinin de asla bildiğimiz parmak olarak anlaşılmaması gerektiğini vurgulamaktadır. Zemahşerî'den nakille أَنْ يَدَ فُلَانٍ مَبْسُوطَةٌ (Falan şahsın eli açıktır) cümlesinde cömertliğin kastedildiğini, asla maddi anlamda elin açık olması şeklinde anlaşılmaması gerektiğini vurgulamaktadır.⁴⁷⁴

Bikâî, A'râf sûresi 152. âyetin te'vilini yaparken Kur'ân dışına çıkmakta ve İncil'in Tesniye 8. bölümündeki "Allah'ın ağzı, eli" gibi ifadelerin zahiri anlamlarıyla kullanılması bizim şariatımıza göre caiz olmadığını belirtmektedir. Bunların te'vîl edilmesi gerektiğini ve "Allah'ın ağzı" terkinin "Allah'ın kelâmı", "eli" kelimesinin "Allah'ın kudreti" olarak anlaşılmaması gerektiğini belirtmektedir.⁴⁷⁵

Bikâî'nin ele aldığı âyetlerdeki "yed" kelimesinin te'vîl edilmeden olduğu gibi anlaşılmasının mümkün olmadığını, aksi takdirde tecsim ve teşbihe düşüleceğini belirtmektedir. Yahudilerin müteşâbih lafızları te'vîl etmeden kullandıklarını, oysa bunların te'vîl edilerek ve kinaye sanatını da dikkate alarak anlaşılması üzerinde durmaktadır. Bu tür âyetlerin doğru anlaşılması için takip edilmesi gereken yolun, teşbihi reddederek te'vîl yapılması gerektiğidir.

1.2.3.1.3. 'Ayn

Bikâî, Kur'ân-ı Kerîm'de geçen "عَيْنٌ"⁴⁷⁶ kelimesinin yüce Allah hakkında kullanılmasını da te'vîl anlayışıyla izah etmektedir. Örneğin, Hûd sûresi 37. âyetteki

⁴⁷¹ Buhârî, "Rekâik", 38 (No. 6502).

⁴⁷² Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/65.

⁴⁷³ Müslim, "Kader", 2654.

⁴⁷⁴ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 5/9-10; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/128.

⁴⁷⁵ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 3/120. Ayrıca aynı sûrenin 12. ve el-Mü'minûn 23/88. âyetlerin tefsirine de bakılabilir.

⁴⁷⁶ "Ayn" kelimesi Taha sûresi 39. âyette عَيْنِي "Gözümün önünde/gözetimimizde" şeklinde Yüce Allah hakkında kullanılmaktadır. Diğer kullanımlarda ise cemi sıyağa olarak بَاعَيْنَا şeklinde

بَاعَيْنَا kelimesinin izahını yaparken “biz seni o gemiyi yaparken yanlış yapmaman için korumaktayız” şeklinde yorumlamaktadır.⁴⁷⁷ Aynı şekilde Kamer sûresi 14. âyetteki بَاعَيْنَا تَجْرِي cümlesindeki بَاعَيْنَا kelimesini de “bizim muhafazamızla” diye te’vil etmektedir.⁴⁷⁸

Kur’ân-ı Kerîm’de iki yerde Cenâb-ı Hak hakkında kullanılan “ayn” kelimesinin her iki âyette zâhirî anlamlarıyla değil de te’vîl edilerek “muhafaza, denetim vb.” anlamıyla anlaşılması gerektiğini hatırlatan müellif, diğer varlıklar için kullanılma durumunda duruma göre farklı anlamlar vermektedir. “Ayn” kelimesinin farklı kullanımlarına ileride vücûh ve nezair ilmi işlenirken değinilecektir.

1.2.3.1.4. Vech

Bikâî, Kur’ân-ı Kerîm’deki “وجه”⁴⁷⁹ ifadesinin yüce Allah hakkında kullanılması durumunda ona yakışır bir şekilde te’vîl etmektedir. Örneğin Ra’d sûresi 22. âyetteki وَجْهَ رَبِّهِمْ (وَالَّذِينَ صَبَرُوا ابْتِغَاءَ وَجْهِ رَبِّهِمْ) terkihiyle bu âyetdeki vech kelimesinin, Allah’a karşı hayâ sahibi olmayı teşvik ettiğini söylemektedir. Burada kastedilen hayâ, -Râzi’nin de ifade ettiği gibi- sevgi ve saygıdan kaynaklanmaktadır. Yani hayâ, sevginin oluşturduğu bir saygı ve çekinme duygusudur, korku veya toplumsal baskıdan kaynaklanan türden değildir.⁴⁸⁰ Rûm sûresi 38 (ذَلِكَ خَيْرٌ لِلَّذِينَ تَرْضَوْنَ وَجْهَ اللَّهِ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُضْغَفُونَ) ve 39. (تَرْضَوْنَ وَجْهَ اللَّهِ وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ) âyetlerdeki وَجْهَ اللَّهِ terkihini ilk âyettekini “en yüce Melikin azameti” olarak te’vîl ederken, ikincisini “sadece celâl, azamet ve kemal sahibini arzulayarak” şeklinde te’vîl etmektedir. Burada kullanılan “vech” kelimesiyle “zâtın” kastedildiğini vurgulamaktadır.⁴⁸¹

kullanılan (Hûd 11/37; el-Mü’minûn 23/27; et-Tûr 52/48; el-Kamer 54/14) âyetlerde Cenâb-ı Hak’ın azametine işaret etmektedir. bk. Abdülbâkî, *el-Mu’cemü’l-müfrehes*, 701.

⁴⁷⁷ Bikâî, *Nazmü’l-d-dürer*, 3/529.

⁴⁷⁸ Bikâî, *Nazmü’l-d-dürer*, 7/351.

⁴⁷⁹ Bu kelime Kur’ân-ı Kerîm’de 10 yerde Cenâb-ı Hak hakkında kullanılmaktadır. bk. Abdülbâkî, *el-Mu’cemü’l-müfrehes*, 950 vd.

⁴⁸⁰ Bikâî, *Nazmü’l-d-dürer*, 4/146. Ayrıca bk. Râzî, *Mefâtihü’l-gayb*, 9/172.

⁴⁸¹ Bikâî, *Nazmü’l-d-dürer*, 5/629.

Yukarıdaki ele alınan âyetlerin dışında Kur’ân’da geçen diğer “vech” kelimesinin geçtiği âyetleri de müellif aynı minvalde açıklamaktadır. Bakara 115. âyetteki “vech” kelimesini “yön ve mekân”⁴⁸² olarak, aynı sûrenin 272. âyetini “onun rızâsına ulaşma şerefi,”⁴⁸³ Kasas sûresi 88. ve Rahmân sûresi 27. âyetteki “vech” kelimesini de “zât”⁴⁸⁴ olarak te’vîl etmektedir.

Bikâî, verilen örneklerde “vech” kelimesi müteşâbih olduğu için ehl-i sünnete tabi olarak te’vîl etmekte ve zahirî anlamlarıyla değil de mecazi olarak “rızâ, celâl ve azamet” diye anlaşılması gerektiği üzerinde durmaktadır.

1.2.3.1.5. Arş ve Kürsü

Kur’ân-ı Kerîm’de arş ve kürsü kelimelerinin Cenâb-ı Hakk’a nispet edilmesi, insanlarda bu kelimeleri maddî boyutta anlamalarına sebebiyet vermektedir. Müellif, yüce Allah’ın zatıyla doğrudan ilişkilendirilmese de ona insanî vasıfların yüklenmesinin kaçınılmaz olarak arş⁴⁸⁵ ve kürsü⁴⁸⁶ gibi ifadelerin yanlış anlaşılma endişesi taşımaktadır. Örneğin, bir cismin üzerinde oturmak, otururken alt ve üst tarafının olmasını gerektirir ki bu da sınırlı ve aciz bir ilâhın varlığını icap ettirir. Ancak Cenâb-ı Hak, oturmak gibi mahlûkata ait özelliklerden münezzehtir. İsfahânî de benzer bir görüşü dile getirmiştir. Bu sebeple, Bikâî, bu tür âyetlerin madde veya cisim olarak değil, manevî boyutuyla anlaşılması gerektiğini vurgulamaktadır. Örneğin, Bakara sûresi 255. âyetteki kürsünün الْكُرْسِيِّ kelimesinden türediğini ve bu kelimenin kuvvet, ictima (toplanmak) ve azamet anlamlarına geldiğini belirtmektedir. Bikâî, hocası Harâllî’nin kürsü hakkında yaptığı açıklamalarını da tefsirinde zikretmekte ve bu âlemde var olan her şeyin resmi ve benzerinin aynı şekilde kürsüde de olduğunu söylemektedir. Yine dünyanın

⁴⁸² Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 1/226.

⁴⁸³ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 1/528.

⁴⁸⁴ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 5/532, 7/385,

⁴⁸⁵ Arş kelimesi Kur’ân-ı Kerim’de 21 yerde geçmektedir. bk. Abdülbâkî, *el-Mu’cemü’l-müfrehes*, 679.

⁴⁸⁶ Kürsü kelimesi bir yerde Cenâb-ı Hak için kullanılmaktadır. bk. Abdülbâkî, *el-Mu’cemü’l-müfrehes*, 802.

semâvâtta, semâvâtın kürsüde, kürsünün arşta, arşın ise havada olduğunu söyleyerek çok farklı bir yaklaşımla kürsüyü izah ettiğine değinmektedir.⁴⁸⁷

Bikâî, Mü'min sûresi 15. âyetteki “ذُو الْعَرْشِ” (arş sahibi) izafet tamlamasının “arş sahibi, kemal sahibi” anlamına geldiğini ifade ettikten sonra “hakikatte arşın olmadığını, sadece Allah'ın var olduğunu” söylemektedir.⁴⁸⁸ Bu âyetteki arş kelimesini izah ederken, Allah'ın bütün kâinatı, her bir cismin maddesini ve hayat sahibi olan tüm canlıları kuşattığını, zihinlerden geçen her şeyden azametli olduğunu ifade ederek açıklamaktadır.⁴⁸⁹

Bikâî'nin arş ve kürsü hakkında yaptığı açıklamalar diğer müteşâbih kavramlar hakkında yaptığı açıklamalar paralelinde olup, bunların te'vîl edilip bilinen anlamıyla maddi kürsü olarak değil te'vîl edilerek Cenâb-ı Hakk'ın kudreti, azameti olarak anlaşılması üzerinde durmaktadır.

1.2.3.1.6. Diğer Müteşâbih İfadeler

Müellif, yukarıda bahsedilen istivâ, yed, ‘ayn, vech, arş, kürsü kavramlarının dışında müteşâbih olarak geçen aşağıdaki kavramların hepsinde, teşbih ve tescime düşmemeye gayret ederek, ehl-i sünnet çizgisinde te'vîl yöntemi uygulanarak anlaşılması gerektiğini vurgulamaktadır.

Müteşâbih ilmine dâhil olan kavramlardan biri yüce Allah'ın “kullarına yakın veya uzak olması” meselesidir. Bikâî, burada bahsedilen yakınlık veya uzaklığın asla maddi yakınlık veya uzaklık olarak anlaşılmasında gerektiğini ifade etmektedir. Örneğin “Kullarım, beni senden sorarlarsa, (bilsinler ki), gerçekten ben (onlara çok) yakınum. Bana dua edince, dua edenin duasına cevap veririm...”⁴⁹⁰ Bikâî, bu âyette anlatılan yakınlığın daha iyi anlaşılması için âyette فَاِنِّي kelimesinden önce فَقُلْ

⁴⁸⁷ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/497. Bikâî, Harâllî'nin bu görüşünü tenkit etmeden aynen aktarmaktadır. Bikâî'nin en çok faydalandığı müfessirlerden biri olan Râzî, önce kürsü kelimesinin kökeni hakkında bilgi vermektedir. Ardından kürsü hakkında görüşleri aktarmaktadır. Bu görüşler kısaca; büyük bir cisim, Allah'ın mülkü, hükümdarlığı, ilmi, azameti şeklinde sıralanabilir. Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 7/13. Ebû Hayyân da kürsünün niceliği hakkında açıklamalar yapmakta, görüşleri aktarmaktadır. Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhît*, 2/612-614.

⁴⁸⁸ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 6/493. Bikâî, burada fenâ fillah makamında söylenen bir sözü dile getirmektedir. Yoksa yukarıdaki açıklamalarında arşı inkâr ettiği söylenemez.

⁴⁸⁹ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 6/493.

⁴⁹⁰ el-Bakara 2/186. فَاِنِّي قَرِيبٌ اُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ اِذَا دَعَانِ فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي وَلْيُؤْمِنُوا بِي لَعَلَّهُمْ يَرْشُدُونَ

“onlara de ki” kelimesinin özellikle kullanılmadığını vurgulamaktadır. Yani “sana beni sorarlarsa onlara de ki” şeklinde bir söyleyişte bulunmayıp “sana beni sorarlarsa şüphesiz ben onlara çok yakınım” ifadesini kullanarak uzaklığın vehmedilmemesi için araya فُكِّلْ getirilmediğini ifade etmektedir.⁴⁹¹

Yaklaşma ifadesinin geçtiği diğer bir âyet Necm sûresi 8 ve 9. âyetler olup, müfessir, كَدَّ kelimesini “Cenâb-ı Hakk’ın katından gelen Cebrâil’e fazlasıyla (manen) yaklaştı” şeklinde yorumlamaktadır. Bu yaklaşmak, mesafe olarak değil de keramet/kıymet vermek anlamındadır. Zaten yüce Allah’ın yaklaşması mesafe yönünden değil de ya kulunun içinde kendisine karşı sevgi bahşetmesiyle veya gören gözü, işiten kulağı şeklinde dostluk/velilik yaklaşmasıyla olur.⁴⁹² Bikâî’nin yaptığı açıklamalarına ışık tutması için âyette bahsedilen yaklaşmayı Râzî’nin izahlarıyla netleştirelim. Râzî, bu âyette yaklaşan kim olduğuna dair farklı ihtimaller sıralamaktadır. Yaklaşan Cebrâil’dir ve Hz. Muhammed’e yaklaşmaktadır. Yaklaşan Hz. Muhammed’dir ve ümmetine şefkatle yaklaşmaktadır. Son olarak Cenâb-ı Hakk’ın yaklaşmasıdır. Ancak bu görüş zayıf ve tutarsızdır. Ancak bu yaklaşımdan manevi yaklaşma kastediliyorsa, bunda bir sakınca yoktur.⁴⁹³

Müellif, bir sonraki âyette Hz. Muhammed’in iki yay kadar veya daha yakın olarak yaklaştığını belirten âyet hakkında detaylı açıklama yapmaktadır. Hz. Peygamber’in mi’racda yedinci semanın da üstüne yükseldiğini, sadece Allah’ın bilebileceği yer olan Sidretü’l-Münteha’ya geldiğini ve Ceberrût ve İzzet sahibi olan Rabb’e yaklaştığını söylemektedir (وَدَنَا الْجَبَّارُ رَبُّ الْعِزَّةِ فَتَدَلَّى مِنْهُ فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَى). Ardından ona yayın iki ucu uzaklığı kadar veya daha yakın bir mesafede yaklaştığını

⁴⁹¹ Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 1/248. Bu konuyla ilgili el-Hadîd 57/4; el-Mücâdele 587; el-Meâric 70/4. âyetlerin tefsirinde de bu konulara değinmektedir. Bikâî, Üstad Ebû’l-Kâsım el-Kuşeyrî’nin “Sana dağlardan, yetimlerden, hayızdan soruyorlar” türünden âyetlere cevap olarak “de ki” denmesine rağmen, bu âyette “de ki” fiilinin olmamasının, “benimle kullarım arasındaki vasıtaları kaldırıyorum” dercesine hiç ara vermeden hemen “şüphesiz ben onlara çok yakınım” dediğini aktarmaktadır. Ayrıca bk. Neseî, *et-Teysîr fi’t-tefsîr*, 3/94 (Neseî de burada “de ki” fiilinin getirilmemesine değinmektedir.)

⁴⁹² Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 7/315.

⁴⁹³ Râzî, *Mefâtihi’l-gayb*, 14/399. Ayrıca bk. Mâturîdî, *Te’vilâtü Ehli’s-sünne*, 9/4; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 6/438; Ebû Hayyân *el-Bahrü’l-muhît fi’t-tefsîr*, 10/155; Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, Sadeleştirenler İsmail Karaçam vd. (b.y.: Zehraveyn Yayınları, ts), 7/293.

ve orada kuluna ne vahyettiye onu vahyettiğini ⁴⁹⁴ ifade ederek Hz. Peygamber'in yolculuğu hakkında bilgi vermektedir.⁴⁹⁵ Müfessir, Sidretü'l-Müntehâ'yı geçtikten sonraki kısmın akılla izah edilmesinin ve kavranmasının imkânsız olduğunu belirtmektedir. Yüce Allah'ın bizim anlayamayacağımız bir şekilde kuluna tenezzül ettiğini ve onun azameti ve ulviyetine nazaran bunu anlamının imkânsız olduğunu belirtmektedir. Bir hadiste, Cenâb-ı Hakk'ın her gece dünya semasına tenezzül ettiğini aktaran müellif, bu tenezzülü duaya icabet etmesi veya gök kapılarının açılması şeklinde anlaşılması gerektiğini vurgulamaktadır. Bikâî, Kâdı İyâz'ın *eş-Şifa*'sından naklettiği bilgiye göre de buradaki zamirlerin Hz. Peygamber'i işaret ettiğini, Ca'fer ed-Sâdık'ın (ö. 148/765) da aynı görüşü savunduğunu ifade etmektedir.⁴⁹⁶

A'râf sûresi 143. âyetinde Allah'ın Hz. Mûsâ ile konuştuğu ifade edilmektedir. Bikâî, kelâm sıfatının Eş'arî mezhebine göre Allah'ın ezeli sıfatlarından olup ses ve harf olmadan meydana geldiğini söyler. Eş'arî mezhebinin dışındaki diğer mezheplerin görüşlerine pek yer vermeyen müellif, İbn Abbâs'tan yaptığı nakille Allah'ın Hz. Mûsâ'yla her yönünü kuşatan bir konuşma ile konuştuğunu, ona levhaları yazılı olarak verdiğini ve bu konuşmanın kırk günün başlarında gerçekleştiğini belirtir.⁴⁹⁷

Cenâb-ı Hakk'ın dünyada ve özellikle âhirette insanlar tarafından görülmesi olarak ifade edilen rû'yetullahın imkânı hakkında bilgi veren Bikâî, görmenin dağın dayanıklılığına bağlanması,⁴⁹⁸ görmenin caiz olduğunu gösterdiğini belirtmektedir. "Fânî olan, fânî âlemde Bâkî'yi göremez" ifadesiyle görmenin ancak âhirette mümkün olacağına da işaret etmektedir.⁴⁹⁹ Rû'yetullahın âhîret ortamında olacağını belirtirken bunun imkânının delili "إلى" harfî cerinin kullanılması olduğunu

⁴⁹⁴ لما وصل إلى السماء السابعة علا به فوق ذلك بما لا يعلمه إلا الله حتى جاء سدرة المنتهى، ودنا الجبار رب العزة فتدلى منه فكان قاب قوسين أو أدنى، فأوحى إليه

⁴⁹⁵ Buhârî, "Tevhîd", 37 (No. 7517).

⁴⁹⁶ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 7/316-317. Ayrıca bk. Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ el-Yahsubî, *eş-Şifâ bi ta'rîfi hukûki'l-Mustafâ* thk. Abuh Ali Küşek, (Duba: Vahdetü'l-Buhûs ve'd-Dirâse), 2013. 255 vd.

⁴⁹⁷ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 3/108. Ayrıca el-Kasas 28/30. âyetin te'viline de bakılabilir.

⁴⁹⁸ el-A'râf 7/143.

⁴⁹⁹ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 3/108.

söylemektedir.⁵⁰⁰ Bu görme esnasında herhangi bir engel, perdeleme ve karışıklık olmadan rü'yetullah net olarak gerçekleşecektir. Ayrıca âhirette Cenâb-ı Hakk'ı görme kabiliyetinin de yaratılacağını ifade etmektedir.⁵⁰¹

“Hayır, şüphesiz onlar, kıyamet günü Rab’lerini görmekten mahrum bırakılacaklardır”⁵⁰² âyetini açıklarken Bikâî, buradaki perdenin/engelin görmekten mahrum bırakılma olduğunu belirtmektedir. Müellif, Beğâvî’nin çoğu müfessirin bu âyetteki mahrum bırakılmayı ‘görmekten mahrum bırakılma’ olarak yorumladığını aktarmaktadır. Bikâî, İmam Şafî ve onun hocası Malik’in rü’yetin ahirette gerçekleşeceğine dair bu âyetin delil olduğunu söylediklerini ifade etmektedir.⁵⁰³

Ahzâb sûresi 57. âyetteki “Allah ve Resulüne eziyet” edilmesinin, Allah’ın emirlerine karşı gelip, gevşeklik gösterme şeklinde anlaşılması gerektiğini vurgulamaktadır.⁵⁰⁴

Allah’ın her zaman kullarıyla beraber olmasının ifade edildiği Hadîd sûresi 4. âyetteki (وَهُوَ مَعَكُمْ أَيْنَ مَا كُنْتُمْ) “Nerede olsanız, O sizinle beraberdir.”⁵⁰⁵ مع kelimesini Bikâî, “O, kudretiyle ve ilmiyle sizinle beraberdir” anlamında olduğunu belirttiikten sonra İbn Teymiyye’den nakilde bulunarak, Kur’ân’da geçen her مع kelimesinin bir arada bulunma anlamına gelmediğini örneklerle anlatmaktadır.⁵⁰⁵ Aynı şekilde Mücadele sûresi 7. âyette de “Onlar nerede olurlarsa olsunlar, Allah onlarla beraberdir” âyetindeki “beraberlik” hakkında müellif: “Cenâb-ı Hak, bu kâinattan ne uzakta; ne de ona yakındır. Ondan nasıl uzak olur ki, onu yaratan, icat eden, koruyan ve onu ortaya çıkaran yine odur.” dedikten sonra sözlerini şöyle tamamlamaktadır: “Kadim olan sonradan yaratılmış olana nasıl yakın olabilir, her şey onunla kaimken.” Bu açıklamalarıyla yüce Allah’ın her yerde olmasına rağmen bu durum, mekân yönüyle değil; güç kuvvet ve ilim yönüyle olduğunu ifade etmektedir.⁵⁰⁶

⁵⁰⁰ el-Kıyame 75/23.

⁵⁰¹ Bikâî, *Nazmü’-d-dürer*, 8/252. Bu konuyu el-Kıyâme 75/23 âyetinin tefsirini yaparken ele almaktadır.

⁵⁰² el-Mutaffifim 53/15.

⁵⁰³ Bikâî, *Nazmü’-d-dürer*, 8/360.

⁵⁰⁴ Bikâî, *Nazmü’-d-dürer*, 6/134.

⁵⁰⁵ Bikâî, *Nazmü’-d-dürer*, 7/437.

⁵⁰⁶ Bikâî, *Nazmü’-d-dürer*, 7/490.

Bikâî, her ne kadar Kur’ân-ı Kerîm’de geçmese de konuyu izah ederken bir hadîs-i şerîf aktarır. Bu hadiste Hz. Peygamber’in: “Her gün gecenin üçte biri kalınca Cenâb-ı Hak dünya semasına iner”⁵⁰⁷ buyurduğunu ve hadiste geçen inmenin/nüzulün, yüce Allah’ın duaya icabet etmesi, rahmet nazarıyla bakması anlamında olduğunu ifade etmektedir.⁵⁰⁸

A’lâ sûresi birinci âyetteki (سَبِّحْ اسْمَ رَبِّكَ الْأَعْلَى) “Yüce Rabbinin adını tespih et.”) الْأَعْلَى kelimesini Bikâî, Cenâb-ı Hakk’ın çok yüce olduğunu, bu yüceliğinin mekân yönüyle değil de; şânının yüceliği olarak anlaşılması gerektiğini vurgulamaktadır.⁵⁰⁹

Fecir sûresinde “Rabbin (in buyruğu) ve saf saf dizilmiş olarak melekler geldiği zaman”⁵¹⁰ âyetindeki “Rabbin gelmesini” müellif, “Cenâb-ı Hakk’ın zatının gelmesi anlamında” değil de “emrinin gelmesi” şeklinde anlaşılması gerektiğini belirtmektedir. Bikâî, Rabbin gelmeden önce bir mekânda bulunmamanın veya sonradan gelmenin bir tür acziyet olduğunu ve bu acziyetin ulûhiyete zıt bir durum olduğunu vurgulamaktadır.⁵¹¹

Bikâî, müteşâbih kapsamına dâhil ettiği diğer âyetlerin⁵¹² yorumlarını da aynı minval üzere yapmaktadır.

Bikâî, müteşâbih şemsiyesi altında ele alınması gerektiğini belirttiği ve te’vîl edilmeden zâhirî anlamıyla anlaşılmasının sorun teşkil edeceği; Allah’ın kullarına yakın veya uzak olması, yaklaşması, dünya semasına inmesi, konuşması, görülmesi, kendisine eziyet edilmesi, insanlarla beraber olması, yüce olması, gelmesi gibi müteşâbih kavramları ehl-i sünnet çizgisinde te’vîl etmektedir. Âyetlerin anlaşılabilmesi için teşbih ve tecsimden uzak bir tutumla orta yolda ilerlemekte,

⁵⁰⁷ Buhârî, “Savm”, 27 (No. 1934).

⁵⁰⁸ Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 8/205. Bu açıklamayı el-Müzzemmil 73/1-5. âyetlerin tefsirini yaparken gece namazının faziletine değinirken aktarmaktadır.

⁵⁰⁹ Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 8/394.

⁵¹⁰ el-Fecr 89/22.

⁵¹¹ Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 8/421. Ayrıca el-Bakara 2/21; el-Haşr 59/2; el-Fecr 89/22 âyetlerin tefsirinde de bu meselelere değinilmektedir.

⁵¹² el-Bakara 2/14, 210, 235, 255, 279, 284; Âl-i İmrân 3/6, 30, 128, 189; en-Nisâ 4/85; el-En’âm 6/3; el-A’râf 7/54; el-Ahzâp, 33/43, 56; ez-Zuhruf 43/84, el-Câsiye 45/13, 37; el-Mülk 67/1; el-Hadîd 57/3; el-İnsân 76/30.

Cenâb-ı Hakk'ın mahlûkatın özelliklerine benzemekten münezzehtir olduğunun her defasında vurgulamaktadır.

1.2.3.2. Ehl-i Kitabın Müteşâbihâta Yaklaşımı

Kendilerine kitap verilen Yahudi ve Hristiyanlar, ilâhî kitapları tahrif ettikleri gibi âyetlerdeki müteşâbih lafızları da yanlış anlamışlar, te'vîle gitmeksizin doğrudan kabul etmişlerdir. İlk dönemlerde Hristiyan ve Yahudilerin müteşâbih âyetlerle ilgilendiklerini ve özellikle Necranlı Hristiyanların Hz. Peygamber ile yaptıkları tartışmalardan sonra Âl-i İmrân sûresinin ilk seksen âyetinin indiği rivâyet edilmektedir.⁵¹³ Yine, Yahudilerin hurûf-ı mukattaadan ebce hesabıyla elde ettikleri rakamlardan mânalar üretmeleri de ilgili âyetlerin inmesinde etkili olmuştur. Âli İmrân 7. âyette herhangi özel bir grup belirtilmediği için, kalplerinde eğrilik olan, fitne çıkarmak ve onun olmadık yorumlarını yapmak için müteşâbih âyetlerinin ardına düşen herkes bu âyet kapsamına dâhildir.⁵¹⁴

Bikâî, müteşâbih konusunu açıklarken Ehl-i kitabın, özellikle Hristiyanların yanlış anlamalarını ve hatalarını vurgulamaktadır. Örneğin, Cenâb-ı Hakk'ın Hz. İsmâ'yı erkek nutfesi olmadan olağanüstü olarak yaratmasına karşı tavırları, dinde rusûh sahibi kişilerin diğerlerinden farkını ortaya koymaktadır. Allah'ın kitaplarında âyetlerini muhkem ve müteşâbih diye ayırması, kullarını imtihan etmesinin bir göstergesidir. Bu durum aynı zamanda âlimlerin Allah katındaki faziletlerinin de ortaya çıkmasına yardımcı olduğunu ifade eden Bikâî, aslında Allah katından olan her ne olursa olsun öylece kabul edilmelidir diye vurgulamaktadır. İhtilafın sebebi cehalet ve acziyettir. Âlimler kendilerine kapalı olan bu kilitlerin açılması için yüce Allah'tan yardım istemekle birlikte, bu müteşâbihlere de aynen iman eder ve müteşâbihlerin açığa çıkarak aynen muhkem gibi anlaşılır olmasını isterler. Bikâî, Nasârâ'nın sapıttığı ve doğrudan uzaklaştığını örnek vererek açıklamaktadır. Hz. İsmâ'ya tabi olanlardan biri Hz. İsmâ'ya, “Ya Rabbi! Benim için şöyle yap” dediğini,

⁵¹³ Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, 97. Ayrıca bk. Beğavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 2/82.

⁵¹⁴ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 6/186; Öztürk, “Tefsir Usûlü”nün (Ulûmü'l-Kur'ân) Mahiyeti”, 6 vd.; Yavuz, “Müteşâbih”, 32/207; (Süleyman Ateş, müteşâbih âyetlerin Kur'ân'daki âyetleri değil Kitâb-ı Mukaddes'teki âyetleri konu edindiği ve bu bağlamda Kur'ân'da müteşâbih âyet bulunmadığını savunmaktadır. Süleyman Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1989), 2/14-16.

Hız. İsa'nın da o şahsın isteğini yerine getirdiğini, ardından bu kişinin Hız. İsa'ya secde ettiğini, Hız. İsa'nın da ona hürmet gösterdiğini aktarmaktadır. Bu şekilde davranması onlara göre Hız. İsa'nın ilâh olduğuna delalet edermiş. Yine Hız. İsa'nın Allah için baba, kendisi için oğul lafızlarını kullanması da diğer bir örnektir. Baba ve oğul şeklinde kullanımın müteşâbihât meselesine dâhil olduğunu ifade eden Bikâî, böylelikle onların fitnenin içine düştüklerini ve babalık-oğulluk kavramlarını hakiki/gerçek mânada kullandıklarını belirtmektedir. Asla tahrif ve tebdile uğramamış Kur'ân'da ise yukarıdaki tam aksi anlatılmakta ve "Hız. İsa'nın sadece Allah'a ibadet edilmesini emrettiği"⁵¹⁵ ve "Kendisinin sadece bir kul olduğu"⁵¹⁶ beyân edilmektedir. Bikâî, bu davranışların Nasârâ'nın sapmasına sebep olduğunu belirtmektedir.⁵¹⁷

Bikâî, kendi asrı olan dokuzuncu asırda Arapçaya tercüme edilmiş İnciller'de şu bilgilere rastladığını belirtmektedir. Luka İncili'nde "...Ona İlah Rab, babası Dâvûd'un kürsüsünü verecek" ve "... Namaz kıldığınızda şöyle deyin, Rabbin ruhu benim üzerine olsun." Bikâî, İncil'de geçen "Rab" kelimesinin bazı yerlerde ilim olarak te'vîl edilmesi gerektiğini ifade ettikten sonra: "Keşke onlar baba ve oğul kelimelerini de te'vîl etselerdi" diye serzenişte bulunmaktadır.⁵¹⁸ Mesela "Babanın oğlunu terbiye etmesi, himaye edip ona yardım etmesi" gibi "Allah da Hız. İsa'ya karşı böyle ilgilenmektedir" denmeliydi. "Gökteki babamız, senin ismini takdis ediyor" sözü te'vîl edilseydi anlaşılmayacak bir şey kalmayacaktı. "Gizli halinde niyetine göre veren ve seni gören baban" ve yine İncil'in 10. bölümünde geçen "Babana karşı gizlice namaz kıl. O seni gizli iken görür ve sana açıktan ikram eder" cümleleri de farklı anlaşılmayacaktı. Onlar, Allah'ı kendi babalarından çok daha üstün tuttukları için "Baba" lafzını kullanıyorlardı. Kur'ân'da haber verilen "*Yahudiler ve Hristiyanlar 'biz Allah'ın oğulları ve sevgilileriyiz'*"⁵¹⁹ sözleri de bunun gibidir. Bikâî, bu açıklamalarıyla Hristiyanların, İncillerde geçen bu tür müteşâbihleri hakiki anlamlarıyla anladıkları, mecazi anlamlarıyla anlamayıp te'vîl

⁵¹⁵ el-Mâide 5/117.

⁵¹⁶ Meryem 19/30, 31.

⁵¹⁷ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/16 vd.

⁵¹⁸ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/17.

⁵¹⁹ el-Mâide 5/18.

yapmadıkları için sapkınlığa düştüklerini ifade ettikten sonra “keşke” sözüyle, işi-ten geçtiğine vurgu yapmaktadır.

Bikâî, göklerin, yerin ve bunlardaki her şeyin hükümrânlığının yalnızca Allah'a ait olduğunu ve onun her şeye hakkıyla güç yetiren olduğundan bahseden Mâide sûresi 158. âyetin tefsirini yaparken, İncil'den nakilde bulunmakta ve Hz. İ-sâ'nın “Ya Rabbi, sen benim içimdesin, ben de senin. Böyle olursa talebeler de bizim içimizde olurlar” söylediğı cümlelerin hulûl hissi verdiğini söylemektedir. Bundan kasıt “ittihat” yani birliktelik demektir. Yani, onlardan biri ne istiyorsa diğeri de aynısını istiyor, birisi neden razı oluyorsa diğeri de aynısından razı oluyor demektir, diye meseleye açıklık getirmektedir. Müellif, eğer bu şekilde anlaşılırsa bu anlayış aynen kudsî hadiste geçen “Ben onun işiten kulağı olurum”⁵²⁰ sözü gibi anlaşılması gerektiğini, yine onların kitaplarındaki “oğul” ve “baba” kavramlarını da te'vîl ederek “babanın oğluna lutf ile yaptığı muamele gibi muamele ediyor” şeklinde anlamak gerekmektedir diye yorum yapmaktadır. Mesela bizim şeriatımızda “gazap” ve “muhabbet” kavramlarını nasıl te'vîl ediyorsak, onların da öyle te'vîl etmeleri gerekirdi. Sonuç olarak müellif şöyle demektedir: “Yüce Allah için noksanlık ifade eden her türlü kullanım, bizim şeriatımızda haramdır ve mutlaka te'vîl edilmelidir, olduğu gibi kullanılmamalıdır.”⁵²¹ Bikâî, yaptığı açıklamalarla özellikle Hristiyanların içine düştükleri yanlışlığa vurgu yapmakta, bizim şeriatımızda müteşâbih âyetlerin hakiki anlamlarıyla anlaşılmasının caiz olmadığına vurgu yapmaktadır.

Bikâî'nin muhkem ve müteşâbih ilmine yaklaşımı hakkında vermeye çalıştığımız bu bilgilerden hareketle şunları söylememiz mümkündür: Bikâî, muhkem ve müteşâbihin tanımını vermekte, önemine değinmekte ve geçmiş milletlerin özellikle de Yahudi ve Hristiyanların bu hususlarda yanlış yola saptıklarını örneklerle izah etmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'deki müteşâbih âyetleri te'vîl ederken sürekli temkinli davranmakta ve teşbihe-tecsime kaymadan ve ehl-i sünnet çizgisinden ayrılmadan te'vîl etmektedir. Geçmiş tefsirlerde yapılanların bir nevi tekrarını icra eden müellif, izaha muhtaç müteşâbih âyetleri tefsir etmiş, daha önceki sûrelerde geçse bile sonradan gelen müteşâbih âyetleri yaptığı açıklamalarla

⁵²⁰ Buhârî, “Rekâik”, 38 (No. 6502).

⁵²¹ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/364.

zenginleştirmiştir. Bu bağlamda Bikâî, muhkem ve müteşâbih hususunda tefsirinde yeterli ve doyurucu bilgiler vererek Kur’ân ilimlerinden olan muhkem ve müteşâbih konusunu usulüne göre işlemiştir diyebiliriz.

1.2.4. Hurûf-ı Mukattaa

1.2.4.1. Hurûf-ı Mukattaa’nın Önemi ve Te’vîli

Okunduğu zaman kendi isimleriyle tilâvet edildiği için mukattaa diye isimlendirilen bu harfler, Kur’ân-ı Kerîm’de yirmi dokuz yerde sûre başlarında geçmektedir. Hurûf-ı mukattaa tekrarsız olarak Arap alfabesinin yarısından ve de en çok kullanılan on dört harften oluşmaktadır. Hurûf-ı mukattaa diye isimlendirilen bu harfler Basralı âlimlerce âyet değilken, Kûfeli âlimler bu harflerin bazılarını âyet, birkaçını ise harf olarak telakki etmişlerdir.⁵²²

Hurûf-ı mukattaa’nın bilinmesi hakkında Ebû Bekir İbnü’l-Arabî, bu harflerin cahiliye döneminde ve vahyin indiği zaman Araplar tarafından mânalarının bilindiğini iddia etmektedir. Çünkü onlar bu harflerin mânaları bildikleri için Hz. Peygamber onlara örneğin حم veya ص gibi harfleri okuduğunda, Hz. Peygamber’e ve Kur’ân’a itiraz etmedikleri gibi aksine Kur’ân’ın bu fesahat ve belâgatını açıkça itiraf etmek zorunda kaldıklarını söylemektedir.⁵²³

Bikâî, hurûf-ı mukattaa hakkında ilk bilgilendirmeyi Âl-i İmrân sûresinin başındaki الم harflerini izah ederken yapmakta ve bunların çoğunu hocası Harâllî’den nakletmektedir. Harâllî’ye ait olan “‘Urvetü’l-miftâh” isimli eserden alıntı yaptığını belirten müellif, “yedi harf” konusuna değinmekte ve yedi harfi, “Kur’ân’da İşlenen Ana Başlıklar” şeklinde ifade etmektedir. Bu harflerden dördünü teşkil eden helâl, haram, emir, nehiy konularının kullara açık bir şekilde ifade edildiğini belirten

⁵²² Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/255,159 vd.; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 184; Abdullah Önder, “Hurûf-u Mukattaa’a 1”, *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* 5 (2019), 1/205; Tuncer Namlı, “Dil ve Vahiy Tarihine Işık Tutan Çarpıcı Sûre Başlıkları: Mukattaa Harfleri”, *Eskiye: Anadolu İlahiyat Akademisi Araştırma Dergisi* 30 (2015), 87 vd. (Bu son makalede hurûf-ı mukattaa tarihi bakış açısıyla ele alınmakta, geçmişteki kullanımlarıyla bağlantı kurulmaya çalışılmaktadır.); M. Zeki Duman-Mustafa Altundağ, “Hurûf-ı Mukattaa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/401.

⁵²³ İbnü’l-Arabî, *Kânunü’t-te’vîl*, 527-528; Suyuti, *el-İtkan*, 3/27; Namlı, “Dil ve Vahiy Tarihine Işık Tutan Çarpıcı Sûre Başlıkları”, 87.

müfessir, beşinciye oluşturan müteşâbih kapsamına hurûf-ı mukattaayı da dâhil etmekte ve bunların kullara açıklanmayıp üzerinde tevakkuf edildiğini ifade etmektedir. Kulların bu harfleri anlamadaki acziyetlerini görüp teslim olmaları gerektiğini, insanların ihtiyaçlarını diğer dört harfin karşılayacağını, beşinciye iman ederek teslim olmaları gerektiğini özellikle belirtmektedir. Eğer yüce Allah bu harfin ne anlama geldiğini bir kuluna bildirecek olsa, artık kulun öğretilenle yetinip kendisinden bir şey eklememesi gerekeceğini belirtmektedir.⁵²⁴

Bikâî, Kalem sûresinin başında bulunan “nûn” harfini farklı şekillerde izah ederken (özellikle mahrece ve harfin sıfatına göre tefsir ettikten sonra) hurûf-ı mukataanın bazen Allah’ın isimleriyle, bazen de meleklerin, peygamberlerin, bazı eşyaların, mevcûdâtın isimleriyle de tefsir edildiğini belirtmektedir. Bazen bu harflerle yemin edildiğini, bazen de bunlarla sûrelerin isimlendirildiğini söylemektedir. Yine bunlardaki ebcet hesabıyla elde edilen sayılarla bazı hadiseler (örneğin Hz. Peygamber’in hayatının bazı zamanlarına, halifelerin, sultanların hayatlarında önemli dönüm noktalarına) işaret ettiği ortaya çıkarılabilmektedir.⁵²⁵

Bikâî, hocası Harâllî’nin etkisiyle mukattaa harflerini farklı değerlendirmelere tabi tutmaktadır. Örneğin levâmîmler (sûrelerin başında elif lâm mîm şeklinde geçenler), tavâsimleri (tâ sîn şeklinde geçenleri) kapsadığını, çünkü levâmîmlerin mânaları daha özel olduğunu ifade etmektedir. Bikâî aynı şekilde levâmîmler tavâsimleri ihata edemeyeceğini, tavâsimlerin de havâmîmleri (hâ mîm şeklinde geçenler) aynı şekilde ihata edemeyeceğini, çünkü hepsinin kendine has mânaları vardır diye meseleyi farklı bir bakışla ele almaktadır. Bikâî, hocasının Allah kelimesinin başındaki “elif”, esmâ-i hüsnâ’nın ilki olan “ilâh” ismini kapsadığını aktarmaktadır. Bu özellikteki harfler, sadece bu ümmete has olan bir özellik olduğunu nakletmektedir.⁵²⁶ Bu ifadelerle müellif, sûrelerin başlarında bulunan bu harflerin anlamlarıyla diğer sûrelerdeki harflerden ayrıştığını ifade etmektedir.

Hurûf-ı mukataanın aynı zamanda Kur’ân’ın i‘câzına delalet ettiğini belirten müfessir, Yûnus sûresinin başındaki ﺝ harfleri izah ederken, “Hurûf-ı mukattaa,

⁵²⁴ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 2/19-20.

⁵²⁵ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 8/94.

⁵²⁶ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 2/6.

Kur'ân'ın Allah kelâmı olduğuna işaret etmektedir. Aksi takdirde insanlar bu harflerin benzerini telaffuz etmekten âciz olamazlardı.” diye ifade etmektedir.⁵²⁷

Bikâî, hurûf-ı mukataadaki harflerin de te'vilini yapmakta ve her harfin neye işaret ettiğini belirtmektedir. Bu konuyla ilgili örnekler yeri gelince verilecektir.

Yukarıda yapılan açıklamalarda görüldüğü gibi müfessir, hurûf-ı mukataanın mahiyeti, tefsir veya tevakkuf edilmesi hususunda açıklamalar yapmaktadır. Her ne kadar tevakkuf edilmesi daha uygun olduğu söyleniyorsa da kendisi hurûf-ı mukataayı te'vîl etme yoluna gitmiştir. Bikâî, hurûf-ı mukataanın hangi anlamlarda kullanıldığını detaylı olarak ele almaktadır.

1.2.4.2. Hurûf-ı Mukataanın Bâtınî Te'vîli

Hurûf-ı mukataanın Kur'ân-ı Kerîm'de hangi amaçla kullanıldığına dair müfessirler arasında farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Bu harfler tekrarsız olarak on dört ayrı harften oluşsa da bu harfler hakkında sayfalar tutacak kadar bilgi ve görüşler serdedilmiştir. Bu harflerin ne olduğu araştırılmış ve sonuçta farklı iki görüş ortaya çıkmıştır. Bu görüşlerin ilki; bu harfler müteşâbihattan olup mânalarını ancak yüce Allah bilebilir görüşüdür. Örneğin Süyûtî, hurûf-ı mukattaa konusunu ayrı bir başlıkta değil müteşâbih ilmini işlerken konunun içinde ele almış ve kendi görüşünün selef ulemâsı gibi bu harflerin müteşâbihattan olduğunu belirtmiştir.⁵²⁸ Diğer görüş ise; Kur'ân-ı Kerîm'de ‘Her şey insanların bilmesi için indirilmiştir.’⁵²⁹ ilkesinden hareketle, bu harflerin de bilinmesi gerektiğini savunanların görüşüdür. Bu görüşü savunanlar ise, kelâmcılar ve müteahhirûn âlimleri olup bu harflerin ne olduğuna dair yaklaşık yirmi küsur tahmini fikir yürütülmüştür. (Örneğin bunlar hece harfleridir, sûrelerin isimleridir, yemin edilmektedir, belirli kelimelerin anahtarıdır, kısaltmalardır... gibi farklı görüşler serdedilmiştir.)⁵³⁰

⁵²⁷ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 3/412.

⁵²⁸ Bu görüşü savunanların kimler olduğunu geniş olarak öğrenmek için bk. Süyûtî, *el-İtkân*, 3/21; Subhî es-Sâlih, *Mebâhis*, 236; Rûmî, *Dirâsât*, 438 vd.; Demirci, *Tefsirde Metodolojik Sorunlar*, 153 vd.; Koç vd., *Tefsir El Kitabı*, 345; Duman-Altundağ, “Hurûf-ı Mukattaa”, 18/401.

⁵²⁹ Subhî es-Sâlih, *Mebâhis*, 236; Rûmî, *Dirâsât*, 438 vd.; Demirci, *Tefsirde Metodolojik Sorunlar*, 153 vd.; Koç vd., *Tefsir El Kitabı*, 345.

⁵³⁰ Bu tür tahmini görüşler zan ifade etmekte olup doğruluklarıyla ilgili herhangi bir delil de yoktur. Örneğin Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, hurûf-ı mukataayı tam olarak anlayan kimseye rastlayamadığını ve bu hususta yirmiye yakın görüşe ulaştığını ifade etmektedir. Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, *Kânunü't-te'vîl*, 527-528. Râzî de tefsirinde hurûf-ı mukattaa hakkında yirmi bir farklı görüşü tek tek ele

Bir konuda âyet veya hadis olmayınca ihtilaflar ve farklı görüşler çoğaldığı gibi, görüşlerin nerede duracağıyla ilgili bir sınır da koymak mümkün olmamaktadır. Örneğin tasavvufî gelenekte bu harflerin sırrını çözmek için hayli çaba sarf edenler olmuş, hatta bu harflerle örneğin Kur’ân’ın asırlar sonra kendisini işaret ettiğini iddia edenler dahi çıkabilmiştir.⁵³¹

İslâm âlimlerinin belki bir yere kadar haklı iddialarını ispat için gayretleri hoşgörü ile karşılanabilirse de; bu sahada niyetleri pek de iyi olmayan müsteşrikler de hayli fikir beyân etmişlerdir. Bu fikirlerin birçoğu tutarsız ve anlamsız iddialar olup bunları ilgili çalışmalardan öğrenmek daha uygun olacaktır.⁵³²

Bikâî, hurûf-ı mukataa diye bilinen ve sûre başlarında okunduğu zaman kendi isimleriyle tilâvet edilen bu harflerin ne için olduğunu bilmeyen cahillerin, bu harflerden dolayı Kur’ân’ın Allah kelâmı olamayacağını iddia ettiklerini ifade etmektedir. Azınlıkta kalan bu görüşün aksine -Zerkeşî’nin İbnü’l-A‘râbî’den naklettiği gibi- bu harfler kesin bir nass olup, yüce Allah’ın sır olarak gizlediği ifadelerdir. Bikâî, Hz. Ebû Bekir’in (ö. 13/634), “Her kitabın bir sırrı vardır, Kur’ân’ın sırrı da bu sûrelerin başındaki harflerdir.” sözü ile Hz. Ali’nin (ö. 40/660) “Her kitabın bir (صفوة) zirvesi vardır. Kur’ân’ın zirvesi de bu hece harfleridir.” sözlerini naklederek⁵³³ hurûf-ı mukataanın önemine işaret etmektedir.

Bikâî, İbn Kayyım el-Cevziyye’nin “*Bedâi’ü’l-ferâid*” isimli eserinden nakille م de boğaz, lisan ve iki dudak mahreçlerinin bir araya geldiğini belirttikten sonra “elif” harfî yaratılışın başlangıcına, “mîm” harfî hayatın sonuna, ortadaki “lâm” harfî ise hayata işaret ettiğini aktarmaktadır. Bu bağlamda her kim Kur’ân

almakta ve değerlendirmektedir. er-Râzî, *Mefâtihü’l-gayb*, 2/250 vd. Ayrıca bk. Süyûtî, *el-İtkân*, 3/21 vd.; Subhî es-Sâlih, *Mebâhis*, 237 vd.; Polat vd., *Tefsir Tarihi ve Usûlü*, 190; Koç vd., *Tefsir El Kitabı*, 345.

⁵³¹ Örneğin Said Nursî, ebced hesabıyla Kur’ân-ı Kerim’de otuz üç âyetin kendisini işaret ettiğini söylemektedir. Abdullah Tekhafızoğlu, 70. Sayfadan sonra her bir âyetle bağlantıyı ve ilgili müellifin kitabındaki metni aynen aktarmaktadır. bk. Abdullah Tekhafızoğlu, *Nur Risaleleri’ne Eleştirel Bir Yaklaşım (Risale-i Nur’un İçyüzü)* (Erişim: 07.10.2023), 70 vd. Diğer sûfiyenin görüşlerinden örnekler için bk. Subhî es-Sâlih, *Mebâhis*, 239; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 143; Duman-Altundağ, “Hurûf-ı Mukattaa”, 18/405.

⁵³² Görüşler ve tenkitleri için bk. Duman-Altundağ, “*Hurûf-ı Mukattaa*”, 18/405 vd.; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 145 vd.

⁵³³ Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 1/30.

okur ve bu harfleri telaffuz ederse, bu üç harf ile bu üç mânayı da işaret etmiş oldur diye yorumda bulunmaktadır.⁵³⁴

Bikâî, tefsirinde hurûf-ı mukataaya yüklediği farklı anlamları ve fonksiyonları gruplandırarak olursak:

- a) Âyetlerdeki hurûf-ı mukataanın her birinin farklı şahıslara/varlıklara işaret ettiğini söylemektedir.

Bikâî, hocası Harâî’den naklen Bakara sûresinin başlangıcındaki الم âyetini te’vil ederken “elif” en yüce (الأعلى), kendisi ile kâim ve her şeyi ihata eden (المحيط) yüce Allah’a işaret ettiğini ifade etmektedir. “Mîm” harfi ise zâhir, en yüce olan (الأعلى), din gününün sahibi (ملك يوم الدين) olduğunu gösterecek olan yüce Allah’a, aynı zamanda kendisine cevâmî’ü’l-kelim özelliği verilen Hz. Muhammed’e de işaret ettiğini söylemektedir. Aynı zamanda bu “mîm” harfi gök, felek ve dünyaya da işaret ettiğini belirtmektedir. “Lâm” harfi ise ulûhiyetin batınında akıllara durgunluk verecek derecede ceza gününde esmâ-i hüsnâsının muktezasınca Latîf (اللطيف) ismi gibi isimleriyle tecelli edecek olan Latîf ve benzeri isimlere delalet ettiğini söylemektedir.⁵³⁵

Bikâî, Şuâra sûresinin başında bulunan hurûf-ı mukataayı da farklı yorumlamaktadır. Ona göre bu sûrenin başında bulunan طسم’deki “tâ” harfi Sînâ’daki Tuva sahibinin veya kendisine Kur’ân inen Hz. Muhammed’in ya da Mekke’nin temizliğine⁵³⁶ işaret etmektedir. “Sin” harfi Benî İsrâîl’in Hz. Mûsâ’dan öğrendikleri geçmiş kitaplara ait bilgilerden kurtulmalarına,⁵³⁷ “mîm” harfi ise Firavun’un boğulması ile İsrail oğullarının kurtulmaları ve işin tamam⁵³⁸ olmasına işaretir şeklinde bir yoruma gitmektedir.⁵³⁹ Bikâî, Neml sûresinin başında bulunan طسم’de “mîm” harfinin olmadığına da değinmektedir. Oysaki bir önceki sûrede طسم şeklinde geçmekte ve burada “mîm” harfi bulunmaktadır. Müellif, “mîm” harfinin

⁵³⁴ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 1/31.

⁵³⁵ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 1/31.

⁵³⁶ Bikâî’ye göre bu harf طهاراة kelimesinin başındaki ط harfinden alınmıştır.

⁵³⁷ Bikâî’ye göre bu harf سلامة kelimesinin başındaki س harfinden alınmıştır.

⁵³⁸ Bikâî’ye göre bu harf تمام kelimesinin sonundaki م harfinden alınmıştır.

⁵³⁹ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 5/344.

gelmemesini (yani bu sûrede Firavun'un boğulmasından ve böylelikle işin “tamam” olmasının zikredilmemesi) sûrenin maksadı “ilim ve hikmetin ortaya çıkması için gazap ve kudrete ihtiyaç yoktur” şeklinde olduğu için “mîm” harfinin getirilmediğini söylemektedir. Aynı açıklamaları Kasas sûresinin başında bulunan طسم harfleri için de yapmaktadır.⁵⁴⁰

Yukarıda zikredilen örneklerle bağlantılı olduğu için şu konuya değinmekte fayda vardır. Bikâî, âyet sonlarındaki harflerde oluşan uyumu ifâde eden fevâsıla bazen değinmektedir. Örneğin Yûsuf sûresinin başındaki الر harflerinin sûrenin fâsılası olan mîm ve nûn harflerine uymadığını; oysaki Tâhâ sûresinin başındaki طه'nin sûrenin fevâsılına uygunluk arz ettiğini belirtmektedir.⁵⁴¹

Vermiş olduğumuz örneklerde de görüldüğü üzere müfessir, hurûf-ı mukattaayı oluşturan bu harflerin her birinin bir isme/varlığa işaret ettiğini iddia etmektedir. Hangi gerekçe ile bu ilişkiyi kurduğunu ispat etmiyor, gerekçe göstermiyorsa da kendince bir mantığı mutlaka bulunmaktadır. Örneğin الم harflerindeki “mîm” harfinin niçin Hz. Muhammed'e işaret ettiğini söyleyip, Hz. Mûsâ'ya, “lam” harfinin niçin Cebrâîl'e işaret edip yine içinde “lam” harfi geçen Mikâîl'e veya “İsrâîl'e işaret etmediğini açıklamaması, biraz bu tahminlerin şahsi kanaat olduğunu hissettirmektedir.

b) Âyetlerdeki hurûf-ı mukataanın mahreç ve sıfatlarından hareketle yorumlamaktadır.

Bikâî'nin hurûf-ı mukattaayı farklı olarak değerlendirdiği ve bu uygulamanın başka müfessirlerde görülmediği yerlerden biri de harflerin mahreç veya sıfatlarından hareketle yorumlamasıdır. Harflerin mahreç ve sıfatlarına göre yorumlaması Bikâî'nin tefsirinde hurûf-ı mukattaayı çok farklı olarak ele alması yönüyle üzerinde durulması gereken bir özelliğidir. Bu hususta Meryem sûresinin başındaki كهيعص harfleri örnek olması için geniş olarak ele alınacaktır. Diğer sûre başlarındaki mahreç ve sıfatlarına göre yorumladıklarına ise kısaca değinilecektir.

⁵⁴⁰ Bikâî, *Nazmü 'd-dürer*, 5/405; 5/460.

⁵⁴¹ Bikâî, *Nazmü 'd-dürer*, 4/4.

Bikâî, Meryem sûresinin başında bulunan كهيعص harflerinin ilk önce mahreçlerini, ardından sıfatlarını açıklamaktadır. “ك” harfinin mahreci, dil kökü ile onun karşısında bulunan üst damaktan çıktığını ifade etmektedir. Açıklamasına devam ederek bu harfin sıfatlarının hems, şiddet, infitâh ve istifâle olduğunu belirtmektedir. “ه” harfinin mahreci ise boğazın kökünden, hemzenin biraz üstünden dile doğru olan kısımdan çıktığını, sıfatlarının hems, rihvet, infitâh, istifâle ve hafâ olduğuna değinmektedir.⁵⁴² Yine “yâ” harfinin mahreci, dilin ortası üst damağın orta

⁵⁴² Bikâî, harflerin mahreç ve sıfatları hakkında tefsiri açıklamalar yaparken harflerin sıfatları hakkında açıklama yapmamaktadır. Harflerin sıfatları kısaca şöyledir:

1. Hems harfleri on harften (ه، ك، ف، ص، ش، س، ح، خ، ت) oluşmaktadır. İlgili harf okunurken harfin zayıflığından mahrecin tam kapanmayıp nefesin akarak okunmasıdır. Mahreçteki zayıflık sebebiyle bu sığta “hems” (gizli ve hafif ses, fısıltı) denmiştir. Kısaca Kur’ân okurken nefesin akması demektir. bk. Ebû Amr Osman b. Sa’îd el-Ümevî ed-Dânî, *et-Tahdîd fî l-itkân ve t-tecvîd* (Ummân: Dârü Ammâr, 2000), 105; Ebü’l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed İbnü’l-Cezerî, *et-Temhîd fî ilmi’t-tecvîd* (Riyâd: Mektebetü’l-Me’ârif, 1985), 86; Abdurrahman Çetin, *Kur’ân Okuma Esasları* (Bursa: Emin Yayınları, t.y.), 115; İsmail Karaçam, *Kur’ân-ı Kerim’in Faziletleri ve Okunma Kaideleri* (İstanbul: MÜ. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016), 201.
2. Cehr harfleri hems harflerinin dışında kalan on dokuz harftir. Harfin telaffuz edilirken nefesin akıcılığının hapsedilmesidir. Çünkü harfin dayanağı kuvvetli olduğu için nefes mecburen kesilmektedir. Kısaca nefesin tamamının veya çoğunun hapsolması demektir. Dânî, *et-Tahdîd*, 105; İbnü’l-Cezerî, *et-Temhîd*, 86; Çetin, *Kur’ân Okuma Esasları*, 115; Karaçam, *Kur’ân-ı Kerim’in Faziletleri ve Okunma Kaideleri*, 202.
3. Şiddet, harfleri sekiz harften (ك، ط، ق، ت، ج، د، ذ، ز، س، ش، ص، ض، ظ، غ، ف، و، ه) ibarettir. Bu sekiz harften her biri sükün ile okunurken mahreç şiddetle kapanır, ses ve nefes akmaz. Bu kapalılık, harfte ayrıca mevcut olan hems veya kalkale sıfatı gereği süratle açılır. Şiddet harflerinin beşi (ق، ط، د، ج، ب) kalkale harfidir. Kısaca nefesin hapsolup akmaması demektir. Dânî, *et-Tahdîd*, 105; İbnü’l-Cezerî, *et-Temhîd*, 87; Çetin, *Kur’ân Okuma Esasları*, 116; Karaçam, *Kur’ân-ı Kerim’in Faziletleri ve Okunma Kaideleri*, 202.
4. Rihvet harfleri, şiddet harflerinin zıddı olan harflerdir (و، ف، غ، خ، ز، س، ش، ص، ض، ظ، غ، ف، و، ه). Bu sıfatı taşıyan harfler sükün ile telaffuz edilirken mahreçten ses ve nefesin beraberce akmasıdır. Rihve (gevşeklik, yumuşaklık), mahreçten akan ses veya nefesin duyulması halidir. Kısaca sesin akmasıdır. Dânî, *et-Tahdîd*, 106; İbnü’l-Cezerî, *et-Temhîd*, 88; Çetin, *Kur’ân Okuma Esasları*, 117; Karaçam, *Kur’ân-ı Kerim’in Faziletleri ve Okunma Kaideleri*, 203.
5. İsti’lâ harfleri alfabenin en kalın harfleri olan ق، ط، ظ، غ، خ harfleridir. Bu harfler telaffuz edilirken dilin kökü ile birlikte üst damağa yükselmesidir. Bu yedi harfe kalın okunmaları sebebiyle “hurûf-ı mufahhame” de denir. Kısaca dilin üst damağa yükselmesidir. Dânî, *et-Tahdîd*, 106; İbnü’l-Cezerî, *et-Temhîd*, 90; Çetin, *Kur’ân Okuma Esasları*, 118; Karaçam, *Kur’ân-ı Kerim’in Faziletleri ve Okunma Kaideleri*, 206.
6. İstifâle: İsti’lâ sıfatının zıddı olan istifâl (alçalma), dilin damağa yükselmeyip aşağıda kalması halidir. İstifâle harfleri, isti’lâ harfleri dışında kalan harflerdir. Bu harfler kalın olmadıkları için okunurken ince (terkîk ile, “a-e” arası bir sesle) okunurlar. Kısaca dilin aşağıda kalmasıdır. Dânî, *et-Tahdîd*, 106; Çetin, *Kur’ân Okuma Esasları*, 118; Karaçam, *Kur’ân-ı Kerim’in Faziletleri ve Okunma Kaideleri*, 207.
7. İtbâk: İtbâk (yapışma, uyuşma), dil kökünün ve ortasının, yukarı damağa yükselmesiyle birlikte, damağın dil ortası üzerine intibâk etmesidir. İtbâk sıfatı, isti’lâ sıfatından daha mübalağalıdır.

bölgesinden çıktığını, sıfatlarının cehr, rihvet, infitâh ve istifâle olduğunu, istifâle sıfatının ise “yâ” harfinin en öne çıkan sıfatı olduğunu vurgulamaktadır. Açıklamalarına devam ederek “ayn” harfinin mahrecinin boğazın ortasından çıktığını, sıfatlarının cehr, şiddet ve rihvet arası, infitâh ve istifâle; “sâd” harfinin mahreci dil ucunun ön alt dişlerin kökünden çıkıp, sıfatlarının hems, rihvet, itbâk, isti‘lâ ve safir olduğunu söyleyerek harflerin mahreçlerini, ardından sıfatlarını belirterek açıklamalarını tamamlamaktadır.⁵⁴³ Bikâî, hurûf-ı mukataanın mahreç ve sıfatlarını yorumlarken sürekli “şu harfin işaret ettiği gibi” tabirini çokça kullanmaktadır.

Bikâî, peygamberlerin ümmetlerini davete başladıklarında karşı tarafın sürekli güçlü, kendilerinin ise zayıf olduğuna değinmekte ve buna sûrenin başlangıcında bulunan “ك” harfinin işaret ettiğini belirtmektedir. Aynı durumun Hz. Peygamber’in tebliğe başladığında da gözlemlendiğini belirtmektedir. Yine müellif “ه” harfinin de işaret ettiği gibi mücadelenin başında istifâle/alçalma hali ortaya çıkınca, mü’minlerin zayıf hallerinden dolayı davet işini gizli tutmalarına rağmen müşriklerin baskısının artmaya başladığını söylemektedir. Bu harfin imâle ile okunması buna işaret ettiğini vurgulamaktadır. Hz. Peygamber, onların ilâhlarını reddedip, babalarının dalalette olduğunu söyleyince müşriklerin onun karşısına tek vücut olarak dikildiklerini, bu sebeple “ه” harfinin infitâh/açılmak sıfatının da işaret ettiği gibi sahabenin birçoğunun Habeşistan’a hicret ettiğini belirtmektedir. Zira “ه”

İtbâk harfleri ط، ظ، ض، ص harfleridir. Kısaca dilin üst damağa yapışmasıdır. Dâni, *et-Tahdîd*, 106; İbnü’l-Cezerî, *et-Temhîd*, 90; Çetin, *Kur’ân Okuma Esasları*, 118; Karaçam, *Kur’ân-ı Kerim’in Faziletleri ve Okunma Kaideleri*, 208.

8. İnfitâh (açılma) itbâkın zıddıdır. Kendilerinde infitâh sıfatı bulunan harfler telaffuz edilirken, dil ile yukarı damak arasının ayrılmasına denir. İtbâk harflerinin dışındaki yirmi dört harf bu gruba girer. Kısaca dilin damaktan ayrılmasıdır. İbnü’l-Cezerî, *et-Temhîd*, 90; Çetin, *Kur’ân Okuma Esasları*, 119; Karaçam, *Kur’ân-ı Kerim’in Faziletleri ve Okunma Kaideleri*, 208.

9. Safir ص، س، ز harflerinde rihve sıfatının yaygın olması sebebiyle bu harfler mahreçten çıkarken ıslığa benzer bir sesin duyulması halidir. Kısaca harfi okurken ıslık sesine benzer bir sesin çıkmasıdır. Dâni, *et-Tahdîd*, 107; İbnü’l-Cezerî, *et-Temhîd*, 91; Çetin, *Kur’ân Okuma Esasları*, 121; Karaçam, *Kur’ân-ı Kerim’in Faziletleri ve Okunma Kaideleri*, 210.

10. Hafâ, lügatte gizlenmek anlamındadır. Istilahta ise, hafâ harflerini (bu harfler med harfleri ا، و، ی ile ه harfidir.) okurken kendisinden önceki harfe katıldığı zaman, harfin sesinin gizli okunmasına denir. Kısaca harfin sesinin gizli olmasıdır. *Hafâ sıfatının tanımı için bkz.* İbnü’l-Cezerî, *et-Temhîd*, 93; Karaçam, *Kur’ân-ı Kerim’in Faziletleri ve Okunma Kaideleri*, 219.

⁵⁴³ Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 4/514.

harfinin kıraatinin fetha ile yapılması buna işaret etmektedir. “Yâ” harfinin işaret ettiği gibi Kureyş, bu hicretten tedirgin olsa da mü’minlerin rihvet (akıcılık, süreklilik) sıfatının ortaya çıkıp, istifâle durumunun belirgin hale geldiğini vurgulamaktadır. Harfin imale ile okunmasından da anlaşıldığı gibi bu dönemde mü’minlerin daha gâlip, kâfirlerin ise manen daha zelîl olduğuna vurgu yapmaktadır.⁵⁴⁴

Müellif, Hz. Hatice ve Ebû Tâlib’in vefatlarına değinmekte, ardından Hz. Peygamber’in Tâif’e bir umut olarak gitmesini ve orada umduğunu bulamadan dönmesini anlatmaktadır. Bu anlattıklarının zaaf hali olsa da bir zaman sonra mü’minlerin güçlendiğini buna da “‘ayn” harfinin şiddet ve rihvet arasındaki sıfatına denk geldiğini belirtmektedir. Rıdvân biatının gerçekleştirilmesi ile infitâhın/açılma-genişleme ortaya çıktığını ve yükselmenin bu dönemde daha belirgin hale geldiğini vurgulamaktadır. Ona göre işin sonuna doğru biraz zayıflık oluşup gevşeme meydana geldiyse de (Huneyn ve Tâif Gazvelerinde olduğu gibi) ardından Müslümanların güçlendiğini, itbâk sıfatının gösterdiği gibi yükselme ve yayılmanın (isti’lâ) ileri seviyede gerçekleştiğini, safir sıfatının işaret ettiği gibi tüm ufukları doldurduğunu beyan etmektedir. Bikâî, Allah dostlarının hallerinin hem bu sûrede ve hem de diğer sûrelerde aynen böyle cereyan ettiğini ifade etmektedir.⁵⁴⁵

Bikâî, boğaz harflerinin sıfatlarıyla şeriat sahibi peygamberlerin sıfatları arasında bir bağlantı olduğunu iddia etmektedir. Ona göre Hz. Mûsa, “ق”⁵⁴⁶ harfi ile bağlantılı olduğunu, dilin kökünden çıkan bu harfin sıfatıyla onun hayatının akışının keşiştiğini, örneğin bu harfin sıfatlarından olan cehr, şiddet, infitâh, isti’lâ, kalkale sıfatlarıyla Hz. Mûsa’nın hayatının paralellik arz ettiğini belirtmektedir. Mesela, onun yüzünden İsrailoğulları’nın çocuklarının katledilmesi, onun da bu katl senesinde doğması, Kıbtî’nin ölümüne sebep olduğu için hicret etmesi ve Rabb’e doğru yönelip ona yaklaşması gibi durumların bu harflerin sıfatlarıyla benzeştiğini

⁵⁴⁴ Bikâî, *Nazmü’l-d-dürer*, 4/515.

⁵⁴⁵ Bikâî, *Nazmü’l-d-dürer*, 4/514-517.

⁵⁴⁶ Müellif burada كيهيحص harfleriden olmadığı halde ق harfinin sıfatıyla bağlantı kurmaktadır. Baskı hatası olabilir diye diğer tahkikli baskısı ile de karşılaştırdık orada da ق harfi olarak ifade edilmektedir. bk. Burhânüddîn Ebû’l-Hasan İbrahim b. Ömer el-Bikâî, *Nazmü’l-d-dürer fî tenâsubi’l âyâtî ve’l-süver* (Kahire: Dâru’l-Kütübi’l-İslâmiyye, t.y.), 12/157.

ifade etmektedir.⁵⁴⁷ Müfessir, Hz. Mûsa'nın “ق” harfiyle olan bağlantısı gibi Hz. Dâvûd'un “hemze” ile bağlantısını da izah etmektedir. Bu harfin sıfat ve mahreçlerine değindikten sonra Hz. Dâvûd'un peygamberlik ile devlet yönetimini birleştirmesini istifâle (alçalma, yani peygamberlik makamından dünyevî olan hükümdarlığa inmek) sıfatı ile bağlantı kurmaktadır.⁵⁴⁸

Bikâî, harflerin sıfatlarının peygamberlerin hayatlarındaki yansımalarına Hz. Îsâ'yı da katmakta ve Hz. Îsâ'nın da “ك” harfinin sıfatı ile bağlantılı olduğunu söylemektedir. O, şariat sahibi peygamber olup, aynı zamanda “ه” ve “ص” harflerinin sıfatları ile de onun sîreti bağlantılıdır. Hz. Îsâ'nın da peygamberlik görevini yerine getirirken bu harfin mahreci olan itbâk sıfatı gibi görevini tatbik ettiğine, isti'lâ sıfatı gibi yükseldiğine, safir sıfatı gibi risaletinin yayıldığına ve genişlediğine işaret etmektedir. Müfessire göre Hz. Peygamber'de olduğu gibi Hz. Îsâ'nın tebliğe başladığı ilk dönemlerde onun ve ona tabi olanlarının zayıf olduklarını, “ك” harfinin mahrecinden yola çıkarak şiddet gördüklerini, “ه” harfinin sıfatı gibi gizlendiklerini, istifâle sıfatının da işaret ettiği gibi yükselmenin gerçekleşip tekrar aşağı inmenin meydana geleceğini belirtmektedir. İnfitâh/açılma ve rihvet/sesin akmaya devam etmesi sıfatlarından hareketle -bu sıfatların zayıflığına rağmen harfin çıkarken akmaya devam etmesi gibi- onun yeryüzüne inmesinden önce mü'minlerin Deccâl'in belalarına maruz kalacaklarını söylemektedir. Ye'cûc ve Me'cûc'ün yükselişi ve yeryüzüne dağılıp fesat çıkarmalarının da onun döneminde olacağını hatırlatmakta ve bu fitne zamanında Allah'ın seçkin kullarını Hz. Îsâ'nın Tûr'a götüreceğini, “ayn” harfinin de delalet ettiği gibi onları Ye'cûc Me'cûc muhasara etse de o seçkin kullara düşmanın zarar veremeyeceğini belirtmektedir. Beyniyye ve isti'lâ sıfatlarının işaret ettiği gibi tüm uğraşılara rağmen başaramayacakları ve güzel akıbetin inananların olacağını ve en sonunda infitâh sıfatının da işaret ettiği gibi artık son fethin gerçekleşeceğini, bu fetihten sonra daha fetih olmayacağını vurgulamaktadır. “Sâd” harfinin mahreci ve hems ve rihvet sıfatlarında olduğu gibi gücün fazlasıyla mü'minlerin elinde olacağını, karşı

⁵⁴⁷ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 4/516.

⁵⁴⁸ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 4/516.

konulamayacak bir kuvvet ile taçlanacaklarını, nihâyetinde “sâd” harfinin itbâk ve isti‘lâ sıfatlarının işaret ettiği gibi, dinin bütün insanlara yayılıp, safir sıfatının da işaret ettiği gibi bu yayılmanın sûra üfleninceye kadar süreceğini ifade etmektedir. Bikâî, son olarak artık sûr ile bütün mevcudatın helak olacağını, ardından kabirden dirilmenin gerçekleşip kalplerde olanların ortaya çıkarılmasının vâki olacağını söylemektedir.⁵⁴⁹

Yukarıda Bikâî’nin yaptığı açıklamalarda, Meryem sûresinin başındaki beş harften oluşan كهيعص harfleri için ilk olarak harflerin mahreçleri, ardından sıfatları hakkında bilgi verilmektedir. Beş harfin tekrarlı olarak yirmi üç sıfatı bulunmakla birlikte, bu sıfatlar tekrarsız olarak: Hems, şiddet, infitâh, istifâle, rihvet, hafâ, cehr, beyniyye, itbâk, isti‘lâ ve safir şeklinde on bir sıfatı haizdir. Söz konusu sıfatlar ise gizlilik, hapsolup hemen ortaya çıkamamak, yavaş yavaş harekete geçmek ama yükselmek, yayılmaya devam etmek ama gizliliğin de devam etmesi, durağanlık ardından genişleme, yükselmek ve zirveye çıkmak ve son olarak yayılmak ve her tarafı kuşatmak şeklinde anlamlara işaret etmektedir. Bu harflerin Hz. Peygamber ve diğer üç peygamberin hayatlarına yansımaları da Bikâî aynı tarz üzere yapmakta, söz konusu bu harflerle peygamberlerin sîretlerini özdeşleştirmektedir.

Bikâî, hurûf-ı mukataayı oluşturan harflerin mahreç ve sıfatlarından hareketle geçmişte yaşanmış olaylara yönelik çıkarsamada bulunduğu diğer örnekler de vardır. Kısaca diğer sûrelerde Bikâî şöyle hareket etmektedir: Tâha sûresinde Hz. Peygamber’in hayatıyla bağlantı kurarken; Yâsîn sûresinde kalp üzerinde yoğunlaşmaktadır. Sâd sûresinde sıdk/doğruluk üzerinde durmakta; Şuarâ sûresinde de aynen Meryem sûresinde olduğu gibi Hz. Peygamber’in hayatıyla bağlantı kurmaktadır. Kâf sûresinde kudret-i ilâhî ve Kafdağı ön plana çıkarken, Kalem sûresinde Nûn harfinden hareketle ilim üzerinde yoğunlaşmaktadır.⁵⁵⁰

Yukarıda orijinal olduğu için verdiğimiz uzunca örnekte ve diğerlerinde müfessir, harflerin mahreçlerinden ve sıfatlarından hareketle tarihte meydana gelmiş hadiseleri bu harflerle ilişkilendirmekte ve bunlardan farklı anlamlar çıkarmaktadır. Ancak Müellif, bu harflerden geleceğe yönelik bir tahminde bulunmamakta, sadece

⁵⁴⁹ Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 4/514-517.

⁵⁵⁰ Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 6/242; 6/356; 6/595; 7/244; 8/91.

bu harflerle geçmişte yaşanmış, olmuş bitmiş hadiselerle bir bağ kurmaktadır. Bu yönüyle Bikâî'nin yaptığı faaliyet diğer şahısların yaptığı gelecekte haber veren çalışmalardan farklı olduğu dikkate alınmalıdır.

- c) Âyetlerdeki hurûf-ı mukataa dışındaki kelimelerin mahreç ve sıfatlarından, harf sayılarından hareketle yorumlamaktadır.

Bikâî, her ne kadar hurûf-ı mukattaadan sayılmasa da farklı kelimelerde aynı yöntemle farklı çıkarsamalarda bulunmaktadır. Örneğin istiazenin (اَعُوْذُ بِاللّٰهِ مِنْ (الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ) “hemze” ile başlanması yaratmaya başlamaya, “mîm” ile bitmesi me‘âda (âhiret/cennet-cehennem) işaret ettiğini söylemektedir. Yine bismelenin şefevî harflerle başlamasından dolayı me‘âda işaret ettiğini belirtmektedir. Bismelenin ilk kelimesinin son harfî (بسم) ve son kelimenin son harfî (الرحيم) “mîm” harfî ile bitmesi, -çoğu kullar bundan gafıl olsalar da- en sonunda Allah’a dönüleceğine işaret etmektedir diye görüş beyân etmektedir. Bikâî, bu tefsir yapma becerisini hocası Harâllî’den aldığını birçok defa tekrar etmektedir.⁵⁵¹ Yine hocasından nakille Fâtiha sûresi on dokuz hatla yazılan, on sekiz lafızla söylenen harften oluşmaktadır. Bu harfler Cehennemin on dokuz bekçisinden kurtarılmasına işaret etmektedir. Beş vakit namazın farzları ve bir rekâtlık vitirle⁵⁵² on sekiz sayısına ulaşılmakta ve bu besmele ile rahmet celb edilmektedir diye sözünü tamamlamaktadır.⁵⁵³

Bikâî, farklı tespitlerine ve bakış açısına Fetih sûresi son âyeti de eklemektedir. Ona göre Arap alfabesindeki tüm harfler bu âyette yer almaktadır. Bu âyetin tüm harfleri içermesi, işin tamama ermesine işaret ettiğini söylemektedir. Çok enteresan bir tespit ise âyetin başındaki “مُحَمَّدٌ” kelimesinin sonundaki damme, ref‘ alameti olup ref‘ halinde olması, yükselmeyi ifade ettiğini belirterek, hamd edilecek işlerde muvaffak olacağına; âyetin sonunda “عَظِيمًا” ile bitmesi de nasb halinde fetha olması fethin ve yayılmanın tamamlanacağına işaret ettiğini ifade etmektedir.⁵⁵⁴

⁵⁵¹ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 1/13.

⁵⁵² Bikâî, Şafiî mezhebine mensuptur.

⁵⁵³ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 1/14.

⁵⁵⁴ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 7/219.

Bikâî'nin bu yorumları Râzî ve Ebû Hayyân tefsirlerinde geçmemektedir.⁵⁵⁵ Bu tür tahminler için âyetten ve hadisten delil olmadığı için bunlar müellifin kendi görüşüdür ve bu görüşü sadece kendisini bağlar diyebiliriz.

Bikâî, Kadir sûresinde “kadir gecesinin” bin aydan daha hayırlı olduğunu belirten âyetin tefsirini yaparken, bin ayın seksen üç seneye tekabül ettiğini, bu seksen üç sene de Emevilerin saltanat süresine denk geldiğini belirtmektedir. Ancak bu görüşü aktarırken “قالوا” ifadesini kullanarak lehte/aleyhte herhangi bir yorumda bulunmamaktadır.⁵⁵⁶ Yine bu sûrenin otuz kelimeden oluşmasıyla da hilafetin otuz sene sürmesiyle bağdaştırmakta ve bu süre zarfında kadir gecesindeki huzur ve sükûnet benzeri bir hayatın yaşandığını beyân etmektedir. Âyetin sonundaki الفجر kelimesinde “elif” Hz. Ebû Bekir, “lâm” Hz. Ömer, “fe” Hz. Osman, “cîm” Hz. Ali ve “ra” harfi Hz. Hasan’a delalet ettiğini söylemektedir. Bu harflerin özellikleriyle ilgili halifelerin karakterlerini de birleştirmektedir. Örneğin “cîm” harfiyle Hz. Ali’nin ümmeti cem‘ etmesini çağrıştırarak, tefrikaya son verdiğini belirtmektedir.⁵⁵⁷

Bikâî, yaptığı açıklamalarda görüldüğü gibi hurûf-ı mukattaayı tefsirinde farklı bakış açılarıyla ele almaktadır. Hocası Harâllî’den doğrudan alıntı yaptığını ifade eden Bikâî, özellikle harflerin kimlere ve nelere işaret ettiği hususunda şahsına mahsus bir metot izlemektedir. Sûrelerin başında bulunan hurûf-ı mukattaa hakkında çıkarsamalar yaptığı gibi, bazen de bazı kelimelerden aynı yöntemle çeşitli te’vilî açıklamalarda bulunmaktadır. Harflerin mahreçleri ve sıfatlarından hareketle geçmişte yaşanmış olayları bu sıfatlara göre kompoze etmesi farklı bir bakış açısıdır. “Sîn” harfindeki safir sıfatının sesin yayılmasıyla İslâm’ın yeryüzüne yayılmasını bağdaştırması çok farklı bir tutumdur. Yine Bikâî, Kur’ân-ı Kerîm’de geçen bazı kelimeleri oluşturan harflerin nelere işaret ettiğine dair verdiği örnekler de mahreç ve sıfatlarda olduğu gibi kendisinin farklı bir bakış açısıyla ele aldığı özel durumlardır denebilir. Sonuç olarak Bikâî, hurûf-ı mukattaa hususunda diğer müfessirlerden farklı bir tutum sergilemekte, kendine mahsus çıkarsamalarda bulunmaktadır.

⁵⁵⁵ Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 28/90; Ebû Hayyân, *el-Bahrü’l-muhît*, 9/53.

⁵⁵⁶ Bikâî, *Nazmü’d-dürer*, 8/491.

⁵⁵⁷ Bikâî, *Nazmü’d-dürer*, 8/493-494.

1.2.5. Emsâlü'l-Kur'ân

1.2.5.1. Kur'ân'ın Mesel Yönü

Kur'ân-ı Kerîm'de sözün daha tesirli olması ve muhataplarının azami derecede istifade etmesi için farklı yöntemler kullanılmıştır. Bu yöntemler ve kullanım tarzlarından birisi de emsâlü'l-Kur'ân olup kısaca şöyle tanımlanmaktadır: “Kur'ân âyetlerindeki mâna ve maksadın insan ruhunda iz bırakacak ve hayranlık uyandıracak bir sûrette kısa ve özlü olarak ifade edilmesidir.”⁵⁵⁸

Günlük hayatta karşımızdaki kişiye bir meseleyi izah etmek için yakın çevreden misal getirerek anlatım tarzı, çokça müracaat edilen uygulamalardandır. Arapların cahiliye döneminde edebi sanatlarda zirvede oldukları dönemde nâzil olan Kur'ân-ı Kerîm, bu tür misaller vererek zengin bir anlatım tarzına sahip olmuştur. Beyhakî'nin Ebû Hureyre'den naklettiği bir hadîs-i şerifte, “Kur'ân beş vecih üzere inmiştir. Helâl, haram, muhkem, müteşâbih ve mesellerdir... Sizler bu emsâllerden de ibret alın”⁵⁵⁹ buyurulması da konunun önemini belirtmektedir. Kur'ân'da verilen misallerden hareketle İmam Şâfiî, “Müçtehidin bilmesi zorunlu olan ilimlerden biri de emsâlü'l-Kur'ân'dır”⁵⁶⁰ diyerek konunun önemine dikkatleri çekmiştir.⁵⁶¹

Esas itibarıyla mesel, bir şeyin bir veya birkaç yönden başka bir şeye benzetilmesi demektir. Örneğin bunca delile rağmen hâlâ inanmayan kâfirlerin kör, sağır ve dilsiz; dünya hayatının geçiciliği ilkbahar mevsiminde açan çiçeklerin sonbaharda solmasına benzetilmesi gibi birçok emsâl, Kur'ân'ın çokça başvurduğu ve de mükemmel olarak kullandığı bir yöntemdir.⁵⁶²

Kur'ân'da verilen örneklerle, darb-ı mesel de denmektedir. Bizzat Kur'ân, kendi verdiği örneklerle bu kavramı kullanmış ve akledilmesi, düşünülmesi gerektiğini öğütlenmiştir. Mesela, “Eğer biz, bu Kur'ân'ı bir dağa indirseydik,

⁵⁵⁸ Ebû Şâme, *el-Mürşidü'l-vecîz*, 107, 137; Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/116 vd.; Süyûtî, *el-İtkân*, 4/38-45; Kattân, *Mebâhis*, 275; Veli Ulutürk, “Kur'ân-ı Kerim'de Meseller (Emsâlü'l-Kur'ân)”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (1993), 76.

⁵⁵⁹ Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/116; Süyûtî, *el-İtkân*, 4/38; İbn Hacer Askalânî, *Tahrîcu mişkâtî'l-mesâbih* isimli eserde 1/138 bu hadisin hasen olduğunu ifade etmiştir. bk. Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1423/2003), 2239.

⁵⁶⁰ Süyûtî, *el-İtkân*, 4/38.

⁵⁶¹ Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/117 vd.; Süyûtî, *el-İtkân*, 4/38.

⁵⁶² Koç vd., *Tefsir El Kitabı*, 370;

*elbette sen onu Allah korkusundan başını eğerek parça parça olmuş görürdün. İşte misaller! Biz onları insanlara düşünsünler diye veriyoruz.”*⁵⁶³ Düşünmelerini sağlamak için bu örneğin verildiği hatırlatılmaktadır.

Kur’ân-ı Kerîm’de verilen misallerde (emsâlü’l-Kur’ân) birçok amaç hedeflenmektedir: Öğretmek⁵⁶⁴ maksadıyla misal verildiği gibi ikna etmek,⁵⁶⁵ teşvik etmek veya sakındırmak⁵⁶⁶ için de misal verilmektedir. Yapılan davranışın övüldüğü gibi yerildiği⁵⁶⁷ de vakidir. İnsanların tefekkür edebilmeleri,⁵⁶⁸ anlatılması edep ve hayâ⁵⁶⁹ gerektiren bir meselede de bu tarz bir metot uygulanmaktadır.⁵⁷⁰ Böylelikle bu emsâllerden bazı hakikatlerin anlaşılması, gerekli öğütlerin alınması, bazı günahlardan ve küfürden sakınılması, geçmişten ibret ve ders alınması, ahlâkî neticeler çıkarılması mümkün olabilmektedir.⁵⁷¹

Âyetlerde verilen meselleri: Basit veya mürekkep meseller; duyu organlarıyla veya akılla idrak edilebilecek meseller; gerçek olaylara veya hayale dayanan meseller ve açık veya gizli olan meseller şeklinde farklı gruplara ayırmak mümkündür.⁵⁷² Bu konu işlenirken mesellerin taksimini kolay ve açık olan meseller ile anlaşılması zor ve remizli olan meseller şeklindeki taksimatı esas alarak örneklendirme yoluna gidilecektir. Kısaca kör olanın⁵⁷³ cahile, görenin âlime benzetilmesi duyu organlarıyla veya akılla idrak edilebilecek mesellere; iyi topraktan

⁵⁶³ el-Haşr 59/21.

⁵⁶⁴ Örnekler için bk. el-A‘râf 7/175-176; Hûd 11/24; er-Ra‘d 13/12; el-Vâkıa 56/22...

⁵⁶⁵ Örnekler için bk. en-Nahl 16/73; el-Enbiyâ 21/104; Yâsîn 36/77-82...

⁵⁶⁶ Örnekler için bk. İbrâhîm 14/24-26; en-Nahl 16/9...

⁵⁶⁷ Örnekler için bk. Cuma 62/5; İbrâhîm 14/24-25...

⁵⁶⁸ Örnekler için bk. el-Haşr 59/21; ez-Zümer 39/27.

⁵⁶⁹ Örnekler için bk. el-Bakara 2/17-20; el-En‘âm 6/39; el-A‘râf 7/40.

⁵⁷⁰ Bedrettin Çetiner, “Mesel”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2004) 29/300.

⁵⁷¹ Koç vd., *Tefsir El Kitabı*, 370; Mesellerin faydaları için bk. Şeyh Sabır Hasan, “Emsâlü’l-Kur’ân”, 267.

⁵⁷² Diğer örnekler için bk. Süyûtî, *el-İtkân*, 4/40 vd.; Kattân, *Mebâhis*, 278 vd.; Koç vd., *Tefsir El Kitabı*, 371; Polat vd., *Tefsir Tarihi ve Usûlü*, 176-177; Ahmet Bulut, “Emsâlü’l-Kur’ân”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/3 (1991), 5 vd.

⁵⁷³ Örnek için bk. er-Ra‘d 13/16; el-Fâtır 35/19.

iyi mahsulün çıkması⁵⁷⁴ iyi mü'minden iyi amellerin çıkması şeklinde yorumlanması da anlaşılması zor ve remizli olan meseller kısmına örnek verilebilir.⁵⁷⁵

Atasözü olarak adlandırılan kısa ve veciz sözler de emsâlü'l-Kur'ân ilmine dâhil edilmektedir. Birçok atasözüne Kur'ân kaynaklık etmiş ve yaygın bir kullanım alanı bulabilmiştir. Örneğin, “yılan ancak yılan doğurur” sözü ile Nûh sûresinin 27. âyetinde geçen “*onlar fâcir ve kâfirden başkasını doğurmazlar*” sözü arasında doğrudan bir ilişki kurulmuştur.⁵⁷⁶

Bikâî, Bakara sûresi 171. âyetin tefsirini yaparken mesel kavramını Harâllî'den alıntı yaparak açıklamaktadır. Meselin tanımını şöyle yapmaktadır: “Mesel, gözlerle görülebilen eşyanın hakikatlerini idrak ederken, batınî mânalardan elde edilen şeydir.” Bu hissedilen mânalardan ortaya çıkan aklî mânalar bazen görünenden daha gizli mânalar içerebileceğini bir örnekle açıklamaktadır. Müellif yukarıda sözü edilen Bakara sûresi 171. âyette⁵⁷⁷ kâfirlerin çobanın kırdaki bayırda otlatıldığı davarlara benzetildiğini söylemektedir. Bağırان kişinin uzakta olana sesini ulaştırmaya çalıştığını, bu bağlamda bağırان (yani dine davet eden peygamber) ve onu duymamak için uzaklarda duran kâfirlerle arasında mesafenin olduğunu, çoban onlara bağırسا ve onların işitme özelliği olsa da yine de çobanın ne dediğini anlamamazlığa vurduklarını söylemektedir. Aslında onların kör, sağır ve dilsiz gibi olduklarını, işittiklerini ama işitmenin onlara bir katkısının olmadığını anlatmaktadır. Çoban onlara bir taş veya sopayla vurursa ancak onların yerlerinden kıpırdayacaklarını söylemektedir. Bikâî, burada iki mesel arasında bir benzerlik olduğunu, ancak verilen misallerde hakiki değil mecazi bir benzetme olduğu için bu misallerden ne anlatıldığını anlamak için biraz kafa yormak gerektiğini hatırlatmaktadır.⁵⁷⁸

⁵⁷⁴ Örnek için bk. el-A'râf 7/58.

⁵⁷⁵ Örnekler için bk. Süyûtî, *el-İtkân*, 4/40; Kattân, *Mebâhis*, 277; Ulutürk, “Kur'ân-ı Kerim'de Meseller (Emsâlü'l-Kur'ân)”, 92 vd.; Çetiner, “Mesel”, 29/299.

⁵⁷⁶ Diğer örnekler için bk. Süyûtî, *el-İtkân*, 4/40 vd.; Kattân, *Mebâhis*, 278 vd.; Polat vd., *Tefsir Tarihi ve Usûlü*, 176; Bulut, “Emsâlü'l-Kur'ân”, 5 vd.

⁵⁷⁷ el-Bakara 2/171.

⁵⁷⁸ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 1/246. Cemâlüddîn el-Kâsımî, Bikâî'nin açıklamalarını aynen tefsirinde nakletmektedir. bk. Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Kâsım ed-Dımaşkî, *Mehâsinü't-te'vîl*, thk. Muhammed Bâsil Uyûn'u-Sûd. (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 1/471.

Bikâî, mesel kavramını çok önemsemekte ve Hz. Peygamber’e özel olarak verilmiş bir harf/başlık olarak görmektedir. Müellif, “yedi harf” diye ifade edilen haram, helâl, muhkem, müteşâbih, emir, yasak ve mesel başlıklarından biri olan mesel kavramı hakkında farklı bir bakış sergilemektedir. Yedi harf konusunda yedinci harf olarak nitelendirdiği mesel harfinin en üstün harf olduğunu söylemektedir. Mesel, yaratılmışların en üstünü olan ve kendisine en mükemmel kitap verilen Hz. Peygamber’e mahsus bir durum olduğunu belirtmektedir. Ayrıca bu yedinci harf ile -ki buna hamd harfi de denmektedir- gayptan gizli kalmış konuların zahirde görülen misallerle bilinir hale geldiğini ifade etmektedir. Bikâî, “وَلَهُ الْمَثَلُ” “Göklerde ve yerde en yüce ve eşsiz sıfatlar O’nundur. O, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir.” gibi âyetlerle⁵⁷⁹ Cenâb-ı Hakk’ın en yüce meseli verdiğini belirtmektedir. Hz. Peygamber, hamdı tam olarak ihata ettiği için ona “وَلَهُ الْحَمْدُ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ” “Göklerde ve yerde hamd O’na mahsustur. Gündüzün sonunda ve öğle vaktine girdiğinizde Allah’ı tespih edin.” âyetinin⁵⁸⁰ vahyedildiğini, onun ahlâkı Kur’ân olduğu için de “وَلَقَدْ آتَيْنَاكَ سَبْعًا مِنْ” “Andolsun, biz sana tekrarlanan yedi âyeti ve büyük Kur’an’ı verdik.” âyetinin⁵⁸¹ mesel olarak vahyedildiğini ifade etmektedir. İnsanın kendi zatının da mesel olarak verilmeye layık olduğunu göstermek için “ضَرَبَ لَكُمْ مَثَلًا مِنْ” “Allah, size kendinizden şöyle bir örnek getirdi.” âyetini⁵⁸² mesel olarak verirken, aynı zamanda küçük varlıkları da ibret alanlar için “إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ” “Allah, bir sivrisineği, ondan daha da ötesi bir varlığı örnek olarak vermekten çekinmez” veya “مَثَلُ الَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ أَوْلِيَاءَ كَمَثَلِ الْعَنْكَبُوتِ” “Allah’tan başkalarını dost edinenlerin durumu, kendine bir ev edinen örümceğin durumu gibidir” âyetlerini⁵⁸³ mesel olarak vermektedir. Sonuç olarak,

⁵⁷⁹ er-Rûm 30/27; Mü’min 40/7.

⁵⁸⁰ er-Rûm 40/18.

⁵⁸¹ el-Hicr 15/87.

⁵⁸² er-Rûm 30/28.

⁵⁸³ el-Bakara 2/26; el-Ankebût 29/41.

yüce Allah'ın verdiği mesellerdeki asıl hedef “فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا فَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ”⁵⁸⁴ “*İman edenler onun, Rablerinden (gelen) bir gerçek olduğunu bilirler. Küfre saplananlar ise, "Allah, örnek olarak bununla neyi kastetmiştir?" derler. (Allah) onunla birçoklarını saptırır, birçoklarını da doğru yola iletir. Onunla ancak fasıkları saptırır.*” âyetinde⁵⁸⁴ tam olarak ortaya çıkmaktadır. Bikâî, âyetlerden verdiği örneklerle meselin önemini veciz bir şekilde ifade etmektedir.⁵⁸⁵

Bikâî, mesel konusunu işlerken tasavvufî bir bakış sergilemekte ve mesel harfini en kâmil mânada (mecazi olarak) tam okuyabilen kişinin Hz. Peygamber olduğunu ifade etmektedir. Hz. Peygamber'in mesel makamına ulaştığı için kalbinin inceldiğini ve Rabbinin tam denetimine girdiğini, bu yüzden artık fayda, zarar, yaşama, ölüm hatta dirilmenin Rabbi tarafından verileceğini belirtmektedir. Onun hiçbir şeye sahip olmadığını, ancak efendisi verirse sahip olabileceğini söyleyerek bu makama ancak Hanif dininin en son Nebisi olan Hz. Muhammed'in ulaştığını ve bunu da: “Ben bir kulum ve (kölenin efendisi karşısında sofrada oturması gibi oturup öyle) yemek yerim”⁵⁸⁶ sözünde kendi mütevazî haliyle iftihar ettiğini belirtmektedir. Tevazusundan züllü, kalp inkisarını tercih ettiğini ve asla kendini beğenmediğini, namazda efendisinin huzurunda her an emir bekleyen hizmetçi gibi sağ elini sol eli üzere göğsü hizasında iki büklüm durduğunu ifade etmektedir. Hz. Peygamber'in yemesinde, içmesinde, giyinmesinde, binite binmesinde, yolculuk ve ikametinde hep bu hali muhafaza ettiğini, bu hallerin hepsi onda kemal derecesinde olduğunu ve kendisinin şu çağrışı yaptığini vurgulamaktadır: “*De ki: “Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyun ki, Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın. Çünkü Allah çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.*”⁵⁸⁷ Bikâî bu ifadelerle Hz. Peygamber'in fena

⁵⁸⁴ el-Bakara 2/26.

⁵⁸⁵ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/52 vd.

⁵⁸⁶ Hadisin kaynağı için bk. Abdullah b. Adiyy el-Cürcânî, *el-Kâmil fî du'afâi'r-ricâl*, thk. Yahyâ Muhtâr Gazzâvî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1988) 5/334; Ebû Şucâ' ed-Deylemî, *el-Firdevs bi me'sûri'l-hitâb*, thk. es-Sa'id b. Besyûnî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986) 1/341, 1362. Râviler arasında Abdülhakim b. Abdillâh el-Kasmelî bulunmakta ve bu şahsın Buhârî tarafından “münkirü'l-hadis” olarak addedilen bir şahıs olduğu belirtilmektedir. (gbi. bk. Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/61, 2. dipnot.)

⁵⁸⁷ Âl-i İmrân 3/31.

mertebesine eriştiğini ve bu makamın onda en güzel şekilde tahakkuk ettiğini ifade etmektedir.⁵⁸⁸

Bikâî, bu mesel dışındaki altı harfin okunmasından (içselleştirilmesinden) hâsıl olabilecek faydaları izah ederken şöyle söylemektedir: “Bu altı harfi okumak, aslında ibadeti tafsili olarak ifa etmektir.” Bu harf ile ortağı olmayan yüce Allah’a karşı marifet elde edilip, kalp rikkatı meydana geleceği ve dünyevi olanlara kölelikten kurtulmanın nasip olacağı öğütlemektedir. Sadece yüce Allah için olmak ve sâfileşmek bununla başlayabilir. Artık bu elde edildiğinde sadece onun kölesi olunacağını belirtmektedir. Nasıl ki Hz. Peygamber bununla kulluğa ererek şereflendiyse, artık bu makama sahip olanda şirk, nifak vs. asla bulunamayacağına vurgu yapmaktadır. Oysaki diğer dört harfe sahip olanda şirkin gerçekleşebileceğini, örneğin münafıklar bu dört hali icra edebilseler de asla bu mesel harfini tadamayacaklarına değinmektedir. Onların asla marifet süsüyle süslenemeyeceklerini, huşu ve huduyu tadamayacaklarını vurgulamaktadır. Onlar Allah’a kavuşma arzusunu veya amellerde gevşeklikten dolayı asla hüznü duyamayacaklarını ne kazaya rızâ gösterebileceklerini ne de fenâ yolunda yürürlerken Cenâb-ı Hakk’a kavuşmanın verdiği mutluluğu tadabileceklerini ifade etmektedir. Bunu ancak وَعِبَادُ الرَّحْمَنِ الَّذِينَ يَمْشُونَ عَلَى الْأَرْضِ هَوْنًا وَإِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَامًا “Rahmân'ın kulları, yeryüzünde vakar ve tevazu ile yürüyen kimselerdir. Cahiller onlara laf attıkları zaman, "selâm!" der (geçer)ler.” âyetinin⁵⁸⁹ sırrına nâil olanların tadabileceği ve إِنَّ عِبَادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ “Allah, "İşte bu bana ulaştıran dosdoğru yoldur. Azgınlardan sana uyanlar dışında, kullarım üzerinde senin hiçbir hâkimiyetin yoktur" dedi.” âyetinde⁵⁹⁰ işaret edilen bu kullara da asla şeytanın zarar veremeyeceğini⁵⁹¹ belirterek, mesel konusunun ne kadar önemli olduğunu ortaya koymaktadır.

Kur’ân’da verilen misaller için Bikâî, bunların en güzel anlam içeren örneklerden oluştuğu, zarif ifadeler kullanıldığı, uyumlu bir üslupla ifade edildiği,

⁵⁸⁸ Bikâî, *Nazmü 'd-dürer*, 2/63 vd.

⁵⁸⁹ el-Furkân 25/63.

⁵⁹⁰ el-Hicr 15/42.

⁵⁹¹ Bikâî, *Nazmü 'd-dürer*, 1/51-59.

çok nâdir örnekler sunulduğunu vurgulamaktadır. Böyle yapılmasının arkasında yatan gerçek ise bu meselleri işiten herkesin rahat bir şekilde kabul edebileceği, her devirde geçerli olabileceğidir. Eğer verilen mesel bu vasıflarda olursa bu durumda kalpler bu mesellerle müjdelenir. Ancak bu meseller yukarıda sayılan vasıflarda olsa da kabul etmeyen yine kabul etmeyecek ve hakikatle cedelleşmeye devam edecektir.⁵⁹²

Bikâî, Rûm sûresi 27. âyetteki “*el-meselü’l-a‘la*”⁵⁹³ ifadesini izah ederken, Kur’ân’da niçin “mesel”e müracaat edildiğini örnekler vererek açıklamaktadır. Bikâî, bu âyetteki “mesel” kelimesinin *sıfat* olduğunu söyleyenlere karşı, bizim bunu hakikatte akıllarımızla anlayabilmemiz için sunulan “yakın örnekler” olarak anlamamızın daha uygun olduğunu ifade etmektedir. Mesela “*Allah’ın arş’a istiva etmesi*” onu tedbirine aldığını, sadece kendisinin sahiplendiği anlamında bir mesel olarak anlaşılması gerektiğini belirtmektedir. Örneğin: “bizim meliklerimizden biri tahtına oturup “istivâ” kelimesini kullandığında bu sözü “işin başına geçti, yönetimi ele aldı” anlamında anlamamız gerekir” diye kıyas yapmaktadır. Aslında ortada ne taht ne de oturma fiili vardır diye düşünmemizi istemektedir. Yine “*Allah’ın yakalaması*”⁵⁹⁴ (إِنَّ بَطْشَ رَبِّكَ لَشَدِيدٌ) onları “kuşatması” anlamına geldiğini hatırlatmaktadır. Mesela bir sultan düşmanlarını kararlılıkla, sağlam tedbirlerle ve çok ordusuyla yenecek olursa “kılıcıyla düşmanlarını kazıdı” dediğimizi, her ne kadar burada kılıç kullanıldıysa da asıl kastedilenin kuvvet olduğunu belirtmektedir. Müellif, sözüne devamla (تَجْرِي بِأَعْيُنِنَا) “*gözümüzün önünde cereyan ediyor*”⁵⁹⁵ sözünde, melikin güzel tedbiriyle hiçbir şeyin gözünden kaçmayıp, “uyanıklıkta zirvededir” sözüne tekabül ettiğini anlamamız gerektiğini vurgulamaktadır. Bu örneklerden anlaşılmaktadır ki, Cenâb-ı Hak bize gayb âleminde olanları kendi dış çevremizden [metafizik âlemden fizik âlemine] örneklerle anlatmaya çalışıyor demektir. Bizler de bu misallerle onun ne demek istediğini yaklaşık olarak anlamaya

⁵⁹² Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 4/481.

⁵⁹³ er-Rûm وَهُوَ الَّذِي يَبْدَأُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ وَهُوَ أَهْوَنُ عَلَيْهِ وَلَهُ الْمَثَلُ الْأَعْلَىٰ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ 30/27.

⁵⁹⁴ el-Burûc 86/16.

⁵⁹⁵ el-Kamer 54/14.

çalıştığımızı ifade ederek, mesellerin Kur'ân'da kullanılmasındaki inceliklerine değinmektedir.⁵⁹⁶

Bikâî, Zümer sûresi 28. âyeti (“*Ant olsun, öğüt alsınlar diye biz bu Kur'ân'da insanlar için her türlü misali verdik*”) te’vil ederken, Kur'ân-ı Kerîm'deki misallerin insanların anlatılan olaylarla özdeşleşmelerini sağlamak amacıyla verildiğini belirtmektedir. Ayrıca, bu meseller aracılığıyla ibret alınması ve insanların kendi durumlarını düzeltmeleri gerektiğini vurgulamaktadır.⁵⁹⁷

Bikâî'nin yukarıdaki açıklamalarına bakacak olursak, mesel kavramını çok açık bir şekilde ele aldığını görmekteyiz. Aynı zamanda Kur'ân'ın anlatım tarzlarından biri olan meseller ile konuların daha iyi kavranmasının Hz. Peygamber'e yapılmış bir ikram olduğuna değinmektedir. Metafizik âlemde olanların, insanlara mesellerle izah edilmesinin ancak bu yolla mümkün olduğunu açıklamaktadır. Yakın çevrelerinden verilen örneklerle daha iyi sonuçlar çıkarmaları hedeflenen bu yöntem, kâmil mânada hedefine ulaşmakta ve muhataplarını ikna etmektedir. Müteşâbih kavramların mesellerle izah edilmesi de ancak bu yöntemle mümkün olmaktadır.

1.2.5.1.1. Anlaşılması Kolay Olan Meseller

Kur'ân-ı Kerîm'deki mesellerden birçoğu kolay bir şekilde anlaşılacak ve verilen meselden neyin kastedildiği fazla tedebbüre ihtiyaç duyulmadan kavranabilecek örneklerdir. Bikâî, verilen meseller arasında bir benzeşmenin ve uyumun olması⁵⁹⁸ ve yerli yerince mesel verilmesi⁵⁹⁹ gerektiğini vurgulamaktadır. Kur'ân-ı Kerîm'de verilen mesellerin arzın her bir tarafından istisnâi örnekler sunduğunu, belâgatındaki mükemmelliği, açıklığı ve işe yarar çözümler üretmesi yönüyle eşine rastlanması mümkün olmayan meseller olduğunu belirtmektedir.⁶⁰⁰

Kur'ân-ı Kerîm'de bazen verilen mesel çok tanıdık ve yakın çevremizden olabildiği gibi benzetildiği durum da rahat bir şekilde kavrayabileceğimiz bir hal olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin bir sivrisinek mesel olarak verilmekte ve bununla birkaç hedefe ulaşılmaktadır. Âyet şöyledir:

⁵⁹⁶ Bikâî, *Nazmü 'd-dürer*, 5/618.

⁵⁹⁷ Bikâî, *Nazmü 'd-dürer*, 6/442.

⁵⁹⁸ Bikâî, *Nazmü 'd-dürer*, 4/183.

⁵⁹⁹ Bikâî, *Nazmü 'd-dürer*, 4/293.

⁶⁰⁰ Bikâî, *Nazmü 'd-dürer*, 4/425.

*“Allah, bir sivrisineği, ondan daha da ötesi bir varlığı örnek olarak vermekten çekinmez. İman edenler onun, Rablerinden (gelen) bir gerçek olduğunu bilirler. Küfre sapanlar ise, “Allah, örnek olarak bununla neyi kastetmiştir?” derler. (Allah) onunla birçoklarını saptırır, birçoklarını da doğru yola iletir. Onunla ancak fasıkları saptırır.”*⁶⁰¹

Bu âyetteki mesel açıkça zikredildiği gibi, verilen örnek herkesin kolayca herkesin bilebileceği türden bir hayvan, yani sinektir. Bikâî’ye göre, yüce Allah bu örneği vererek müminlerin imanlarının bereketiyle hayra ulaştıklarını, imanlarının yükseldiğini ve Allah’ın büyüklüğünü gördüklerini belirtmektedir. Bu tür durumlarda, doğruyu bulanların sayısının sapıtanlardan daha fazla olduğu gözlemlenmektedir. Müellif, devamında kâfirlerin bu örnekle alay ettiklerini, sivrisinek, örümcek gibi örnekler vererek yüce Allah’ı abesle iştigal etmekle suçladıklarını ifade etmektedir.⁶⁰²

Kur’ân-ı Kerîm’de Ra’d sûresi 17. âyette yağmur suyu ile üzerinde biriken köpük misal verilmektedir. Suyun üstünde biriken ve suyun sürüklemesiyle kaybolan köpüğe bir benzer olarak madenlerin erimesinden sonra üstlerinde biriken köpük de örnek olarak verilmektedir. Asıl olanın geçici ve işe yaramayan köpük değil de hayat veren su veya insanların işlerini kolaylaştıran madenler olduğu vurgulanmaktadır. Müellif, bu âyette bahsedilen durumu şüphelerden arındıktan sonra ortaya çıkan hak ile izah etmektedir. Şüpheler, yok olmaya mahkûm olan ve kimseye faydası dokunmayan köpüğe benzetilirken; hak, insanlara hayat veren suya ve hayatın her aşamasında kullanılan madenlere benzetildiğini ifade etmektedir.⁶⁰³

Kur’ân’da geçen birkaç mesel kısaca şöyledir; Kâfirlerin harcamaları şiddetli soğuğa maruz kalan ekine benzetilmektedir.⁶⁰⁴ Kâfirlerin cennete girebilmesi, devenin iğnenin deliğinden geçebilmesi şartına bağlanmaktadır.⁶⁰⁵ Yüce Allah’ın gökten indirdiği su ile yeryüzünü diriltmesi, ölü bedenleri vahiyle, manen ölü ruhları ilimle diriltmesine benzetilmektedir.⁶⁰⁶ Yeryüzünün yeşermesi, ardından solup çer

⁶⁰¹ el-Bakara 2/26.

⁶⁰² Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 1/77.

⁶⁰³ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 4/141.

⁶⁰⁴ Âl-i İmrân 3/117. Ayrıca bk. Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 2/140.

⁶⁰⁵ el-A’raf 7/40. Ayrıca bk. Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 3/33.

⁶⁰⁶ Nahl 16/65. Ayrıca bk. Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 4/284.

çöpe dönüşmesi, insan hayatına benzetilmekte ve aynı akıbetin insan için de geçerli olduğu ifade edilmektedir.⁶⁰⁷

Bikâî'nin açık meseller hakkında ele aldığımız örnek açıklamalarından ve burada zikredilemeyen diğer örneklerden⁶⁰⁸ gördüğümüz kadarıyla âyette kastedilen benzetmeyi açıklamakta ve bu temsilden neyin vurguladığını belirtmektedir. Sivrisinek örneği, kâfirlerin infakı (harcamaları), kâfirlerin cennete girme ihtimalleri, güzel ve çirkin ameller, sel suyu ve madenlerin üzerinde biriken köpük, yağmur, el altındaki köleler ve ilkbahar mevsimi bunların hepsi yakın çevremizden tanıdığımız varlıklara benzetilmekte ve bunlardan kulların gereken dersleri, nasihatleri anlamaları beklenmektedir. Sonuç olarak müfessir, yaptığı açıklamalarla âyetlerde verilen meseller hakkında yerinde ve de ikna edici bilgiler sunduğu açık bir şekilde görülmektedir.

1.2.5.1.2. Anlaşılması Zor Olan Meseller

Mesel konusunu ele alırken değindiğimiz gibi bu başlık altında ele alınacak örnek âyetlerde verilen meseller yukarıdaki âyetlerdeki gibi kolay ve rahat olarak anlaşılması mümkün olmayan mesellerdir.

Bakara sûresi 249. âyette Tâlût ve ordusunun nehirden geçerken imtihan edilmelerinden bahsetmektedir. İlgili âyette şöyle buyurulmaktadır: “*Tâlût, ordu ile hareket edince, ‘Şüphesiz Allah, sizi bir ırmakla imtihan edecektir. Kim ondan içerse benden değildir. Kim onu tatmazsa işte o bendendir. Ancak eliyle bir avuç alan başka.’ dedi.*” Bikâî, bu âyetteki nehir, dünyaya benzetildiğini söylemektedir. Dünya, bir imtihan vesilesi olup ona yönelenler zelil oldular; ondan kaçınanlar aziz oldular şeklinde giriş yapmaktadır. Tâlût ve ordusuna bu nehirden geçerken bir avuçtan fazla su içilmesi onlara yasaklanmıştı. Bu nehre karşı üç çeşit tavır sergileyenler olmuştur: Asla bir yudum bile içmeyenler. Bunlar yüce Allah’a kavuşacaklarını uman sâbit-i kadem olan kimselerdir (ki bunlar azınlıktır),⁶⁰⁹ kana kana su içip fitneye uğrayan ve

⁶⁰⁷ ez-Zümer 39/21. Ayrıca bk. Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 6/436.

⁶⁰⁸ Bazı örnekler için bk. en-Nahl 16/76. Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 4/295; el-Kehf 18/32. Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 4/467; el-Kehf 18/45. Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 4/471; el-Hadîd 57/20. Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 7/453; el-Mülk 67/22. Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 8/82.

⁶⁰⁹ Bikâî, âyette bahsi geçen “az kimseler” hakkında Peygamberimizden النَّاسُ كُلُّهُمْ هَلَكٌ إِلَّا الْعَالَمُونَ (İnsanların hepsi helak oldu, ancak âlimler...) şeklinde başlayan hadisi delil olarak

savaşmaktan mahrum olanlar ve üçüncü grup ise bir avuç su içenler. Müellif, bu bir avuç su içenler gelgitler yaşadılarsa da birinci grubun uyarısı ile toparlandıklarını belirtmektedir. Ona göre Bedir’de ashabın tavrıyla bu su içmeyen veya bir avuç su içenler kıyaslanırsa, ashabın dirâyetinin takdire şayan bir davranış olduğunu söylemektedir. Bedir ashabının sayısının su içmeyenlerin sayısı kadar olduğu gibi bu sayı aynı zamanda hadislerde geçen⁶¹⁰ peygamberlerin sayısına da eşit olduğunu ifade etmektedir.⁶¹¹

Bikâî, Bakara sûresi 258, 259 ve 260. âyetlerde üç misal verildiğini ve bunların her birinde farklı konuların anlatıldığını söylemektedir. Hz. İbrâhim’le tartışan Nemrûd’un (258. âyet) inkâr ederek Allah’ın ulûhiyetini kabul etmemesinden dolayı sonunda rezil rüsvey olduğunu vurgulamaktadır. İkinci örnekte (259. âyet) öldükten sonra yaratılışın/dirilmenin nasıl olacağını merak eden şahsın, kıssanın sonunda ikna olduğunu ve öldükten sonra dirilmeye ayne’l-yakîn şahit olduğunu belirtilmektedir. Üçüncü örnekte (260. âyet) ise Hz. İbrâhim’in yakîn ve itmi’nân olma isteğiyle sorulan soruya Allah’ın yerde ve gökteki melekûtunu görme şerefi bahşedildiği ve isteği fazlasıyla karşılık bulduğu açıklanmaktadır. Diğer bir ifade ile bu üç meselede üç hedefin gerçekleştiğini⁶¹² ifade etmektedir. Üç âyette üç farklı meseleye değinilmekte ve arka planda neyin kastedildiği biraz tefekkür edilerek anlaşılabilir. ⁶¹¹

Kendisine ilim verilip bu ilmi hak yolunda kullanmayan âlim, A’râf sûresi 176. âyette dilini dışarıya sarkıtmış köpeğe benzetilmektedir. Bu köpeğin, kendisine yiyecek verilse de verilmese de sürekli dilini sarkıtıp, kuyruğunu sallayarak sahibine yaltaklandığı anlatılmaktadır. Bikâî, kendisine âyetlerin gelmesi önceki kişiliğini

kullanmaktadır. Yalnız Sâgânî, Hz. Peygamber’e iftira edilmiş bir söz olduğunu belirtmektedir. bk. Ebü’l-Fezâil Hasen b. Muhammed es-Sâgânî, *el-Mevdû’ât* (Dimeşk: Dâru’l-Me’mûn li’t-Türâs, 1405), 38; Aclûnî ise bu rivâyeti 2796. no’lu hadis olarak aktarmakta ve bunun aslı olmadığını belirtmektedir. bk. Ebü’l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed el-Aclûnî, *Keşfü’l-hafâ’ ve müzîlû’l-ilbâs* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1988) 2/312.

⁶¹⁰ Ebü Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *el-Müsned*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Kahire: Dâru’l-Hadîs, 1995), 6/34,106, 144.

⁶¹¹ Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 1/476; Cemâlüddîn el-Kâsımî, Ehl-i kitapla ilgili nakillerini Bikâî’den yapmasına rağmen Bakara 2/251. âyetin te’vilinde Bikâî: “Bu kıssa, İsrâiloğulları’yla ilgili son kıssa olsa gerek” demesine rağmen Kâsımî: “Allah, Bikâî’ye rahmet etsin. Bikâî, Tevrat’ın 1. Samuel 17. sıfırını sanırım görmemiş...” dedikten sonra Tevrat’tan nakilde bulunmaya devam etmektedir. Kâsımî, *Mehâsinu’l-te’vîl*, 2/184.

⁶¹² Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 1/508-509.

fazla değiştirmeyip yine hevâ ve hevesine uymaya devam eden kişiye aynen bu köpeğin tavrına benzetmektedir. Müellif, buradaki teşbih köpeğe değil, köpeğin davranışına olduğunu vurgulamakta, bir kişiye Allah bolca nimet verir de bu nimet kişiye Allah’tan uzaklaştırıyorsa bunun cidden çok feci bir durum olduğunu aktarmaktadır.⁶¹³ Âyette âlim olan kişinin köpeğe benzetilmesini çözebilmek için bir hayli düşünmek gerekmektedir. Hemen anlaşılabilecek türden mesel değildir.

İnşikâk sûresi 19. âyette insanların geçeceği aşamalar لَتَرْكَبُنَّ طَبَقًا عَنْ طَبَقٍ şeklinde tarif edilmektedir. Bikâî, bu âyette geçilmesi mukadder aşamaların tabakalara benzetildiğini ve bu tabakaların hem dünyevî hem de uhrevî olarak şöyle ifade etmektedir; İlk önce dünyalık olanlar: Cenin- velîd- radî‘- fâtim- yâfi‘- racul- şâb- kühl- şeyh- meyyit (Sırasıyla anne karnında cenin, doğum, süt emme aşaması, sütten kesilme, buluğa erme ve adam olma, gençlik, ihtiyarlık, piri fanilik ve ölüm); bu aşamalardan sonra ise neşr- haşr- hesap- vezn- sırat- makarr olacaktır. (Sırasıyla kabirde dirilme, hesap yerine toplanma ve hesaba çekilme, amellerin tartılması, sıratan geçme ve kalacağı yere intikal.) Bikâî, bu manevi tabakaların fazilet ve rezillik makamları olduğunu ve her bir insanın başına geleceğini belirtmektedir.⁶¹⁴

Yukarıda verilen örneklerde de görüldüğü gibi Kur’ân’da verilen bazı mesellerin, hemen rahat bir şekilde anlaşılabilecek türden kolay meseller olmadığı görülmektedir. Bu tür örneklerin/emsâl rahat bir şekilde anlaşılabilmesi için müellif gerekli açıklamalarda bulunmakta ve hemen anlaşılamayacağına değinmektedir.

Bikâî’nin gerek mesel kavramını açıklarken değindiği konular ve gerekse anlaşılması kolay veya zor olan mesellerdeki açıklamaları onun bu sahada mahir bir müfessir olduğunu göstermektedir. Kur’ân’ın ikna yöntemlerinden biri olan meselin anlaşılabilmesi için iyi okunması gerektiği ve meseleye farklı açılardan bakılmasını özellikle öğütlemektedir. Kur’ân’da işlenen konuları yedi harf olarak ele aldığı ve bunların en önemlisi olan meselin sadece Hz. Muhammed’e ve ümmetine verildiğini vurgulayan müellif, kullukta zirveye ulaşmada meseli bir araç olarak yorumlamaktadır. Özellikle Hz. Peygamber’in manevi yönden yüce makamlarda

⁶¹³ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 3/152.

⁶¹⁴ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 8/373.

olmasıyla bağlantı kurduğu mesel konusunun iyi anlaşılması durumunda kıyamete kadar inananlara ışık tutacağına vurgu yapmaktadır. Özellikle Rûm sûresi 27. âyet münasebetiyle yaptığı açıklamalarında, Kur'ân'da geçen mesellerin anlaşılmasıyla birçok müşkil konunun halledileceği üzerinde durmaktadır.

1.2.6. Müşkilü'l-Kur'ân

1.2.6.1. Kur'ân'da İşkâl Meselesi

Kur'ân-ı Kerîm, yüce Allah tarafından indirilmiş ve içerisinde asla tutarsızlıkların bulunmadığı mükemmel bir kitaptır. “*Hâlâ Kur'ân'ı düşünüp anlamaya çalışmıyorlar mı? Eğer o, Allah'tan başkası tarafından (indirilmiş) olsaydı, mutlaka onda birçok çelişki bulurlardı.*”⁶¹⁵ âyetiyle Kur'ân, yüce Allah tarafından indirildiği için içerisinde çelişki ve tutarsızlıkların asla bulunamayacağı ifade edilmektedir. Bununla birlikte Kur'ân'a muhalif olanlar sürekli onda kusur aramışlar ve kendilerince bazı kusurların olduğunu iddia etmişlerse de bu iddialara İslâm âlimleri gereken cevapları vermişlerdir. İlk bakışta aralarında çelişki varmış gibi görünen, ancak detaylı olarak ele alındığında çelişkinin olmadığını anlaşıldığı âyetleri ele alan Kur'ân ilmine müşkilü'l-Kur'ân ilmi denir.⁶¹⁶ Bu ilim, Kur'ân âyetleri hakkında yeterli bilgiye sahip olmayan veya cehaletleri sebebiyle âyetler arasında çelişki bulunduğunu iddia edenlerin iddialarını çürütmek için ortaya çıkmış bir ilimdir. Örneğin Hz. Mûsâ ile Cenâb-ı Hakk'ın otuz veya kırk geceliğine vaidleşmeleri,⁶¹⁷ kadınlar arasında adaleti temin edip edememe durumu,⁶¹⁸ Hz. Âdemin toprak/çamur/balçıktan yaratılması⁶¹⁹ gibi durumlar müşkilü'l-Kur'ân

⁶¹⁵ en-Nisâ 4/82.

⁶¹⁶ Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/176; Süyûtî, *el-İtkân*, 3/79; Tayyip Okiç, *Tefsir ve Hadis Usûlünün Bazı Meseleleri* (İstanbul: Nun Yayınları, 1995) 134; Turgut, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, 186; Halis Albayrak, *Kur'ân'ın Bütünlüğü Üzerine* (Kur'ân'ın Kur'ân'la Tefsiri) (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1988) 127-128; Âdem Yerinde, “Müşkilü'l-Kur'ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/164.

⁶¹⁷ el-Bakara 2/5; el-A'râf 7/142.

⁶¹⁸ en-Nisâ 4/3 ve 129. âyetler.

⁶¹⁹ el-Hicr 15/26, 28, 33; es-Saffât 37/11; er-Rahmân 55/14.

ilminden bahseden kitaplarının çoğunda müşkil bir durumun olduğu ifade edilmekte ve çözüm yolları sunulmaktadır.⁶²⁰

1.2.6.2. Müşkil Âyetlerin Te'vîli

Bikâî, Kur'an'da herhangi bir ihtilafın bulunmadığını ve müşkil bir durumun olmadığını, Nisâ sûresi 82. âyetin tefsirini yaparken izah etmektedir. Müellif, “*Hâlâ Kur'an'ı düşünüp anlamaya çalışmıyorlar mı? Eğer o, Allah'tan başkası tarafından (indirilmiş) olsaydı, mutlaka onda birçok çelişki bulurlardı.*”⁶²¹ âyetin Ebû İsmâîl Abdullâh b. Muhammed el-Herevî'ye (ö. 481/1089) göre “Kur'an âyetlerinin mânalarını öğrenmenin vacip olduğuna” delil olduğunu belirtmektedir. Ayrıca, “Kur'an hakkında ancak Nebi'den nakledilenlerin geçerliliği vardır” ve “Arap lisanından hareketle Kur'an'ı te'vîl etmek yasaktır” diyenlerin sözlerinin geçersiz olduğuna da bu âyetin delil olduğunu söylemektedir. Müfessir, bu âyetin araştırmayı ve delil çıkarmayı bir nevi emrettiğini, eğer Kur'an Allah katından olmasaydı onun sırlarından bahsedemeyeceğini belirtmektedir. Kur'an'ın anlamlarında hiçbir çelişki bulunmadığını ve i'câzında kusur bulmanın asla mümkün olmadığını vurgulamaktadır. Ayrıca Kur'an'da müşkil bir durumun olduğunu iddia edenin bu şüphesinin de kolay bir şekilde çözüme kavuşturulabileceğini ifade etmektedir.⁶²² Bu anlatılanlardan hareketle, Bikâî Kur'an'da çelişkinin olmadığını, var gibi görünse de bunun kolayca çözülebileceğini vurgulamaktadır.

Âhiret ortamında günahkârların birbirleriyle olan tartışmalarının anlatıldığı Saffât sûresi 32. âyetin tefsirini yapan Bikâî, Buhârî'de geçen uzunca bir hadis nakletmekte ve müşkil konusunda güzel bir örnek sunmaktadır. Adamın biri İbn Abbâs'a: “Ben Kur'an'da bazı âyetlerin birbiriyle çeliştiğini/ihtilaf ettiğini görüyorum” diyerek çelişen âyetleri sıralar. Ardından İbn Abbâs adama tek tek cevap verir ve “Yazık sana, Kur'an âyetleri sana ihtilaflı gelmemeli. Çünkü onun tamamı Aziz ve Celil olan Allah'tandır” diyerek sanıldığı gibi ihtilafın Kur'an'dan değil,

⁶²⁰ Bu ve benzeri örneklerin izahları için bk. Süyûtî, *el-İtkân*, 3/79 vd.; Polat vd., *Tefsir Tarihi ve Usûlü*, 193; Abdülcelil Candan, *Kur'an Okurken Zihne Takılan Âyetler (Müşkil'l-Kur'an)* (İstanbul: Elest Yayınları, 2004), 72, 83 ve 91. (Müellif 91. sayfadan 560. sayfaya kadar tüm sûrelerde müşkil sayılabilecek âyetleri ele almakta ve işkâli çözmeye çalışmaktadır.)

⁶²¹ أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا en-Nisâ 4/82.

⁶²² Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/286-287.

kişinin yanlış bakışından kaynaklandığını ifade etmiştir.⁶²³ Bikâî, bu örneği vererek aslında müşkilü'l-Kur'ân kapsamına giren âyetlerin sorgulanmasının sahabe döneminde de olduğunu ve bunun İbn Abbâs'ın da belirttiği gibi insanlardaki bilgi eksikliği sebebiyle meydana geldiğini belirtmektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'de âyetler arasında işkâlin/çelişkinin oluşmasına sebep olan durumlar ilgili eserlerde geniş olarak açıklanmakta ve izah edilmektedir. Genel olarak âyetler arasında çelişki kıraat farklılıklarından, ifadenin hakikat veya mecaz olarak anlaşılabilirliği, âyetlerdeki müteşâbihlik ve mücmellikten kaynaklanmaktadır. Yine lafızların müşterek olarak kullanılması, âyetlerde bir olayın değişik yönlerden ele alınması, konu ve yer farklılığı, bir cinsin değişik türlerine veya bir oluşumun muhtelif safhalarına işaret edilmesi de aynı şekilde işkâle sebebiyet vermektedir. Bunlara ek olarak harf-i cerlerin birbirinin yerine kullanılması ve fiillerin kullanım cihetleri de işkâle yol açmaktadır.⁶²⁴

Âyetler arası herhangi bir müşkil durum ortaya çıkarsa, bu çelişkiyi ortadan kaldıracı için de bazı kurallar ortaya konmuştur. Bu kurallar şöyle sıralanmaktadır: Medenî âyet Mekkî âyete, nâsîh olan âyet mensûh olana, tahsis ifade eden umum ifade eden âyete tercih edilir. İki hükümden biri zahir mânası müstakil bir hükme, diğeri sadece lafzı bunu iktiza ederse, müstakil hüküm ifade eden tercih edilir diye formüller belirlenmiştir.⁶²⁵

Bikâî, tefsirinde herhangi bir âyetin işkâl durumunu izah ederken bu konu müşkilü'l-Kur'ân ilmine dâhildir gibi ifadeler kullanmasa da burada müşkil bir durumun var olduğunu söyleyerek bu ilme işaret etmektedir.

- a) Âyetlerde meydana gelen müşkillik, bazen olayın/konunun farklı aşamalarının farklı âyet ve sûrelerde yer almasından kaynaklanabilmektedir.

⁶²³ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 6/306. Hadis kaynağı için bk. Buhârî, "Tefsîr", Sûretü Hâmîm Secde, 4815 ile 4816. hadis arasında numarasız.

⁶²⁴ Bu başlıklar Âdem Yerinde'nin, "Müşkilü'l-Kur'ân" isimli makalesinden faydalanılarak oluşturulmuştur. bk. Yerinde, "Müşkilü'l-Kur'ân", 32/164-165. Ayrıca bk. Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/183 vd.; Süyûtî, *el-İtkân*, 3/84 vd.; Polat vd., *Tefsîr Tarihi ve Usûlü*, 193-194.

⁶²⁵ Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/179; Polat vd., *Tefsîr Tarihi ve Usûlü*, 193; Candan, *Kur'ân Okurken Zihne Takılan Âyetler (Müşkilü'l-Kur'ân)* isimli çalışmada bu yöntemlerden farklı yöntemler öne sürmektedir. 41-54

Allah'ın faizi mutlak olarak haram kıldığını belirten Bakara sûresi 275. âyetteki⁶²⁶ fâiz yasağıyla, Âl-i İmrân sûresi 130. âyetteki kat kat faiz yasağı arasında bir işkâlinin olduğunun zannedilmesi hakkında müellif açıklama yapmaktadır. Önceki âyette faiz mutlak olarak yasaklanırken, burada “kat kat” yemeyin buyurulmaktadır. Bikâî, bu âyetin kat kat olmayan fâiz yenebilir diye anlaşılmaması gerektiğini, çünkü önceki âyette mutlak olarak faiz haramsa, artık az olsun çok olsun kat kat olsun olmasın kesin olarak haramdır. Burada söylenenin (mantûk) değil anlaşılması gerekenin (mefhûm) önemli olduğunu izah ederek, âyetler arasında çelişkinin olmadığını ifade etmektedir.⁶²⁷

Başka bir örnek olarak, Âl-i İmrân sûresi 59. âyet⁶²⁸ (إِنَّ مَثَلَ عِيسَىٰ عِنْدَ اللَّهِ (كَمَثَلِ آدَمَ خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ) Hz. Âdem'in topraktan yaratılması konusu ele alınmakta ve âyette toprak kelimesi kullanılmakta, diğer âyetlerde geçtiği gibi su veya çamurdan bahsedilmemektedir. Bikâî, bunun müşkil bir durum olmadığını belirterek, burada yaratmada taaccüp edilecek bir yer olduğunu ve özellikle ilk aşama olan toprak üzerinde yoğunlaşılması gerektiğini, bu sebeple bir sonraki basamaklar olan su ve çamura gerek duyulmadığını açıklamaktadır. Ayrıca, şeytanın itirazının toprağa olduğu için burada toprağın ön plana çıkarıldığını belirtmektedir.⁶²⁹

Zekeriya Peygamber bu başlığa güzel bir örnektir. Şöyle ki; Hz. Zekeriya Cenâb-ı Hakk'tan önce çocuk istemesi⁶³⁰ ardından “Benim nasıl çocuğum olabilir?”⁶³¹ sorusunu sorması hakkında müellif şu açıklamaları yapmaktadır: Hz. Zekeriya'nın çocuk istemesi, baba olmaksızın Hz. Meryem'in hamile kalıp çocuk sahibi olmasına heveslenmesiyle “Bu halde çocuk veriyorsa, bana hayli hayli verir” fikri olduğunu, ayrıca bu çocuk isteme anında Hz. Zekeriya'nın, aşk ve vecd halindeyken istediği, sakinleşip kendine geldiğinde, kendi zayıf halini ve kuvvetinin

⁶²⁶ وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا “Oysa Allah, alışverişi helâl, faizi haram kılmıştır.” el-Bakara 2/275.

⁶²⁷ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/155.

⁶²⁸ “Şüphesiz Allah katında (yaratılışları bakımından) İsa'nın durumu, Âdem'in durumu gibidir: Onu topraktan yarattı. Sonra ona “ol” dedi. O da hemen oluverdi.” Âl-i İmrân 3/59.

⁶²⁹ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/100. Buna benzer bir örnek de Hûd sûresi 61. âyette geçmektedir. Hz. Âdem'in topraktan, diğer insanların anne babadan yaratılması işlenmektedir. bk. Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 3/547.

⁶³⁰ Meryem 19/5-6 buna örnek verilebilir. فَهَبْ لِي مِنْ لَدُنْكَ وَلِيًّا “...Bir çocuk bağışla ve onu hoşnutluğuna ulaştırmış bir kimse kıl”

⁶³¹ Meryem 19/8.

acziyetini hesaba katıp bu sefer “nasıl” sorusunu sorduğunu ifade etmektedir. Bu “nasıl” sorusunu sorması kendi acziyetinden dolayı olduğunu, yoksa Allah’ın güç yetirebilirliğine karşı asla olmadığını eklemektedir. Ayrıca “Bana zürriyet ver” isteği hakkında Bikâî, zürriyet demek neslin devamı demektir. Oysaki o zaman Hz. Yahyâ’nın değil, Hz. Îsâ’nın ağırlığı olacağı bir zamandı. Çünkü Hz. Yahyâ’nın zühd ve ruhbanlığa daha uygun bir tabiatı vardı. Bu sebeple onun çocuğum olsun, zürriyetim devam etsin şeklinde zürriyetini ön plana çıkarma isteğinden dolayı olmadığını vurgulamaktadır.⁶³²

Son olarak, Hz. Hızır’ın hayatta olup olmadığı konusunu ele alan Bikâî, Enbiya sûresi 34. âyetteki (“Biz, senden önce de hiçbir beşere ölümsüzlük vermedik. Şimdi sen ölürsen, onlar ebedî mi kalacaklar?”) “ebedilik” kelimesini açıklarken, Hz. Hızır’ın vefat ettiği sonucunu çıkaranlar için bu âyetin sağlam bir delil olduğunu belirtmektedir. Ancak, “onlara şöyle cevap verilir” diyen Bikâî’nin bu görüşe katılmadığı anlaşılmaktadır. Bikâî, Hz. Hızır’ın hayatta olmasını, “Uzun hayat yaşamak, ebedilik anlamına gelmemektedir. Hz. Îsâ da aynen böyledir” diyerek görüşünü belirtmektedir. Uzun ömür ile ebediliği karıştırmamak gerektiğinin altını çizen Bikâî, Peygamberimizin bazı sözlerinin kendi görüşüyle çeliştiğini de ifade etmektedir. Örneğin, “Allah’ım eğer bu bir avuç Müslümanı da helâk edersen, artık yeryüzünde sana ibadet eden bir kişi bile kalmaz”⁶³³ ve “Bugün hayatta olanlardan hiçbir kimse, yüz sene sonra hayatta olmayacak”⁶³⁴ sözleri, Hz. Hızır’ın hayatta olmadığını göstermektedir. Bikâî, bu hadislere karşı çıkmadığını ancak “İstisna olarak uzun ömür verilenler” delilinin daha kuvvetli olduğunu savunmaktadır. Bu nedenle, Hz. Hızır’ın hayatta olup olmadığı konusunda, uzun ömür verilenlerin istisna olduğunu vurgulayarak, kendi görüşünün daha güçlü olduğunu ifade etmektedir.⁶³⁵

Bikâî’nin vurguladığı gibi bazı âyetler arasında ilk bakışta çelişki gibi görünen müşkiller, derinlemesine incelendiğinde bu müşkillik ortadan kalkmaktadır. Örneğin, Hz. Zekeriya’nın durumu, farklı açılardan ele alındığında anlaşılabilir.

⁶³² Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 2/75, 78.

⁶³³ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/30; Müslim, “Salâtü’l-Müsâfirîn”, 1763.

⁶³⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/88; Müslim, “Siyâm”, 2537.

⁶³⁵ يَدُلُّ عَلَى مَوْتِهِ دَلَالَةٌ لَا تَقْبَلُ ادِّعَاءَ حَيَاتِهِ بَعْدَهَا إِلَّا بِأَطْهَرِ مِنْهُ

Benzer şekilde, Hz. Âdem'in topraktan yaratılması, faiz yasağı ve Hz. Hızır'ın hayatta olup olmaması da böyledir. Bu durumlar, ilk bakışta çelişki gibi görünse de aslında birbirini tamamlayan ve farklı yönleri ele alan konular olarak anlaşılmalıdır.

b) Âyetlerde meydana gelen müşkillik, bazen olayın/konunun aynı âyette çelişki varmış gibi görünmesinden kaynaklanabilmektedir.

Müşkilü'l-Kur'ân konusu kapsamında ele alınabilecek durumların bir diğeri, âyetler arasında değil de aynı âyette çelişkinin varlığının iddia edilmesi durumudur. Bu konu hakkında takva ve şükür kelimelerinin bir arada bulunmasıyla ilgili örnek verilebilir. Bikâî Âl-i İmrân sûresi 123 âyetteki⁶³⁶ (*Andolsun, siz son derece güçsüz iken Allah size Bedir'de yardım etmişti. O halde Allah'a karşı gelmekten sakının ki şükretmiş olasınız.*) “Allah’tan korkmak” ve “şükür” kavramları arasında görünürde bir işkâlin olduğunu söylemektedir. Bikâî, âyette takvanın emredildiğini oysaki takvanın isyandan uzak durmayı gerektirdiğini, şükürün ise nimet veren zatı anma eylemi olup kişiyi Allah’a şükrettiğinde ona itaat etme uğruna verdiği bütün nimetleri onun uğruna sarf etmeyi gerektirdiğini ifade etmektedir. Müellif, bu durumda takvanın şükür kapsamına girdiğini ifade ederek, meselenin anlaşılabilmesi için takvanın lügat anlamının bilinmesi gerektiğini vurgulamaktadır. İmam Abdülhak’ın *el-Vâ’i* isimli kitabında takva, koruyan (الْوَاقِيَةُ) anlamında kullanıldığını söylemektedir. Bikâî, sözün devamında “Allah’tan korkun” demek “azaptan kendinizi koruyun” demek olur diye eklemektedir. Yine devamla aslında bu اتَّقُوا sözü “korkun” anlamında olup “Öyle korkun ki bu korku sizi ona itaat etmeye sevk etsin” diye de manevi yöne işaret etmektedir. Bu son cümleden hareketle “takva şükür kapsamındadır” sözü şöyle anlaşılmalıdır: “Bu özel şükre şükredin ki bu sizi bütün şükre sevk etsin” diye yorumlamaktadır. Bikâî, kendi görüşünü kuvvetlendirmek için İbn Hişâm’ın şöyle dediğini aktarmaktadır: “Benden korkun sözünün mânası, benim nimetime şükredin anlamındadır. Böylelikle size karşı olan nimetim artar da ayrıca buna da şükredersiniz.”⁶³⁷ Bikâî’nin açıklamalarından şu sonucu çıkarabiliriz: Âyette takva; suçlu, günahkâr kişilere emredilir. Şükür ise övülen davranış işleyen kişinin özelliğidir. Bu iki durumun aynı şahısta/shahıslarda

وَلَقَدْ نَصَرَكُمُ اللَّهُ بِبَدْرٍ وَأَنْتُمْ أَذِلَّةٌ فَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ⁶³⁶

⁶³⁷ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/148.

toplanmasında çelişki varmış gibi görünse de aslında bir çelişki değildir. Çünkü takva aslında sakınmak anlamına gelmektedir. Bu durumda çözüm olarak “Sakınılacak davranışlarda bulunun ki şükürün hakkını vermiş olursunuz” diye müşkil duruma çözüm sunduğu söylenebilir.

Bikâî’nin üzerinde durduğu bir diğer âyet de Âl-i İmrân sûresi 140. âyettir.⁶³⁸ Bu âyette yüce Allah’ın sonradan bilgi sahibi olması imâsı var gibi görünmektedir. Âyet şöyledir: “Yoksa siz; Allah, içinizden cihat edenleri (sınavıp) ayırt etmeden (وَلْيَعْلَمَ اللَّهُ) ve yine sabredenleri (sınavıp) ayırt etmeden cennete gireceğinizi mi sandınız?” Bikâî âyetin “İman ettiğini söyleyenlere ikram edilen cihat nimetiyle bu iddialarında sadık olup olmadıklarını tasdik ettirmen için...” şeklinde anlaşılması gerektiğini belirtmektedir. Bikâî, Allah’ın gayb âleminde bildiği meseleleri şahadet âleminde kullarına da bilmelerini sağlamak ve kendileri de bilfiil bu cihat eylemini işleyerek leh ve aleyhlerine hüccet olması için böyle yaptığını belirtmektedir. Yoksa Allah’ın bu sayede sonradan yeni bilgi edinmediğini, bunu ilm-i ezelde bildiğini açıklamaktadır.⁶³⁹

Bu ele alınan örneklerde Bikâî, âyetler derinlemesine ele alınırsa müşkil bir durumun olmadığı ortaya çıkacağını ifade etmektedir. Elbette ki, bu müşkil durumu çözebilmek için de iyi bir alt yapının, meselelere bütüncül bir yaklaşımla ele alabilme kapasitesinin de olması gerektiği aşîkârdır.

c) Âyetlerdeki müşkillik, kıraat farkından da kaynaklanabilmektedir.

Müşkilliğin oluşmasına etki eden durumlardan kıraat farkına Meryem sûresi 6. âyet örnek verilebilir. Bu âyette Hz. Zekeriya’nın يَرِثُنِي وَيَرِثُ مِنْ آلِ يَعْقُوبَ وَاجْعَلْهُ رَبِّ رَضِيًّا “Bana mirasçı olması için”⁶⁴⁰ dediği Hz. Yahyâ’nın, Hz. Zekeriya’dan önce vefat etmesinde⁶⁴¹ müşkil bir durum olduğunu belirtmektedir. Bikâî, *el-Fevâidü’l-giyâsiyye* isimli eserinde, يَرِثُ fiilinin sıfat olarak ref okunması durumunda bir müşkillik olduğunu ifade eden Kâdî Adudüddîn’in bu bakış açısına müellif geniş bir

⁶³⁸ أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَعْلَمِ اللَّهُ الَّذِينَ جَاهَدُوا مِنْكُمْ وَيَعْلَمَ الصَّابِرِينَ

⁶³⁹ Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 2/160; 2/179.

⁶⁴⁰ Meryem 19/6.

⁶⁴¹ Hz. Zekeriya’nın oğlundan önce vefat ettiği hususunda bk. Mahmut Aydın, “Zekeriya”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/210-211.

açıklama yaptığını söylemektedir. Eğer onun iddia ettiği gibi “Hz. Yahyâ, babasından önce vefat etmişse” duasına icabet edilmemiş olurdu demektir. Bikâî, Hz. Zekeriya’nın kendisine mirasçı olmasını istediği oğlunun mirasçı olma yönü, mal cihetinden değil ilim cihetinden olduğunu belirtmektedir. Çünkü peygamberler ancak ilim miras bırakabildiklerini hatırlatmaktadır. Ancak Beğâvî tefsirinden yaptığı nakilde “Hz. Zekeriya’nın Hz. Yahyâ’dan önce vefat ettiği” görüşü [eğer isabetliyse] zaten sorun kalmamakta ve Hz. Yahyâ doğrudan babasına mirasçı olmaktadır diye açıklamaktadır.⁶⁴² Burada değinilen husus, Hz. Zekeriya’nın duasında Hz. Yahyâ’nın kendisine mirasçı olmasını istemesi, buna karşın Hz. Yahyâ’nın Hz. Zekeriya’dan önce ölmüş olması görüşünü çözüme kavuşturmadaki hassasiyetidir. Çünkü dua ile vak’anın çelişmemesi gerekmektedir.

d) Müşkillik, bazen kelimelerin farklı kullanımından kaynaklanabilmektedir.

Âyetlerde kullanılan terkiplerin müşkilliğe sebebiyet vermesi de üzerinde durulması gereken hususlardandır. Bikâî, Mü’min sûresi 58. âyetin (وَمَا يَسْتَوِي الْأَعْمَى) “Kör ile gören, iman edip sâlih ameller işleyenler ile kötülük yapan bir değildir. Siz pek az düşünüyorsunuz.”) tefsirini yaparken bu âyetteki iman edenler kelimesinin cemi gelmesine rağmen الْمُسِيءُ kelimesinin müfred gelmesini ele almakta; buna mukabil Fâtır sûresi 19-20. âyette (وَمَا يَسْتَوِي الْأَعْمَى وَالْبَصِيرُ وَلَا الظُّلُمَاتُ وَلَا النُّورُ) “Kör ile gören bir olmaz. Karanlıklar ile aydınlık bir olmaz.”) zulumat kelimesi cemi olarak geldiği halde nur kelimesi müfred gelmesini bir müşkil durum olarak görüldüğünü söylemektedir. Bikâî, burada müşkil bir durumun olmadığını şöyle açıklamaktadır: الظُّلُمَاتُ kelimesi, ortalığı tamamen zifiri karanlık kapladığında bu kelime kullanılır ve artık karanlıktan dolayı her taraf eşitlenir ve bir fark kalmaz. Ancak الْمُسِيءُ kelimesinin müfred gelmesinin sebebi günahların her birinin farklı farklı olmalarından, her biri için müfred kullanıldığını söylemektedir. Bu yüzden inanç için karanlık cemi olarak, günahta farklılıklar olduğu için müfred getiriliğini belirtmektedir.⁶⁴³

⁶⁴² Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 4/520-522; krş. Beğavî, *Me’âlimü’t-tenzîl*, 3/256.

⁶⁴³ Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 6/528.

Cinlerin Hz. Peygamber'i dinleyip kavimlerine döndüklerinde söyledikleri *"Dediler ki: "Ey kavmimiz! Şüphesiz biz, Mûsâ'dan sonra indirilen, kendinden önceki kitapları doğrulayan, gerçeğe ve doğru yola ileten bir kitap dinledik."*⁶⁴⁴ cümlesinde İncil'den bahsedilmemesine değinen Bikâî, İncil'de ahkâm ve had cezalarının Tevrat ve Zebûr'a nazaran yok denecek kadar az olması sebebiyle burada İncil'in zikredilmediğini dile getirmektedir. Aslında Tevrat'tan sonra İncil gönderildiği için onun da zikredilmesi gerektiğini hatırlatmaktadır.⁶⁴⁵

Bikâî, müşkilü'l-Kur'ân ilmine giren hususun aslında Hz. Peygamber döneminde de olduğuna işaret edercesine verdiği örnekle, âyetteki işkâli sorgulamanın dine aykırı bir şey olmadığını bizzat Hz. Aişe'nin sorusuyla ispat etmektedir. İnşikâk sûresi 8. âyette amel defterinin sağ tarafından verilmesi durumunda kişinin kolay bir hesaba çekileceği konu edilmektedir. Hz. Aişe, bu âyete rağmen Hz. Peygamber'in "Hiçbir kimse yoktur ki hesaba çekilsin de helâk olmasın" veya "Hesaba çekilen azap edilir" hadislerinin âyete zıt olduğunu sorması üzerine Hz. Peygamber "Bu ancak bu âyetlerde anlatılan, kişiye amellerinin gösterilmesidir. Ancak kim inceden inceye sorgulanırsa o azaba uğramış olur"⁶⁴⁶ şeklinde açıklama yaparak müşkil durumu izah ettiğini aktarmaktadır.⁶⁴⁷

Bu örneklerde de görüldüğü üzere âyetlerde var olduğu düşünülen müşkil durum, Kur'ân'a bütüncül yaklaşım ve derin düşünce ile yaklaşılmamasından kaynaklanmaktadır.

e) Bikâî'nin âyette müşkil bir durum olduğunu belirtmediği yerler.

Müşkilü'l-Kur'ân konusu ele alınırken birçok eserde aşağıda bahsedilen hususlar müşkil olarak ele alınmakta ve çözümler bulunmaya çalışılmaktadır. Örneğin Tevbe sûresi 51. âyette insanların karşılaştığı her şeyin Allah'ın dilemesiyle meydana geldiği ifade edilmektedir. Buna mukabil Şûrâ sûresi 30. âyette ise başa gelenler kendi tercihlerinizle gerçekleşmektedir diye buyurmaktadır. Bikâî, burada herhangi bir müşkillikten söz etmemekte ve "Allah'ın mü'minlere yönelik tüm

⁶⁴⁴ el-Ahkâf 46/30.

⁶⁴⁵ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 7/141-142.

⁶⁴⁶ Buhârî, "Tefsîr", 1 (No. 4939); Müslim, "Hac", 2876.

⁶⁴⁷ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 8/370-371.

kazası hayırdır. Eğer genişlik isabet ederse şükrederler, darlık isabet ederse sabrederler” diyerek konuyu izah etmektedir.⁶⁴⁸

Secde sûresi 11. âyetle insanların canını ölüm meleğinin aldığı ifade edilmektedir. Zümer sûresi 42. âyetle ise Cenâb-ı Hakk’ın ruhları kabzettiği belirtilmektedir. Görünürde bu iki âyet arasında bir çelişki var gibi görünmektedir. İlk âyetle ilgili olarak Bikâî, farklı bir görüş belirtmemekte, ölüm meleğinin bedenini her bir tarafına yayılmış olan ruhu oradan çıkartıp ruhları kabzettiğini ve bunu Allah’ın kudretiyle gerçekleştirdiğini ifade etmektedir. Yani, Azrail’e hangi görev verilirse onu yerine getirdiğini vurgulamaktadır. Bu bağlamda, müellif “ölümü kim gerçekleştirir” tartışmasına girmemekte ve burada müşkil bir duruma değinmemektedir.⁶⁴⁹ Aynı şekilde Zümer sûresi 42. âyetteki “*Allah, (ölen) insanların ruhlarını öldüklerinde, ölmeyenlerinkini de uykularında alır...*” Allah’ın öldürmesini açıklarken müşkil bir durumdan bahsetmemekte, “Öldürmenin Allah’a isnad edilmesi, vekâletin başkası için gerçekleşmesinin imkânsız olmasındandır” ifadesiyle asıl güç ve kudretin sadece yüce Allah’ın elinde olduğunu pekiştirmektedir.⁶⁵⁰ İki âyet arasında herhangi bir müşkil durumdan bahsetmemektedir.

f) Muhyiddîn İbnü’l-Arabî, İbnü’l-Fâriz ve Gazzâlî’nin âyetleri yanlış yorumlamalarını Bikâî’nin tashih ve tenkit etmesi.

Bikâî’nin tenkit edildiği konulardan biri, meşhur üç mutasavvıfa karşı tutumudur. Bu mutasavvıflar, âyetleri farklı yorumlayarak onlara aykırı cümleler sarf etmiş, Bikâî de bunu çok ağır bir dille tenkit etmiştir.

Bikâî, Muhyiddîn İbnü’l-Arabî’nin Mü’min sûresi 12. âyeti yanlış yorumladığını iddia etmektedir. Âyet şöyledir: “*Bu, sizin tevhid çerçevesinde Allah’a çağrıldığında inkâr etmeniz, O’na ortak koşulduğunda ise inanmanız sebebiyledir...*” Bu âyetin tefsirinde Uhud günü Ebû Süfyân’ın söylediği “Hubel uludur” sözünü âyetin yalanladığını söylemektedir.⁶⁵¹ Bikâî sözüne devam ederek “Aynı şekilde

⁶⁴⁸ Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 3/33. Râzî, başa gelen bela ve musibetlerin işlenen günahlar karşılığında olup olmaması hakkındaki görüşleri değerlendirmektedir. bk. Râzî, *Mefâtihi’l-gayb*, 27/600.

⁶⁴⁹ Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 6/54.

⁶⁵⁰ Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 6/453. Râzî, her iki âyeti vermekte ve bu sorun nasıl çözülebilir diye soru sormaktadır. Cevap olarak hakikatte öldürmede asıl fail Allah’tır. Sebepler âleminde görevi meleğe vermiş olması da bir şeyi değiştirmeyeceğini vurgulamaktadır. Râzî, *Mefâtihi’l-gayb*, 26/457.

⁶⁵¹ Ayrıca bk. Ebû Hayyân, *el-Bahrü’l-muhît*, 9/242.

Firavun’a tabi olan en yalancı ve en batıl söz söyleyen Muhyiddîn İbnü’l-Arabî’nin de sözünü âyet yalanlanmaktadır” dedikten sonra Muhyiddîn İbnü’l-Arabî’nin الْعَلِيُّ (En yüce olan, akli olan varlıklardan (من) ve akli olmayan varlıklardan (ما) yüce olan sonra sadece kendisi yüce olandır?) sözünü nakletmektedir. Bu söz üzerine “Bu yüzden rezillik, lanet bu sözü söyleyene ve lanet etme hususunda tereddüt edenin de üzerine olsun” diye eklemektedir.⁶⁵²

Bikâî’nin bu iki söze karşı çıkmasını şöyle anlamamız mümkündür: Allah katında hiçbir varlığın yüceliği asla kabul edilemez. Ondan düşük yüceler olsa da Allah en yücedir. Bu sözü söylerken o varlıklara atfedilen yüceliğin, ilâhlara atfedilen yücelik gibi anlaşılırsa elbette ki bu söz batıldır. Ebû Süfyân’ın Hubel’i yüceltmesine karşı Resûlullah’ın teşvikiyle sahabeler, اللَّهُ أَعْلَى وَأَجَلُّ “Allah en yüce ve en celâl sahibidir” diyerek karşılık vermişlerdir.⁶⁵³ Bu bağlamda Ebû Süfyân’ın bu sözünün hiçbir geçerliliği yoktur. İbnü’l-Arabî’nin sözüne gelince kanaatimizce bu sözde derecelendirme vardır. Allah akli olandan, olmayandan yüce oldu dedikten sonra ثم edatını kullandıktan sonra إِلا هو demesi, biraz dolambaçlı olarak söz söylemesidir.

Allah’ın her şeye kâdir olduğunu belirten Talâk sûresi 12. âyetin tefsirini yapan Bikâî, “إِنَّهُ لَيْسَ فِي الْإِمْكَانِ أَبْدَعُ مِنْ هَذَا الْعَالَمِ” (Bu âlemden daha güzelini yaratmak mümkün değildir) şeklinde habis felsefecilerin dillendirdiği, İmam Gazzâlî’ye de atfedilen bu söz üzerinde durmaktadır. Bu söz ile âyet arasında bir çelişki bulunmaktadır. İlgili âyette Allah her şeye kadirdir, bu âlemden daha güzelini de yaratmaya kadirdir demek, yukarıdaki sözde ise kadir olamadığını iddia etmektedir. Bikâî, bu sözü Gazzâlî’nin reddettiğine dair kendisinin yazdığı üç

⁶⁵² Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 6/491; Mustafa el-Merâgî, Bikâî’yi bu hususta desteklemekte ve âyetleri yanlış yorumladıklarını vurgulamaktadır. Ahmet Mustafa el-Merâgî, *Tefsîrü’l-Merâgî* (Mısır: Mektebetü Mustafa el-Halebî ve Evlâdüh, 1946), 27/152; Mehmet Sâlih Gecit, Muhyiddîn İbnü’l-Arabî’yi Gözden Düşürme Faaliyetleri ve Bunlara Karşı Yazılan Müdâfaa Eserleri, *Uluslararası İbnü’l Arabî Sempozyumu* (Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınları, 15-16 (2018), 372 vd.; Burak Fatih Açıkgöz, “Bir Kişi İki Şahsiyet: İbnü’l-Arabî”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 17 (2013/1), 153 vd.

⁶⁵³ Buhârî, “Cihâd-Siyer”, 163 (No.3039).

kitabında⁶⁵⁴ bu konuyu detaylı olarak ele aldığını belirtmekte ve dinden çıkan ve kâfirlerin en ileri gelenlerinden olan Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'nin (Allah onun şerrinden ve tuzaklarından bizleri korusun) bunu *Fusûs*'unda ve başka yerlerde bahsettiğini belirtmektedir. Aynı zamanda bunu her ne kadar Gazzâlîye de atfediyorlarsa da Gazzâlî bundan beri olduğuna açıklık getirmektedir.⁶⁵⁵

Hz. Nûh'un kavmi ne zahiren ne de batinen iman etmeyi kabul etmedikleri, kulaklarını ve gözlerini hakikate kapatarak zahiren muhalefet ettikleri gibi küfürlerinde ve kibirlerinde ısrar etmeyi batinen devam ettirdikleri Nûh sûresi 7. âyette anlatılmaktadır. Bikâî, bilinenin aksine iman etmeyi fiili olarak kabul ettiklerini ve Hz. Nûh'un onları af için davet ettiğinde onlar da güya kabul anlamında başlarını eğdiklerini iddia edenlere Allah lanet etsin demektedir. Bunların Bâtıniler olduğunu belirten Bikâî, ümmet onların küfrüne icma ettiğini belirtmektedir. Bunların dışında ittihadiye ve onların en büyükleri olan Hallâc, İbnü'l-Arabî ve İbnü'l-Fârîz' de bu gruba dâhil olduğunu söylemekte ve bu hususu detaylı olarak ele alan kitaplar telif ettiğini belirtmekte, kitaplarının isimlerini sıralamaktadır.⁶⁵⁶

Bikâî'nin tenkit ettiği diğer konular ise kısaca şöyledir: Nûh sûresi 24. âyetin te'vilinde *Fusûs* isimli kitabından nakille İbnü'l-Arabî'nin “Dalalet, hidâyette olmaktan daha doğru yoldur” (إِنَّ الضَّلَالَ أَهْدَى مِنَ الْهُدَى) ⁶⁵⁷ demesi, Nûh sûresi 25. âyetteki “Allah'tan başka yardımcıları” sözünü çarpıtmaları ⁶⁵⁸ ve Nâziât sûresi 24. âyetinde Firavun'un kavmini toplayıp “Ben sizin en yüce rabbinizim” sözünde başka rablerin de olduğu imasının çıkarılması⁶⁵⁹ konularını açıklamakta ve tenkitlerini sıralamaktadır.⁶⁶⁰

- دَلَالَةُ الْبُرْهَانِ عَلَى أَنَّ فِي الْإِمْكَانِ أَبَدَ مِمَّا كَانَ - تَهْدِيمُ الْأَرْكَانِ عَلَى مَنْ قَالَ لَيْسَ فِي الْإِمْكَانِ أَبَدٌ مِمَّا كَانَ - إِبْطَاقُ الْأَغْلَالِ فِي أَعْنَاقِ الضَّلَالِ

⁶⁵⁴ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 8/42. Aynı konu Tîn sûresi 4. âyetin tefsirinde de ele alınmaktadır. Burada da Gazzâlî'nin savunmasını yapmakta, zındık felsefecilerden uzak olduğunu belirtmektedir. *Nazmü'd-dürer*, 8/472-473. Ayrıca bk. Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb eş-Şirbînî, *es-Sirâcü'l-münîr fî'l-i'âne 'alâ ma'rifeti ba'zi me'ânî kelâmi rabbine'l-hakîmi'l-habîr* (Kahire: Matbaatu Bûlâk, 1285), 4/322 (Bikâî'nin cümlelerini yorumsuz olarak aynen nakletmektedir.)

⁶⁵⁵ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 8/166-167. تَدْمِيرُ الْمُعَارِضِ فِي تَكْفِيرِ ابْنِ الْفَارِضِ

⁶⁵⁶ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 8/175-176.

⁶⁵⁷ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 8/177.

⁶⁵⁸ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 8/315.

⁶⁵⁹ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 8/316.

Bikâî, kitabının sonunda Ehl-i kitaptan nakilde bulunmasını tenkit edenlere karşı tefsirini yazmayı durdurup bunlara cevap vermek için başka kitaplar yazdığını, ayrıca yukarıda bahsi geçen şahısların dört meseleden dolayı tekfir edilmeleri gerektiği, sekiz hususta ise yalancı olduklarına dair ayrı ayrı kitaplar yazdığını ifade etmektedir.⁶⁶¹

Bikâî'nin, Kur'an'da var olduğu iddia edilen müşkil durumları⁶⁶² açıklama çabalarını incelediğimizde, müellifin bu konulara gerekli önemi verdiğini görmekteyiz. Bikâî, farklı sûrelerde yer alan âyetleri derinlemesine inceleyip bir araya getirmenin önemine vurgu yapmaktadır. Görünüşte müşkil olarak görülebilecek durumların, âyetlerin daha derinlemesine ele alınmasıyla aslında müşkil olmadığını belirtmektedir. Bu bağlamda kıraat farkları, farklı kelime ve terkip kullanımlarının incelenmesine de dikkat çekmektedir. Bazı âyetlerde, müşkil unsurları tartışmaktan ziyade, doğru anlaşılmasına odaklanarak tefsir yapmayı tercih etmektedir. Ayrıca, yukarıda ayrı bir başlıkta ele aldığımız üç mutasavvıf hakkında oldukça katı bir tutum sergilediği görülmektedir.⁶⁶³

1.2.7. Tekrârü'l-Kur'an

Kur'an-ı Kerim'in anlatım tarzlarından biri, tekrarın kullanımıdır. Günlük hayatımızda olduğu gibi, Kur'an'da da yapılan tekrarlar kuralına uygun olarak gerçekleştirildiğinde, dinleyiciye olumlu katkılar sağlamaktadır. Bu tekrarlar; kelimelerin, âyetlerin, konuların veya kıssaların yeniden vurgulanması şeklinde gerçekleşmektedir. Arap kültüründe de yaygın olan bu tekrarlar, belirli bir amaca hizmet ettiği için eleştirilmemiş, aksine ifadenin etkisini artırmıştır. Ancak tekrarların faydasını göremeyenler olmuş, bunlara da gerekli cevaplar verilmiştir. Örneğin Zerkeşî, bu iddiaların yanlış olduğunu örneklerle açıklamış, özellikle sözün

⁶⁶¹ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 8/621.

⁶⁶² Diğer örnekler için bk. el-Enfâl 8/17. *Nazmü'd-dürer*, 3/196-197; el-Enfâl 8/23. *Nazmü'd-dürer*, 3/200; el-Enfâl 8/24. *Nazmü'd-dürer*, 3/202; et-Tevbe 9/16. *Nazmü'd-dürer*, 3/281; Yûnus 10/74. *Nazmü'd-dürer*, 3/468; el-İsrâ 17/31. *Nazmü'd-dürer*, 4/378; Sâd 38/7. *Nazmü'd-dürer*, 6/361; el-Fussilet 41/9. *Nazmü'd-dürer*, 6/554-557.

⁶⁶³ Muhyiddîn İbnü'l-Arabî hakkında çok farklı görüşler bulunmaktadır. Bu hususta Ömer Nasuhi Bilmen, leh vealeyhteki görüşleri detaylı olarak vermektedir. bk. Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi (Tabakalü'l-Müfessirîn)* (Ankara: DİB Yayınları, 1969), 2/325-339.

tekrarlanmasıyla amaçlananın bilgiyi kalıcı kılmak olduğunu vurgulamış ve sözün tekrarıyla konunun daha iyi pekiştireceğini açıklamıştır.⁶⁶⁴

Kur'ân'da yapılan tekrarlar, konuyu pekiştirip zihne yerleştirmek; mevzunun değerini artırmak, muhatabı düşündürmek, uyarmak, korkutmak, sakındırmak; ibret vermek, dikkat çekmek, abartmak gibi çeşitli amaçlar için yapılmaktadır.⁶⁶⁵ Kur'ân'daki tekrarların belli bir amaca yönelik olmasını anlamakta güçlük çeken bazı müsteşrikler de bu tekrarların lüzumsuz ve usandırıcı olduklarını iddia etmişlerdir.⁶⁶⁶

Kur'ân'daki tekrarları her ne kadar kelimenin, âyetin, konunun veya kıssanın tekrarı şeklinde birkaç şekli genellikle tercih edilmekle birlikte konu üzerinde yapılan detaylı araştırmalarda âyet içinde aynı lafzın (cer, atıf, nefiy, tenbih, istifham... edatlarının) tekrarı; âyetin içinde ismin, zarfın, ismi işaretin... tekrarı; bir sûre içinde aynı âyetin, farklı sûrede aynı âyetin tekrarı gibi birçok şeklinin olduğu örneklerle izah edilmektedir.⁶⁶⁷

1.2.7.1. Âyetlerin Tekrarı

Kur'ân'da bazı âyetler çeşitli gerekçelerle tekrar edilmektedir. Bikâî, Kamer sûresinde altı kere tekrar eden *وَلَقَدْ يَسَّرْنَا الْقُرْآنَ لِلذِّكْرِ فَهَلْ مِنْ مُدَكِّرٍ* âyeti⁶⁶⁸ hakkında bilgi verirken -Keşşâf tefsirinden alıntı yaparak- tekrarların faydası nedir, sorusuna cevap aramakta ve geçmişte yaşanan bu gibi önemli haberleri Müslümanlar her duyduklarında öğüt ve ibret almaları, her duyduklarında yeniden uyanıp kendilerine gelmeleri için konunun tekrar edildiğini belirtmektedir. Böylelikle defalarca şiddetle ikaz edilip, gaflet uykusundan uyanırlar ve gaflet sarmalında kalmazlar diye tekrarın

⁶⁶⁴ Zerkeşî, *el-Burhân*, 3/95 vd.

⁶⁶⁵ Zerkeşî, *el-Burhân*, 3/96 vd; Süyûtî, *İtkân*, 3/199; Çetin, *Kur'ân İlimleri ve Kur'ân-ı Kerim Tarihi*, 327.

⁶⁶⁶ Zerkeşî, *el-Burhân*, 3/97; Süyûtî, *İtkân*, 3/204; Erdoğan Baş, *Kur'ân'ın Üslûbu ve Tekrarlar* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2003).

⁶⁶⁷ Ebü'l-Kâsım Tâcü'l-Kurrâ Burhânüddîn Mahmûd b. Hamza el-Kirmânî, *Esrârü't-tekrâr fi'l-Kur'ân el-müsemma el-burhân fi tevcih-i müteşâbihi'l-Kur'ân limâ fihi mine'l-hucce ve'l-beyân* (Medine: Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 1994). Bu eserde Fatiha sûresinden Nas sûresine kadar âyetlerden birbirine benzeyenler ele alınmaktadır. Ayrıca bk. Abdülğafûr Abdülkerim el-Bencâbî, *et-Tevdîh ve'l-beyân fi tekrâr ve teşâbuh fi'l-Kur'ân* (Medine: Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 1994); Baş, *Kur'ân'ın Üslûbu ve Tekrarlar*, 135-249.

⁶⁶⁸ “Andolsun biz, Kur'ân'ı düşünüp öğüt almak için kolaylaştırdık. Var mı düşünüp öğüt alan?” el-Kamer, 54/15,17, 22, 32, 40, 51.

faıdasına değinmektedir. Örneğın Rahmân sûresinde her bir ilâhî nimet ve emir sıralanırken فَبَآئِٔ ٱلْأَٔ رَبُّكُمَا تُكَذَّبَانِ “O hâlde, Rabbinizin hangi nimetini yalanlıyorsunuz siz?” veya Mürselât sûresinde öne sürülen her delilden sonra وَيَلُٔ يَوْمَئِذٍ لِّلْمُكَذِّبِينَ “Yalanlayanların hâli haraptır o gün!” denilmesi de aynen bu gayeye hizmet ettiğini belirtmektedir. Bizzat peygamberler ve kıssalarının tekrar edilmesi de sürekli gönüllerde hazır bulunacak bir ibret, zihinler önünde canlı duracak birer tablo ve bir an olsun unutulmayacak birer ikaz olmaları için tekrarın yapıldığını söylemektedir. Ayrıca âyetlerin altı veya beş kere tekrar edilmesi de altı yöne veya beş duyuya hitap etmesi açısından da onlara yönelik bir uyarı olduğuna dikkat çektiğini söylemekte, Kur’ân’daki tekrarların fayda ve hikmetleri hakkında az ve öz bilgiler sunmaktadır.⁶⁶⁹

Bikâî’nin anlattığı örneklerden anlıyoruz ki Kur’ân’da yapılan tekrarlar uyarı mahiyetinde olup, aynı hatalara bir daha düşülmesinin önüne geçmektir. Bu uyarılarla gönüller ayık tutulmakta ve gaflet uykusuna dalıp bir kez daha uyarılacak duruma düşmemelerini temin etmek için tekrar yoluna başvurulmaktadır. Yapılan tekrarlardan öğüt ve ibret almaları, tekrarın asıl hedefleri arasında olduğuna değinmektedir.

Bikâî, Mürselât sûresinde وَيَلُٔ يَوْمَئِذٍ لِّلْمُكَذِّبِينَ âyetinin on kere tekrar edilmesine de değinmektedir. Aynı âyetin Tûr ve Mutaffifin sûrelerinde de geçtiğini belirten müellif, her âyetten önce bir delilin öne sürüldüğünü, bunu ilk defasında kabul etmeyen kişinin “yazıklar olsun yalancılara” sözüyle kınandığını, ardından ikna etmek için yeni bir delil ileri sürüldüğünü, onu da yalanlarsa bu sefer ikinci kez “yazıklar olsun yalancılara” sözünün tekrar edildiğini ifade etmektedir. Her tekrarda o kişiye karşı öfkenin arttığını ve işlediği hataların cezasının da bununla doğru orantılı olarak ziyadeleştğini belirtmektedir. Bikâî, bu tür tekrarların Arapların günlük hayatlarında da rastlandığını hatırlatmaktadır.⁶⁷⁰

⁶⁶⁹ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 7/354. Ayrıca bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 6/455; Râzî, Rahmân sûresinde فَبَآئِٔ ٱلْأَٔ رَبُّكُمَا تُكَذَّبَانِ âyetinin otuz bir kere tekrar etmesinin hikmetlerini dört maddede açıklamaktadır. bk. Râzî, *Mefâtihu’ l-gayb*, 29/347.

⁶⁷⁰ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 8/284-285, 292.

1.2.7.2. Konuların veya Kıssaların Tekrarı

Kur'ân'da yapılan tekrarların ekseriyetini kıssalar teşkil etmektedir. Kıssalar her tekrar edilmesinde meselelerin farklı yönlerine dikkat çekilmekte, aynı meselenin tekrarından kaçınıldığı gibi, farklı anlatım tarzıyla Kur'ân'ın üslup yönü tekrar tekrar gözler önüne serilmektedir.⁶⁷¹

Bikâî, sözün tekrarlanmasının sağladığı faydaları üzerinde durmakta ve mantikî gerekçeler sunmaktadır. Ona göre, eğer bir şeyi ispat veya nefyetmek için delilleri ortaya koyup farklı bir üslup ile yeniden ifade edildiğinde o konu kişide daha kalıcı ve içine daha iyi yerleşmiş olursa tekrar etmedeki fayda elde edilmiş olur. Hele Kur'ân'ın uygulamasında olduğu gibi ikinci tekrarda söz daha belîğ olur, birincide yapılmayan uyarı ikincide yapılır ve de ibare daha üstün, lafızlar daha tatlı ve hoş olursa ve muhatabın da Kur'ân'ın üsluplarından haberi varsa işte o zaman iş hedefine ulaşır diye vurgulamaktadır.⁶⁷²

Kur'ân'ın nazımının inceliklerinden birinin âyetlerin veya bütün olarak bazı konuların tekrar edilmesi olduğunu belirten Bikâî, her bir tekrarda farklı mesajlar verildiğini bununla birlikte asla bir bıkkınlık oluşturmadığına değinmektedir. Tekrar etmekteki hedeflerden biri de bilgiyi sağlamlaştırmak olduğunu ifade eden müellif, her tekrarda yeni bir bakış açısı getirildiğini hatırlatmaktadır. Gazzâlî'nin “*el-Cevâhir*” isimli kitabının başında söylediği “Kur'ân-ı Kerîm'de (gereksiz ve faydasız) tekrar yoktur”⁶⁷³ sözünü aktarmakta, ardından “Eğer bir sözün tekrar edildiğini görürsen o sözün önüne ve sonuna bak. Mutlaka sana başka bakış açıları getirecektir” diye Kur'ân-ı Kerîm'in tekrarlarla da nazım yönünden mûcizevî bir anlatıma sahip olduğunu vurgulamaktadır.⁶⁷⁴

Gazzâlî'nin Kur'ân'daki tekrarların mahiyeti hakkında yaptığı açıklamalardan istifade eden Bikâî, Fâtiha sûresinde ikinci kez geçen “Rahmân ve Rahîm” isimlerinin aslında tekrar etmediğini nakletmektedir. Ona göre Kur'ân'da gereksiz tekrar yoktur. Çünkü bir söz faydasız ve hedefsiz olarak yeniden söylenirse işte o

⁶⁷¹ Örnekler için bk. Süyûtî, İtkân, 3/199 vd. Süyûtî, tekrarların faydalarını tek tek sıralamaktadır. Ayrıca bk. Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 174; Baş, *Kur'ân'ın Üslûbu ve Tekrarlar*, 48.

⁶⁷² Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/706.

⁶⁷³ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *Cevâhirü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Reşid Ziya el-Kabbânî (Beyrut: Dâru İhyâi'l-Ulûm, 1985), 65 vd.

⁶⁷⁴ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/706.

zaman tekrar olur. Bikâî, الْعَالَمِينَ sözünden önce ve sonra rahmetin zikredilmesinde iki fayda olduğunu söylemektedir: İlk olarak Rahmân ve Rahîm isimleri kullanıldığında, Allah'ın rahmetinin bir eseri olarak farklı âlemlerin yaratıldığını, bu âlemlerin idamesi için muhtaç olduğu şeylerin de ikram edildiğini belirtmektedir. İkinci kullanımda ise dirilme gününün tek Meliki olan Allah'ın rahmetinin eseri olarak hak eden kullarına nimetler vermesinden dolayı “Rahmân ve Rahîm” isimlerinin ikinci kez söylendiğini belirtmektedir.⁶⁷⁵

Kur'ân-ı Kerîm'de Zümer sûresi 23 âyetteki⁶⁷⁶ (اللَّهُ نَزَّلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ كِتَابًا) (مُتَشَابِهًا مَثَانِي) kelimesi üzerinde duran Bikâî, مَثَانِي kelimesinin مَثْنً kelimesinin çoğulu olduğunu ve tekrar anlamına geldiğini belirtmektedir. Bikâî, Kur'ân'da kıssalar, vaazlar, ahkâm ve hikmetlerin tekrar edildiğini ifade ettikten sonra, normalde vaaz ve nasihat içeren sözler tekrar edilirse kişide nefret oluşturur. Ancak işin başında öğretilecek olan konu tekrar edilmezse bu sefer konu sağlam olarak bilinmez ve onunla amel de edilemez. Bundan dolayı mesela Hz. Peygamber sözünü üç kere veya daha fazla söylerdi ki talep edilen fayda hâsıl olsun. Bikâî, tekrar eden söz bıktırır da Kur'ân'ın tekrarının kişiye neşe sağtığını, Kur'ân'ın gece gündüz tekrar tekrar okunduğunda tadının iyice arttığını belirtmektedir. Bu sebeple Kur'ân'ın tekrarlarının diğer tekrarlara benzemediğini vurgulamaktadır.⁶⁷⁷

Bikâî, Yûsuf sûresinin tefsirine başlarken Kur'ân'daki diğer kıssaların tekrar edilmesine rağmen bu kıssanın tekrar edilmemesine değinmektedir. Yûsuf kıssasının tekrar edilmemesi “Kur'ân'daki kıssaların tekrar edilmesi, önce anlatılan kıssadaki işlenen konuyu sağlamlaştırmak için tekrar edilir.” diyenlerin görüşüne ret olduğu gibi; tam aksine diğer kıssaların tekrar edilmesi de “Kıssaların tekrar edilmemesi, fesahatına bir zarar gelmesinin önüne geçmek içindir.” şeklinde iddiada bulunanı susturmak için olduğunu ifade etmektedir. Müellif, Yûsuf kıssanın tekrar edilmemesinin gerekçesi olarak sûrenin maksadının bunu gerekli kıldığını belirterek sözünü tamamlamaktadır.⁶⁷⁸

⁶⁷⁵ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/707. Ayrıca bk. el-Gazzâlî, *Cevâhirü'l-Kur'ân*, 66 vd.

⁶⁷⁶ “Allah, sözün en güzelini; âyetleri (güzellikte) birbirine benzeyen ve (hükümleri, öğütleri, kıssaları) tekrarlanan bir kitap olarak indirmiştir” ez-Zümer sûresi 39/23.

⁶⁷⁷ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 6/438.

⁶⁷⁸ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 4/10.

Yukarıda anlatılanlardan hareketle müellif, Kur’ân’daki tekrarların belirli bir hedefe yönelik olarak tekrar edildiğini özellikle işaret etmektedir. İbret alınması, aynı hataya düşülmemesini temin etmek için tekrar yöntemine başvurulduğunu belirtmektedir. Gerek bazı cümlelerin ve gerekse kıssaların tekrarında da ince hesapların yapıldığını vurgulamaktadır. Kıssaların her bir tekrarında yeni bir bakış açısı getirildiği ve yeni ek bilgiler verilerek meselenin farklı yönlerine değinildiğini vurgulayan müellif, az ve öz bilgilerle tekrarların hikmetlerine değinmektedir.

1.2.8. Fezâilü’l-Kur’ân

Kur’ân, yüce Allah tarafından gönderilmiş faziletli ve emsâlsiz bir kitaptır. Kitabı gönderenin yüceliği aynı zamanda gönderilenin de üstün ve yüce olmasını gerektirmektedir. Fezâilü’l-Kur’ân, Kur’ân’ın tamamının, bazı sûrelerinin veya âyetlerinin öğrenilmesi, okunması, öğretilmesi, dinlenmesi ve ezberlenmesi karşılığında verilecek sevap ile bazı sûre veya âyetlerin şifa niyetiyle okunmasına dair âyet ve hadislerde geçen haberleri/bilgileri ifade etmek üzere kullanılan bir kavramdır.⁶⁷⁹ Âyetlerde ve hadislerde Kur’ân’ın faziletiyle alakalı örnekleri ilgili eserlere havale ederek burada Kur’ân ilimleri ile bağlantılı yönünü ele almak daha faydalı olacaktır. Çünkü bu hususta yazılmış birçok kitap ve makale mevcuttur.⁶⁸⁰

Fezâilü’l-Kur’ân ile alakalı âyet ve hadisleri iki kısma ayırmak mümkündür. Birinci kısım tüm Kur’ân’ın faziletiyle alakalı olanlar, diğeri ise Kur’ân’ın sûre/sûreleri veya âyet/âyetlerinin üstünlüğü ile alakalı olanlardır.⁶⁸¹

Tefsirlerde özellikle sûrelerin başlangıcında veya sonlarında o sûrenin fazileti ile alakalı bilgiler verildiği gibi bazen de ilgili âyetin akabinde bu bilgiler verilmektedir. Elbette ki bu hususta sağlam, güvenilir haberlerin olduğu gibi, zayıf

⁶⁷⁹ Rûmî, *Dirâsât*, 50 vd.; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 213; Abdullah Aydemir, “Fezâilü’l-Kur’ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995) 12/532.

⁶⁸⁰ Bu hususta Zerkeşî’nin *Burhân* isimli eserinin tahkikini yapanlar Fezâilü’l-Kur’ân konusunu işleyen çalışmaları detaylı olarak vermektedirler. bk. Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/55-59; Ömer Faruk Akpınar, “Fezâilü’l-Kur’ân Edebiyatı”, *İSTEM* 17 (Aralık 2011), 177-194. (Bu makalede Fezâilü’l-Kur’ân hakkında bilgi verilmekte, ardından geçmişte ve günümüzde yapılan çalışmalar liste halinde sunulmaktadır.)

⁶⁸¹ Her iki kısma giren âyet ve hadisler için bk. Süyûtî, *el-İtkân*, 4/102 vd. (Süyûtî, bu hususta içinde sahih hadislerin bulunduğu bir kitap yazdığını belirtmekte, ayrıca İtkân’da sûrelerin faziletiyle alakalı hadisler sıralamaktadır.)

hatta uydurma haberler de bir hayli fazladır. Çeşitli nedenlerle maalesef birçok hadis uydurulmuş ve tefsir kitaplarına da girebilmiştir.⁶⁸²

Kur'ân'ın fazileti hakkında Süyûtî, şöyle bir soru sormaktadır: “Hepsi yüce Allah katından olan sûreler ve âyetler arasında fazilet yönüyle fark olabilir mi?” İmam Eş'ârî, Bakillânî, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî (ö. 354/965) gibi âlimler âyetler arasında değer yönüyle bir farkın olmaması gerektiğini savunduklarını aktarmaktadır. İshâk b. Râhûye (ö. 238/853), Ebû Bekr İbnü'l-Arabî, Gazzâlî, Kurtûbî, İzz b. Abdisselâm gibi âlimler, yukarıda isimleri zikredilen âlimlerin görüşlerini bir yönüyle kabul edilebilirse de hal ve şartlar, zaman ve zemin, okuyanın ihtiyaçları ve ilgili âyetin konusunun şerefî gibi bazı sebeplerle, âyetler arasında fazilet farklarının bulunabileceğini belirttiklerini ifade etmektedir.⁶⁸³

Bikâî, *Nazmü'd-dürrer* tefsirini yazarken yapılan itirazlar nedeniyle bir süreliğine tefsir yazmaya ara verdiği ve bu süre zarfında iki eser yazdığı daha önceki konularda söylenmişti. Bu esnada yazdığı eserlerden biri olan *Mesâ'idü'n-nazar li eşrâf 'alâ mekâsidi's-süver*, sûrelerin maksatlarını açıklamaya odaklanmıştır. Ayrıca bu eserde fezâilü'l-Kur'ân ilmine de geniş yer verilmiştir. Hatta kendi ifadeleriyle fezâil hususunda ilgili eserinde ancak sahih, hasen olan hadislerle rivâyet edilmesi caiz olan zayıf hadisleri zikredeceğini, asla mevzû hadis rivâyet etmeyeceğini belirtmekte ve mevzû hadisin kullanılmasının haram olduğunu vurgulamaktadır. Oysaki Vâhidî ve Zemahşerî'nin tefsirlerinde bu tür mevzû hadislerin bulunduğu değinmektedir.⁶⁸⁴ Bu sebeple Bikâî, tefsirinde sûre ve âyetlerin faziletlerine detaylı olarak değinmemiştir. Ancak tefsirinde, az da olsa sûrelerin ve âyetlerin faziletleriyle ilgili hadislere rastlamak mümkündür. Eğer tefsirinde zayıf bir hadis geçerse bunu da

⁶⁸² Ebû İsme isimli âlim Nûh b. Ebû Meryem adlı kişiye “Böyle bir sözü neden hadis diye rivâyet ettin” diye sorduğunda şöyle cevap verir: “Çünkü insanların Kur'ân'ı bir yana bırakarak Ebû Hanife'nin fıkıhı ve Muhammed b. İshâk'ın Megâzî'siyle meşgul olduklarını görüyordum, ben de insanları iyi amellere yöneltmek amacıyla bu hadisi uydurdum.” Örnekler için bk. Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 203; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 216; Aydemir, “Fezâilü'l-Kur'ân”, 12/533.

⁶⁸³ Süyûtî, *el-İtkân*, 4/117. Ayrıca bk. Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/67 vd.; Akpınar, “Fezâilü'l-Kur'ân Edebiyatı”, 178; Aydemir, “Fezâilü'l-Kur'ân”, 12/533.

⁶⁸⁴ Bikâî, *Mesâ'idü'n-nazar*, 1/211. Bikâî, her iki müellifin kitaplarında mevzu hadislerin olduğunu söylemekle yetinmekte, başka bir açıklama yapmamaktadır. Şahin Güven, Bikâî'nin mevzû hadis hususunda dediği gibi davranmadığı, örneğin Yasîn sûresinin faziletiyle ilgili uydurma hadis rivâyet ettiğini belirtmektedir. Güven, *Tefsir İlminin Bir Alt Disiplini Olarak “Makâsîdü's-Süver”*, 114.

belirtmiştir ki bu durum tefsirinin kıymetini artırmaktadır.⁶⁸⁵ Bunlarla ilgili örnekler verilecektir.

Tefsirinde her ne kadar faziletle ilgili hadisleri az sayıda kullansa da özellikle *Mesâ'idü'n-nazar* isimli eserinde bu konuya kapsamlı bir şekilde eğildiği görülmektedir. Fezâil hususundaki tavrını tam olarak anlayabilmek için *Mesâ'idü'n-nazar* eserinde örnek olarak Fâtiha ve İhlâs sûrelerinin faziletiyle ilgili nasıl bir yol izlediği hakkında kısaca bilgi vermekte fayda vardır. Bikâî “Fâtiha sûresinin Kur’ân’ın en faziletli sûresi olduğuna” dair farklı rivâyetleri vermektedir. Bikâî, ilk önce Müsned (Ahmed b. Hanbel), Buhârî, Müslim, Nesâî, İbn Mâce, İbn Hibbân ve Hâkim’den bir hadis rivâyet etmektedir. Daha sonra “Tevrat, İncil, Zebûr ve Kur’ân’ın başka yerinde geçmeyen sûre olarak” Muvatta, İbn Huzeyfe, İbn Humeyd, Müsned, Dârimî ve Taberânî’den başka bir hadis nakletmektedir. Bu iki hadis dışında “Fâtiha’nın yüce Allah ile kulu arasında bölündüğüne” dair bir hadis, “Fâtiha ile şifa aramak”, “Fâtiha’nın Kur’ân’ın üçte birine denk geldiği” ve “Fâtiha’dan sonra âmin demek” hakkında hadisler yukarıda belirtildiği gibi sürekli kaynak vermek, yeri geldikçe hadisin sıhhati ve râvileri hakkında değerlendirme yaparak konuyu işlemektedir.⁶⁸⁶

Bir diğer örnek İhlâs sûresinin faziletleriyle ilgili ele aldığı hadislerdir: “Bu sûreyi okuyana cennetin vacip olması” Bu hadisin kaynakları olarak Muvatta, Tirmizî ve Nesâî olduğunu belirtmektedir. “İhlâs sûresinin Kur’ân’ın üçte birine denk geldiğine” dair Müslim, Tirmizî, Nesâî, Dârimî den ayrı ayrı hadisler rivâyet etmektedir. Daha sonra üçte bir ne demek olduğunu enine boyuna irdelemektedir. Ardından “Ölüm hastalığında İhlâs sûresini okumakla” ilgili Taberânî’den -Heysemî, bu hadis sadece bu senetle rivâyet edilmiş ve râvileri arasında Nasr b. Hammâd var ki bu şahıs metruktur diye bilgi vermektedir- bir hadis aktarmaktadır. “Yatarken İhlâs sûresi okumak”, “On/yirmi/elli/yüz kere okumak”, “Namazda sürekli bu sûreyi okumanın fazileti” gibi hadisleri de aynı yöntemle ele almakta, kaynaklarını vermekte, yer yer sıhhati ve râvileri hakkında değerlendirmelerde bulunmaktadır.⁶⁸⁷

⁶⁸⁵ Kara, *Bikâî ve Tefsirindeki Metodu*, 160.

⁶⁸⁶ Bikâî, *Mesâ'idü'n-nazar*, 3/459-492. (Muhakkik tarafından bu hadislerin tahriçleri yapılmaktadır.)

⁶⁸⁷ Bikâî, *Mesâ'idü'n-nazar*, 3/280-298.

Yukarıda verilen iki örnekten hareketle Bikâî'nin hadisleri kullanırken çok titiz davrandığını, gerek tefsirine gerekse *Mesâ'idü'n-nazar* isimli eserine bilinçli olarak mevzû hadis almadığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

1.2.8.1. Kur'ân'ın Tamamının Fazileti

Nazmü'd-dürer tefsirinde, Kur'ân'ın tamamının fazileti hakkında herhangi bir hadise rastlayamadık. Ancak belirli bir miktarda âyet okunmasıyla ilgili Müzzemmil sûresi 20. âyetteki “Kur'ân'dan kolayınıza geleni okuyun” âyeti hakkında Ebû Dâvûd, İbn Huzeyme ve İbn Hibbân'ın sahihinde Abdullah b. Amr b. Âs tarafından rivâyet edilen “Kim on âyet okursa gafillerden yazılmaktan kurtulur. Yüz âyet okuyan ise kânitîn zümresine dâhil olur. Bin âyet okuyan ise muknîfînden olur” hadisini aktarmaktadır. Ardından müellif, Münzirî'nin Mülk sûresinden başlayıp Nâs sûresinin sonuna kadar okuyan bir kişinin toplam bin âyet okumuş olacağını söylediğini aktararak bin âyetin neye denk geldiğini açıklamaktadır.⁶⁸⁸

Görüldüğü gibi Bikâî, Kur'ân'ın tamamının okunmasının fazileti hakkında herhangi bir hadis rivâyet etmemekte, sadece yukarıdaki hadisi nakletmekle yetinmektedir.

1.2.8.2. Sûrelerin Fazileti

Tespit edebildiğimiz kadarıyla *Nazmü'd-dürer* tefsirinde on yedi sûrenin faziletiyle ilgili hadisler kullanılmaktadır. Örneklerde de görüleceği üzere Bikâî, hadislerin kaynaklarını verdiği gibi mevzû hadis kullanmamaya azami derecede özen göstermektedir.

Bikâî, Fâtîha sûresinin fazileti hakkında uzun bir hadis zikretmektedir. Bu hadisin kudsî bir hadis olduğunu ve Müslim'in ve dört Sünen kitabının (Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî, İbn Mâce) Ebû Hureyre'den rivâyet ettiklerini belirtmektedir. Yüce Allah şöyle buyurdu: “Ben namazı kuluma kendi aramda iki kısma böldüm, yarısı bana ait, yarısı da ona. Kuluma istediği verilmiştir: Kul: “*Elhamdülillahi Rabbi'l-*

⁶⁸⁸ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 8/217. Hadisin kaynağı için bk. Ebû Dâvûd, “Salâh”, 326 (No. 1398).

alemin,” deyince, Aziz ve Celil olan Allah: “Kulum bana hamdetti.” der...” şeklinde uzun bir hadîs-i şerif zikretmektedir.⁶⁸⁹

Nahl sûresi 99. âyetin tefsirini yaparken Bikâî, Fâtîha sûresinin Kur’ân-ı Kerîm’in en büyük (faziletçe/içerik yönüyle) sûresi olduğunu⁶⁹⁰ belirtmektedir. Hicr sûresi 87. âyette ise yüce Allah’ın Hz. Muhammed’e, seb‘ü’l-mesânî ve Kur’ân-ı Azîm’i verdiğini beyân etmektedir. Müellif, seb‘ü’l-mesânînin Fâtîha sûresi olduğunu belirttikten sonra iki kere inmesi, namazda sürekli tekrar edilmesi, Allah’ın sâlih kullarını senâ ettiği bir sûre olması, Allah ile kulu arasında taksim edilmesi, cümlelerinin birçok mânayı içermesi gibi sebeplerden ötürü bu ismi (seb‘ü’l-mesânî) aldığını belirtmektedir. Aynı zamanda bu sûrenin cehennemden yedi kapısını da kapattığını ifade etmektedir.⁶⁹¹

Bikâî, Bakara ve Âl-i İmrân sûrelerinin fazileti hakkında “Bana ilk zikir olarak Bakara ve Âl-i İmrân verildi”⁶⁹² hadisini nakletmektedir. Ancak bu hadisi hocası Harâllî’den naklettiği için kaynak belirtmeksizin aktarmaktadır. Bikâî, bu sûrelerin Allah varken ve hiçbir şey yaratılmamışken Kur’ân’la birlikte yazılmış olduğunu, Cenâb-ı Hakk’ın her şeyi zikr-i evvelde yazdığını ifade etmektedir. Sonra onu, en son kitap olarak indirdiğini ve onun bir mühür olduğu belirtmektedir.⁶⁹³ Âl-i İmrân sûresinin fazileti hakkında naklettiği diğer bir hadisi de yine Harâllî’den naklettiği için kaynak belirtmeden doğrudan alıntı yapmaktadır. “Her şeyin bir zirvesi/tepesi vardır. Kur’ân’ın zirvesi Bakara sûresidir. Her şeyin bir tâcı vardır. Kur’ân’ın tâcı Âl-i İmrân sûresidir.”⁶⁹⁴ Ayrıca “İsm-i A‘zam’ın” şu iki âyette (وَالْهَيْكَلُ) (el-Bakara 2/163) ve (el-Âl-i İmrân 3/1-2) geçtiğini ifade etmektedir.⁶⁹⁵

⁶⁸⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/241; Müslim, “Salât”, 395; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî, *Sünenü İbn Mâce*, thk. Muhammed Nâsirüddîn el-Elbânî (Riyad: Mektebetü’l-Me‘ârif, t.y.) “İkâmetu’s-Salât”, 11 (No. 838); Ebû Dâvûd, “Salât”, 131 (No. 821); Tirmizî, “Kıraât”, 2 (No. 2953); Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *Sünenü’n-Nesâî*, thk. Muhammed Nâsirüddîn el-Elbânî (Riyad: Mektebetü’l-Me‘ârif, 1996), “İftitâh”, 23 (No. 909).

⁶⁹⁰ Buhârî, “Tefsîr”, 1 (No. 4474); Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 4/310

⁶⁹¹ Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 4/235, 236.

⁶⁹² Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 1/85.

⁶⁹³ Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 1/85.

⁶⁹⁴ Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 2/5.

⁶⁹⁵ Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 2/5. Hadis kaynağı için bk. Ebû Dâvûd, “Vitr”, 21 (No. 1496).

Müellif Yâsin sûresinin fazileti hakkında birkaç hadis zikretmektedir. Bu hadisler özellikle Yâsin sûresinin Kur'ân'ın kalbi olduğuna dair veya ölümlere/ölmek üzere olan kişiye okunmasına dair olan hadislerdir. Tirmizî'nin rivâyet ettiği hadiste “Her şeyin bir kalbi vardır. Kur'ân'ın kalbi de Yâsin'dir.”⁶⁹⁶ Bu hadisi ayrıca Ebû Ya'lâ ve Ahmed b. Hanbel de rivâyet etmektedir. Ahmed b. Hanbel şu rivâyeti de nakletmektedir “Yâsin, Kur'ân'ın kalbidir. Bir adam Allah'ın rızâsını ve âhiret saadetini talep ederek bu sûreyi okursa, günahı affedilir. Onu ölümlerinize de okuyunuz”⁶⁹⁷ Ardından bu hadisin diğer rivâyetlerini ve Kur'ân'ın kalbi nasıl olur sorusuna cevap sadedinde iki sayfa tutacak açıklamalarda bulunmaktadır.⁶⁹⁸

Sûrelerin faziletiyle ilgili vereceğimiz son örnek Zilzâl sûresinin fazileti hakkındadır. Bikâî, Zilzâl sûresinin faziletiyle ilgili iki tane hadisi nakletmektedir. Zilzâl sûresinin Kur'ân'ın yarısına,⁶⁹⁹ diğeri dörtte birine⁷⁰⁰ denk geldiğine dair iki hadis rivâyet etmektedir. Ardından burada müşkil bir durum olmadığını belirtmektedir. Genel olarak hükümler: dünya ve âhiret ahkâmı diye ikiye ayrıldığını, bu sûrenin âhiret ahkâmının hepsini içermesi yönüyle yarısına denk geldiğini belirtmektedir. Ardından Hz. Ali'nin “Kişi şu dört şeye inanmadıkça hakiki iman etmiş olamaz: Kelime-i şهادeti söylemesi, ölüm ve sonrasına, öldükten sonra dirilmeye ve kadere inanması” sözünü aktararak, işte bu hadiste bahsedilen âhiret ahvali de dörtte bire denk geldiğini belirterek her iki hadisin/sözün nasıl anlaşılması gerektiğini açıklamaktadır.⁷⁰¹ Bu hadisleri ayrıca *Mesâ'idü'n-nazar* isimli kitabında da rivâyet ettiğini belirtmektedir.⁷⁰²

Bikâî'nin fezâilü'l-Kur'ân adı altında zikrettiği hadislerle kısa kısa göz atacak olursak Hadîd sûresinin faziletiyle ilgili olarak Firdevs isimli kitaptan zayıf olarak bir

⁶⁹⁶ Tirmizî, “Emsâl”, 6 (No. 2887); Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 6/240,

⁶⁹⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 5/26. Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 6/240. Güven'in mevzû dediği hadis bu hadistir. Güven, *Tefsir İlminin Bir Alt Disiplini Olarak “Makâsıdü's-Süver”*, 114. (Eseri tahkik eden Abdussemî' el-Hüseyn, 1. dipnotta bu hadisin detaylı incelemesini yapmakta ve ona göre de bu hadis mevzû bir hadistir. bk. Bikâî, *Mesâ'idü'n-nazar*, 2/400-401.)

⁶⁹⁸ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 6/240 vd. Yaptığımız karşılaştırmada Bikâî, *Mesâ'idü'n-nazar* isimli eserinde kullandığı hadislerden sadece bir iki hadisi tefsirinde zikretmekte ve kaynaklarını açıklamaktadır. *Mesâ'idü'n-nazar*'da daha çok hadis rivâyet etmektedir. Bikâî, *Mesâ'idü'n-nazar*, 2/397-407.

⁶⁹⁹ Tirmizî, “Emsâl”, 3 (No. 2893); Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 8/507.

⁷⁰⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 12079; Tirmizî, “Sevâbü'l-Kur'ân”, 5 (No.2895); Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 8/507.

⁷⁰¹ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 8/507.

⁷⁰² Bikâî, *Mesâ'idü'n-nazar*, 3/231.

hadis;⁷⁰³ Mülk sûresi hakkında kaynak belirtmeksizin bir hadis;⁷⁰⁴ Muavezeteyn ve İhlas sûrelerinin faziletiyle ilgili Ebû Dâvûd, Tirmizî -hasen ve sahih olarak-, Nesâî -müsned veya mürsel olarak- Nevevî -sahih isnatlarla- bir hadis;⁷⁰⁵ Buhârî'den rivâyetle İsrâ sûresinin faziletiyle ilgili İbn Mes'ûd'dan mevkûf olarak bir hadis;⁷⁰⁶ En'âm sûresinin faziletiyle ilgili olarak birçok tarıkla rivâyet edilen ve *Mesâ'idü'n-nazar* isimli eserinde⁷⁰⁷ de zikrettiğini söylediği hadisler⁷⁰⁸ *Nazmü'd-dürer* isimli tefsirinde fezâilü'l-Kur'ân kapsamında yer almaktadır.

Bikâî -her ne kadar hadis olmasa da- Asr sûresinin faziletine dair İmam Şafîî'nin şu sözünü aktarmaktadır. “Kur'ân'da hiçbir sûre indirilmeseydi de sadece Asr sûresi indirilseydi, bu sûre bile insanlara yeterdi”⁷⁰⁹

Yukarıda sûrelerin fazileti hakkında verilen örneklerde görüldüğü gibi müellif, mevzû hadis kullanmamaya dikkat etmektedir. Fazilet hakkında bilgilendirmeyi genellikle sûrenin tefsirini yapmayı bitirirken yapmaktadır. Hadisleri kullanırken hangi kaynaktan aldığını belirtmekte, bazen hadislerin kritiğini yapmakta, râvilerin durumları hakkında bilgi vermektedir. Bu yönüyle Bikâî'nin sûrelerin faziletiyle ilgili hadis rivâyet ederken seçici davrandığını ve uydurma hadis kullanmadığını net olarak söyleyebiliriz. Sahih hadislerin yanında bazen zayıf hadisleri kullansa da genel kanaat olarak sûrelerin fazileti hakkında zayıf hadislerle amel edilmesinde bir mahsurun olmadığı bilinen bir husustur.

⁷⁰³ “Salı günü hacamat olmayın. Çünkü Hadîd sûresi salı günü nazil oldu” (Hadisin râvileri arasında el-Haşenî isminde zayıf bir râvinin olduğunu belirtmektedir. gbi. bk. Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 7/432, 1. dipnot.)

⁷⁰⁴ “Her Müslümanın sadrında/ezberinde olmasını isterdim” (gbi. bk. Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 8/62, 1. dipnot.)

⁷⁰⁵ “Sabahladığın ve akşamladığını vakit üç kere İhlas, Muavezeteyn sûrelerini oku. Bunlar sana her şey için yeterli olur” Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, 4/146; Ebû Dâvûd, “Vitr”, 19 (No. 1462); Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 8/609.

⁷⁰⁶ “İsrâ, Kehf, Meryem, Taha ve Enbiya sûreleri ilk inen ve evvel emirde öğrenilmesi gereken sûrelerdir” Buhârî, “Fezâilü'l-Kur'ân”, 1 (No. 4994); Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 4/327.

⁷⁰⁷ Bikâî, *Mesâ'idü'n-nazar*, 2/119.

⁷⁰⁸ Bikâî, bu sûrenin topluca gece indiğini, bu sûreyle birlikte 70.000 meleğin de sûreye eşlik ettiğini, meleklerin yaptığı tesbihlerin etkisiyle yeryüzünün sarsıldığını dair bir hadis olduğunu belirtmekte, kaynağı hakkında bilgi verilmemektedir. gbi. bk. Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/578.

⁷⁰⁹ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 8/521.

1.2.8.3. Bazı Âyetlerin Fazileti

Bikâî, Kur'ân'ın ve sûrelerin faziletlerine dair hadisleri *Nazmü'd-dürer* tefsirinde çok az kullandığı gibi (yukarıda açıkladığımız gerekçelerden dolayı) az da olsa âyetlerin fazileti hakkında birkaç hadis zikretmektedir. Örneğin Âyetü'l-Kursî diye bilinen Bakara sûresi 255. âyetinin Kur'ân âyetlerinin efendisi⁷¹⁰ olduğunu rivâyet etmekte, fakat herhangi bir kaynak zikretmemektedir.⁷¹¹ Bu âyette yüce Allah'ın zahiren yedi, batinen on yedi belki de yirmi bir sıfatının geçtiğini belirtmekte ve bu kadar çok ismi/sıfatı bir arada bulunduran başka bir âyetin Kur'ân'da geçmediğini vurgulamaktadır. Bikâî, bu sûrenin toplam elli kelimeden oluştuğunu ve bu rakamın mi'racda ilk emredilen namaz sayısınınca olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca bu sûreyi okuyanın kazanacağı sevabın elli bin senelik mesafeye bir anda ulaşabilecek fazilette olduğuna değinmektedir. Bu sûreyi uykudan önce okuyana şeytan sabaha kadar yaklaşamayacağı, çünkü: “Ruhu Rahmân'ın huzurunda olana şeytan yaklaşabilir mi” diye sorarak sözünü tamamlamaktadır.⁷¹² Ancak, Bikâî'nin söylediği elli bin senelik mesafeye ulaşacak sevap ve sabaha kadar şeytanın yaklaşmamasıyla ilgili herhangi bir kaynak verilmemekte, bu sözün kime ait olduğuna dair bir açıklama yapılmamaktadır.⁷¹³

Bikâî, İsrâ sûresinin son âyetini Resûlullah'ın “âyetü'l-‘izz” olarak isimlendirdiğini Ahmet b. Hanbel'den rivâyet etmektedir.⁷¹⁴

Yine Hûd sûresi 42. âyetin tefsirini yaparken Hz. Nûh'un gemiye kimleri aldığını anlatmakta ve yılan ile akrebi de gemiye aldığını ve onlara hitaben: “Aslında siz zararlı hayvanlarsınız.” dediğini, buna karşı bu iki hayvanın: “Her kim Saffât sûresi 79-80. âyetlerini⁷¹⁵ okursa biz onlara zarar veremeyiz.” diye karşılık verdiklerini aktarmaktadır.⁷¹⁶ Bikâî, bu aktardığı haberin hadis mi yoksa yoksa kimin

⁷¹⁰ Tirmizî, “Emsâl”, 2 (No. 2878); Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/499.

⁷¹¹ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/399.

⁷¹² Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/499. Ayrıca bk. Râzî, *Mefâtihü'l-gayb*, 3/441.

⁷¹³ Bikâî, *Mesâ'idü'n-nazar* isimli eserinde Âyetü'l-kürsî'nin fazileti hakkında yaklaşık yirmi beş sayfalık yerde birçok hadis zikretmekte ve yukarıda bahsi geçen sözlerin hadis olduğunu kaynaklarıyla zikretmektedir. bk. Bikâî, *Mesâ'idü'n-nazar*, 2/23-28.

⁷¹⁴ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 4/440. Hadis kaynağı için bk. Ahmet b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/439.

⁷¹⁵ سَلَامٌ عَلَى نُوحٍ فِي الْعَالَمِينَ إِنَّا كَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ

⁷¹⁶ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 3/532.

sözü olduğunu belirtmemekte, sadece yılan ve akrebin ısırılmalarından korunmak için bir bilgi paylaşımında bulunmaktadır.⁷¹⁷

Müellif tefsirinde kullandığı hadis malzemelerinde -her ne kadar aynı zamanda hadisçi olduğu için mümkün mertebe mevzû hadis kullanmasa da- tespit edebildiğimiz kadarıyla şu hadiste sıkıntılı bir durum bulunmaktadır. Bakara sûresi 176. âyetin tefsirini yaparken Hz. Ömer'in şöyle dediği rivâyet edilmektedir: “Hz. Peygamberle Ebû Bekir'in birlikte konuşurlarken sanki acemlerin konuşması gibi bir şeyler konuşurlardı da ondan bir şey anlamazdım.” Bu söz hakkında herhangi bir kaynak vermeden ve tenkide tabi tutulmadan nakledilmektedir.⁷¹⁸ Bu hadisin tahkikine bakıldığında “batıl ve aslı yoktur” dendikten sonra İmam İbn Teymiyye bu söz için “Bu yalan bir sözdür ve ehli ilimden hiçbir kimse bunu kabul etmediği gibi bunu ancak cahil ve dinsiz/mülhit kimseler rivâyet etmektedir” şeklinde ağır ifadelerde bulunmaktadır.⁷¹⁹

Bikâî, fezâilü'l-Kur'ân olarak değindiği konulardan sûre ve âyetlerin faziletleri dışında bir yerde de ezan ve kametin faziletine değinmektedir. Ancak bilgi verirken kaynak belirtmediği gibi, aktardığı bilgiyi merfû, mevkûf veya maktû bir haber olarak değil genel bir bilgilendirme kabilinden sunmaktadır. Şöyle ki; Mâide sûresi 58. âyetin tefsiri sadedinde âyetteki *وَإِذَا نَادَيْتُمُ إِلَى الصَّلَاةِ اتَّخَذُوهَا هُزُوءًا وَلَعِبًا* “Siz namaza çağırdığınız vakit onu alaya alıp eğlence yerine koyuyorlar. Bu şüphesiz onların akılları ermeyen bir toplum olmalarındandır.” cümlesiyle bağlantılı olarak ezan ve kâmetin fazileti hakkında bilgi vermektedir. Mesela ezanın on dokuz kelimededen meydana geldiğini ifade ettikten sonra, cehennem de on dokuz bekçisinin olduğunu ve bu ezan sayesinde bunlardan kurtuluşun mümkün olabileceğini belirtmektedir. Yine kâmetin on bir kelimededen oluştuğunu, bunların on tanesi aşere-i mübeşşere ve on birincisi bunların kutupları olan Hz. Peygamber

⁷¹⁷ Bu sözle ilgili *Mesâ'idü'n-nazar* isimli eserinde herhangi bir bilgi geçmemektedir. bk. Bikâî, *Mesâ'idü'n-nazar*, 2/176 vd.

⁷¹⁸ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/347.

⁷¹⁹ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/347. Bu hadis İbn Teymiyye'nin *Ehâdisü'l-kussâs* isimli kitabında on dört numaralı hadis olarak geçmekte ve burada “Aralarında sözden anlamayan zenci gibi oluyordum” dediği nakledilmektedir. bk. Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm İbn Teymiyye, *Ehâdisü'l-kussâs*, thk. Muhammed b. Lutfî es-Sabbâğ (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1985), 61.

olduğunu belirtmektedir. Kamet yapan kişi bunun aracılığıyla on bir kişiye arkadaş olmaya niyetlenmiş olur diye yorum yapmaktadır.⁷²⁰

Bu bölümde Bikâî'nin tefsirini yazarken ele aldığı fezâilü'l-Kur'ân ilmi hakkındaki görüşlerini işlemeye gayret ettik. Gördüğümüz kadarıyla tefsirinde fezâilü'l-Kur'ân ilmi konusunda fazla detaya girememektedir. Çünkü yazdığı *Mesâ'idü'n-nazar* isimli eserinde fezâilü'l-Kur'ân ilmi konusunu ayrıntılı olarak ele aldığı için ayrıca bu tefsirinde sûre ve âyetlerin faziletlerine çok fazla değinmemektedir. Bununla birlikte tefsirinde az da olsa sûrelerin ve âyetlerin faziletiyle ilgili hadislerle rastlanmaktadır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Kur'ân'ın fazileti, tamamının okunması hakkında hadis tespit edemedik. Ancak sûrelerin faziletine değinmekte ve bu hususta on yedi sûrenin faziletiyle ilgili bilgi vermekte, sûrelerin faziletlerini belirtirken kullandığı hadislerin çoğunda kaynak belirtmekte, bazı hadislerin sıhhati ve râvileri hakkında değerlendirmeler yapmaktadır. Tüm tefsirde sadece birkaç âyetin faziletine değinmekte, gerekli bilgilendirmeleri yapmaktadır. *Nazmü'd-dürer* tefsirini tahkik eden Abdürrezzâk Gâlib el-Mehdî'nin tahkiklerinden de faydalandığımız hadislerin birkaçının zayıf, iki tane hadisin ise mevzû hadis olduğu tespit edilmiştir. Bu iki mevzû hadis ya müfessirin gözünden kaçmıştır veya kendi kanaatine göre bu hadisler mevzû değildir.

1.2.9. Hitâbü'l-Kur'ân

Kur'ân, tüm insanlara hitap eden cihanşümul bir kitap olup, muhataplarına hitap ederken farklı ifadeler kullanarak bazen onları yüceltmekte, bazen de aşağıların aşağısına indirgemektedir. Bu bağlamda hitâbü'l-Kur'ân, Kur'ân'ın kendilerine hitap ettiği, seslendiği, muhatap aldığı kimseler olarak anlaşılmalıdır.⁷²¹ Kur'ân-ı Kerîm'de çok farklı hitap çeşitleri bulunmaktadır. Örneğin Zerkeşî, Kur'ân'da kırk çeşit hitabın olduğunu zikretmektedir. Zerkeşî, Kur'ân'daki hitap şekillerini sıralarken örneğin; hitabın umuma yapıldığı gibi, hitaptan kastedilenlerin de umumun olduğu, hitap hususa yapıldığı gibi hitaptan kastedilenlerin husussun olduğu, hitap her ne kadar umuma yapılıyorsa da hitaptan kastedilen özel şahısların olduğu, hitap hususa yapılmakta, hitaptan kastedilen ise umum olduğu... gibi tüm

⁷²⁰ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/486.

⁷²¹ Hâlik Dâd Melik, *el-Hitâbü'l-Kur'ânî ve envâ'uh* (Lahor: Mecelletü'l-Kısmi'l-Arabî, 2015), 60 vd.

hitap çeşitlerini ele almakta ve hepsini örneklerle izah etmektedir.⁷²² Süyûtî ise konuyu otuz dört başlıkta ele almaktadır.⁷²³

Kur'ân'da yapılan hitapları farklı bir yöntemle üç ana başlık altında toplanması mümkündür. Bunlar, Hz. Peygamber'e yapılan hitaplar, Hz. Peygamber'in dışında başkalarına yapılan hitaplar ve her ikisine birden yapılan hitaplar şeklinde düzenlenebilmektedir.⁷²⁴

Bikâî, Kur'ân-ı Kerîm'deki hitaplar hakkında genel bir çerçeve çizmektedir. Örneğin, orucun emredildiği âyetin başında yer alan "Ey iman edenler!"⁷²⁵ hitabının, yüce makamlardan gelen emirlerin alt tabakalara iletilmesi şeklinde anlaşılması gerektiğini belirtmektedir. Bu emirlere muhatap olan mü'minler ve muhsinler sürekli olarak emirlere itaat ettikleri için övgüyle çağrıldıklarını vurgulanmaktadır. Eğer çağrılanlar topluca insanlar ise birbirlerini uyarmaları istenmekte, çağrılanlar mü'minler ise onlar yüksek makam sahibi kişiler olarak görülmektedir. Bu sebeple, Kur'ân'da yapılan hitaplarda övgü ön plandadır ve yergi çok az miktarda kullanılmıştır.⁷²⁶

a) Sadece Hz. Peygamber'e (s.a.v.) yapılan hitaplar.

Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. Peygamber'e يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ şeklinde 13 yerde,⁷²⁷ يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ diye iki yerde⁷²⁸ hitap edilmektedir. Bu hitaplarda kastedilen şahıs elbette ki Hz. Peygamber'dir. Doğrudan hitaplar dışında, kendisine emir/yasak sıygasıyla söylenen birçok hitap ifadesinde -örneğin "de ki"⁷²⁹ veya "oku"⁷³⁰ emirlerinde olduğu gibi- yine Hz. Peygamber kastedilmektedir. Ancak bu hitapta emredilen veya yasaklanan husus, sadece Hz. Peygamber'i yoksa tüm ümmeti mi ilgilendirmektedir, bu husus fıkıh ilminde olduğu gibi tefsirde de üzerinde bir hayli konuşulmuştur.

⁷²² Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/349.

⁷²³ Süyûtî, *el-İtkân*, 3/99 vd.; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 192 (Cerrahoğlu da Süyûtî'yi örnek almakta ve 33 çeşit hitapı örneklerle açıklamaktadır.)

⁷²⁴ Süyûtî, *el-İtkân*, 3/104-105; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 192.

⁷²⁵ el-Bakara 2/183.

⁷²⁶ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/337.

⁷²⁷ el-Enfâl 8/64, 65, 70; et-Tevbe 9/73; el-Ahzâb 33/1, 28, 5, 50, 59; el-Mümtehine 60/12; et-Talâk 65/1; et-Tahrîm 66/1, 9.

⁷²⁸ el-Mâide 5/41, 67.

⁷²⁹ el-İhlâs 112/1; el-Felak 113/1; en-Nâs 114/1.

⁷³⁰ el-En'âm 6/101; el-A'râf 7/175; el-Alak 96/1.

Malum olduğu üzere Kur’ân’da bazı emirler sadece Peygamberimize emredilmekte ve sadece onun yapması istenmektedir. Bu tür emirler ümmet için de geçerlidir demek asla doğru değildir. Örneğin İsrâ sûresinde⁷³¹ Hz. Peygamber’in sadece kendisine mahsus olmak üzere gece namazına kalkması emredilmektedir. Bikâî, bu âyetin tefsirini yaparken “Sana mahsus olmak üzere nafîle olarak” ifadelerini kullanmaktadır. Bu ibadetin Peygamberimize farzlara ek olarak farz kılındığını; ümmetine ise nafîlelere ek olarak getirildiğini ifade etmektedir. Bu ibadetin Hz. Peygamber’e kıyasla ümmetine de emredildiği sonucu çıkarılamayacağı açıktır.⁷³² Yine Ahzâb sûresi 50. âyette Hz. Peygamber’in fazla evlilik yapmasına müsaade edildiği âyette خَالِصَةً لَّكَ “Sadece sana mahsus olmak üzere” buyurulmaktadır. İlgili âyetin başlangıcında Hz. Peygamber’e hitap edilmekte ve bu evlilik ruhsatının sadece Hz. Peygamber’e has olduğunun altı çizilmektedir.⁷³³ Aynı durum Hz. Peygamber’in dini tebliğ etmesinin emredildiği Maide sûresi 67. âyette de dile getirilmekte ve bu hitap sadece Hz. Peygamber’in şahsına yapılmaktadır.⁷³⁴

Hz. Peygamber’e münhasır kılınan ilâhî hüküm ve lütufları genellikle farzlar, haramlar, mubahlar ve sadece ona lütfedilen üstünlükler olmak üzere dört grup halinde incelenmiş ve “hasâisü’n-nebî”⁷³⁵ kavramı altında ele alınmıştır.

b) Hz. Peygamber’in şahsında bütün ümmete yönelik hitaplar.

Bilindiği üzere, Kur’ân-ı Kerim’de Hz. Peygamber’e hitap edilen birçok âyet bulunmaktadır. Bu âyetlerin bazıları doğrudan Hz. Peygamber’e özel hükümleri ve emirleri içerirken, bazılarında ise Hz. Peygamber’e hitap edilmesine rağmen kastın tüm ümmet olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, talâktan bahseden âyette “Ey nebi!”⁷³⁶ diye hitap edilmektedir. Bikâî’nin görüşüne göre, bu tür âyetlerde Hz. Peygamber’in doğrudan muhatap olduğu açıktır. Bunun sebebi, Kur’ân’ın ilk muhatabının Hz. Peygamber olması ve önemli bir konuya değinildiğinde ilk önce ona hitap

⁷³¹ el-İsrâ 17/79.

⁷³² Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 4/414.

⁷³³ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 6/120.

⁷³⁴ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 2/502.

⁷³⁵ Erdinç Ahatlı, “Hasâisü’n-Nebî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/277-281.

⁷³⁶ et-Talâk 65/1.

edilmesidir. Bikâî, bu hitap şeklinin, Hz. Peygamber'in şahsında tüm ümmete de aynı hükmün geçerli olduğunu zımnen gösterdiğini vurgulamaktadır.⁷³⁷

Kur'ân-ı Kerîm'de 89 yerde يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا şeklinde bütün ümmete açık olarak hitap edildiği gibi, başında nidâ harfi olmadan da ümmetin tümünün kastedildiği yerler vardır. Ebetteki başında “*Ey iman edenler!*” diye nidâ edilenlerden kastedilen bu ümmetin tamamıdır. Yukarıda değinildiği üzere Bikâî, Kur'ân'da bu tür hitapların daha çok olduğunu ve emre itaat eden ümmete karşı şefkat ile yöneldiğinden bahsetmektedir. Âyette hitap edilenlerin tüm ümmeti kapsadığına dair örnek olarak namazdan önce abdestin emredildiği Mâide sûresi 6. âyeti örnek verilebilir. Bikâî bu âyette iman ettiğini ikrar eden iman sahiplerine hitap edildiğini ve burada لاِ edatının tahkik için olduğunu vurgulamakta ve bu edatın getirilmesi ümmetin emirlere karşı itaatkâr olduğunun bilinmesinden kaynaklandığını belirtmektedir.⁷³⁸

Nahl sûresi 98. âyette Cenâb-ı Hak Hz. Peygamber'e “*Kur'ân okuduğun zaman, kovulmuş şeytandan Allah'a sığın*” diye emredilmektedir. Bikâî, burada muhatap olan şahıs mahlûkatın en şerefli olan Hz. Peygamberdir. Diğer mü'minlerin meseleyi daha iyi kavrayıp, emre ittiba etmelerini teşvik etmesi için ona böyle hitap edildiğine değinmektedir.⁷³⁹

Hitabın doğrudan Hz. Peygamber'e yapılmasına rağmen amelin tüm ümmeti ilgilendirdiğine dair verilen örneklerde veya hitabın doğrudan inananlara yapıldığı örneklerde görülen o ki, Kur'ân tüm insanlara hitap ettiği için emirleri belirli şahıslara veya zamana hasretmek Kur'ân'ın indiriş ruhuna aykırıdır. Örneğin “*Ey peygamber, hanımlarınızı boşadığınız zaman...*”⁷⁴⁰ diye başlayan âyette Hz. Peygamber'in eşini boşamadığı halde böyle bir hitaptan, tüm ümmeti kapsayan bir emrin olduğu anlaşılmalıdır.

c) Hz. Peygamber ve ümmetin dışındakilere yapılan hitaplar.

Bu hitap türüne ey insanlar, ey Benî İsrâîl, ey Mûsâ, ey inkâr edenler, ey kavmim, ey dağlar, ey Benî Âdem gibi hitap türlerinin söylenmesi mümkündür.

⁷³⁷ Bikâî, *Nazmü 'd-dürer*, 8/23.

⁷³⁸ Bikâî, *Nazmü 'd-dürer*, 2/401.

⁷³⁹ Bikâî, *Nazmü 'd-dürer*, 4/310.

⁷⁴⁰ et-Talâk 65/1.

Ancak hitâbâtü'l-Kur'ân ifadesinden sadece başında يَا (Ey) edatının olduğu kelimeler şeklinde anlaşılmamalıdır. Hitâbâtü'l-Kur'ân kavramı, Kur'ân'ın kendilerine hitap ettiği, seslendiği, muhatap aldığı kimseler olarak anlaşılmalıdır. Bu bağlamda başında يَا (ey) edatı olmadığı halde örneğin Duhân sûresindeki kibirli ve kendince şerefli olan (Ebû Cehil vb.) kişiye “ذُقْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْكَرِيمُ” (Deyin ki:) “*Tat bakalım! Hani sen güçlüydün, şerefliydin!*”⁷⁴¹ şeklinde hitap edilmesi de konumuz kapsamındadır. Bikâî, burada yapılan hitabın aşağılık ve şerefsiz bir insan olmasından kinaye olarak, böyle seslenildiğine değinmektedir. Bu şahıs kendince, kimsenin galip gelemediği “aziz” ve cömertliğinden dolayı “kerim” bir zat olduğunu zannettiğini ancak Allah katında tam aksinin olduğunu belirtmektedir.⁷⁴²

Kur'ân-ı Kerîm'de yirmi sûrede “*Ey insanlar*” hitabı yer almaktadır. Bu hitabın yapıldığı Bakara sûresi 24. âyetin izahını yaparken hocası Harâllî'den nakilde bulunan Bikâî, bu âyette Cenâb-ı Hak tüm insanlara hitap ettiğini, bu seslenişe üç şekilde icabet edildiğini söylemektedir. Bunlar, olumlu cevap veren mü'minler, ret cevabı veren kâfirler ve ikisi arasında kalıp içten kâfir, dış görünüşleriyle mü'min gibi görünen münafıklardır. Bikâî, bu âyette yüce Allah rubûbiyetinin delillerinden olan yaratma deliliyle ikna ettiğini ve bunun sonucu olarak kulluk yapmalarını istediğini ancak bu talebin farklı şekillerde cevaplandırıldığını ifade etmektedir.⁷⁴³

Kur'ân-ı Kerîm'de yirmi âyetteki يَا أَيُّهَا النَّاسُ “*Ey insanlar!*” nidasında kim/kimler kastediliyor diye incelendiğine şöyle bir sonuç ortaya çıkmaktadır: Bu nidadan sonra bazı âyetlerde emir verilmektedir. Örneğin, “*Rabbimize ibadet edin*”,⁷⁴⁴ “*helâl gıdalardan yiyin*”,⁷⁴⁵ “*Rabbinizden korkun*”⁷⁴⁶ şeklinde emirler verilmektedir. Diğer bir kısım âyetlerde ise: Rabbiniz katından size; “*resul*”,⁷⁴⁷ “*burhân*”,⁷⁴⁸ “*mev'ize*”,⁷⁴⁹ “*hak*”⁷⁵⁰ geldi diye tenbih edilmektedir. Bazı âyetlerde

⁷⁴¹ ed-Duhân 44/49.

⁷⁴² Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 7/82.

⁷⁴³ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/54-55.

⁷⁴⁴ el-Bakara 2/21.

⁷⁴⁵ el-Bakara 2/168.

⁷⁴⁶ en-Nisâ 4/1; el-Hac 22/1; Lokmân 31/33.

⁷⁴⁷ en-Nisâ 4/170.

⁷⁴⁸ en-Nisâ 4/179.

ise soru sorulmaktadır. Örneğin “*dinimden*”,⁷⁵¹ “*öldükten sonra dirilmekten*”⁷⁵² şüphede iseniz diye soru sorulmakta ve gereken cevaplar verilmektedir. “*Ey insanlar*” diye hitap edilen âyetlerden sonra bazen peygamberlikle ilgili açıklama yapılmakta ve “*ben size gönderilmiş bir elçiyim*”⁷⁵³ diye seslenilmektedir. Ardından “*taşkınılığınız aleyhinizedir*”,⁷⁵⁴ “*Rabbimizin nimetini hatırlayın*”,⁷⁵⁵ “*siz fakirsiniz, Allah ise zengindir*”,⁷⁵⁶ “*sizi erkek ve diğiden yarattı*”,⁷⁵⁷ “*Rabbimizin va’di haktır*”⁷⁵⁸ gibi uyarılar yapılmakta daha sonra “*size sinek örnek olarak verildi*”,⁷⁵⁹ “*bize kuşdilini anlama öğretili*”⁷⁶⁰ şeklinde bilgiler verilmektedir.

Bikâî’ye göre, Kuran’daki “*Ey insanlar*” hitabıyla hedeflenen kesim genel olarak tüm insanları ifade eder. Bu gruplandırmaya göre emirlerle muhatap olanlar, Bikâî’nin de belirttiği gibi “bütün insanlar” olarak yorumlanmaktadır. Aynı şekilde, Rabbinin nimetlerinin hatırlatıldığı âyetlerde de durum aynıdır. Soru yöneltilenlerin şüphe içinde olması, kalplerinde eğrilik bulunanları ortaya çıkarmaktadır. Öte yandan, sadece “*ben sizlere gönderilmiş bir elçiyim/uyarıcıyım*” şeklinde belirtilen âyetlerde ise muhatabın cinler, melekler ve herkes olduğu bilgisine yer verilir. Âyetlerde hatırlatılan kişiler için de genellikle tüm insanlar kastedilmektedir. Sinek ve kuş gibi örneklerin geçtiği âyetler ise genellikle tüm müminler ve diğer insanları hedef almaktadır.⁷⁶¹

Bikâî, Mâide sûresi 26 ve 27. âyetlerindeki “*Ey Âdemin çocukları*” ifadesiyle ilgili olarak Cenâb-ı Hak, Hz. Âdem’in tüm insanlığın babası olduğunu hatırlatarak, onun cennetten çıkarılmasındaki düşüşünü anımsatarak bir uyarıda bulunduğunu belirtmektedirler. Bu hitap, insanlığın aynı hataya düşmemesi için yapılmış bir ikaz

⁷⁴⁹ Yûnus 10/57.

⁷⁵⁰ Yûnus 10/108.

⁷⁵¹ Yûnus 10/104.

⁷⁵² el-Hac 22/5.

⁷⁵³ el-A‘râf 7/158 ve el-Hac 22/49.

⁷⁵⁴ Yûnus 10/23.

⁷⁵⁵ el-Fâtır 35/3.

⁷⁵⁶ el-Fâtır 35/15.

⁷⁵⁷ el-Hucurât 49/13.

⁷⁵⁸ el-Fâtır 35/5.

⁷⁵⁹ el-Hac 22/73.

⁷⁶⁰ en-Neml 27/16.

⁷⁶¹ Bazı örnekler için bk. Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 1/64; 1/305; 2/205; 2/374; 2/379; 3/174; 3/432.

niteliğindedir. Âyetteki dünyevi elbiseleri giyinme emri, özellikle takva elbisesini yani Allah'a karşı gelmekten sakınma duygusunu benimsemeyi vurgulamaktadır. Babalarınızın yaptığı hataya benzer şekilde takvasızlık ve çıplaklıkla, yani irade dışı bir şekilde veya takva prensiplerinden uzaklaşarak, şeytanın tuzağına düşerek aynı hatayı tekrarlamamanız için özellikle “Ey Âdemin çocukları” şeklinde hitap edilmektedir. Bu uyarı, insanlığın kökenine ve kazandığı deneyimlere atıfta bulunarak, onların da aynı hataya düşmemesi için bir uyarı ve öğüt niteliğinde olduğuna işaret etmektedir.⁷⁶²

Yukarıda tanımını ve önemini vermeye çalıştığımız Kur'ân'daki hitaplarla ilgili olarak Bikâî, çok farklı bir tavır sergilememekte, diğer müfessirler gibi hitaplardaki bazı inceliklere değinmektedir. Kur'ân'da özellikle mü'minlere hitap edildiğini ve onlara şefkat ve övgü ile yaklaşıldığını belirtmektedir. Sadece Hz. Peygamber'e hitap edilip onun yapması gereken emirlerin belirtildiği âyetlerle ilgili gerekli izahları yaptığı gibi hitabın mü'minlere çevrildiği durumları da gerekli açıklamaları yaptığı görülmektedir. Hz. Peygamber ve mü'minler dışında yapılan hitaplarda da gerekli açıklamaları yapmaktadır.

1.2.10. el-Es'ile ve'l-Ecvibe fi'l-Kur'ân

Kur'ân'daki soru ve cevaplar olarak anlamlandırılan bu ilim, Kur'ân'ın nazım yönünün güzelliklerini ortaya çıkarma açısından önemsenmiştir. Soru sormak ve sorulan soruya istenen cevabı vermek önemli bilgi edinme ve öğretme yöntemlerinden biridir. Sorulan sorunun kalitesinden kişinin kimliği ve kişiliği ortaya çıktığı gibi; verilen cevabın doyurucu olması ve sorunun maksadına uygun olması da bir o kadar önem arz etmektedir.

Günlük hayatımızda kullandığımız soru-cevap yöntemi Kur'ân-ı Kerîm'de de uygulanmakta, soru ve cevaplar farklı hedefler için çeşitli şekillerde yer almaktadır. Kur'ân'daki sorular; muhatabı yönlendirmek, ikna etmek ve öğretmek şeklinde tezahür etmektedir.⁷⁶³ Bu bağlamda Kur'ân-ı Kerîm'de yüce Allah; meleklerle, mü'minlere, Ehl-i kitaba, müşriklere, münafıklara, sorular sormakta ve verilen

⁷⁶² Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 3/19-20.

⁷⁶³ Örnekler için bk. Alican Dağdeviren, *Kur'ân'daki Soru ve Cevaplar* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002) 8-37.

cevaplar âyetlerde nakledilmektedir.⁷⁶⁴ Bazen de mü'minlerin sorduğu sorular dışında, müşriklerin, Ehl-i kitabın, münafıkların ve meleklerin sorduğu sorular ve verdiği cevaplar yine Kur'ân'da yer almaktadır.⁷⁶⁵

Kur'ân-ı Kerîm'de sorulan soru ile cevap aynı âyette geçtiği gibi bazen soru ile cevap aynı sûrede farklı âyette⁷⁶⁶ veya başka bir sûrede geçebilmektedir.⁷⁶⁷ Kur'ân'da soru-cevap uygulamasında bazen soru mevcut, lakin cevabı gizli olabildiği gibi⁷⁶⁸ bazen de cevap bulunmakta, soru hazfedilmektedir.⁷⁶⁹ Kur'ân-ı Kerîm'de bazen bir soruya iki cevabın verildiği gibi bazen de iki soruya tek cevap verilebilmektedir.⁷⁷⁰

a) Soru ve cevabın aynı âyette olması

Soru ve cevabın aynı âyette olması ve sorulan sorunun zikredilip cevabının da peşinden gelmesi biz insanlara göre en ideal olan kullanımdır. Bununla ilgili örnekler Kur'ân'da birçok âyette geçmektedir.

Bikâî, Bakara sûresi 186. âyette hem soru hem de cevabı aynı âyette zikredilmektedir. Müellif bu âyetin tefsirini yaparken, sorulan soruya cevap verme şekli hakkında güzel bir tespitte bulunmaktadır. Âyette şöyle buyurulmaktadır: وَإِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي فَإِنِّي قَرِيبٌ أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي وَلْيُؤْمِنُوا بِي لَعَلَّهُمْ يَرْشُدُونَ “Kullarım, beni senden sorarlarsa, (bilsinler ki), gerçekten ben (onlara çok) yakıным. Bana dua edince, dua edenin duasına cevap veririm. O hâlde, doğru yolu bulmaları için benim davetime uysunlar, bana iman etsinler” Bu âyette “Kullarım, beni senden sorarlarsa” cümlesinin peşine başka âyetlerde yapıldığı gibi “Onlara söyle” cümlesi zikredilmeden doğrudan “Ben onlara çok yakıным” diye cevap verilmektedir. Bikâî, Cenâb-ı Hakk'ın âyette böyle buyurmasını “Arada uzaklık hissi oluşmaması” gerekçesiyle yaptığını ifade etmektedir. Müellif, yüce Allah soru soranlara böyle davranıyorsa; ya seyr-ü sülûk ehline, onun yoluna baş koymuşlara nasıl davrandığını anlamamıza imkân olmadığını belirtmektedir. Ebü'l-Kâsım el-

⁷⁶⁴ Dağdeviren, *Kur'ân'daki Soru ve Cevaplar*, 126 vd.

⁷⁶⁵ Dağdeviren, *Kur'ân'daki Soru ve Cevaplar*, 180 vd.

⁷⁶⁶ el-Bakara 2/219; el-Furkân 25/7, 20.

⁷⁶⁷ el-Furkân 25/60, er-Rahmân 55/1-3.

⁷⁶⁸ er-Ra'd 13/31.

⁷⁶⁹ el-Bakara 2/143.

⁷⁷⁰ ez-Zuhruf 43/31- 32; el-Kasas 28/68; en-Nûr 24/20.

Kuşeyrî'nin “*Dağlardan, yetimlerden, hayızdan, hilallerden... soruyorlar*” şeklinde geçen âyetlere “de ki...” fiiliyle cevap verildiği halde bu âyetle kendisi ile kulları arasındaki vasıtaları kaldırarak doğrudan cevap verdiğini aktarmaktadır. Bikâî, İmam Kadiyyü'l-Kudât Nâsirüddîn b. Meylik'in şöyle dediğini de aktarmaktadır: “Kişi yüce Allah'ı fiilleri ve sıfatlarıyla tanıyıp marifet ehli olduğunda, Allah'ın ona vereceği haberlerde aradaki vasıtaları kaldırmaktadır.”⁷⁷¹

Arapların müptela oldukları içki içme illetinden rahatsız olan bazı sahabiler, Hz. Peygamber'e içkinin durumunu sormaları üzerine Bakara sûresi 219. âyeti nâzil olmuştur. Âyet şöyledir: “*Sana içkiyi ve kumarı soruyorlar. De ki: Bu ikisinde insanlar için büyük zarar ve bazı faydalar vardır; zararları da faydalarından büyüktür...*” Bikâî, sahabenin Hz. Peygamber'e soru sorduklarını ve cevaben bu âyetin nazil olduğuna değinmektedir.⁷⁷² Görüldüğü gibi bu âyetle sorulan soru ile birlikte cevap da aynı âyetle yer almaktadır.

Tâha sûresi 105. âyetle (*Ey Muhammed!*) *Sana dağların (kıyamet günündeki) halini soruyorlar. De ki: "Rabbim onları toz edip savuracak."* buyurulmaktadır. Bikâî, bu âyetle “Sana soruyorlar” cümlesindeki “soruyorlar” fiilinin aslında “soracaklar” anlamında olduğunu ifade ettikten sonra, “Bu âyetleki kullanım, ‘Sana ruhtan, Zü'l-Karneyn'den soyuyorlar (sordular)’ şeklinden farklı olduğuna değinmektedir. Eğer sorarlarsa (ki soracaklar) onlara “şöyle de: ...” diyerek “cevabın sorudan önce indiğini” belirterek, farklı bir kullanımın olduğunu göstermektedir.”⁷⁷³

b) Soru ve cevabın farklı yerde olması

Bu kısma giren âyetin sorusu ve cevabı aynı sûrede olabileceği gibi farklı sûrede de olabilir. Aynı sûrede sorulan soruya hemen peşinden değil de ileriki âyetlerde cevabın verildiği yer için Furkan sûresi 7. âyet örnek verilebilir. Bikâî, müşriklerin “*Dediler ki: "Bu ne biçim peygamber ki yemek yer, çarşıda pazarda dolaşır..."*”⁷⁷⁴ şeklinde Peygamberimizi küçümsemeleri üzerine “*Senden önce gönderdiğimiz bütün peygamberler de şüphesiz yemek yerler, çarşıda pazarda gezerlerdi. (Ey insanlar!) Sizi birbiriniz için imtihan aracı kıldık. (Bakalım)*

⁷⁷¹ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/348.

⁷⁷² Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/408.

⁷⁷³ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 5/46.

⁷⁷⁴ el-Furkân 25/7.

sabredecek misiniz? Rabbin, hakkıyla görendir”⁷⁷⁵ âyeti ile itirazlarının yersiz olduğu net olarak cevaplandırıldığını söylemektedir.⁷⁷⁶ Burada dikkat edilirse Furkân sûresi 7. âyette soru sorulmakta, cevabı ise aynı sûrenin 20. âyetiyle cevaplandırılmaktadır.

Soru ve cevabın farklı sûrelerde yer aldığı kısma şu örnek verilebilir. Furkan sûresi 60. âyette müşriklere yapılan açıklamalar hiç tesir etmemekte ve kendilerini cahilliğe vurarak “*Onlara, “Rahmân’a secdeye kapanın denildiğinde “Rahmân da nedir? Senin bize emrettiğine mi secde edeceğiz?” derler ve bu onların nefretini artırır*”⁷⁷⁷ diye alaylı cevap vermektedirler. Onların güya tanımadıkları Rahmân’ı Cenâb-ı Hak müstakil olarak indirdiği Rahmân sûresinde tanıtmakta ve zımnen “*Rahmân kimmiş öyle mi? Şimdi dinleyin*” dercesine “*Rahmân, Kur’ân’ı öğretti, insanı yarattı...*”⁷⁷⁸ şeklinde cevap verilmektedir. Ancak *Nazmü’ d-dürer*’de her iki âyet hakkında yapılan açıklamalarda bu iki âyet arasında herhangi bir bağlantı kurulmamakta, her iki âyet ayrı ve bağlantısız olarak izah edilmektedir.⁷⁷⁹

c) Sorunun açık, cevabın gizli olması.

Ra’d sûresinde 31. âyette “*Kendisiyle dağların yürütüleceği veya yeryüzünün parçalanacağı, ya da ölülerin konuşturulacağı bir Kur’ân olacak olsaydı...*” şart koşularak soru sorulmakta ancak cevabı zikredilmemektedir. Bikâî, bu sorunun cevabının “*Elbette yine Kur’ân olurdu*” şeklinde gelmesinin isabetli olacağını söylemektedir.⁷⁸⁰

d) Cevabın açık veya gizli olması.

Kıblenin değişmesinden önce Kudüs’e doğru kılınan namazların durumunun ne olduğunu merak edenlere cevap olarak inen Bakara sûresi 143. âyet, örnek verilebilir. “*Allah’ın doğru yolu gösterdiği kimselerden başkasına ağır gelse de biz, yönelmekte olduğun ciheti ancak; Resul’e tabi olanlarla, gerisingeriye dönecekleri ayırt edelim diye kible yaptık. Allah, imanınızı boşa çıkaracak değildir. Şüphesiz*

⁷⁷⁵ el-Furkân 25/20.

⁷⁷⁶ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 5/308.

⁷⁷⁷ el-Furkân 25/60.

⁷⁷⁸ er-Rahmân 55/1-3.

⁷⁷⁹ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 5/332; 7/371-372. Ayrıca bk. Râzî, *Mefâtihü’ l-gayb*, 29/335 vd.; Ebû Hayyân, *el-Bahrü’ l-muhît*, 10/54. (Ebû Hayyân, Rahman sûresi 1. âyetin iniş sebebini Furkân sûresi 60. âyeten dolayı indiğini belirtmektedir.)

⁷⁸⁰ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 4/151.

Allah, insanlara çok şefkatli ve çok merhametlidir.” Bikâî, burada zikredilen “*Allah, imanınızı boşa çıkaracak değildir*” cümlesini “Kıblenin tahvilinden önce kılınan namazlar ne olacak?” sorusunun cevabı olduğunu belirtmektedir.⁷⁸¹

Yahudiler kıblenin değişmesini hazmedemeyip, etlere bulaşan yağlar ve haram olan yiyeceklerin Tevrat’ta geçmediğini iddia etmişlerdi. Bikâî, bu iddialarının tutarsız olduğunu ispat etmek için فَاتُّوا بِالتَّوْرَةِ فَاتْلُوهَا إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ⁷⁸² âyetiyle⁷⁸² cevap verildiğini ifade etmektedir.⁷⁸³ Çünkü bu âyete (“*Tevrat indirilmeden önce, İsrail’in (Yakub’un) kendisine haram kıldığı dışında, yiyeceklerin hepsi İsrailoğullarına helâl idi. De ki: “Eğer doğru söyleyenler iseniz, haydi Tevrat’ı getirip okuyun.”*”) Hz. Yakub’un ilâhî emirle onlara bazı yiyecekleri haram kıldığı açık olarak beyan edilmektedir. Görüldüğü gibi bu âyette cevap var ama soru hazfedilmiştir.

e) Bir soruya iki cevabın verilmesi.

Bikâî, müşriklerin Hz. Peygamber’e Kur’ân’ın verilmesiyle ilgili “*Ve dediler ki: “Bu Kur’ân, iki şehirden birinin büyük bir adamına indirilmeli değil miydi?”*”⁷⁸⁴ sorularına bir sonraki “*Rabbinin rahmetini onlar mı bölüştürüyorlar?*”⁷⁸⁵ âyetle cevap verildiği gibi aynı şekilde “*Allah, elçilik görevini kime vereceğini çok iyi bilir*”⁷⁸⁶ âyetiyle de cevap verildiğini söylemektedir.⁷⁸⁷

f) Takdiri soru

Bikâî, tefsirini yaptığı âyetlerin daha iyi anlaşılması için normalde sorulmadığı halde bazı sorular üreterek “Bu söz, sanki şöyle sorulmuş bir sorunun cevabıdır” diye takdiri sorular ürettiği görülmektedir. Örneğin Nûr sûresi 57. âyetten önce kâfirlerin güç ve kuvvetinden dolayı onların bu hallerine bakarak âyet sanki şöyle sorulan soruya cevap vermektedir “Bu mümkün müdür?” Âyette buna şöyle

⁷⁸¹ وَمَا جَعَلْنَا الْقِبْلَةَ الَّتِي كُنْتَ عَلَيْهَا إِلَّا لِنَعْلَمَ مَنْ يَتَّبِعُ الرَّسُولَ مِمَّنْ يَنْقَلِبُ عَلَىٰ عَقِبَيْهِ وَإِنْ كَانَتْ لَكَبِيرَةً إِلَّا عَلَى الَّذِينَ هَدَىٰ اللَّهُ el-Bakara 2/143. Ayrıca bk. Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/264.

⁷⁸² “De ki: “Eğer doğru söyleyenler iseniz, haydi Tevrat’ı getirip okuyun.” Âl-i İmrân 3/93.

⁷⁸³ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/126.

⁷⁸⁴ ez-Zuhruf 43/31.

⁷⁸⁵ ez-Zuhruf 43/32.

⁷⁸⁶ el-En‘âm 6/124.

⁷⁸⁷ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 7/24.

cevap verilmektedir: “İnkâr edenlerin (Allah’ı) yeryüzünde âciz bırakacaklarını sanma! Onların varacağı yer cehennemdir. Ne kötü varış yeridir o!”⁷⁸⁸

Bikâî, erkeklerin kadınlara karşı bazı yönleriyle üstün kılınmasının anlatıldığı Nisâ sûresi 34. âyetin takdiri sorusu olarak “Erkeklerin üstün kılınma sebebi nedir?” şeklinde bir soruya karşılık “*Erkekler, kadınların koruyup kollayıcılarıdır. Çünkü Allah, insanların kimini kiminden üstün kılmıştır. Bir de erkekler kendi mallarından harcamaktadırlar (ve ailenin geçimini sağlamakta).*” şeklinde cevap verildiğini söylemektedir.⁷⁸⁹

Takdiri sorulara bir örnek de Hz. Nûh’un hanımı hakkında “*Elçilerimiz Lût’a geldiklerinde, Lût, onlar yüzünden tasalandı, onlar hakkında çaresizlik içine düştü. Elçiler ona, “Korkma, üzülme. Biz, seni ve aileni kurtaracağız. Ancak karın başka...”* dediklerinde gelen cümle için Bikâî, şöyle bir soru takdir etmekte: Peki ona ne olacak? Bu soruya cevap olarak “*O, geride kalıp helâk edilenlerden olacaktır*” diye cevap verildiğini belirtmektedir.⁷⁹⁰

Bikâî, tefsirinde soruların ve cevapların nasıl sorulduğunu ve cevaplandığını izah etmeye özen göstermektedir. Aynı âyette sorunun ve cevabın birlikte yer aldığı durumları gösterdiği gibi, sorunun veya cevabın farklı âyetlerde veya sûrelerde geçtiği durumlara da değinmektedir. Ayrıca, sorunun veya cevabın gizli olduğu hallerde, gizli olan kısımları açıklamaktadır. Bazı durumlarda bir soruya iki farklı cevap verilmesine de dikkat çekmektedir. Son olarak, Bikâî’nin tefsirinde ele aldığı takdiri soruların, âyette sorulan sorular gibi değil, kendisinin ürettiği sorular olduğunu belirtmektedir. Bikâî, Kur’ân’da sorular ve cevaplar diye tercüme edilen el-es’ile ve’l-ecvibe fi’l-Kur’ân ilmi konusunda farklı bir uygulama yapmamakta, diğer tefsirlerdeki açıklamalara paralel bilgiler sunmaktadır.

1.2.11. Fevâtihi’s-Süver

Günlük hayatımızda söze başlarken güzel bir girişle konuşmaya başlamak, karşımızdaki şahsın daha fazla dikkatini çekmekte ve konuşmacı açısından güzel bir başlangıç yapılmaktadır. Eğer sözün başlangıcı güzelse, devamı da güzel olacağı

⁷⁸⁸ Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 5/281.

⁷⁸⁹ Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 2/251.

⁷⁹⁰ Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 5/556.

tahmin edilebilir. Aksi durumda başlangıç güzel olmayınca geri kalan kısım güzel olsa bile kulak asılmayabilir. Kur'ân-ı Kerîm'de sûrelerin başlangıçları incelendiğinde sıradan bir söze başlar gibi değil, dinleyenlerin dikkatlerini çeken güzel bir girişle söze başlandığı müşahade edilmektedir.⁷⁹¹ Bu bağlamda fevâtihü's-süver, sûrelerin başlarında hem ifade şekliyle hem de mâna yönüyle muhatabın ilgisini çekecek, adeta onu dinlemeye zorlayacak bir ifade ile başlama şeklinde tanımlanmaktadır.⁷⁹²

Kur'ân sûrelerinin başlangıçları hakkında açıklama yapan müellifler, Kur'ân'daki sûreleri başlangıçlarına göre gruplara ayırmaktadırlar. Örneğin Zerkeşi Kur'ân'daki sûreleri on başlık altında gruplandırmaktadır. Süyûtî de İbn Ebü'l-İsba'dan nakille aynı şekilde on grup halinde sunmaktadır.⁷⁹³

Başlangıçlarındaki ilk kelime veya cümlelere göre sûre başlangıçları on grup halinde özetlenmektedir: Hurûf-ı mukattaa ile başlayan yirmi dokuz sûre, haber cümlesi ile yirmi bir, yeminle on yedi, övgü ile başlayan on dört, nidâ ile on, şart ile yedi, emir ile altı, soru ile altı, dilek belirterek üç, ta'lil/illet belirten bir sûre diye gruplandırmaktadırlar.⁷⁹⁴

Kur'ân ilimlerinden kabul edilen ve sadece sûrelerin ne ile başladığını grup olarak ifade etmeye yarayan bir ilimdir.⁷⁹⁵ *Nazmü'd-dürer* tefsirinde de fevâtihü's-süver ilmi hakkında yukarıda sözü edilen aynı başlangıca sahip sûrelerin bir başlık altında ele alınmasına rastlanmamaktadır. Bikâî, Kur'ân-ı Kerîm'de beş sûrenin hepsinde Cenâb-ı Hakk'ın kullarına olan nimetlerinden bahsedildiğine, bu nimetleri verene karşı takınılması gereken tavrın hatırlatıldığına dair kısa bir bilgi bulunmaktadır.⁷⁹⁶

Bikâî, Kehf sûresinin başlangıcındaki **الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَى عَبْدِهِ الْكِتَابَ** cümlesi hakkında Teftâzânî'den yaptığı nakle göre hamd ile başlayan her bir sûre en

⁷⁹¹ Süyûtî, *el-İtkân*, 3/318.

⁷⁹² Zerkeşi, *el-Burhân*, 1/254 vd.; Süyûtî, *el-İtkân*, 3/316. Ayrıca bk. Tuncer, *Eşsiz Ahenk*, 114-202; Abdurrahmân Çetin, "Fevâtihu's-Suver", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/503.

⁷⁹³ Süyûtî, *el-İtkân*, 3/316.

⁷⁹⁴ Sûre isimleri ve başlangıç cümleleri konuyu uzatmamak için verilmedi. bk. Zerkeşi, *el-Burhân*, 1/254 vd.; Süyûtî, *el-İtkân*, 3/316 vd.; Rûmî, *Dirâsât*, 436 vd.; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 148 vd.; Koç vd., *Tefsir El Kitabı*, 347 vd.

⁷⁹⁵ Kur'ân ilimleri adı altında yapılan doktora çalışmalarında bu konu hiç ele alınmamıştır.

⁷⁹⁶ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/20.

büyük nimetlerin anası kabul edilen icâd (yoktan var etme) ve ibkâ (varlığa çıkarıp varlıkta devam ettirme) nimetine işâret etmektedir. Sonra ikinci kez icâd ve ibkâyâ işâret edildiğini belirtmektedir. Bikâî, Fâtîha sûresi kitabın anası olduğu için bu dördüne birden (icâd-ı evvel, icâd-ı sâni, ibkâ-i evvel, ibkâ-i sâni) işâret ettiğini belirtmektedir. En‘âm sûresinde ise icâd-ı evvele yani ilk yaratmaya işâret edildiğini, Kehf sûresinde ise sadece ibkâ-i evvele yani dünya hayatında varlığını devam ettirmesine işâret edildiğini belirtmektedir. Çünkü âlemin nizamı ve insan nev‘inin devamı ancak nebi ve kitap ile mümkün olmaktadır diye sözünü tamamlamaktadır.⁷⁹⁷

Sûrelerin başlangıçları kapsamına hurûf-ı mukattaa da girmektedir. Bilindiği gibi Kur‘ân-ı Kerîm‘de yirmi dokuz sûre hurûf-ı mukattaa ile başlamaktadır. İlgili ilim hakkında müstakil bir başlık ile gerekli açıklamalar yapılmıştır.

Konuyla ilgili verilen örneklerden de anlaşılacağı üzere Bikâî, tefsirinde sûrelerin başlangıçları hakkında Kur‘ân ilimleri kitapları gibi detaylı olarak konuyu işlememekte, birkaç cümle ile yetinmektedir.

⁷⁹⁷ Bikâî, *Nazmü‘d-dürer*, 4/442-443.

2. NAZMÜ'D-DÜRER'DE TARİH İÇERİKLİ KUR'ÂN İLİMLERİ

2.1. Sebeb-i Nüzûl

Kur'ân âyetlerinin tam olarak anlaşılabilmesi için, âyetlerin inmesine etki eden olayların arka planının bilinmesi gerekmektedir. Bu sebeple, müfessirin bilmesi gereken ilimler arasında sebeb-i nüzûl ilmi büyük önem taşımaktadır. Sebeb-i nüzûl, bir âyetin, âyetlerin veya sûrenin inmesine neden olan olay, durum veya soru şeklinde tanımı yapılmaktadır.⁷⁹⁸

Tanımda dikkat edilirse âyetin veya sûrenin inmesine sebep olan olayın, iniş zamanında gerçekleşmesi gerekmektedir. Bu nedenle geçmiş peygamberlerle kavimleri arasında meydana gelen olaylar, Hz. Peygamber'den önce olmuş bir takım tarihi hadiseler ve gaybî konuları açıklamak (cennet veya cehennemden, kıyâmet ve kıyâmet ahvâlinden haber vermek gibi) için inen âyetlerin nüzûl sebebi aranmaz. Ancak Hz. Peygamber'e sorulan bir soru üzerine geçmiş kavimlerden bahseden âyet veya sûrenin inmesi istisnadır. Çünkü burada inmeyi icap ettiren bir soru vardır. Örneğin Ashâb-ı Kehf, Zülkarneyn ve Hz. Mûsâ ile Hızır'ın kıssaları sorulan bazı sorular üzerine nâzil olmuştur. Bu bağlamda Kur'ân'ı oluşturan altı bin küsur âyetin çok az bir kısmının sebeb-i nüzûlü varken, çoğu âyetin iniş sebebi bulunmamaktadır.⁷⁹⁹

Kur'ân-ı Kerîm'deki çoğu âyetin iniş sebebinin olmaması, sebeb-i nüzûlü olmayan âyetler sebepsiz ve gayesiz inmiştir anlamında değil de; sebeb-i nüzûlü olan âyet, yaşanmış bir olaydan hemen sonra inmiştir anlamında kullanılmaktadır.⁸⁰⁰ Ayrıca tüm âyetlerin iniş sebebinin olması da beklenemez. Çünkü her âyetin iniş sebebinin olmasını beklemek veya iddia etmek, Kur'ân'ın indiriliş ruhuna aykırı

⁷⁹⁸ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/116 (Zerkeşî, bu kavramın tanımını yapmamakla birlikte sebeb-i nüzûlün önemine işaret etmekte, konunun alt bölümlerini örneklerle açıklamaktadır.) Süyûtî, *el-Îtkân*, 1/82; Akk, *Usûlü't-tefsîr ve kavâidüh*, 99; Serinsu, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzûl'ün Rolü*, 68; Ahmet Nedim Serinsu, *Tarihsellik ve Esbâb-ı Nüzul* (İstanbul: Şûle Yayınları, 1996), 60-62; İsmail Ersöz, "Kur'ân ve İlmu Esbâbi'n-Nüzul", *Kur'ân ve Tefsir Araştırmaları-III Tartışmalı İlmi Toplantı Bildiriler Kitabı* (İstanbul: Ensar, 2000), 315-316; Muhsin Demirci, "Esbâb-ı Nüzûl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 1995), 11/360

⁷⁹⁹ İniş sebebi tespit edilebilmiş âyetlerin sayısı yaklaşık beş yüz âyet olduğu belirtilmektedir. Demirci, "Esbâb-ı Nüzûl", 11/360. Ayrıca bk. İbn Âşur *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 1/46 vd.; Ahmet Polat vd. *Tefsir Tarihi ve Usûlü*; 212.

⁸⁰⁰ Muhsin Demirci "Esbabu'n-Nüzûlün Kur'ân Tefsirindeki Yeri", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/12 (İstanbul 1997), 12; Demirci, "Esbâb-ı Nüzûl", 11/360.

olacaktır. Bu aynı zamanda asırlar sonrasına da hitap eden Kur’ân’ı belirli bir asra hapsedmek olur. Oysaki Kur’ân, insanlığı doğru yola ulaştırmak ve muhtaç oldukları hususlarda bilgilendirmek için inmiştir. Kur’ân, erdemli bir toplum oluşturabilmek için yeni hükümler getirirken her âyet için bir sebep-i nüzûlün aranması gereksiz bir talep olmaktadır.⁸⁰¹

Sûrelerin ve âyetlerin hangi sebepten dolayı indiğinin bilinmesi (sebeb-i nüzûl) âyetlerin daha iyi anlaşılabilmesi için mutlaka bilinmesi gereken ilimlerden biri olmuştur. Örneğin Ebû’l-Hasan el-Vâhidî (ö. 468/1075) “Bir âyetin iniş sebebini bilmeden ve âyetin bahsettiği konuya vâkıf olmadan, o âyetin maksudını ve tefsirini bilmek mümkün değildir”⁸⁰² sözüyle konunun önemine dikkatleri çekmektedir. Zerkeşî ve Süyûtî, sebep-i nüzûlün bilinmesi ile âyetin arka planının daha iyi anlaşılacağını, hükmün umuma mı yoksa hususa mı hitap ettiğinin daha iyi kavranacağını ve âyetle kastedilen mânânın daha iyi anlaşılmasının bu ilim sayesinde ortaya çıktığını ifade etmektedir.⁸⁰³ Bu bağlamda sebep-i nüzûlü bilmek, âyetin ilâhî maksada uygun şekilde yorumlanması, âyetlerden fikhî hükümlerin çıkarılması ve teşrî’ hikmetinin kavranmasında yardımcı olmaktadır. Yine âyet ve sûreler arasındaki tenâsübün ortaya çıkarılmasında, âyetle hasr veya tahsis bulunup bulunmadığının anlaşılması yönüyle de sebep-i nüzûlü bilmenin birçok faydaları vardır.⁸⁰⁴

Sebeb-i nüzûlün tefsir ilmine olan katkılarının klasik tefsir usulü ve Kur’ân ilimleri kitaplarından özetlemeye çalıştığımız bu bilgilerin yanında; Kur’ân ilimlerine eleştirel yönde bakan çağdaş araştırmacılardan Arkoun, Ebû Zeyd ve ülkemizde bu fikirleri farklı tonlarda dillendiren Mustafa Öztürk’e göre sebep-i nüzûlün sanıldığı gibi Kur’ân tefsirine katkılarının olmadığını ifade etmektedirler. Öztürk, Kur’ân ilimlerinin, Kur’ân’ı belirli görüşlere mahkûm eden tarihsel bilgilerin tekrarı olduğunu, sebep-i nüzûlün de sadece rivâyet tefsiri formunda bilgiler sunduğunu söylemektedir. Sebeb-i nüzûlün tarih üstü bir referans olarak

⁸⁰¹ Kattân, *Mebâhis*, 76; Serinsu, *Kur’ân’ın Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzul’ün Rolü*, 63; Demirci, “Esbâb-ı Nüzûl”, 11/360.

⁸⁰² Vâhidî, *Esbâbü’n-nüzûl*, 8.

⁸⁰³ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/116; Süyûtî, *el-İtkân*, 1/82.

⁸⁰⁴ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/117; Süyûtî, *İtkân*, 1/82; Koç vd., *Tefsir El Kitabı*, 333; Demirci, “Esbâb-ı Nüzûl”, 11/360;

kullanılmaması gerektiğini ve umuma şamil kılınmaması üzerinde durmaktadır.⁸⁰⁵ Ebû Zeyd ise, sebep-i nüzûl rivâyetlerinin zayıflığı, birbiriyle çelişmesi, bu malzemelerin nicel yetersizliğinden başka, güvenilirlik ve kullanılabilirlik açısından da sıkıntılarının olduğunu dile getirmektedir. Ebû Zeyd, aynı zamanda olgunun nassı etkilediğini, bu sebeple Levh-i Mahfuz'da hazır olan ve Sidretü'l-Müntehâ'ya, oradan da dünya semasına paket halinde indirildiği söylenen toptan Kur'ân'ın indirilişi de bu yönüyle kabul edilemeyeceği üzerinde durmaktadır. Ona göre olgu meydana gelince nass o an belirlenmekte ve inmektedir.⁸⁰⁶ Sebeb-i nüzul rivayetlerinin güvenilirliğine dair İbn Âşûr, sebep-i nüzûl ilmine aşırı önem veren bazı âlimlerin her âyetin belirli bir hadisenin sonucu olarak indiğine inandıklarını, bu durum eserlerine birçok zayıf rivâyetin girmesine sebep olduğunu söylemektedir. Ona göre bu rivâyetler nedeniyle Kur'ân'ın mutlak, kapsamlı ve evrensel boyuttaki âyetlerinin, kesinliği bile tartışmalı olan nüzûl sebepleriyle sınırlandırılmasına yol açmaktadır.⁸⁰⁷ Sebeb-i nüzûl rivayetlerinin tamamının bilinmesi zorunluluğu hakkında Şah Veliyyullah ed-Dihlevî, sebep-i nüzûlü bilmenin önemini benimsemekle birlikte müfessirler için sebep-i nüzûle dair bütün rivâyetleri bilmenin şart olduğu yolundaki görüşü kabul etmemektedir. Bununla birlikte Allah'ın kitabı üzerinde düşünebilmek için mutlaka sebep-i nüzûle vâkıf olmak gerektiği şeklindeki kanaatin, insanı Kur'ân'dan alınabilecek “nasip”ten mahrum bırakacağını, Kur'ân'ın ruhunu ve cevherini kavrama imkânını ortadan kaldıracağını belirtmektedir.⁸⁰⁸

Nazmü'd-dürrer tefsirinde Bikâî'nin ele aldığı sebep-i nüzûl rivâyetleri şu başlıklar altında ele alınabilir:

⁸⁰⁵ Öztürk, “Tefsir Usûlü”nün (Ulûmü'l-Kur'ân) Mahiyeti”, 34.

⁸⁰⁶ Ebû Zeyd, *Mefhûmü'n-nass*, 97 vd. Ayrıca bk. Özsoy, *Ebû Zeyd'in Ulûmü'l-Kur'ân Eleştirisi* 242; Polat, *Çağdaş İslam Düşüncesinde Kur'ân'a Yaklaşımlar*, 127 vd. ; Muhammed Furkan Cinisli, *Nasr Hâmid Ebû Zeyd'in Ulûmü'l-Kur'ân Eleştirisi* (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019) 65 vd.

⁸⁰⁷ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 1/46. Ayrıca bk. Demirci, “Esbâb-ı Nüzûl”, 11/361.

⁸⁰⁸ Şah Veliyyullah ed-Dihlevî, *el-Fevzü'l-kebîr fî usûli't-tefsîr*, (Karachi: Beytu'l-İlm Karachi, 2006), 53 vd.; Demirci, “Esbâb-ı Nüzûl”, 11/361.

a) Bikâî, âyetlerin sebep-i nüzûlünü anlatırken kimden/kimlerden dolayı âyetin nâzil olduğunu isim vererek açıklamaktadır.

Nazmü'd-dürer tefsirinde sebep-i nüzûl hakkında bilgi verilirken, âyet veya sûre kim/kimler hakkında inmişse müfessir, konu tam anlaşılсын diye şahıslar hakkında da bilgilendirme yapmaktadır.

Oruç tutan kişinin hangi zaman diliminde oruç tutacağı ve iftardan sonra yeme içme ve cinsel arzuların yerine getirilmesinin cevazından bahseden Bakara sûresi 187. âyet bir rivâyete göre Sirme b. Kays el-Ensârî hakkında indirilmiştir.⁸⁰⁹

Bakara sûresi 207. âyetin iniş sebebini anlatılırken, müşrikler tarafından tüm mallarına el konan ve zulme maruz kalan fakir sahabe Suheyb er-Rûmî hakkında nâzil olmuştur.⁸¹⁰

Bikâî, Âl-i İmrân sûresi 128. âyetin inmesine sebep olan olay Hanzala b. Ebî Süfyân, Sâlim b. Abdullah'tan nakledildiğine göre Resûlullah, Safvân b. Ümeyye, Süheyl b. Amr ve Hâris b. Hişâm için dua ediyordu, bunun üzerine bu âyet nâzil oldu diye nakilde bulunmaktadır.⁸¹¹

Bikâî, tefsirinde bir âyetin iniş sebebini açıklarken o âyet kim/kimler hakkında nâzil olmuşsa isim vererek açıklamaktadır. Müfessirin böyle davranması, meselelere tam vâkıf olduğu ve olayların içeriklerini tam olarak kavradığı anlamına gelmektedir. Meselenin tam anlaşılabilmesi için yer, zaman ve şahısları da belirtmekte ve tefsirinde müphem bir yerin kalmaması için okuyucuya doyurucu bilgiler sunmaktadır. Âyetlerin kimler hakkında nâzil olduğuna dair örnekler tefsirde bir hayli fazladır.⁸¹²

⁸⁰⁹ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/351.

⁸¹⁰ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/386.

⁸¹¹ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/151.

⁸¹² et-Tevbe 9/58, Zû Huveysira hakkında, *Nazmü'd-dürer*, 3/335; et-Tevbe 9/61, Hz. Peygamber'e "kulak" diyenler hakkında, *Nazmü'd-dürer*, 3/338; et-Tevbe 9/61, Tebük'te Allah ve Resûlü ile eğlenen münafıklar hakkında, *Nazmü'd-dürer*, 3/343-346; et-Tevbe 9/74, Cülâs b. Süveyd hakkında, *Nazmü'd-dürer*, 3/363; et-Tevbe 9/75, Nebtel b. Hâris ve diğer üç kişi hakkında, *Nazmü'd-dürer*, 3/364; et-Tevbe 9/79, münafıklar hakkında, *Nazmü'd-dürer*, 3/365; et-Tevbe 9/104, kendilerini direkler bağlayanlar hakkında, *Nazmü'd-dürer*, 3/373; et-Tevbe 9/108, Mescidi Dırâr'da namaz kılma isteği üzerine, *Nazmü'd-dürer*, 3/386; et-Tevbe 9/118, savaştan geriye kalan 3 kişi hakkında, *Nazmü'd-dürer*, 3/399; en-Nahl 16/106, Ammâr b. Yâsir hakkında, *Nazmü'd-dürer*, 4/314; en-Nahl 16/127, Hz. Hamza hakkında *Nazmü'd-dürer*, 4/325.

b) Bikâî, tefsirinde herhangi bir âyetin inmesini gerekli kılan olayı aktararak âyetin sebep-i nüzûlünü belirtmektedir.

Tevbe sûresinin ilk on âyeti, Hz. Ebû Bekr'in hac emirliği göreviyle vazifelendirildiği dönemde nâzil olmuştur. Bu mesele detaylı olarak tarihî seyriyle ve delillerle anlatılmaktadır.⁸¹³

Mâide sûresi 82-85. âyetlerin sebep-i nüzûlü hakkında farklı rivâyetler varsa da Bikâî, bu âyetlerin Habeşistan Kralı Necâşî hakkında indiğine dair ittifakın olduğunu belirtmektedir. Bu konuda kendisinin yazdığı “*Şerhu siretü'n-nebeviyye*” isimli kitabında detaylı bilgi verdiğini belirtmektedir. Müellif, Necâşî'nin yanından gelen şahıslar hakkında bilgi verdiği gibi, bunların kimler olduğunu da aktarmaktadır. Gelen elçilere Hz. Peygamber'in Yâsîn sûresini okuduğunu eklemektedir.⁸¹⁴

Verilen örneklerden anlaşılacağı üzere müellif, bir âyetin inmesini gerekli kılan durumu⁸¹⁵ izah etmekte ve yeni durumun neler getirdiğini açıklamaktadır. Bikâî, bu tür örneklerde âyetin inmesine sebep olan olayı detaylandırmakta, yer yer kaynak vererek görüşünü sağlamlaştırmaktadır.

c) Âyetin sebep-i nüzulünü aktarırken aynı zamanda nesh varsa onu da izah etmektedir.

Bikâî, Bakara sûresi 284. âyetteki “*İçinizdekini açığa vursanız da gizleseniz de Allah sizi onunla sorguya çeker*” ilâhî tehdidinin sorumluluğundan endişe duyan sahabenin, buna rağmen “*işittik ve itaat ettik*” dediklerini nakletmektedir. Bu âyetin hemen ardından nâzil olan “*Allah, bir kimseyi ancak gücünün yettiği şeyle yükümlü kılar*” âyetiyle, sahabeye zor gelen hükmün hafifletildiğini açıklamaktadır.⁸¹⁶ Müellif, iki âyet arasında gel gitler yaşayan sahabenin, her halükârda itaati tercih ettiklerini vurgulamakta, Yahudilerin düştüğü hataya sahabelerin düşmediğini hatırlatmaktadır.

Bikâî, Nisâ sûresinin 26. âyetinin iniş sebebini farklı bir perspektiften ele almaktadır. Müellif, bu âyetin, Tevrat'taki miras âyetinin inmesine neden olan olayla

⁸¹³ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 3/257-266.

⁸¹⁴ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/524. Ayrıca bk. Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, 152.

⁸¹⁵ Diğer örnekler için bk. Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/351; 2/303; 3/213; 2/175; 2/229.

⁸¹⁶ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/461.

aynı nitelikte olduğunu belirtmektedir. Buhârî, Müslim, Tirmizî ve İbn Mâce'den hadisler⁸¹⁷ nakleden müellif, ölen bir kişinin geride kalan kız çocuklarının mirasıyla ilgili sorular üzerine bu âyetlerin indirildiğini açıklamaktadır. Benzer şekilde, Yahudilerden olan Kenanîler'in topraklarını fetheden Hz. Mûsâ'nın erkek çocuklara yaptığı miras taksimatında, kadınların kız çocukları için pay istemesi üzerine Tevrat'ta miras âyetlerinin indiğini vurgulamaktadır. 2, 4 ve 5. sıfırlardan alıntılar yapan müellif, ilgili yerlerde ele alınan konuları aktarmaktadır. Müellif, takva, farzlar, zina ile ilgili hususlar, kadınlara yönelik helâl ve haram davranışlar, yetim ve ebeveyn hakları, öldürmenin haram oluşu, adalet ve şahitlik gibi konuların Tevrat'ta da yer aldığını, ancak Kur'an-ı Kerîm'de bu konuların en mükemmel biçimde işlendiğini ifade etmektedir.⁸¹⁸

d) Sorulan sorulara cevap mahiyetinde âyetler indiğine değinmektedir.

Kur'an-ı Kerîm'de bazı âyetler sorulan sorular üzerine nâzil olmuştur. Bikâî, bu tür örnekleri tefsirinde ele almakta, sorulan soruları ve cevapları izah etmektedir. Örneğin yeminin bozulması durumunda keffaretin ne olacağına dair Mâide sûresi 89. âyet bu şekilde inmiştir.⁸¹⁹

İçki haram kılınmadan önce içki içen ve zamanla vefat eden sahabelerin durumu sorulunca, Mâide sûresi 93. âyet nâzil olmuştur. Müellif, içkinin üç aşamada haram kılındığını ve her bir aşamada ne tür değişiklik yapıldığını tefsirinde açıklamaktadır.⁸²⁰

En'âm sûresi 19. âyet, müşriklerin Hz. Peygamber'e “*Allah, Peygamber göndermek için senden başka birini bulamadı mı?*” diye alaylı şekilde soru sormaları üzerine nâzil olmuştur. Ancak müfessir, konu hakkında وَقَدْ ذُكِّرَ فِي نَزُولِ هَذِهِ الْآيَةِ “Bu âyetin inişiyle ilgili şöyle zikredildi” diye bir cümle kurmakta ve görüşü meçhul sıyga ile vermektedir.⁸²¹

⁸¹⁷ Hadis kaynağı için bk. Buhârî, “İyâdetu Mağmâ ‘Aleyh”, 5 (No. 5651); Müslim, “Ferâiz”, 1616.

⁸¹⁸ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/238-244. krş. Say. 36:9-13.

⁸¹⁹ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/531.

⁸²⁰ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/538. İçkinin ve faizin tedrici olarak kaldırılması ile ilgili farklı görüşler için bk. Mustafa Hocaoglu, “Teşride Tedricilik Konusuna Farklı Bir Yaklaşım”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 2/2 (2018), 278 vd. (Hocaoglu, içki ve faizin tedrici olarak değil ilk defasında haram kılındığını, sonra inen diğer âyetlerle bu durumun pekiştirildiğini belirtmektedir.)

⁸²¹ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/601.

Yahudilerin ve Kureyş'in Hz. Yûsuf hakkında soru sormalarına müteakip Yûsuf sûresinin nâzil olduğunu ifade eden müellif, Ebû Hayyân'ın da aynı malumatı İbnü'l-Enbârî'den yaptığı nakille aktardığını söylemektedir.⁸²²

Meryem sûresi 64. âyet, Cebrâil'in gecikmesi üzerine nâzil olmuştur. Hz. Peygamber'in Cebrâil'e önceki ziyaretine göre geciktiğini, niçin erken gelemediğini sorması⁸²³ üzerine bu âyetin indiği ve “*Biz ancak Rabbinin emriyle ineriz. Önümüzdekiler, arkamızdakiler ve bunlar arasındakiler hep O'nundur. Rabbin unutkan değildir*”⁸²⁴ diye cevap verdiğini belirtmektedir. Bikâî, meleklerin kendi istekleriyle hareket edemediklerini ve vahyi ancak yüce Allah'ın izin vermesiyle indirebileceklerini vurgulamaktadır.⁸²⁵

e) Bikâî, tefsirinde çok az geçmekle birlikte bazen sebab-i nüzûlle ilgili rivâyetlerde قِيلَ (dendi ki) lafzı kullanılarak bilgi vermektedir.

Nisâ sûresi 84. âyetin sebab-i nüzûlü hakkında “*Dendi ki, bu âyetin iniş sebebi...*” (قِيلَ: إِنَّهَا سَبَبُ نَزُولِ هَذِهِ الْآيَةِ) ifadeleriyle açıklanmaktadır.⁸²⁶

Tevbe sûresi 58. âyetin sebab-i nüzûlü hakkında “*Zû Huveysirâ hakkında indiği söylenmektedir*” (قِيلَ: إِنَّهَا نَزَلَتْ) şeklinde ifade kullanılmaktadır.⁸²⁷

Malum olduğu üzere “dendi ki” sözü ile nakledilen haberlerin zayıf olduğu anlaşılır. Bu şekilde kullanımın azlığı, Bikâî'nin sağlam görüşleri tercih ettiğini göstermektedir.

Yukarıdaki örneklerden de anlaşıldığı üzere Bikâî, âyetlerin iniş sebeplerini detaylı ve kapsamlı bir şekilde ele almaktadır. Âyetlerin iniş sebeplerini açıklarken, hangi kişi veya gruplar sebebiyle indiğini isim vererek belirtmektedir. Ayrıca, hangi olaydan dolayı âyetin nazil olduğunu da detaylı olarak açıklamaktadır. Eğer daha önce bir hüküm varken farklı bir uygulama gerektiği için yeni bir âyet inmişse, bu durumu da izah etmektedir. Âyetlerin iniş sebebi sorulan bir soru üzerineyse, soruyu soran kişiyi ve sorulan soruyu da belirtmektedir. Nadiren de olsa, “rivâyet edilir ki”

⁸²² Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 4/106. Ayrıca bk. Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhît*, 6/489.

⁸²³ Buhârî, “Tefsîr”, 2 (No. 4731); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/231.

⁸²⁴ Meryem 19/64.

⁸²⁵ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 4/548. Ayrıca bk. Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, 300.

⁸²⁶ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/289. (Bikâî şu bilgiyi de eklemektedir: “Hz. Peygamber'in yalnız başına Bedir Savaşına çıkma isteği üzerine indiği söylenmektedir.”)

⁸²⁷ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 3/335.

şeklinde meçhul sıyga ile verilen zayıf rivâyetlere de yer vermektedir. Bu bağlamda sebep-i nüzûl hakkında yukarıda verilen malumata Bikâî'nin fazlasıyla riâyet ettiği ve tefsirinde sahih bilgilerle âyetleri yorumladığı gözlemlenmektedir.

2.1.1. Sebeb-i Nüzûl Kaynakları

Bikâî'nin sebep-i nüzûlle ilgili rivâyetleri tefsirinde kullanırken, hangi kaynaklardan istifade ettiğinin bilinmesinde fayda vardır. Böylelikle sebep-i nüzûl diye zikredilen rivâyetlerin güvenilirliği ve âyetlerin anlaşılmasına olan katkısı daha iyi anlaşılmış olacaktır.

İbn Hacer el-Askalânî gibi hadis âlimlerinden ilim tahsil eden Bikâî'nin hadise olan vukûfiyeti,⁸²⁸ tefsirinde de kendisini göstermektedir. Bu bağlamda Bikâî, sebep-i nüzûl konularını ele alırken hadis kaynaklarını belirtmede bir hadis âlimi edasıyla tavrı sergilemektedir. Bir âyetin iniş sebebini anlatmadan önce konu hangi hadis kitabında geçiyorsa bunu belirtmekle kalmayıp, meseleye farklı açılardan da yaklaşarak değerlendirmektedir.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Bikâî, *Nazmü'd-dürer*'de Kütüb-ü Sitte diye bilinen en önemli hadis kaynaklarından çok miktarda sebep-i nüzûle dair rivâyet aktarmaktadır. Bikâî, bu aktarmış olduğu hadislerin hangi kaynakta geçtiğini ismen söylemektedir. Örneğin Buhârî'den⁸²⁹ on beş; Müslim'den⁸³⁰ altı; Tirmizî'den⁸³¹

⁸²⁸ Bikâî'nin hadiscilik yönünü ele almak konumuz dışına çıkmak olacağı için sadece tefsirinde kullandığı hadis kitaplarının müelliflerin isimlerini zikrederek bu sahada ne kadar titiz ve maharetli olduğu bir nebze de olsa anlaşılabilir: Buhârî, Müslim, Tirmizî, Nesâî, Ebû Dâvûd, İbn Mâce, İmam Mâlik, Ahmed b. Hanbel, Bezzâr, Teyâlisî, İbn Humeyd, Dârimî, Ahmed b. Münî, Ebû Bekir b. Ebî Şeybe, İshâk b. Râhûye, Ebû Ya'lâ, Beğâvî, İbn Huzeyme, Taberânî, İbn Merdûveyh, Beyhâkî, Hâkim, Hâris b. Ebî Üsâme, Dârekutnî, Kudâî, Mezzî, Münzirî. Ayrıca tahric kitaplarından: *Tahrîcu ehâdisi el-Keşşâf*, *Tahrîcu ehâdisi er-Râfi*, *Fethü'l-bârî*, İbn Hibbân, *Tahrîcâtü Nûruddîn el-Heysemî*, *Nihâye garîbü'l-hadis*, İbn Esîr'in *el-Eser*'i, Ebû Ubeyd'in *Ğarîbü'l-hadis*'i ve Ebû Nu'aym'ın *el-Hilye* isimli eserlerinden hadisler nakletmektedir. bk. Mevsilî, *el-İmâm el-Allâme Burhanüddîn el-Bikâî ve menhecuh fî't-tefsir*, 110-114. Ayrıca bk. Kara, *Bikâî ve Tefsirindeki Metodu*, 124-128.

⁸²⁹ Bikâî'nin âyetlerin sebep-i nüzulünü göstermek için Buhârî'den naklettiği hadisler; el-Bakara 2/261, Buhârî, "Tefsîr", 46 (No. 4538), *Nazmü'd-dürer*, 1/520; en-Nisâ 4/19, Buhârî, "Tefsîr" 6 (No. 4579), *Nazmü'd-dürer*, 2/229; en-Nisâ 4/26, Buhârî, "Tefsîr", 4 (No. 4577), *Nazmü'd-dürer*, 2/239; en-Nisâ 4/59, Buhârî, "Tefsîr", 1 (No. 4574), *Nazmü'd-dürer*, 2/272; en-Nisâ 4/65 Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'an", 1 (No. 4981), *Nazmü'd-dürer*, 2/275; en-Nisâ 4/88, Buhârî, "Meğâzî", 17 (No. 4050), *Nazmü'd-dürer*, 2/293; en-Nisâ 4/94, Buhârî, "Menâkıb", 22 (No. 4591), *Nazmü'd-dürer*, 2/300; en-Nisâ 4/95, Buhârî, "Cihâd ve Siyer", 31 (No. 2832), *Nazmü'd-dürer*, 2/301; en-Nisâ 4/127, Buhârî, "Şirket", 7 (No. 2494, 2763), *Nazmü'd-dürer*, 2/327; Ayrıca şu âyetlerin tefsirinde de Buhârî'den rivâyette bulunmaktadır: el-En'âm 6/19, *Nazmü'd-dürer*, 2/601; el-Enfâl 7/32

beş; Ebû Dâvûd'dan⁸³² iki; Nesâî'den⁸³³ üç; İbn Mâce'den⁸³⁴ iki tane rivâyetin dışında Ahmed b. Hanbel, Bezzâr, Hâkim, Taberânî⁸³⁵ gibi diğer hadis âlimlerinden de nakillerde bulunmaktadır.

Bikâî'nin âyetlerin sebab-i nüzûllerini açıklarken hadisleri nasıl kullandığına dair birkaç örnek vermekte fayda vardır: İçkinin haram olduğunu belirten âyet inmeden önce Hz. Ali, akşam namazında Kâfirûn sûresini sarhoşluğun etkisiyle yanlış okumuş, bunun üzerine Nisâ sûresi 43. âyet, nâzil olmuştur. Bunu üç Sünen sahibi (İbn Mâce, Nesâî ve Ebû Dâvûd), Ahmed b. Hanbel, Abdullah b. Humeyd, Bezzâr, Hâkim ve Taberî'nin rivâyetlerine dayanarak izah etmektedir. Ayrıca bu hadisin Müsedded b. Müserhed (ö. 228/843) tarafından da rivâyet edildiğini ve bu hadisin senedinin -hocası Busayrî'nin dediği gibi- sikâ râvilerden oluştuğunu ifade etmektedir. Yukarıda ifade edilen hadis kitaplarında Hz. Ali'nin *أَعْبَدُ مَا تَعْبُدُونَ* şeklinde okuduğunu ancak Tirmizî'nin rivâyetinde *وَنَحْنُ نَعْبُدُ مَا تَعْبُدُونَ* diye çoğul olarak okuduğu hakkında farklı bir rivâyeti de açıklama babından eklemektedir.⁸³⁶

Diğer bir örnek de yüce Allah, orucu farz kıldıktan sonra insanları iftarın ardından cinsel arzularına sahip olamayacaklarını bildiği için bu davranışın artık helâl olduğunu belirten Bakara sûresi 187. âyet hakkında Bikâî açıklama

Nazmü'd-dürer, 3/213; et-Tevbe 9/79, *Nazmü'd-dürer*, 3/365; et-Tevbe 9/118, *Nazmü'd-dürer*, 3/399; Hûd 11/114, *Nazmü'd-dürer*, 3/587; Meryem 19/77 *Nazmü'd-dürer*, 4/556.

⁸³⁰ Bikâî'nin âyetlerin sebab-i nüzulünü göstermek için Müslim'den naklettiği hadisler; el-Bakara, 1/286, Müslim, "Tahâre", 126, *Nazmü'd-dürer*, 1/552; en-Nisâ 4/26, Müslim, "Ferâiz", 1616, *Nazmü'd-dürer*, 2/239; en-Nisâ 4/94, Müslim, "Tefsîr", 3025, *Nazmü'd-dürer*, 2/300; en-Nisâ 4/127, Müslim, "Tefsîr", 3018, *Nazmü'd-dürer*, 2/327; el-En'âm 6/19, Müslim, "İman", 152, *Nazmü'd-dürer*, 2/601; et-Tevbe 9/113, Müslim, "Cenâiz", 976, *Nazmü'd-dürer*, 3/394.

⁸³¹ Bikâî'nin âyetlerin sebab-i nüzulünü göstermek için Tirmizî'den naklettiği hadisler; en-Nisâ 4/26, Tirmizî, "Birr ve Sıla", 65 (No. 2092, 2096, 2097), *Nazmü'd-dürer*, 2/239; en-Nisâ 4/95, Tirmizî, "Tefsîrü'l-Kur'ân", 5 (No. 3033) *Nazmü'd-dürer*, 2/301; en-Nisâ 4/105, Tirmizî, "Tefsîrü'l-Kur'ân", 5 (No. 3036), *Nazmü'd-dürer*, 2/312.

⁸³² Bikâî'nin âyetlerin sebab-i nüzulünü göstermek için Ebû Dâvûd'dan naklettiği hadisler; en-Nisâ 4/26, Ebû Dâvûd, "Ferâiz", 18 (No. 2891), *Nazmü'd-dürer*, 2/239; en-Nisâ 4/127, Ebû Dâvûd, "Nikâh", 12 (No. 2068), *Nazmü'd-dürer*, 2/327.

⁸³³ Bikâî'nin âyetlerin sebab-i nüzulünü göstermek için Nesâî'den naklettiği hadisler; en-Nisâ 4/77, Nesâî, "Cihâd", 1 (No. 3086), *Nazmü'd-dürer*, 2/282; en-Nisâ 4/95, Nesâî, "Cihâd", 4 (No. 3099), *Nazmü'd-dürer*, 2/301; el-Mâide 5/45, Nesâî, "Menâsikü'l-Hac", 9 (No. 2635), *Nazmü'd-dürer*, 2/465.

⁸³⁴ Bikâî'nin âyetlerin sebab-i nüzulünü göstermek için İbn Mâce'den naklettiği hadisler; en-Nisâ 4/26, İbn Mâce, "Cihâd", 2 (No. 2720), *Nazmü'd-dürer*, 2/239.

⁸³⁵ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/175.

⁸³⁶ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/259-260. Hadis kaynağı için bk. Ebû Dâvûd, "Eşribe", 1 (No. 3671).

yapmaktadır. Müellif, bu âyetin inmesine sebep olarak Buhârî'nin Berrâ isimli sahabiden rivâyet ettiği “Ramazan orucu farz kılınınca sahabeler ramazan boyunca hanımlarına cinsel olarak yaklaşmıyorlarsa da buna uymayanlar da oluyordu. Bu sebeple Allah bu âyeti indirdi” dedikten sonra farklı bir rivâyet olarak Buhârî, Tirmizî ve Nesâî'nin yine Berrâ'dan “Kişi iftar yaptıktan sonra bir şey yemiyor ve diğer iftara kadar oruçlu olarak duruyordu” şeklinde farklı bir rivâyeti aktarmaktadır. Sirme b. Kays'ın aynı şekilde oruç tuttuğunu ve öğlen olmadan dayanamayıp bayıldığını naklettikten sonra bu âyetin indiğini aktarmaktadır.⁸³⁷

Bikâî'nin kaynak zikrederek sebep-i nüzûlü belirttiği diğer bir örnek de şöyledir: Sahabiler İslâm uğruna mallarını çokça harcamışlar ve maddi yönden zaafa uğramışlardı. Bunu telafî etmek için savaştan geri durmaya niyetlenmişler ve bunu aralarında gizlice konuşmuşlardı. Bunun üzerine “*Kendinizi kendi ellerinizle tehlikeye atmayınız*” şeklinde ifade edilen Bakara sûresi 195. âyeti nâzil olmuştu. Bu rivâyetin kaynağı (Ebû Eyyûb'dan rivâyetle) Ebû Dâvûd, Tirmizî -bu hadis için hasen ve sahihtir demektedir- ve Nesâî'dir. Ayrıca Buhârî, Huzeyfe'den yaptığı diğer bir rivâyette de yukarıda anlatılan aynı meselden dolayı “Şu âyet nâzil oldu” diye açıklamaktadır.⁸³⁸

Hadis kaynağı zikrettiği yerlerden son örnek ise şöyledir: Yetim kızların evlenmeleri hususunda cahiliye dönemi yanlış uygulamalarının tenkit edildiği Nisâ sûresi 127. âyetin iniş sebebi hakkında Bikâî, birçok hadis rivâyetini aktarmaktadır. Buhârî, Müslim ve Ebû Dâvûd'dan rivâyet farklarını da ayrıca belirttiği uzunca bir bahisten sonra “Özet olarak söyleyecek olursak” diyerek başladığı sözünü, Câhiliye döneminde bir kişinin yanında bir yetim varsa onun üzerine kişi kendi elbisesini atar ve artık kimse bu yetimle evlenmeye cüret edemezdi. Eğer bu yetim güzel ve vâsisinin kafasına göreyse onunla evlenir ve malını da yerdî. Eğer yetim tam aksiyse, onunla ne kendi evlenir ne de başkasının evlenmesinin önünü açardı. Ta ölünceye kadar bu halde kalırdı. Öldüğü zaman da yine yetimin malı kendine kalırdı. Bu şekilde olan uygulamayı İslâmiyet kaldırdı ve yetimlerle malları için evlenmeyi

⁸³⁷ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 1/351. Hadis kaynağı için bk. Buhârî, “Meğâzî”, 21 (No. 4070).

⁸³⁸ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 1/367-368. Hadis kaynağı için bk. Ebû Dâvûd, “Cihâd”, 22 (No. 2512); Tirmizî, “Tefsîrü'l-Kur'ân”, 2 (No. 2972).

yasakladı. Bikâî, bu son anlattığı meseleyi el-İsfahânî'den alıntı yaptığını ifade etmektedir.⁸³⁹

Bikâî, sebab-i nüzûlü bazen sîret kitaplarından nakil yaparak da izah etmektedir. Örneğin İbn Hişâm ve İbn İshâk'tan naklettiğini isim vererek belirtmektedir.⁸⁴⁰ Mesela Bakara sûresi 217. âyetin iniş sebabini anlatırken, “Bu âyet Abdullah b. Cahş'ın seriyyesi vak'ası hakkında inmiştir. Bu olay İbn İshâk'ın Sîreti'nde şöyle anlatılmaktadır” diye sözüne devam etmektedir.⁸⁴¹

Âyetlerin iniş sebabini belirlemek için sîret kitapları dışında, tefsirlerden ve sebab-i nüzûl konulu eserlerden de faydalandığı görülmektedir. Vâhidî'nin *Esbâbü'n-nüzûl* ve Beğâvî'nin *Meâlimü't-tenzîl* isimli eseri buna örnek verilebilir. Örneğin Nisâ sûresi 77. âyetin iniş sebabini Bikâî, isim zikrederek Vâhidî ve Beğâvî'den nakletmektedir.⁸⁴² Yine Mâide sûresi 4. âyetin iniş sebebi iki ayrı senetle aynı olay Vâhidî'nin aktardığı habere dayandırmaktadır.⁸⁴³ En'âm sûresi 136. âyetin iniş sebabini İmam Ebû'r-Rebî' Süleyman b. Sâlim el-Kelâ'î'nin “*es-Sîre*” isimli eserinden naklen Benî Havlân'dan bir heyetin Medine'ye gelmesi ve bazı sorular sormaları üzerine indiği rivâyet edilmektedir. Bu soruları üzerine Resûlullah onlara En'âm sûresi 136. âyeti okuyarak Allah'ın bu âyeti indirdiğini belirttiğini aktarmaktadır. Bu bilgilerden sonra Bikâî, Abdürrezzâk, İbn Hişâm ve Beğâvî'den nakille olayın detayını açıklamaktadır.⁸⁴⁴

⁸³⁹ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/327-328. Hadis kaynağı için bk. Buhârî, “Şirket”, 7 (No. 2494); Müslim, “Tefsir”, 3018. Bikâî, tefsirinde el-İsfahânî/İsbehânî'den çokça nakilde bulunmaktadır. Yaptığımız incelemede yirmi bir yerde el-İsfahânî, bir yerde Şems el-İsfahânî, seksen bir yerde de el-İsbehânî “şöyle dedi” diye kaynak vermektedir. Asıl adı Ebû's-Senâ Şemsüddîn Mahmûd b. Abdurrahmân b. Ahmed el-İsfahânî'dir. *Envârü'l-hakâiki'r-rabbâniyye fî tefsîri'l-letâ'ifi'l-Kur'âniyye* isimli tefsirin müellifidir. Kara, *Bikâ'i ve Tefsirindeki Metodu*, 116; Muhsin Demirci, “İsfahânî, Mahmûd b. Abdurrahman” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/509-510.

⁸⁴⁰ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/284; Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm el-Mısrî, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sakâ vd. (Mısır: Mektebetu Mustafâ el-Bâbî, 1955), 1/507 vd.

⁸⁴¹ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/404, 408. Ayrıca bk. İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/60. İbn Hişâm bu haberi İbn İshâk'tan naklettiğini belirttiği gibi Bikâî de bunun İbn İshâk'ın nakledildiğini ifade etmektedir. Çünkü Bikâî'nin aktardığı bilgi İbn Hişâm'da geçmektedir. Ayrıca bk. Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, 260-261.

⁸⁴² Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/282. Ayrıca bk. Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, 124; Beğavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 1/360.

⁸⁴³ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/394-395. Diğer örnekler için bk. Beğavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 3/90. krş. Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/533. Beğavî, *Me'âlimü't-tenzîl* 2/672. krş. Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 4/240. Ayrıca bk. Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, 438.

⁸⁴⁴ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/721.

Bikâî, bazen sebeb-i nüzûl rivâyetlerini tefsir dışı farklı eserlerden de yapmaktadır. Örneğin, Mâide sûresi 106. âyetin tefsirini yaparken iniş sebebini “Müfessirler ve İmam Şâfiî ‘el-Üm’ isimli kitabında zikrettiğine göre” Allah bu âyeti şu sebepten indirdi şeklinde bilgi vermektedir.⁸⁴⁵ En‘âm sûresi 33. âyetin inmesine sebep olan olayı Taberî’den (Taberî de Süddî’den nakilde bulunmaktadır) yaptığı rivâyet ile delillendirmektedir.⁸⁴⁶

En‘âm sûresi 164. âyetin iniş sebebini Bikâî, Ebû Hayyân’dan (Ebû Hayyân, Nakkâş’tan rivâyet etmektedir) yaptığı alıntı ile açıklamaktadır. Müşriklerin Hz. Peygamber’e yaptıkları “*Bu davadan vazgeç...*” teklifleri üzerine bu âyetin nâzil olduğunu belirtmektedir.⁸⁴⁷ Bikâî, Enfâl sûresi 1. âyetinin iniş sebebini Ebû Hayyân’dan rivayet etmektedir. Bu âyet Bedir Savaşı’nın olduğu gün, ganimetler hakkında indiğine dair herhangi bir ihtilafın olmadığını belirtmektedir.⁸⁴⁸

Tevbe sûresi 13. âyetin nüzûl sebebini açıklarken Bikâî, “İmam Ebû Muhammed İshâk b. İbrâhîm b. İsmâil el-Büstî el-Kâdi (ö. 307/920)⁸⁴⁹ tefsirinde şöyle demektedir” diyerek bir hadisi senediyle zikretmekte ve âyetin nüzûl sebebini bu hadisla delillendirmektedir. Sonunda da “bu senet hasendir” diye kayıt düşmektedir.⁸⁵⁰

Bikâî, âyetin inmesine sebep olan olayı anlatırken bazen hiç kaynak vermeden de âyetin indiğini belirtmektedir. Örneğin: Nisâ sûresi 119. âyetin iniş sebebi hakkında herhangi bir sebeb-i nüzûl ifadesi kullanılmamakta ve “*Kâfirler/müşrikler Müslümanlardan daha doğru yoldadırlar*” diyenlerin sözlerine ret olarak Cenâb-ı Hak şu âyeti indirdi diye izahatta bulunmaktadır.⁸⁵¹ Aynı şekilde Bakara sûresi 207. âyetin iniş sebebi anlatılırken, herhangi bir kaynaktan bahsedilmemektedir. Bikâî, “Suheyb hakkında indiği rivâyet edilmektedir diye

⁸⁴⁵ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 2/557.

⁸⁴⁶ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 2/628; Ayrıca bk. Taberî, *Câmiu’ l-Beyân*, 11/333.

⁸⁴⁷ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 2/755. Ebû Hayyân’dan yaptığı diğer rivâyeter için bk. *Nazmü’ d-dürer*, 3/338; 3/364; 4/106.

⁸⁴⁸ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 2/755; Ayrıca bk. Ebû Hayyân, *el-Bahrü’ l-muhît*, 5/268.

⁸⁴⁹ Bu tefsirin Neml ile Necm sûresi arasının tahkiki yapılmış ve Osman Muallim Mahmûd Şeyh Ali tarafından 1995 tarihinde doktora çalışması olarak yayınlanmıştır.

⁸⁵⁰ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 3/393-394. Ayrıca bk. Vâhidî, *Esbâbü’ n-nüzûl*, 532.

⁸⁵¹ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 2/323.

nakilde bulunmaktadır” (رُويَ أَنَّهَا نَزَلَتْ فِي) ⁸⁵² Lokman sûresi 6. âyetin iniş sebebini verirken Bikâî, kaynak belirtmeksizin İbn Abbâs ve Mücâhid’den farklı iki rivâyet aktarmaktadır. ⁸⁵³

Bikâî, Bakara sûresi 219, ⁸⁵⁴ Mâide sûresi 11, ⁸⁵⁵ En‘âm sûresi 52, ⁸⁵⁶ En‘âm sûresi 100, ⁸⁵⁷ A‘râf sûresi 31, ⁸⁵⁸ Enfâl sûresi 35 ⁸⁵⁹ ve Tevbe sûresi 104. ⁸⁶⁰ âyetlerinin sebab-i nüzulünü anlatmakta ancak herhangi bir kaynak zikretmemektedir.

Nazmü’ d-dürer’in sebab-i nüzûl kaynakları hakkında verilen örneklerden de anlaşılacağı üzere müellif, âyetlerin sebab-i nüzulünü izah ederken hangi kaynaktan istifade ettiğini çoğunlukla belirtmektedir. Özellikle hadis kaynaklarından Kütüb-ü Sitte’ye (bilhassa Buhârî’ye) sıkça başvururken, diğer hadis kitaplarından da alıntılar yapmaktadır. Ayrıca, Vâhidî’nin *Esbâbü’n-nüzûl* isimli eserinden; Beğâvî, Ebû Hayyân gibi müfessirlerden ve siyer âlimlerinden İbn İshâk ve İbn Hişâm gibi müelliflerden de nakillerde bulunmaktadır. Bu bağlamda *Nazmü’ d-dürer* tefsirinde diğer Kur’ân ilimleriyle ilgili kaynaklardan detaylı olarak bahsedilmezken, esbab-ı nüzulde kaynakların konu edinilmesi, Bikâî’nin buna özel önem verdiğini göstermektedir.

2.1.2. Kullanılan Siygalar

Yukarıda sözü edilen sebab-i nüzûl rivâyetlerinde kullanılan siygalar sebab-i nüzûl ilmi konuları arasında yer almaktadır. Tefsirlerde, âyetin iniş sebebini belirtmek için çoğunlukla “سَبَبُ نَزُولِ هَذِهِ الْآيَةِ كَذَا” (Bu âyetin nüzûl sebebi şudur)

⁸⁵² Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 1/386. Ayrıca bk. Vâhidî, *Esbâbü’n-nüzûl*, 43. Vâhidî, farklı sebeplerden indiğini de belirtmektedir.

⁸⁵³ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 6/6. Ayrıca bk. Vâhidî, *Esbâbü’n-nüzûl*, 345.

⁸⁵⁴ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 1/329.

⁸⁵⁵ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 2/410; İbn Hişâm, *es-Sîretü’n-nebeviyye*, 2/205; Vâhidî, *Esbâbü’n-nüzûl*, 143.

⁸⁵⁶ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 2/642.

⁸⁵⁷ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 2/688.

⁸⁵⁸ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 3/26. Müellifin aktardığı ancak kaynak belirtmediği olayı Vâhidî, *Esbâbü’n-nüzûl*, 453’te aktarmaktadır. Ayrıca bk. Müslim, “Tefsîr”, 3028; Ebû’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *ed-Dürü’l-mensûr* (Beyrut: Dâru’l-Fikr, t.y), 3/54.

⁸⁵⁹ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 3/215.

⁸⁶⁰ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 3/373.

cümlesi kullanılmaktadır. Bazen bir olay olduğunda ya da Hz. Peygamber’e bir şey sorulduğunda akabinden bir âyet inerse فَتَزَلَّ الْآيَةُ (bunun üzerine şu âyet nâzil oldu) ifadesi tercih edilmektedir. Bu tür ifadeler kesinlik ifade etmekte ve âyetin iniş sebebi olduğunu belirtmektedir.⁸⁶¹

Bikâî, âyetlerin iniş sebeplerini aktarırken kullandığı ifadeler bir hayli fazladır. Bu sıygalar, başlangıçlarına göre gruplandırıldığında üç farklı kullanım ortaya çıkmaktadır: Bikâî sebab-i nüzûlü belirtirken bazen أَنْزَلَ fiil kalıbını,⁸⁶² kimi zaman نَزَلَ kalıbını⁸⁶³ ve bazı durumlarda سَبَبُ نَزُولٍ kalıbını⁸⁶⁴ kullanarak açıklamalarına devam etmektedir. Bikâî’nin tefsirinde kullandığı sıygalar dipnotta tablo şeklinde verilmekte ve her bir kullanım için tefsirinden ilgili yer referans olarak sunulmaktadır.

⁸⁶¹ Kattân, *Mebâhis*, 81; Subhî es-Sâlih, *Mebâhis*, 142; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 118.

⁸⁶²

فَأَنْزَلَ اللَّهُ هَذِهِ الْآيَةَ	فَأَنْزَلَ اللَّهُ تَعَالَى	فَأَنْزَلَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ
فَأَنْزَلَهَا اللَّهُ	فَأَنْزَلَ اللَّهُ فِيهِمْ هَذِهِ الْآيَةَ	فَأَنْزَلَ اللَّهُ تَعَالَى هَذِهِ الْآيَةَ
أَنْزَلَتِ الْآيَاتِ السَّالِفَةَ بِسَبَبِهَا	أَنْزَلَ عَلَيْهِ فِي ذَلِكَ	فَأَنْزَلَ - فَأَنْزَلَ اللَّهُ عَلَيْهِ

Bikâî, *Nazmü'd-dürrer* (sırasıyla her bir sıygaya bir örnek verilmiştir) 1/350; 2/533; 2/395; 2/672; 2/524; 2/601; 3/587; 2/721; 3/261. Diğer örnekler için bk. 1/368; 1/552; 2/300; 2/301; 2/327; 2/405; 2/533; 2/538; 2/557; 2/628; 3/373; 3/363; 3/386; 4/240.

⁸⁶³

فَنَزَلَتْ	نَزَلَتْ فِي	فَنَزَلَتْ الْآيَةُ
فَنَزَلَتْ فِيهِمْ هَذِهِ الْآيَةُ	نَزَلَتْ هَذِهِ الْآيَةُ	فِيمَ تَرَوْنَ هَذِهِ الْآيَةَ نَزَلَتْ
وَفِيهِمْ نَزَلَتْ الْآيَةُ	قِيلَ : إِنَّهَا نَزَلَتْ	أَنَّ الْآيَةَ نَزَلَتْ فِي
وَهَذِهِ الْآيَةُ نَزَلَتْ فِي	فَنَزَلَتْ هَذِهِ الْآيَةُ	وَرَوَى أَنَّهَا نَزَلَتْ فِي

Bikâî, *Nazmü'd-dürrer* (sırasıyla her bir sıygaya bir örnek verilmiştir) 1/351; 1/368; 1/376; 1/386; 1/520; 2/272; 2/524; 2/755; 2/275; 3/335; 3/364; 5/539. Diğer örnekler için bk. 2/151; 2/175; 2/229; 2/239; 2/293; 2/395; 2/405; 2/465; 2/688; 3/213; 3/335; 3/343; 3/363; 3/365; 3/384; 4/314; 4/556.

⁸⁶⁴

كَانَ سَبَبُ نَزُولِ الْآيَةِ	كَانَ سَبَبُ نَزُولِهَا الْآيَةُ	كَانَتْ سَبَباً لِنَزُولِ هَذِهِ الْآيَةِ
سَبَبُ نَزُولِهَا	سَبَبُ الْآيَةِ	وَسَبَبُ نَزُولِهَا مَا رَوَاهُ
فِي أَسْبَابِ النُّزُولِ أَنَّهَا نَزَلَتْ فِي	أَسْبَابُ نَزُولِهَا	الَّتِي قِيلَ : إِنَّهَا سَبَبُ نَزُولِ هَذِهِ الْآيَةِ
		سَبَبُ نَزُولِ الْآيَةِ

Bikâî, *Nazmü'd-dürrer* (sırasıyla her bir sıygaya bir örnek verilmiştir) 1/404; 2/526-532; 3/215; 4/325; 2/259; 3/26; 2/282; 2/289; 2/409; 2/484.

Bir âyetle ilgili birçok rivâyetin geçtiği ve her bir rivâyette farklı iniş kalıpları kullanıldığı yerler de vardır. Örneğin Mâide sûresi. 87. âyet hakkında birçok rivâyet verilmekte ve bu rivâyetlerde farklı sebab-i nüzûl kalıbı kullanılmaktadır.⁸⁶⁵

Verilen örneklerden ve dipnotlarda gösterilen tablolardan hareketle Bikâî, birçok farklı sebab-i nüzûl kalıbı kullanmaktadır. Âyetin iniş sebebiyle alakalı “indi, indirildi, iniş sebebi şudur” sözleri arasında herhangi bir derecelendirme yapmamaktadır. Ancak iniş sebebini “rivâyet edilmektedir” şeklinde meçhul sıygayla verdiği yerlerde elbette kesinlik aranmamalıdır.

2.1.3. Farklı Sebeb-i Nüzûl Rivâyetlerinin Değerlendirilmesi

Kur’ân âyetlerinin inişine şahitlik etmek sadece sahabilere mahsus bir durumdur. Bu sebeple, bir haberin sebab-i nüzûl olarak kullanılabilmesi için sahabilerin sözüne (mevkûf) dayanması zorunludur. Bu sebeple akıl yürütme veya kıyas gibi yöntemlerle bir haberin kullanımı uygun değildir. Sahabilerden biri olayı bizzat görmese bile diğer sahabilerden duymuşsa, bu haber kabul edilebilir. Tabiûn âlimlerinin sahabeyi atlayarak doğrudan Hz. Peygamber’den rivâyetleri (mürsel) bazı şartlar⁸⁶⁶ altında kabul edilmiştir.⁸⁶⁷

Tefsirlerde kullanılan sebab-i nüzûl rivâyetleri hakkında haberlerin çatışması da başlı başına bir sorun teşkil etmektedir. Şöyle ki bazı durumlarda bir âyetin inmesi hakkında farklı rivâyetler zikredilmektedir. Eğer âyetin inmesine sebep olan olay aynı ancak şahıslar, yer ve zaman farklıysa bu durum herhangi bir sorun teşkil etmemektedir. Ancak âyetin inmesine sebep olan olaylar farklı olursa bu durumda takip edilecek yöntem şöyledir: Sebeb-i nüzûle delil olarak kullanılan haberlerden biri sahih diğeri zayıf rivâyet ise elbette ki sahih olan, zayıf olana tercih edilir. Eğer iki rivâyet de sahihse, bu durumda olayı gören şahsın rivâyet ettiği haber, işiten şahsın rivâyetine tercih edilir. Bu anlatılan durumda da eşitlik sağlanırsa yani olayı her iki şahıs da görmüş ve zaman bakımından olaya yakınlıkları da varsa bu durumda

⁸⁶⁵ Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 2/526-532.

⁸⁶⁶ Mürsel haberin kabul edilebilmesi için bu haberi destekleyen başka bir rivâyetin olması veya haberi nakleden râvinin Mücâhid, İkrime, Said b. Cübeyr gibi sahabeden hadis rivâyet eden müfessirlerden olması gerekmektedir. bk. Demirci, “Esbabu’n-Nüzûlün Kur’ân Tefsirindeki Yeri”, 13.

⁸⁶⁷ Vâhidî, *Esbâbü’n-nüzûl*, 8; Kâfiyeci, *et-Teyisîr*, 47; Demirci, “Esbâb-ı Nüzûl”, 11/360.

her iki rivâyet cem‘ edilir ve bu iki olay sonrasında bu âyet inmiştir diye kabul edilir. Bu son durumda olaylar arasında zaman farkı varsa, ilgili âyet mükerrer inmiştir diye telakki edilir.⁸⁶⁸

Bikâî, âyetin/âyetlerin inmesine sebep olan durumların aynı olmaması halinde, farklı iniş sebeplerini aktarmakta ve daha sonra ne yapılması gerektiği hususunda bilgi vermektedir. Konu hakkında en önemli sayılabilecek birkaç örnek verelim:

Mâide sûresi 87. âyetin iniş sebebi hakkında farklı rivâyetler vardır. «*Ey iman edenler! Allah'ın size helâl ettiği temiz şeyleri haram kılmayın, hududu da aşmayın, doğrusu Allah aşırı gidenleri sevmez*» şeklinde meâli verilen âyet hakkında Bikâî, farklı sebab-i nüzûl rivâyetlerini sıralamaktadır. İbn Abbâs'tan gelen bir rivâyete göre et yiyen ve bunun etkisiyle şehveti artan bir sahabenin kendi nefesine et yemeyi yasakladığını Peygamberimize anlatması üzerine bu âyetin nâzil olduğu rivâyet edilmektedir.⁸⁶⁹ Buna ek olarak, on sahabenin ruhbanlığa soyunup yeme içme, evlenme gibi helâl olan amelleri kendilerine yasaklamaları üzerine nâzil olduğu rivâyeti Beğâvî'den aktarılmaktadır.⁸⁷⁰ Buna mukabil Osman b. Maz‘ûn ve arkadaşları hakkında indiğine dair rivâyetler de bulunmaktadır.⁸⁷¹ Ayrıca hadım olmak için izin isteyen sahabî hakkında indiğine dair rivâyet mevcuttur.⁸⁷² Altı sayfa olarak aktardığı bu rivâyetlerin ardından Bikâî, bu haberler arasında farklılıklar olduğu için hepsini cem‘ etmenin mümkün olmadığını belirtmektedir. Eğer bu haberi soran ve Nebi'nin uyarısını işiten aynı kişi olsaydı burada herhangi bir çatışma/muaraza olmaz, bu iki haberi cem‘ etme imkânı olabilirdi. Ama burada olduğu gibi cem‘ etme imkânı olmadığı için yapılması gereken, her biri ayrı sebeplerden dolayı tek bir âyetin indiğini söylemektir.⁸⁷³

Mâide sûresi 101. âyette iman edenlerin, kendilerine açıklanınca hoşlarına gitmeyecek şeyleri sormamaları istenmektedir. Çünkü Kur'ân indirilirken soruların

⁸⁶⁸ Koç vd., *Tefsir El Kitabı*, 334.

⁸⁶⁹ Bikâî, bu haberin Vâhidî tarafından aktarıldığını belirtmektedir. bk. Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, 153. Ayrıca bk. Tirmizî, “Tefsîrü'l-Kur'ân”, 5 (No. 3054); Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/526.

⁸⁷⁰ Buhârî, “Nikâh”, 1 (No. 5063); Müslim, “Nikâh”, 1401. Ayrıca farklı değerlendirmeler için bk. Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, 153; Beğavî, *Me‘âlimü't-tenzîl*, 3/88 vd.

⁸⁷¹ Buhârî, “Nikâh”, 8 (No. 5073); Müslim, “Nikâh”, 1402.

⁸⁷² Buhârî, “Eşribe”, 16 (No. 4615); Müslim, “Nikâh”, 1404.

⁸⁷³ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/527.

cevapsız kalmayacağı, ancak inen cevapların onları üzülebileceği uyarılmaktadır. Gereksiz soru sormanın tehlikelerine dikkatleri çeken bu âyetin iniş sebebi hakkında birçok rivâyeti sıralayan Bikâî, “farklı iniş sebepleri olsa da hepsi için bir âyet inmiştir” diye belirtmektedir. Ayrıca bu rivâyetleri bir araya topladığı “*el-İttîlâ‘‘alâ hacceti‘l-vedâ‘*” isimli kitabında, detaylı açıklamalar yaptığını eklemektedir.⁸⁷⁴

Hiz. Peygamber’e ruhun mahiyeti hakkında soru sorulması üzerine İsrâ sûresi 85. âyetin inmesine dair farklı rivâyetler mevcuttur. Bikâî, âyetin iniş sebebini Buhârî’den aktarmaktadır. Bu rivâyette, Yahudiler doğrudan Hiz. Peygamber’e ruh hakkında soru sormaktadırlar. Diğer rivâyette, Yahudilerin etkisiyle ruh hakkında Kureyş soru sormaktadır. Bikâî, bu rivayete İbn Hişâm’ın *es-Sîre*’sini, Beyhâkî’nin *Delâil*’ini ve Beğâvî’nin *Meâlimü’t-Tenzîl*’ini kaynak göstermektedir. Bikâî, bu ve benzeri durumlarda âyetin inmesiyle ilgili farklı sebeplerin olmasının bir sakıncası olmadığını belirtmektedir. Aslında âyetin birinci sebepten dolayı indiğini ifade etmekle birlikte, Hiz. Peygamber’in ikinci soruya cevap vermeden beklediğini söylemektedir. Bu bekleminin sebebi olarak, ya daha geniş bir açıklama olacağı ya da nesh (geçersiz kılma) olabileceği ihtimalini göstermektedir. Ancak Cenâb-ı Hak, ikinci soruya da aynı şekilde cevap vermiştir. Müellif, bu inzal işinin gecikmesinin, aslında Kur’ân’ın yüce Allah tarafından indiriliyor olmasının ortaya çıkmasına, hemen cevap verilemeyip beklenmesinin, vahyin ilâhi tasarrufla indirildiğine dair bir delil olduğunu açıklamaktadır.⁸⁷⁵ Bikâî’nin açıklamalarından hareketle, Hiz. Peygamber’e hem Yahudiler hem müşrikler soru sorduğu, birinci soruya cevap verdikten sonra ikinci soruya cevap vermeyip beklediği ancak farklı bir vahiy gelmeyince ikinciye birinci sorunun cevabını verdiği anlaşılmaktadır.

Sebeb-i nüzûl rivâyetlerinin farklı olmasıyla ilgili örneklerden⁸⁷⁶ ortaya çıkan sonuç; Bikâî, âyetlerin farklı sebeb-i nüzûlünü verirken olayları özümsemekte, aralarında cem‘ etme imkânı varsa cem‘ etmekte, yoksa farklı sebeplerden de bir

⁸⁷⁴ Bikâî, *Nazmü’d-dürer*, 2/547-549 (Bu hadiseyle ilgili Bikâî detaylı bilgi vermekte farklı rivâyetleri sıralamaktadır. Her bir rivâyetten önce hangi hadis kaynağından aldığını isim isim belirtmektedir.)

⁸⁷⁵ Bikâî, *Nazmü’d-dürer*, 4/421-422; krş. Vâhidî, *Esbâbü’n-nüzûl*, 291.

⁸⁷⁶ Diğer örnekler için bk. Bikâî, *Nazmü’d-dürer*, 3/362-363; 3/393-394.

âyetin inebileceğini ifade etmektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla sadece bir yerde bazı gerekçelerden dolayı kendi görüşünü belirtip tercih etmektedir.⁸⁷⁷

2.1.4. Sebebin Hususiliği Hükümün Umumu İlgilendirmesi

Âyetlerin iniş sebepleri konusunda üzerinde durulan konulardan bir diğeri umum-husus meselesidir. Şöyle ki, Kur’ân tüm insanlığa hitap etmesine rağmen ilgili âyet/âyetler belirli şahıslar hakkında inmişse, bu âyetten çıkarılacak hüküm umuma şâmil edilebilir mi? Eğer bu soruya verilecek cevap “hayır” ise, bu durumda olan veya olacak şahıslar ne yapacaklar? Kur’ân, onların da Kur’ân’ı değil midir? Bu bağlamda, Kur’ân’da hususi bir mesele için âyetin nâzil olması durumunda umumu da ilgilendirmesi hakkında üç yaklaşım bulunmaktadır:

Birinci yaklaşıma göre bir âyet özel bir olay sonucunda belirli bir şahıs/shahıslar için inmiş olsa da bu sadece o şahsı/shahısları değil herkesi ilgilendirmesidir. Bununla ilgili olarak “sebebin hususiliği hükümün umumîliğine mâni değildir” genel kaidesi konulmuştur.⁸⁷⁸ Örneğin Ebû Leheb’in işlediği kötülükler üzerine nâzil olan Leheb sûresini sadece Ebû Leheb’e hasredip, “bu sûre daha sonra gelenleri ilgilendirmez” denmesi, Kur’ân’ın iniş hedefine aykırıdır. Kıyamete kadar devam edecek hak-bâtıl mücadelesinde Ebû Leheb’i aratacak din düşmanlarının da aynı âkıbete maruz kalacaklarını beyân eden bir sûreyi sadece bir kişiye indirgemek, Kur’ân’ı aşırı derecede daraltmak olur ki bu da onun hayat kitabı olmasına engel teşkil edecektir.

İkinci yaklaşıma göre hüküm kim hakkında inmişse, o hüküm o şahsa mahsustur görüşüdür. Diğer şahıslar için verilecek hüküm, ancak kıyas yoluyla verilebilmektedir.⁸⁷⁹ Birinci ve ikinci görüşte hükümün umumu ilgilendirdiği sonucu çıktığı için, verilecek örnekler her iki görüşü kapsayan örnekler olacaktır.

“Sebebin hususiliği, lafzın umumiliğine engel değildir” kaidesinin telaffuz edildiği ve her ne kadar Hz. Abbas hakkında inmiş olsa da aslında tüm Müslümanları

⁸⁷⁷ Bikâî, *Nazmü 'd-dürer*, 4/439.

⁸⁷⁸ Süyûtî, *el-İtkân*, 1/95.

⁸⁷⁹ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/121; Bedrüddîn Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît fi usûli'l-fikh*, thk. Abdüsselam Ebû Gudde-Muhammed, Süleyman el-Eşkar (Kuveyt: Daru's-Safve, 1992), 3/202-204 (Lafzın umumiliğine itibar edenler ile sebebin hususiliğine itibar edenler hakkında kapsamlı bilgi vermektedir); Süyûtî, *el-İtkân*, 1/85; Serinsu, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzul'ün Rolü*, 211-213. (Serinsu, umurun hususileştirilmesi ve bunu kıyas ile umuma şâmil kılınması yanlışlığı üzerinde durmakta ve Hümeze sûresinin ilk âyetlerinin tahsis ile anlaşılmasındaki çıkmazı çözmeye çalışmaktadır.)

ilgilendiren Enfâl sûresi 70. âyet bu hususta verilebilecek ilk örnektir. Âyetle, esirlere iyi muamele edilmesi hususunda uyarı yapılmaktadır. Bikâî, her ne kadar âyet hususi bir şahıs olan Hz. Abbâs hakkında inmiş olsa da hüküm tüm esirlere yönelik olduğunu ifade etmektedir.⁸⁸⁰

Hükmün umumî veya hususî olması hakkında *Nazmü'd-dürer* tefsirinde tespit edebildiğimiz ikinci örnek, Hûd sûresi 114. âyet hakkında verilen malumdur. Âyetin meâli şöyledir: “*Gündüzün iki ucunda ve gecenin gündüze yakın zamanlarında namaz kıl. Doğrusu iyilikler kötülükleri giderir. Bu, öğüt kabul edenlere bir öğüttür.*” Bu âyetin inmesine sebep, Buhârî’nin İbn Mes’ûd’dan rivâyet ettiği şu olaydır: “Adamın biri nefsinin isteğine engel olamadığı için yabancı bir kadını öper ve bu hadiseyi daha sonra Resûlullah’a anlatır. Yüce Allah, bunun üzerine yukarıdaki âyeti inzâl buyurur. Adam der ki: “Bu sadece benim için midir?” Resûlullah bunun üzerine şöyle buyurdu: “Ümmetimden her kim işlerse.”⁸⁸¹ Bu hadiseden hareketle sahabinin sorduğu “Bu âyet sadece benim hakkında mı indi, başkasını kapsar mı?” şeklinde sorusuna bizzat Peygamberimiz cevap vererek iniş sebebinin belirli bir şahıs için olması, hükmün ümmeti ilgilendirmesine engel olamayacağını ifade etmektedir. Bu âyetin indiriliş sebebinin umuma şâmil olup olmamasıyla ilgili müellif herhangi bir açıklama yapmamaktadır. Bununla birlikte böyle bir örnek verip aksini savunmaması, bu görüşü desteklediği anlamına gelmektedir.

Bikâî, A’lâ sûresi 14 ve 15. âyetlerini izah ederken “فَصَلِّ” kelimesine genel anlamda şeriatta bilinen beş vakit namaz anlamı vermektedir. Bunu yaparken “لَإِنَّ الْعِبْرَةَ لَبَعُومِ اللَّفْظِ” cümlesini kullanarak lafızda asıl olanın umumiliğine itibar etmenin gereğini vurgulamaktadır. Bikâî, sûre her ne kadar Mekkî olsa da buradaki namazın, fitır sadakası, bayram tekbirleri ve bayram namazını da içerdiğini belirtmekte, hükmün nuzûlden önce emredilmesinin caiz olduğunu ifade etmektedir. Bikâî, İbn Ömer’in Nâfi‘ isimli sahabiye bayram namazı emredilmeden önce fitır sadakası

⁸⁸⁰ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 3/246; Süyûtî, *ed-Dürri'l-mensûr*, 4/111; Şihâbüddîn Mahmud b. Abdullah el-Âlûsî, *Rûhü'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'ân ve's-seb'i'l-mesânî*, thk. Ali Abdülbârî Atiyye (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1996), 5/232. (Âlûsî de, Bikâî’nin cümlelerine benzer ifadeler kullanmakta, âyetin umum ifade ettiğini söylemektedir.); Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/257. (Elmalılı, konuyu detaylı olarak izah etmekte, âyetin umum ifade ettiğini söylemektedir.)

⁸⁸¹ Buhârî, “Mevâkitü's-Salah”, 4 (No. 526), 4687; Müslim, “Tevbe”, 2763; Vâhidî, *Esbâbü'n-nuzûl*, 539; Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 3/587.

vermesini emrettiğini naklettikten sonra İbn Mes'ûd'un "Bu âyet, şu hususta indi" dediğini nakletmektedir.⁸⁸²

Bikâî, gerek yukarıdaki örneklerde anlatılan âyetlerde gerekse Kur'ân'da hususi şahıslar için inen âyetlerde, hükmün her ne kadar özel bir durum için inmiş olsa da kapsam olarak tüm mü'minleri ilgilendirdiğini lafzen veya zımnen belirtmektedir. Örneğin, hırsızın ceza olarak elinin kesilmesi âyetinde⁸⁸³ herhangi bir tahsise değinmeden umuma yönelik açıklamalar yapmaktadır.⁸⁸⁴ Yine, Kâbe'nin çıplak olarak tavaf edilmesinin yasaklanıp örtünmenin emredildiği âyette⁸⁸⁵ hükmün o dönemdeki insanlara değil, tüm inananlara yönelik olduğunu ifade etmektedir.⁸⁸⁶ Aynı şekilde, zihâr âyeti diye bilinen Mücâdele sûresi birinci âyette anlatılan hadisenin de umumu ilgilendirdiğini ve hükmün sadece o sahabiye tahsis edilmediğini vurgulamaktadır.⁸⁸⁷

Bikâî, tefsirinin birçok yerinde nüzul sebeplerinden sonra (فَأَنْزَلَ اللَّهُ) ifadesiyle inen âyeti tefsir ederken, yorumu o şahıslara veya olaya hasretmeyip umum ifadeler kullanmakta ve sebebin hususiliğini değil hükmün umumiliğini dikkate almaktadır. Örneğin, Ramazan orucunun farz kılındığı ilk zamanlarda iftardan sonra yatsı namazına kadar yeme içme ve cinsel arzular serbestti; yatsı ile birlikte oruç yasakları başlamaktaydı. Bazı sahabiler bu kurala riayet etmedikleri için Cenâb-ı Hak bu uygulamayı kaldırıp Bakara sûresi 187. âyeti inzal buyurur. Bikâî, bu olguyu genelleştirerek tüm Müslümanlar için geçerli olduğuna dair açıklamalar yapmaktadır.⁸⁸⁸ Yine, kocası ölen kadına cahiliye döneminde mirastan pay verilmezdi. Bu durumu Hz. Peygamber'e şikâyet eden kadının talebine yönelik nâzil olan Nisâ sûresi 7. âyet için de aynı durum söz konusudur. Müellif, hükmün sadece şikâyet eden kadın için değil, tüm kadınlar için geçerli olduğuna yönelik açıklamalar yapmaktadır.⁸⁸⁹ Aynı şekilde Alak sûresinde أَرَأَيْتَ الَّذِي يَنْهَى Hz. Peygamberi namaz

⁸⁸² Bikâî, *Nazmü 'd-dürer*, 8/400-401.

⁸⁸³ el-Mâide 5/38. Ayrıca bk. Vâhidî, *Esbâbü 'n-nüzûl*, 195.

⁸⁸⁴ Bikâî, *Nazmü 'd-dürer*, 2/454.

⁸⁸⁵ el-A'râf 7/31. Ayrıca bk. Vâhidî, *Esbâbü 'n-nüzûl*, 225.

⁸⁸⁶ Bikâî, *Nazmü 'd-dürer*, 3/25; 2/406, 462, 527; 3/313, 366; 4/444; 5/502; 6/129; 7/479; 8/593.

⁸⁸⁷ Bikâî, *Nazmü 'd-dürer*, 7/474 vd. Ayrıca bk. Vâhidî, *Esbâbü 'n-nüzûl*, 408.

⁸⁸⁸ Bikâî, *Nazmü 'd-dürer*, 1/350.

⁸⁸⁹ Bikâî, *Nazmü 'd-dürer*, 2/229.

kılarken engelleyen şahsın Ebû Cehil olduğu meşhur tefsirlerde belirtilse de Bikâî bu şahsa hiç değinmemekte, sebebin hususiliğini değil hükmün umumiliğini dikkate alarak açıklama yapmaktadır.⁸⁹⁰ *Nazmü'd-dürer* tefsirinde bu tür örnekler bir hayli fazladır ve Bikâî bu yerlerde hükmün umum ifade ettiğine yönelik açıklamalar yapmaktadır.

Hususi bir mesele için âyetin nâzil olmasına dair üçüncü yaklaşıma göre Hz. Peygamber'in şahsını ilgilendiren âyetlerin umuma tahsis edilmesinin sakıncalı olduğu ve sadece onu ilgilendirdiği durumlardır. Hz. Peygamber'in şahsını ilgilendiren âyetlerin umuma tahsis edilmesi, içinden çıkılamayacak yanlışlara sebebiyet verebilir. Örneğin “*On (nun vefatın)dan sonra zevcelerini nikâh etmeniz de ebediyen (caiz değildir)*”⁸⁹¹ âyeti, hükmü hass olan âyetlerdendir. Burada hükmün umumiliği değil hususiliği söz konusudur. Zira âyetin hükmü Hz. Peygamber'in hayatta olmasıyla kayıtlı olmayıp, vefatıyla da tahrim devam etmektedir.⁸⁹²

Sadece Hz. Peygamber'e yönelik olan emirlerin bir diğeri “sadece sana mahsus olmak üzere” emriyle Hz. Peygamber'in gece namaz kılması İsrâ sûresi 79. âyette emredilmekte ve bu ibadetin diğer mü'minlere zorunlu olmadığı belirtilmektedir. Bikâî, âyetin te'vilinde bu ibadetin Hz. Peygamber'e farz, ümmetine ise nafil olduğunu ifade etmektedir. Müellif, bu âyette gece namazının özellikle Hz. Peygamber'e tahsis edilmesinin, ümmetini bu ibadete teşvik için olduğunu söylemektedir.⁸⁹³

Hz. Peygamber'in kendisine mehir vermeden de bir bayanla nikâh kıyabileceğine izin verilen Ahzâb sûresi 50. âyette de “*sadece sana mahsus olmak üzere*” buyrulmaktadır. Bikâî, bu âyetteki iznin sadece Hz. Peygamber'e mahsus bir durum olduğunu vurgulamaktadır. Bu hükmün, diğer müminlere şamil kılınmasının caiz olmadığını belirtmektedir.⁸⁹⁴

Sebebin hususiliğinin umumu ilgilendirmesi hakkında verilen örneklerden hareketle Bikâî'nin her ne kadar hususi bir sebeple inmiş olsa da âyette kastedilen

⁸⁹⁰ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 8/484.

⁸⁹¹ el-Ahzâb 33/53.

⁸⁹² Muhammed İsa Yüksek, “Tefsirde Sebeb-i Nüzulün Bağlayıcılığı ve İşlevi”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/34 (Aralık 2018), 414 vd.

⁸⁹³ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 4/416.

⁸⁹⁴ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 6/121.

hükmün umumu ilgilendirdiğini savunduğunu net olarak görmekteyiz. Sadece Hz. Peygamber'e mahsus olan durumların umuma şamil kılınması da elbette beklenemez.

Bikâî, tespit edebildiğimiz kadarıyla Kur'ân ilimlerinden olan sebab-i nüzûle tefsirinde oldukça geniş yer vermiştir. Her ne kadar bu ilmin tarifini yapmamışsa da tanıtımda yer alan unsurları gözetmiş, birçok yönden sebab-i nüzûl rivâyetlerini değerlendirmiştir. Sebeb-i nüzûl rivâyetlerini aktarırken başta Buhârî olmak üzere birçok hadis kitabından rivâyette bulunduğu gibi, tefsir, sîret ve farklı branşlarla alakalı yazılmış eserlerden de istifade ettiği görülmektedir. Yine sebab-i nüzûl rivâyetlerinde birçok farklı siyga kullanmaktaysa da bunun için herhangi bir gerekçe belirtmemiştir. Sebeb-i nüzûlü aktarırken şahıs, yer ve zaman üzerinde durduğu gibi, hangi olay üzerine indiğini de belirtmektedir. Eğer farklı sebeplerden dolayı âyetler inmişse ya bunlar arasında cem' yapmakta veya "farklı iki sebepten bu âyet inmiştir" şeklinde açıklamaktadır. İnen âyet her ne kadar hususi bir gerekçe ile ilgili şahıs/şahıslar için inmiş olsa da hükmün umumu ilgilendirdiğini belirtmektedir. Sonuç olarak, sebab-i nüzûl rivâyetlerini tefsirinde yerli yerinde kullanmakta, âyetlerin arka planının anlaşılması için elinden gelen gayreti sarf etmektedir.

2.2. Mekkî-Medenî

Kur'ân, 23 senelik bir süreçte nâzil olmuş ancak bu geniş zaman dilimi içerisinde ahengini ve tutarlılığını bihakkın muhafaza etmiştir. İslâm âlimleri inen âyetleri önce veya sonra iniş sırasına göre değerlendirmiş ve bu değerlendirmeye göre âyetleri/sûreleri sınıflandırmışlardır. Kur'ân-ı Kerîm ister Mekke döneminde ister Medine döneminde insin, mutlaka o döneme yönelik âyetleriyle insanlara rehberlik etmiş, tüm hayatlarını kapsayan hükümler getirmiş ve toplumun ihtiyaçları, hazır bulunmuşluk durumları her zaman göz önünde tutulmuştur. Genel hatlarıyla Kur'ân, hicretten önce ve sonra inen âyetleri arasında tedricilik hikmetine binaen farklılık göstermektedir. Bu sebeple Kur'ân-ı Kerîm'de bulunan sûreler Mekkî ve Medenî diye iki kısma ayrılmaktadır.

Mekkî ve Medenî ayırımında farklı kıstaslar göz önünde bulundurulmuştur. Bu hususta üç farklı görüş olduğu bilinmektedir. Bu görüşlerin ilkinde göre hicret esas alınmalıdır. Buna göre hicretten önce inen sûrelere/âyetlere Mekkî; sonra inenlere ise Medenî denmektedir. Hz. Peygamber'in Medine'ye yerleştikten sonra Mekke'yi

ziyaret için geldiği dönemlerde Mekke’de sûre veya âyet inse bile bu bağlamda Medenî sayılmaktadır. İkinci görüşte ise indiği yer esas alınması gerektiğini savunanların görüşüdür. Âyet veya sûre Mekke ve civarında inmişse Mekkî, Medine ve civarında inmişse Medenî olarak isimlendirilir. Bu tanımlamada Mekke ve Medine’den çok uzak olan Hayber vb. yerlerde inenler hakkında görüş belirtmek zorlaşmaktadır. Son görüş ise hitap ettiği şahıslar dikkate alınarak yapılan gruplandırmadır. Buna göre Mekkelilere hitap ediyorsa Mekkî, Medinelilere hitap ediyorsa Medenî denmektedir. Yine bu görüşte de “Ey insanlar” gibi umuma hitap edilmesi durumunda hangi gruba dâhil olacağı sorun çıkarmaktadır.⁸⁹⁵

Yukarıda bahsi geçen taksimattan en çok birinci görüş tutarlı görülmüş ve meseleler genellikle hicret öncesi ve sonrasına göre değerlendirilmiştir. Bu ayırım bilgisi kadar Mekkî ve Medenî sûrelerin özellikleri de konumuz açısından önem arz etmektedir. İslâm âlimleri Mekkî sûrelerin kapsamına bakarak bazı özellikler ortaya koymuşlardır. Örneğin Mekkî sûrelere fiziksel olarak bakıldığında kısa âyetlerden oluşmaktadır. Tekrarlar, secde âyetleri, hurûf-ı mukattaa, yeminler ve “لَا” gibi bazı lafızları bulundurması yönüyle Mekkî sûreler, Medenî sûrelerden ayrılmaktadır. İhtiva ettiği konu yönüyle de inanç konuları öne çıkmakta, genellikle müşriklere hitap edilmekte, müşriklerin olumsuz davranışları vurgulanmaktadır. Bunların yanında ahlâkî meziyetler, sabrın önemi, önceki peygamberlerin kıssaları, Hz. Âdem ve İblis ile cin konularından bahsedilmektedir. Mekkî sûrelerin aksine Medenî sûreler ise daha uzun ve hitaplarda ayırıma gidilmektedir. Ele alınan konular yönüyle de detay göze çarpmakta; savaşlar, hadler ve kısas söz konusu edilmektedir. Artık müşriklerin aksine burada münafıklar ve Ehl-i kitap söz konusu edilmekte, idari yapılanma ve prensipler emredilmektedir. Peygambere itaatin yanında aile yaşantısından söz edilmekte ve sonuç olarak zafer vadedilmektedir.⁸⁹⁶

⁸⁹⁵ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/187; Süyûtî, *el-İtkân*, 1/22; Zürkânî, *Menâhil*, 1/159; Subhî es-Sâlih, *Mebâhis*, 167; Mustafa Ünver, *Tefsir Usûlünde Mekkî-Medenî İlmi* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998), 109; Yusuf Şevki Yavuz-Abdurrahmân Çetin, “Âyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991) 4/243.

⁸⁹⁶ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/275; Süyûtî, *İtkân*, 1/48; Subhî es-Sâlih, *Mebâhis*, 183; Kattân, *Mebâhis*, 56 vd. Bu başlıklar Mustafa Ünver’in çalışmasından derlenmiştir. Ünver, *Tefsir Usûlünde Mekkî-Medenî İlmi*, 304-329.

Mekkî-Medenî konusunda bazı yenilikçi görüşler de bulunmaktadır. Örneğin Ebû Zeyd, bu şekilde yapılan ayırım hatalı, fikhî merkezli ve tek başına yeterli olmadığını belirtmektedir. Aslında bu ayırımın âyetlerin uzunluk ve kısalığına göre ve de fasılalarına göre yapılması gerektiğini savunmaktadır. Klasik ayırımda itibarın rivâyetlere göre olduğunu ve müfessirin kendi içtihadına göre tercihte bulunduğunu iddia etmektedir.⁸⁹⁷

Bikâî, *Nazmü'd-dürer*'de değil de kendi eseri olan *Mesâ'idü'n-nazar* isimli eserinde Mekkî-Medenî konusunda tefsir usulü tarzında bilgiler sunmaktadır. Kendi eseri olduğu için buradan bazı bilgiler aktarmayı uygun gördük. Bikâî, Mekkî-Medenî tanımlamasını, hicretten önce inenlere Mekkî, sonra inenlere ise Medenî dendiğini ifade etmekte, Mekkî-Medenî ayırımında hicreti esas almaktadır. Vele ki Hz. Peygamber bu mekânlarda bulunmasa bile fark etmez diye de eklemektedir. Ardından bir sûrenin veya âyetin Mekkî ve Medenî olduğunun bilinmesi için hakkında net bir bilgi varsa veya bazı karinelerin bulunmasıyla Mekkî-Medenî olduğunun anlaşılabildiğini ifade etmektedir. Mekkî sûrelerin en belirgin özellikleri/karineleri “Ey insanlar (Hac sûresi hariç) diye başlaması, içinde “كَلَّ” lafzının olması, heca harflerinin (hurûf-ı mukattaa) bulunması (Bakara ve Âl-i İmrân sûreleri, bir görüşe göre Ra'd sûresi de hariç), Âdem ve şeytan kıssalarının geçtiği sûreler olarak ifade edilmektedir. Medenî sûrelerin en belirgin özelliği, “Ey iman edenler” diye seslenilmesi; münafıklar, farzlar ve hadlerden bahsedilmesidir diye ifade etmektedir.⁸⁹⁸ Bikâî, Mekkî ve Medenî sûrelerin en belirgin özelliklerini açıkladıktan sonra bazı Mekkî sûrelerde geçen Medenî; Medenî sûrelerde geçen Mekkî âyetlerden örnekler vermektedir.⁸⁹⁹

Bikâî bazı âyetlerin Mekkî sûrede bulunduğu için uygulamanın da Mekkî ortama göre indiğini belirtmektedir. Örneğin cahil müşriklerin sataşmaları durumunda onların yanından geçerken “selam” (sakin olun/sıkıntı yok) diyerek geçmelerinin emredilmesi bunun bir göstergesidir. Aslında âyette müşriklere selam verilmemesi emredilmektedir. Bu selam sözünden kasıt “Öyle bir selam ki sizinle

⁸⁹⁷ Ebû Zeyd, *Meḥmûmü'n-nass*, 75; Fethi Ahmet Polat, *Çağdaş İslam Düşüncesinde Kur'ân'a Yaklaşımlar*, 174; Cinisli, *Nasr Hâmid Ebû Zeyd'in Ulûmü'l-Kur'ân Eleştirisi*, 71.

⁸⁹⁸ Bikâî, *Mesâ'idü'n-nazar*, 1/161-163.

⁸⁹⁹ Bikâî, *Mesâ'idü'n-nazar*, 1/163-168.

bizim aramızda ne hayırlı ne de şerli bir durum yok” dercesine selam sözünün söylenmesi gerektiğini ifade etmektedir.⁹⁰⁰

2.2.1. Sûrenin Mekkî-Medenîliği

Bikâî, *Mesâ'idü'n-nazar* isimli eserinde tüm sûrelerin Mekkî-Medenî olup olmaması yönüne değindiği için *Nazmü'd-dürer* tefsirinde her sûrenin başlangıcında sûrenin Mekkî/Medenî olması hakkında çoğunlukla bilgilendirme yapmamaktadır. Ancak Nisâ, İsrâ, Kehf, Meryem, Kasas, Sebe, Mü'min, Fussilet, Şûrâ, Beled, Gâşiye sûrelerin Mekkî; sadece Bakara sûresinin Medenî olduğuna değinmektedir.⁹⁰¹

Bikâî, A'râf sûresi 59. âyeti izah ederken “Sûrelerin tertibinin -sahih olan görüşe göre- ictihâdî olduğunu” söyledikten sonra A'râf sûresi 59. âyet, Hûd sûresi 26. âyet ve Müminûn 23. âyetin nüzûl tertibine göre geldiğini ve bu üçünün de Mekkî olduğunu belirtmektedir.⁹⁰²

2.2.2. Mekkî-Medenî Sûrelerde Farklı Âyetlerin Varlığı

Bikâî, Kur'ân-ı Kerîm'de bazen Mekkî sûrelerde Medenî; Medenî sûrelerde Mekkî âyet geçtiği vâki olduğunu belirtmektedir. Örneğin Nisâ sûresi 140. âyetinde Allah'ın âyetleriyle alay edilen bir yere denk gelindiğinde başka bir işe/söze geçmedikçe onlarla birlikte oturulması yasaklanmaktadır. Yoksa siz de onlar gibi olursunuz denmektedir. En'âm sûresi 68. âyetinde aynı durumla karşılaşırsanız onlardan yüz çevirin emri verilmektedir. Bikâî, Nisâ 140. âyetin Medenî olduğunu, Müslümanların daha güçlü olduklarını, bu konuşanlara el veya dille engel olma imkânına sahip olduğu hesaba katılarak onlarla birlikte oturma durumunda siz de onlar gibi olursunuz demek “siz onların bu durumlarına razısınız” anlamına geldiğini söylemektedir. Buna mukabil En'âm sûresi 68. âyet Mekkî olduğu için “el ve dil ile

⁹⁰⁰ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 5/335.

⁹⁰¹ Mekkî olarak belirttiği sûreler en-Nisâ, *Nazmü'd-dürer*, 4/165; el-İsrâ, *Nazmü'd-dürer*, 4/324; el-Kehf, *Nazmü'd-dürer*, 4/441; Meryem, *Nazmü'd-dürer*, 4/514; el-Kasas, *Nazmü'd-dürer*, 5/460; es-Sebe, *Nazmü'd-dürer*, 6/154; el-Mü'min, *Nazmü'd-dürer*, 6/482; el-Fussilet, *Nazmü'd-dürer*, 6/547; eş-Şûrâ, *Nazmü'd-dürer*, 6/593; el-Beled, *Nazmü'd-dürer*, 8/401; el-Gâşiye, *Nazmü'd-dürer*, 8/412; Medenî olarak el-Bakara sûresinin Medenî olduğunu belirtmektedir. *Nazmü'd-dürer*, 1/456.

⁹⁰² Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 3/48.

müdahale belki imkânsız olabilir, bu yüzden evvel emirde bu ortamdan uzaklaşın” denmesi daha isabetli bir uygulama olduğunu izah etmektedir.⁹⁰³

En‘âm sûresi Mekke döneminde topluca inmiş bir sûredir.⁹⁰⁴ Bikâî, topluca indiği halde içinde geçen ve içerdiği hüküm yönüyle Mekkîlik özelliğine biraz uzak duran âyet olan 145. âyetin Medenî olduğunu söylemektedir. Mekkî bir sûrede Medenî bir âyetin olabileceğini ifade eden müellif, normalde haram kılmanın (akıtılmış kan, domuz et vs.) başlangıçta yapılması gerektiğini ancak hem müşrikleri yumuşatmak hem de mü’minlere kolaylık sağlaması için Cenâb-ı Hakk’ın bunu te’hir ettiğini, böylelikle toplumun hayrını gözettiğini ifade etmektedir.⁹⁰⁵

Medenî bir sûre olan Tevbe sûresindeki “*Onların mallarından, onları kendisiyle arındıracağın ve temizleyeceğin bir sadaka (zekât) al ve onlara dua et*”⁹⁰⁶ âyetin Mekkî olduğunu ifade eden Bikâî, aslında zekâtın Medine’de farz kılınmasına rağmen, Mekke’de sadaka olarak emredildiğini söylemektedir. Medine’de nisap miktarına ulaşan malın zekâta tabi olduğunu; Mekke’de ise her halükârda bir şeyler vermek gerektiğini vurgulamaktadır.⁹⁰⁷

Müellif, Hûd sûresi 114. âyetin iniş sebebiyle ilgili bilgilendirme yaparken hata ile günah işleyen sahâbi hakkında bu âyetin indiği Buhârî’de⁹⁰⁸ rivâyet edildiğini belirtmektedir. Buhârî’de geçen bu hadisi ayrıca İbn Abbâs’ın şu sözü teyit etmektedir “Bu âyet Mekkî olan bir sûre içinde bulunan Medenî âyetlerdendir” ifadesiyle Mekkî bir sûre içinde Medenî bir âyetin bulunmasının olağan bir durum olduğunu ifade etmektedir.⁹⁰⁹

Bikâî, A‘lâ sûresi 14 ve 15. âyetlerini tefsir ederken, “tezekkî” ve “sallâ” kelimelerini açıklamakta ve bu kelimelerin fitır sadakası, bayram tekbiri ve bayram namazını da içerdiğini, bununla birlikte A‘lâ sûresinin Mekkî, oruç tutma emrinin ise Medine döneminde emredildiğini söylemektedir. Müellif, burada bahsi geçen

⁹⁰³ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 2/337.

⁹⁰⁴ Râzî, *Mefâtihü’ l-gayb*, 4/431 (Râzî bu hususta ulemâ ittifak halindedir diye kayıt düşmektedir.)

⁹⁰⁵ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 2/733 (119. âyette “size tafsilatlı olarak açıklananlar dışında” denmektedir. 145. âyette ise tafsilat yapılmakta ancak sıralamaya göre 119. âyet 145. âyetten önce inmiş olmaktadır.). Ayrıca bk. Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 2/702.

⁹⁰⁶ et-Tevbe 9/103. خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِمْ بِهَا

⁹⁰⁷ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 5/183.

⁹⁰⁸ Buhârî, “Mevâkitü’s-Salah”, 4 (No. 526); Müslim, “Zikr ve’ d-Du‘â”, 2723.

⁹⁰⁹ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 3/587.

namazın umum ifade ettiğini vurgulayarak, Cenâb-ı Hakk'ın geçmişi, şimdiki zamanı ve geleceği bildiğini hatırlatmaktadır. Ayrıca meseleyi izah edebilmek için Râzî'den alıntı yaparak fitır sadakasının bayram namazından önce emredildiğini aktarmaktadır. Yine İbn Mes'ûd'un: "Yüce Allah, sadaka verip (fitre) ardından namaz kılan (bayram namazı) kişiye merhametiyle muamele etsin" dediğini ve ardından bu âyeti okuduğunu rivâyet etmektedir. Bikâî, bu anlatılanlardan hareketle, Sûre Mekkî olsa da nüzûlün önceden, hükmün sonradan te'sîs edilmesinin caiz olduğunu, mesela Beled sûresi 2. âyette de böyle bir durum olduğunu yani Beled sûresinin Mekkî olmasına karşın haram ay olmasına rağmen Mekke'de savaşıma geçici olarak izin verilmesinin fetih günü gerçekleştiğini ifade etmektedir.⁹¹⁰

Mekkî ve Medenî kavramlarını *Nazmü'd-dürer* tefsirinde nasıl ele alındığı hususunda yaptığımız araştırmalarda gördük ki Bikâî, bu meseleyle ilgili yeterince malumat vermektedir. *Mesâ'idü'n-nazar* isimli eserinde Mekkî-Medenî konusu üzerinde detaylı durduğu ve her bir sûrenin Mekkî veya Medenî olduğunu ele aldığı için *Nazmü'd-dürer* tefsirinde tekrara düşmemek için ihtiyaç kadar bilgi verdiği görülmektedir. Bikâî, Mekkî sûrelerin en belirgin özelliklerinden olan tedriciliği ön plana çıkarmakta ve Mekke'de Müslümanların zayıf olmaları sebebiyle bazı hükümlerin zamanla olgunlaştığına değinmektedir. Aynı şekilde Medine aşamasına geçilmesine rağmen Mekke döneminde nâzil olup sonradan Medenî sûrenin içine dâhil edilen âyetlere de değinmekte ve Mekkî sûrelerde Medenî; Medenî sûrelerde de Mekkî âyetlerin olabileceğini örneklerle açıklamaktadır. Yine müellif, önce hükmü sonra metni nâzil olan âyetlerin de olabileceğini yaptığı açıklamalarla konuyu vuzuha kavuşturmuştur. Sonuç olarak müellif, Mekkî ve Medenî hususunda farklı bir yol izlememiş, diğer tefsirler paralelinde bilgiler serdetmiştir.

2.3. Nâsih-Mensûh

2.3.1. Kur'ân'da Neshin Varlığı

Kur'ân-ı Kerîm'i tefsir etmek ve ondan gereği gibi faydalanabilmek için nâsih mensûh, bilinmesi zorunlu ilimlerden sayılmıştır. Nâsih-mensûh ilmini

⁹¹⁰ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 8/401.

bilmeyen kişinin hem kendisini hem de başkalarını helâk edeceği, Hz. Ali'den rivâyet edilmiştir.⁹¹¹ Nesh kavramının tanımı genellikle şöyle yapılmaktadır: Şer'î bir delilin daha sonra gelen başka bir şer'î delil tarafından hükmünün kaldırılmasıdır. Hükmü kaldıran âyete nâsîh, hükmü kaldırılan âyete ise mensûh âyet denir.⁹¹²

Neshin sadece Kur'ân'la sınırlı olmadığı, geçmiş şeriatların da birbirini nesh ettiği bütün âlimler tarafından kabul edilmektedir.⁹¹³ Kur'ân'da neshin var olup olmaması konusunda uzun uzadıya tartışmalar yapılmış ve iki taraf farklı delillerle haklılıklarını ispata çalışmışlardır. Neshin varlığını kabul edenler Kur'ân-ı Kerîm'de geçen üç âyetten (nüzü'l sırasına göre Nahl 16/101; Ra'd 13/39; Bakara 2/106)⁹¹⁴ delil getirerek neshin Kur'ân'da mevcut olduğunu savundukları gibi aynı zamanda neshin vukuu hususunda İslâm âlimlerinin icması olduğunu ileri sürmüşlerdir. Nass ile neshin varlığının yanında aklen de neshin zorunlu olduğu belirtilmiştir. Neshin mevcudiyetini kabul edenler Kur'ân-ı Kerîm'de neshin üç şekilde gerçekleştiğini ifade etmektedirler: Bunları şöyle sıralanmaktadır. Birincisi hükmü mensûh, metni bâki kalan âyetlerdir. Bu âyetlerin sayısı hususunda farklı görüşler vardır. Diğer şekli ise metni mensûh, hükmü câri kalan âyetlerdir. Örneğin "recm âyeti" gibi. Üçüncü nesh çeşidi ise hem metni ve hem de hükmü mensûh âyetlerdir. Bu üçüncü nesh çeşidine seleften nakledilen rivâyetlere göre bazı âyetlerin ve sûrelerin daha sonra kaldırıldığını veya tamamen unutturulduğu ileri sürülmektedir. Örneğin on emzirmenin hem nazmı hem de hükmü Kur'ân'dan kaldırılmış olması buna örnektir.⁹¹⁵

Neshin nass ve akıl ile zorunlu olduğunu savunanların yanında bu görüşün aksini savunanlar da vardır. Bunlara göre (özellikle Mutezile Mezhebi),⁹¹⁶ yüce

⁹¹¹ Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/158.

⁹¹² Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/159; Kâfiyecî, *Kitâbü't-Teysîr*, 36; es-Süyûtî, *el-İtkân*, 2/28; Zürkânî, *Menâhil*, 2/127; Subhî es-Sâlih, *Mebâhis*, 261; Kattân, *Mebâhis*, 232.

⁹¹³ Örnekler için bk. Abdurrahman Çetin, "Nesih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/ 579-581.

⁹¹⁴ Âyet içerikleri Bikâî'nin görüşlerine göre değerlendirilecektir.

⁹¹⁵ Âyetler ve örnekler için bk. Süyûtî, *el-İtkân*, 3/62; Zürkânî, *Menâhil*, 2/167; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 127; Koç vd., *Tefsir El Kitabı*, 339; Demirci, *Tefsirde Metodolojik Sorunlar*, 137-139; Çetin, "Nesih", 32/580.

⁹¹⁶ Muhsin Demirci, neshi kabul etmeyen meşhur âlimleri Ebû Müslim İsfahânî, eş-Şehristânî, Muhammed Abduh, Seyyid Ahmed Hân, Muhammed Hudârî, Muhammed Tevfik Sıdkî, Ömer Rıza Doğrul ve Süleyman Ateş olarak sıralamaktadır. Kendisinin de neshe taraftar olmadığını belirtmektedir. Demirci, *Tefsirde Metodolojik Sorunlar*, 134, 139.

Allah'ın önceden söylediğini sonradan değiştirmesi (bedâ) Kur'ân'daki “*batılın ne önünden ne ardından yol bulabileceğini*” âyetine⁹¹⁷ aykırı olacağını, neshi destekleyen (sarih olarak) ne bir âyetin ne de sahih sünnetin bulunmadığını ileri sürerek neshin mevcudiyetini reddetmektedirler. Neshin olduğunu iddia edenlerin delil olarak ileri sürdükleri âyetlerin, önceki kitapların Kur'ân tarafından nesh edilmesi şeklinde anlaşılması gerektiğini ileri sürmektedirler. Aynı zamanda neshi savunanların, neshedildiğine dair ileri sürdükleri âyetlerin sayıları hususunda da ittifakın olmaması, aksi görüşü savunanların haklı olduğu anlamına geldiğini ifade etmektedirler.⁹¹⁸

Nesh konusunda olumsuz tutum sergileyen şahıslardan biri de Nasr Hâmid Ebû Zeyd'dir. Ona göre levh-i mahfûzda korunmuş olan Kur'ân'ın sonradan değiştirilmesi hatta zihinlerden silinmesi anlaşılacak bir konu değildir. Yine âyetlerde bahsedilen “âyetin neshedilmesi” Allah'ın peygamberlik delillerini değiştirmesinin mümkün olması şeklinde anlaşılması gereğini savunmaktadır. Ebû Zeyd, âyetin işlevsel olarak hükmünün kaldırılması değil de tedrici olarak geçici süreliğine askıya alınması olarak değerlendirilmesi gereğini iddia etmektedir. Hatta olgunun devamından dolayı neshin Hz. Peygamber'in vefatından sonra bile vuku bulabileceğini iddia etmektedir.⁹¹⁹

Bikâî, nesh hakkındaki açıklamalarını ilk olarak Bakara sûresi 104. âyetteki “رَاعِنَا” (bizi gözet) kelimesi hakkında bilgi vermekte ve bu söylemin Yahudilere yasaklanıp, onun yerine “انظُرْنَا” (bize bak) demeleri emredildiğini hatırlatmakta ve bunu “nesh” olarak ifade etmektedir. Bu bağlamda helâl olan sözün haram kılınması, neshten başka bir şey olmadığını söylemektedir. Bunun ardından Bikâî, “Dinde

⁹¹⁷ el-Fussilet 41/42.

⁹¹⁸ Yapılan tartışmalar ve ileri sürülen deliller için bk. Mustafa Zeyd, *en-Nesh fi'l-Kur'ân* (b.y. Dâru'l-Vefa, 1987), 1/397 vd.; Abdurrahmân b. İbrâhîm el-Matrûdî, *en-Nesh fi'l-Kur'ân* (Mekke: Câmi'a Melik Su'ûd, 1994), 65 vd. (Neshin var veya yok olmasına göre deliller sıralanmaktadır); Şimşek, *Kur'ân'da İki Mesele*, 83-121; Talat Koçyiğit, “Kitap ve Sünnette Nesh Meselesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1-4 (1963), 101-103; Mustafa Altundağ, “Kur'ân'da Neshi Kabul Etmeyenlerin Gereçlerine Tahlillî Bir Yaklaşım”, *Kur'ân ve Tefsir Araştırmaları-III Tartışmalı İlmî Toplantı Bildiriler Kitabı*. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2002) 421-442; Şaban Muhammed İsmail, *Nazariyyetü'n-nesh fi's-şerâi'i's-semâviyye* (b.y.: Dârü's-Selâm, 1408); Demirci, *Tefsirde Metodolojik Sorunlar*, 133-137.

⁹¹⁹ Ebû Zeyd, *Mefhûmü'n-nass*, 119 vd.; Cinisli, *Nasr Hâmid Ebû Zeyd'in Ulûmü'l-Kur'ân Eleştirisi*, 89 vd.

insanların menfaatlerine olan hususlar zamanla kaldırılmakta ve yerlerine maslahata daha uygun emirler/yasaklar getirilmektedir.” sözleriyle neshin tanımını yapmaktadır. Yahudilere göre neshin meydana gelmesi imkânsız olup, onlara göre neshin gerçekleşmesi yüce Allah’ın yeni emrettiği hususun sonradan aklına gelmesi anlamına gelir ki -buna “bedâ” denir- bu yüce Allah için caiz olmadığına dair açıklama yaptıklarını ve Yahudilerce neshin kabul edilmediğini ifade etmektedir.⁹²⁰

Bikâî, Bakara sûresi 106. âyetin⁹²¹ tefsirinde de nesh konusunu detaylı açıklamalar yapmaktadır. Ona göre nesh, bir hüküm ya da hükümlerin başka bir hüküm ya da hükümlerle değiştirilmesi veya kaldırılması demektir. Nesh; maslahat (fayda), rahmet veya fazilet gibi sebeplerden dolayı gerçekleştiğini ifade etmektedir. Bikâî, önceki şariat hükümlerinin kaldırılmasının gerekçesi olarak ya yeni hükmünün daha üstün olmasından ya da Cenâb-ı Hakk’ın ümmete olan ikramından kaynaklandığını söylemektedir. Bikâî, bu açıklamalara ilaveten nesh çeşitlerine de değinmektedir. Ona göre nesh, hükmün kaldırılması tilavetinin baki kalması veya hükmün baki kalıp âyetin tilavetinin kaldırılması şeklinde gerçekleştiğini söylemektedir.⁹²² Dikkat edilirse Bikâî, hükmün ve tilavetin kaldırılması şeklindeki nesh çeşidine hiç değinmemektedir.

Bikâî, Kur’ân-ı Kerîm’de neshin nasıl gerçekleştiğini açıklayan âyetteki (مَا نُنْسِئُهَا)⁹²³ “*unuttururuz*” kelimesi hakkında “*نُنْسِئُهَا*” şeklinde okunan kıraate göre- “ya te’hir ederiz veya hiç indirmeden onu terk ederiz” anlamında olduğunu belirtmektedir. “*نُنْسِئُهَا*” şeklinde okunduğunda “indirilmesinin terk edilmesini emrederiz” anlamında olduğunu ifade etmektedir. Bu durumda âyetin şöyle okunması mümkündür: “Biz bir âyetin hükmünü veya lafzını رَاَعَيْنَا emrinde olduğu gibi- acilen nesh ederiz veya neshini te’hir ederiz ya da hepten terk ederiz.” Müellif sözüne devam ederek “-Bir kıraate göre kıblenin tahvilinde olduğu gibi- belli

⁹²⁰ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 1/212 vd. Benzer yorumlar için bk. Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 1/259. el-Bakara 2/242. âyetin te’viline başlamadan önce neshin caiz olmadığını söyleyenlerin aksine “Allah bunların bu sözlerini iptal etmiştir” ifadelerini kullanmaktadır.

⁹²¹ مَا نُنْسِئُ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنْسِئُهَا نَاتٍ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلُهَا أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ

⁹²² Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 1/214.

⁹²³ el-Bakara 2/106.

bir zaman bekletiriz, sonra nesh ederiz. Ardından nesh ettiğimizde daha hayırlısını veya mislini getiririz” diye açıklamaktadır.⁹²⁴

Ele alınan konulardan biri de nesh, kıyamete kadar mı geçerlidir, yoksa aynı şartlar tekrar ederse mensûh âyetle amel edilebilir mi? Mesela Süyûtî ve yakın tarihte vefat etmiş olan Subhî es-Sâlih, neshin “nesî” (sonraya bırakma/erteleme) anlamında olduğunu ifade etmektedir. Örnek olarak seyf âyetiyle çok sayıda âyeti nesh etmek yerine; aynı şartlar oluşunca sabretmeye, cahillerden yüz çevirmeye devam etmeli, ne zaman ki güç kuvvet sahibi olunursa ancak bu durumda seyf âyetiyle amel edilmelidir diye görüş belirtmektedir. Son dönem Kur’ân ilimleri tenkitçilerinden Nasr Hâmid Ebû Zeyd, neshin tedricilik ifade ettiğini, mensûh olduğu söylenen âyetin/âyetlerin işlevsel olduğunu, gelecekte de ihtiyaç olursa yeniden söz konusu edilebileceğini savunmaktadır.⁹²⁵

Nesh kavramıyla bağlantılı olması sebebiyle “nesî” müellif tarafından da ele alınmaktadır. Bikâî nesî kavramını, “bir şeyi bir vakte kadar geciktirmek”⁹²⁶ şeklinde tanımlamaktadır. Mesela Peygamberimizin kurban etlerini üç günden fazla bekletmeyi ilk zamanlarda yasaklayıp, sonradan serbest bırakması buna örnek verilebilir. Bikâî, Müslümanlar ilk emri nesh olarak algıladıklarını ve artan etleri saklamadıkları için zayi olduğunu ve sonuçta etleri yemeden gömmek zorunda kaldıklarını hatırlatmaktadır. Aradan zaman geçip fakir Müslümanlardan oluşan kervan Medine’den gidince, Peygamberimiz yasaklama gerekçesini açıklayarak⁹²⁷ artık etlerin üç güne tüketilmesinin zorunluluğunun kalktığını sarahaten beyân ettiğini açıklamaktadır. Bikâî, burada verilen örnekten hareketle bazen hükmün belli bir zamana kadar te’hir edildiğini ifade etmektedir. Ancak nesh ile âyetin hükmü tamamen kaldırılmakta ve bir daha geriye dönüş imkânı tanımamaktayken, nesîde/ertelemelerde ihtiyaca göre tekrar amel etme imkânının olduğunu

⁹²⁴ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 1/214-215.

⁹²⁵ Süyûtî, *el-İtkân*, 3/61 vd.; Subhî es-Sâlih, *Mebâhis*, 269 vd.; Ebû Zeyd, *Meḥmûmü’ n-nass*, 117 vd.

⁹²⁶ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 1/214 (لَا نَسْخَ مَعْقَبَ لِّلسَّابِقِ وَالْأَحَقُّ بِخِلَافِ النَّسْخِ، لِأَنَّ النَّسْخَ تَأْخِيرٌ عَنِ وَقْتٍ إِلَى وَقْتٍ، فِيهِ مَدَارٌ بَيْنَ السَّابِقِ وَالْأَحَقِّ بِخِلَافِ النَّسْخِ، لِأَنَّ النَّسْخَ مَعْقَبٌ لِّلسَّابِقِ وَالنَّسْخُ مُدَاوِلٌ لِّلْمَوْخَرِّ)

⁹²⁷ Medine’ye gelen kervanda çok sayıda fakir insan bulunmaktaydı. Bunların yedirilmesi için kurban etlerinin 3 günden fazla saklanması yasaklandı. Zamanla kervan meselesi söz konusu olmaktan kalkınca kurban etlerinin saklanması serbest bırakıldı. Buhârî, “Et’ime”, 27 (No. 5423); Müslim, “Edâhî”, 1971.

vurgulamaktadır. Mesela güç varsa düşmanla savaşılr; yoksa nesî hükmüne göre amel edilir diye açıklamaktadır.⁹²⁸

Bikâî'nin değindiğı bir başka mesele de unutma veya unutturulma (insâ) konusudur. Ona göre insâ, te'hir etme anlamındaki nesî'den daha ahfâ (gizli) bir durumdur. Peygamberimizin “unuttum” kelimesi yerine “unutturuldum” kelimesini kullanmayı tavsiye ettiğini hatırlatmaktadır. Bikâî, Peygamberimize herhangi bir şeyin unutturulmasında ümmet için bir hayrın olduğunu söylemekte ve geçirdiğı namazı daha sonra kaza etmesini: “Eğer namazı uyku sebebiyle kazaya kalmasaydı ümmet kazanın nasıl yapılacağını bilemeyecekti” sözleriyle açıklamaktadır. Müellif, Allah bu ümmete gerek nesh gerek nesî ve gerekse de insâ/nisyan ile ikramlarda bulunduğunu söyleyerek neshin ve diğerlerinin hikmetlerini/faydalarını açıklamaktadır.⁹²⁹

Nesh konusunu ele alan ilgili kitaplarda neshin geçerli olabilmesi için belirli şartlar ileri sürülmektedir. Mesela neshin Hz. Peygamber'in vefatından önce vâki olması ve neshe dair Hz. Peygamber'den veya sahabeden sağlam bir bilginin gelmiş olması gerekmektedir. Ayrıca nâsîh ve mensûhun şer'î amelî hükümleri kapsaması ve nâsîh olan âyette önceki mensûh hükmün kaldırıldığına dair bir lafzın yer alması icap etmektedir. Son olarak mensûh hükümle belirli bir süre amel edilmesi de şarttır. Diğer önemli bir mesele de iki hüküm arasında uzlaşmazlık tespit edilmesi durumudur. Eğer iki hüküm arasında uzlaşmazlık durumu varsa nâsîh ile mensûh kuvvet bakımından aynı güçte veya ondan daha güçlü olursa ve iki âyetten biri diğerinden sonra inmişse bu durumda nesh cereyan eder ve önceki hüküm neshedilmiş olur.⁹³⁰

Yukarıdaki açıklamalarla ilgili olarak Bikâî, herhangi bir âyetin veya geçmiş şeriatlardaki bir hükmün neshedilmesi ancak Allah'ın izni ile mümkün olduğunu vurgulamaktadır.⁹³¹ Bikâî, neshin zamanın ihtiyaçlarına göre gerçekleştiğini ifade etmekte ve zamanın ihtiyaçlarını en iyi bilen Cenâb-ı Hak olduğunu ifade ettikten sonra “O istediğı gibi davranandır ve buna kimse de itiraz edemez” diyerek neshin

⁹²⁸ Bikâî, *Nazmü 'd-dürer*, 1/215.

⁹²⁹ Bikâî, *Nazmü 'd-dürer*, 1/214.

⁹³⁰ Süyûtî, *el-İtkân*, 3/71; Çetin “Nesih”, 32/579.

⁹³¹ Bikâî, *Nazmü 'd-dürer*, 4/160.

ilâhî hikmet dâhilinde gerçekleştiğini belirtmektedir. Bunu desteklemek için de İmam Şâfiî'nin er-Risâle isimli eserinde “Allah istediği farzı ispat eder, istediğini kaldırır” dediğini aktarmaktadır. Yine nesh hususunda İbn Abbâs'ın, Allah'ın iki tane kitabı vardır, birinci kitapta dilediğini ortadan kaldırıp dilediğini ispat ettiği halde Ümmü'l-Kitâb denen asıl kitapta asla değişimin olmadığını söylediğini rivâyet etmektedir. Buna ilaveten Bikâî, “Râzi'nin de bu mahv ve ispatla ilgili güzel açıklamaları vardır” diyerek neshin ancak yüce Allah'ın iradesiyle gerçekleşebileceğine değinmektedir.⁹³²

Bikâî, A'la sûresinin 18 ve 19. âyetlerini tefsir ederken, bu sûrede emredilen tesbih, zikir ve tezkiye gibi ibadetlerin, aynı zamanda dünyevi arzuları terk edip ahirete yönelmenin bir araya geldiğini ve bu eylemlerin tüm dinlerde yer aldığını belirtmektedir. Bu yüzden, bu hükümlerin neshedilmesinin mümkün olmadığını ifade etmektedir.⁹³³

Bikâî, neshin aynı zamanda hükümlerde tedrici olarak kolaylaştırma olduğuna değinmektedir. Örneğin Nahl sûresi 101. âyetteki “tebdil” kelimesini “bir âyetin hükmünü nesh ederiz” diye yorumlamaktadır. Mesela kocası ölen bir kadının beklemesi gereken iddet sûresinin on iki aydan dört ay on güne, savaşlarda on kâfiri bir mü'minin yenme zorunluluğunun iki kişiye kadar indirmesi örneklerinin neshin kolaylaştırmak için bir ikram olduğunu ifade etmektedir. Bununla birlikte içkinin haram kılınması veya sabah akşam kılınan namazların yerine beş vakit namazın emredilmesi ise nefse kolay gelen şeylerin zorlaştırılması -her ne kadar kolaylaştırma olmasa da- dinin tekâmülü için gerekli olan bir nesh çeşidi olduğunu beyan etmektedir.⁹³⁴

Nesh konusu dâhilinde ele alınan hususlardan bir diğeri, hangi nassın birbirini nesh edeceği konusudur. Bu konuyla ilgili genel kanaat şöyledir: Kur'ân'da geçen bir hükmü yine Kur'ân'da geçen bir âyetin nesh etmesinde neshi kabul eden âlimler arasında herhangi bir ihtilaf bulunmamaktadır. Kur'ân'ın sünnetle neshi ise âlimler arasında tartışılmıştır. Şöyle ki, Kur'ân'ın mütevâtir sünnetle neshini İmam Mâlik, Ebû Hanîfe ve Ahmed b. Hanbel câiz görürken, İmam eş-Şâfiî, Zâhirîler ve bir

⁹³² Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 4/160-161. Ayrıca bk. Râzi, *Mefâtihü'l-gayb*, 9/190.

⁹³³ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 8/402.

⁹³⁴ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 4/311.

görüşünde Ahmed b. Hanbel karşı çıkmıştır. Âhâd sünnetle Kur'ân'ın neshini ise cumhur câiz görmemiştir. Sünnetin Kur'ân'la neshi örneğin aşure orucunu ramazan orucu ile neshi gibi, bu hususta sünnetin Kur'ân'la neshini cumhur câiz görürken, İmam eş-Şâfiî buna karşı çıkarak “Böyle bir şeyin olması durumunda Kur'ân'ı destekleyen bir sünnet veya sünneti destekleyen bir Kur'ân âyeti bulunmalıdır” demiştir. Son olarak sünnetin sünnetle neshi meselesidir. (Kabir ziyaretinin önce yasaklanıp sonra serbest bırakılması gibi) Sünnetin sünnetle neshi hususunda ise mütevâtir sünnetin mütevâtir sünnetle, âhâd sünnetin âhâd sünnetle ve âhâd sünnetin mütevâtir sünnetle neshinin caiz olduğu söylenmiş, ancak âhâd sünnetin mütevâtir sünneti nesh etmesini cumhur câiz görmemiştir.⁹³⁵

Yukarıda izah edilen neshin hangi nass ile gerçekleşebileceğine Bikâî'nin bakışı ise şöyledir; Mümtetine sûresi 10. âyetinde müşriklerin hanımları mü'mine olarak hicret etmeleri ve mü'min erkeklerle evlenme durumunda bu bayanların samimi bir niyetle hicret edip etmedikleri ortaya çıkması için imtihan edilmeleri emredilmektedir. Ancak Hudeybiye antlaşmasında “Müşrik olup daha sonra müslüman olan kişi hicret ederse iade edilecek” şartı bu kadınlar için de geçerli midir sorusu Bikâî tarafından ele alınmaktadır. Burada sadece İmam Şafiî'nin konuya yaklaşımı üzerinde duran Bikâî, müşriklere göre bu kadınların da geri gönderilmeleri gerekir, çünkü anlaşma metninden bu sonuç çıkarılır dedikten sonra, “Evet (geri gönderilme hükmü) bu kadınları da kapsamaktadır ancak bu hüküm daha sonra neshedildi” diyerek şerh düşmektedir. Peki, bunu âyet mi nesh etti yoksa Hz. Peygamber mi (iadeyi reddetti)? Bikâî, burada şöyle bir mesele ortaya çıktığını vurgulamaktadır: Kur'ân, sünnet ile neshedilebilir mi? Bu hususta Şafiî'nin iki sözü olduğunu söyleyen Bikâî, “Sünnet nesh edemez” ki “bu iki görüşten biridir ve yeni (en son) görüş de budur” diye sonucu söylemektedir. Bu yüzden Şafiî ve ashabına göre “Kitabın, sünnetle neshi caiz değildir” diye meseleyi neticelendirmektedir. Bikâî, sözünü şöyle tamamlamaktadır: “Bu nesh ettiği iddia edilen sünnet velev ki mütevâtir sünnet olsa bile.” Bu durumda yukarıda bahsi geçen âyetteki mesele Kur'ân ile nesh olunmuştur, sünnet de bunu desteklemektedir demektir. Eğer

⁹³⁵ Deliller ve açıklamalar için bk. Süyûtî, *el-İtkân*, 3/60; Zürkânî, *Menâhil*, 2/184-193; Kattân, *Mebâhis*, 236-237; Subhî es-Sâlih, *Mebâhis*, 264 vd.; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 247-248; Çetin, “Nesh”, 32/582.

sünnetle nesh olmuştur denirse mutlaka asıl bunu nesh eden âyet vardır demektir. İmâm Subkî'nin *Cem'ü'l-cevâmi*'deki sözü de aynen bu şekilde olduğunu eklemektedir. Bikâî, eğer sünnet ile nesh vaki olmuşsa mutlaka beraberinde âyet de vardır. Kur'ân'la nesh olmuşsa yine bunun yanında sünnet de vardır. Bu da Kur'ân ile sünnetin birbiriyle uyumlu olduğunu göstermektedir. Bu âyette anlatılanlardan hareketle sonradan mü'mine olan kadının müşrik kocasına, karısına verdiği mihrin iade edilmesi gerektiği gibi bir mü'mine kadın müşrik olsa karşı tarafla evlense onlardan da Müslüman erkek mihri talep etmelidir demektir. Müellif, neshedilen âyet kıyamete kadar aynen mi uygulanacaktır diye soru sormaktadır. Buna cevap olarak birtakım âlimler evet dediklerini, Atâ, Mücâhid ve Katâde ise: "Bu âyette bahsedilen hüküm neshedilmiştir ve kâfirlere bir şey verilmez. Velez ki bize vermeyi şart koşmuş olsalar bile" diye görüş açıklamaktadır. Bikâî burada görüşleri vermekte, ancak herhangi bir tarafın görüşünü tercih ettiğini belirtmemektedir.⁹³⁶

Âyetin sünnetle neshinin imkânı hakkında yaptığı açıklamaları Bakara sûresi 230. âyetteki⁹³⁷ (فَإِنْ طَلَّقَهَا فَلَا تَحِلُّ لَهُ مِنْ بَعْدُ حَتَّى تَنْكِحَ زَوْجًا غَيْرَهُ) kelimesini açıklarken de yapmaktadır. Müellif, bu kelimenin akit değil cima' (cinsi münasebet) anlamında olduğunu belirtmektedir. Bikâî, burada dış görünüme göre تَنْكِحَ kelimesinden akit mânası anlaşılıyorsa da aslında bundan kasıt cima' olduğunu ve sünnetin⁹³⁸ de bunu pekiştirdiğini söylemektedir. Eğer akit anlamı verilecek olursak bu durumda sünnet, bu âyeti neshetmiş olacak ki normalde sünnet âyeti nesh edemeyeceğini vurgulamakta, hele haber-i vâhid Kur'ân'ı hiç nesh edemez demektir. Cima' anlamı vermesini Arapların نَكَحَ فُلَانٌ فُلَانَةً dediklerinde bundan "akit" anlamı kastedilerken; نَكَحَ امْرَأَتَهُ أَوْ زَوْجَتَهُ ifadesinden ise cimayı kastettiklerini delil getirmektedir. Bu sebeple bu âyette kastedilen "Başka bir kocayla nikâh/akit

⁹³⁶ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 7/562.

⁹³⁷ "Eğer erkek karısını (üçüncü defa) boşarsa, kadın, onun dışında bir başka kocayla nikâhlanmadıkça ona helâl olmaz"

⁹³⁸ Burada kastedilen sünnetten kasıt Buhârî, "Şehâdât", 3 (No. 2639) ve Müslim, "Nikâh", 1433 numaralı hadislerdeki ifadelerden hareketle verilen hükme işaret edilmektedir. Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/434

yapıp cima‘ yaptıktan sonra yine de boşarsa” şeklinde anlaşılmalıdır diye açıklamaktadır.⁹³⁹

Bikâî’nin yukarıdaki açıklamalarından görüldüğü üzere yukarıda değinilen nasslarda neshin nasıl gerçekleşeceğini net bir şekilde örnek vererek izah etmekte, diğer mezhepleri göz ardı ederek meseleyi sadece Şâfiî Mezhebine göre açıklamaktadır.

2.3.2. Neshedilmiş Âyetlerin Sayısı

Kur’ân-ı Kerîm’deki âyetlerin neshedilmesi yanında kaç âyet neshedilmiştir konusu da İslâm âlimleri tarafından tartışılmış, farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bu bağlamda mensûh âyetlerin sayısını aşırıya giderek sayıyı üç yüze kadar çıkaranların yanında; tam aksine beş âyete kadar indirenler de vardır. Umumun görüşü bu minval üzere olmakla birlikte görüşlerini sürekli yansıttığımız Zerkeşî ise mensûh âyetleri değil de Kur’ân’daki sûreleri mensûh olup olmama yönüyle gruplandırma yoluna gitmektedir. Ona göre Kur’ân’daki sûreler: içinde nâsih ve mensûh âyet bulunmayan sûre sayısı kırk üç, içinde nâsih olan mensûh olmayan altı, içinde mensûh olan ancak nâsih olmayan kırk, içinde nâsih ve mensûh bir arada olan sûre sayısı otuz bir sûre şeklinde gruplandırılmaktadır.⁹⁴⁰ Süyûtî, önceki âlimlerin mensûh olarak değerlendirdikleri âyetleri yeniden değerlendirmeye tabi tutarak bu sayıyı yirmi âyetle sınırlandırmaktadır.⁹⁴¹ Şah Veliyyullah ed-Dihlevî ise Kur’ân-ı Kerîm’de mensûh âyetlerin sayısının sadece beş âyetten ibaret olduğunu söylemektedir.⁹⁴²

⁹³⁹ Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 1/434. Ayrıca bk. Râzî, *Mefâtihi’l-gayb*, 6/449 (فَلَوْ كَانَ النِّكَاحُ عِبَارَةً عَنِ الْعَقْدِ لَكَانَتِ الْآيَةُ دَالَةً عَلَى وَجُوبِ انْتِهَاءِ الْحُرْمَةِ عِنْدَ حُصُولِ الْعَقْدِ، فَكَانَ رَفْعُهَا بِالْخَبَرِ نَسْخًا لِلْقُرْآنِ بِخَبَرِ الْوَاحِدِ، وَإِنَّهُ غَيْرُ جَائِزٍ، أَمَّا إِذَا حَمَلْنَا النِّكَاحَ عَلَى الْوُطْءِ Râzî’nin yaptığı açıklamalardaki cümleleri Bikâî de aynen kullanmaktadır.). Ayrıca bk. Ebû’l-Hasan Ali b. Muhammed el-Mâverdî, *en-Nüket ve’l-‘uyûn tefsîrû’l-mâverdî* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, t.y.), 1/168; Ebû Hayyân, *el-Bahrü’l-muhît*, 2/407.

⁹⁴⁰ Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/164 vd.

⁹⁴¹ Süyûtî, *el-İtkân*, 3/62 vd.

⁹⁴² ed-Dihlevî, *el-Fevzü’l-Kebîr* 35 vd. Bu görüşlerin değerlendirilmesi için bk. Mustafa Zeyd, *en-Nesh fi’l-Kur’ân-ı Kerim*, 1/407-408; Abdullah b. eş-Şeyh eş-Şenkîti, *el-Âyâtü’l-mensûha fi’l-Kur’âni Kerîm* (Kahire: Mektebe İbn Teymiyye, t.y.), 155. (Müellife göre mensûh âyet sayısı yedi âyetle sınırlıdır. 177 vd.)

Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından hazırlanan “*Kur’ân Yolu*” isimli tefsirde ise Kur’ân-ı Kerîm’de mensûh âyetin hiç olmadığı görüşü savunulmaktadır.⁹⁴³

Bikâî, Kur’ân’da kaç tane âyetin mensûh olduğuna dair bir rakam ifade etmemektedir. Ancak Kur’ân’da mensûh âyetlerin olduğunu savunmakta ve bunu yeri geldikçe net olarak belirtmektedir. Vereceğimiz örneklerle de Bikâî’nin neshe yaklaşımını daha net olarak anlama imkânına sahip olabileceğiz.

Bikâî, kıblenin tahvilini ele alırken Bakara sûresi 150. âyette⁹⁴⁴ namazda yönün Mescid-i Aksâ’dan Kâbe’ye doğru çevrilmesi emredildiğini ifade etmektedir. Ancak müellif bu konuyu ele alırken nesh kavramını kullanmamakla birlikte, yönün kıbleye çevrilmesinin manevi boyutlarını tasavvufî bakışla ele almaktadır.⁹⁴⁵

Ölmek üzere olan kişilerin vasiyette bulunmalarını emreden Bakara sûresi 180. âyetteki emir hakkında Bikâî şu ifadeyi kullanmaktadır: “Bu âyet miras (miktarlarının tayin edildiği) âyetiyle vucûbiyeti neshedildi ama cevazı bâkî kaldı.” Âyette mûrislerin alacakları miras miktarı belli olduğu için artık bir daha vasiyetin gereksiz olduğunu Peygamberimiz de şu sözleriyle ifade etmişlerdir: “Allah, bütün vârislere haklarını (âyetle tek tek) vermiştir. Artık vârisin bir daha vasiyetine hâcet yoktur”⁹⁴⁶ buyurarak bu işe son verdiğini ifade etmektedir.⁹⁴⁷

Diğer bir örnek orucun farz kılındığı Bakara 184. âyetin وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ kısmı hakkında Buhârî, Müslim, Tirmizî ve Nesâî’nin Seleme b. el-Evke’’den rivâyet ettikleri bir haberi Bikâî, delil olarak sunmaktadır. Bu rivâyette وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ âyeti⁹⁴⁸ indiğinde kimi sahabeler oruç tutmayıp fidye vermeye başladıklarını aktarmaktadır. Bikâî “Bundan sonraki âyet⁹⁴⁹ inince bu âyetin hükmü neshedildi” ifadesiyle âyetin hükmünün kaldırıldığını belirtmektedir. Diğer bir rivâyet olarak Buhârî’nin İbn Ömer’den yaptığı nakle göre Hz. Peygamber’in ashabı شَهْرُ رَمَضَانَ

⁹⁴³ Hayrettin Karaman vd. *Kur’ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014), 1/34-35

⁹⁴⁴ وَمِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ قَوْلٌ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ (Ey Muhammed!) Nereden yola çıkarsan çık, yüzünü Mescid-i Harâm’a doğru çevir.” el-Bakara 2/150.

⁹⁴⁵ Bikâî, *Nazmü’-d-dürer*, 1/267, 272. Ayrıca bk. Beğavî, *Me’âlimü’-t-tenzîl*, 1/181.

⁹⁴⁶ Ebû Dâvûd, “Buyû’”, 80 (No. 3565); Tirmizî, “Fiten”, 5 (No. 2121).

⁹⁴⁷ Bikâî, *Nazmü’-d-dürer*, 1/341.

⁹⁴⁸ el-Bakara, 2/184.

⁹⁴⁹ “Öyle ise içinizden kim bu aya ulaşırsa, onu oruçla geçirsin” el-Bakara, 2/185.

âyeti⁹⁵⁰ indirilince, oruca güç yetirmesine rağmen miskini bir gün sabah akşam doyurup oruç tutmayanlar olduğunu ancak bunun geçici bir ruhsat olup وَأَنْ تَصُومُوا خَيْرٌ⁹⁵¹ ile bu uygulamanın neshedildiğini ve oruç tutmakla emrolunduklarını açıklamaktadır.⁹⁵² Bikâî, hastalık ve yolculuk halinde oruç tutmanın zorunlu olmadığını belirtmek için âyette كَانَ مَرِيضًا وَمَنْ كَانِ kısmı ile açıklama getirildiğini ve neshin hasta ve yolcuları kapsamadığını belirtmektedir.⁹⁵³

Bakara sûresi 219. âyette Hz. Peygamber’e hangi şeylerin infak edilmesi gerektiği sorulmuş, cevap olarak "ihtiyaçtan arta kalanının infak edilmesi" emredilmiştir. Bikâî, bu âyet nâzil olunca kişinin altını, gümüşü, ziraat mahsulatı veya hayvansal ürününden bir sene kendisine ve ailesine yetecek miktarın dışında kalanının tasadduk edilmesinin emredildiğini hatırlatmaktadır. Hatta kişinin günlük kazancının bile yeterli miktarı elde tutulmuş, geri kalanı tasadduk edilmiştir. Ancak, zekât âyeti nâzil olunca bu âyetin hükmü neshedilmiştir.⁹⁵⁴

Bikâî, Zina eden erkek veya kadının namuslu erkek veya kadınla evlenmesini yasaklayan Nûr sûresi 3. âyeti açıklarken İmam Şafîî’nin *el-Üm* isimli kitabından nakilde bulunmaktadır. İbnü’l-Müseyyeb’den yapılan rivâyete göre bu âyetin hükmü Nûr sûresi 32. âyet ile neshedilmiştir.⁹⁵⁵ Bikâî, Tevrat’taki “recm” cezasına değinmekte ve hadislerden deliller getirerek İslâm’da “recm”in olduğunu savunmaktadır. Ancak الشَّيْخُ وَالشَّيْخَةُ إِذَا زَنَيَا فَارْجُمُوهُمَا الْبَتَّةَ نَكَالًا مِنَ اللَّهِ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ⁹⁵⁶ âyeti hakkında detaylı bilgi vermekte ve bu âyetin indirildiğini ve belli bir süre uygulandığını ama Kur’ân’da yazılmadığını yaptığı rivâyetlerle⁹⁵⁶ izah etmektedir. Müellif, recmle ilgili herhangi bir nesh olgusundan bahsetmemekte, Tevrat’ın

⁹⁵⁰ el-Bakara 2/185.

⁹⁵¹ el-Bakara 2/184.

⁹⁵² Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 1/341.

⁹⁵³ Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 1/344, 350.

⁹⁵⁴ Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 1/417. Ayrıca bk. Mâtürîdî, *Te’vilâtü Ehli’s-sünne*, 2/119; Râzî, *Mefâtihü’l-gayb*, 3/283; Ebû Hayyân, *el-Bahrü’l-muhît*, 2/350.

⁹⁵⁵ Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 5/232 vd. Ayrıca bk. Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, *el-Üm* (Beyrut: Dâru’l-Marife, 1393), 5/11.

⁹⁵⁶ Buhârî, “Hudûd”, 31 (No. 6830); Müslim, “Hudûd”, 1691.

hükümünün neshedilmediğini, Hz. Peygamber'in uygulamasıyla recmin te'kit edildiğini açıklamaktadır.⁹⁵⁷

Neshin gerçekleştiğini ifade ettiği âyetleri detaya inmeden kısa kısa ele alacak olursak: Kalbinizden geçirdiklerinizden sorumlu tutulabilirsiniz⁹⁵⁸ hükmü, gücünüzün yettiği ile sorumlusunuz⁹⁵⁹ âyetiyle neshedilmiştir.⁹⁶⁰ Ensar ve muhacirin birbirine mirasçı olmaları⁹⁶¹ uygulaması, akrabaların her birine mirastan pay vardır⁹⁶² âyetiyle,⁹⁶³ yine velâyetle mirasçı olma⁹⁶⁴ durumu, miras âyetiyle⁹⁶⁵ neshedilmiştir.⁹⁶⁶ İçkinin imal edilmesi ve devamında içilmesi,⁹⁶⁷ içkinin kesin olarak haram kılındığını belirten âyetle⁹⁶⁸ neshedilmiştir.⁹⁶⁹ Hz. Peygamber'in fazla evliliğine müsaade eden âyet,⁹⁷⁰ bundan sonra artık başka kadınlarla evlenmen sana helal değildir âyetiyle⁹⁷¹ neshedilmiştir. Bikâî, Ahzâb 52. âyetin iniş sırasına göre 50. âyetten önce indiğini de ek olarak belirtmektedir.⁹⁷² Hz. Peygamber'in yanına ziyaret için gitmeden önce bir miktar sadaka verilmesini emreden âyet,⁹⁷³ mü'minlere zor geldiği için bir sonraki âyetle⁹⁷⁴ neshedilmiştir. Bikâî bu âyetle alakalı şu açıklamayı da eklemektedir. Hz. Ali: "Bu âyetle benden başka kimse amel etmedi (amel etmeye zaman kalmadan neshedildi) bu iş insanlara zor geldi ve bunun

⁹⁵⁷ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/460-464. Ayrıca bk. *Kutsal Kitap (Yeni Dünya Çevirisi)* (New York: Watchtower Bible and Tract Society of New York, Inc. 2017), Tevrat, Lev. 20:10-21.

⁹⁵⁸ el-Bakara 2/284.

⁹⁵⁹ el-Bakara 2/286.

⁹⁶⁰ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/552.

⁹⁶¹ el-Enfâl 8/72.

⁹⁶² en-Nisâ 4/33.

⁹⁶³ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/251 (Bikâî, nesh olsa da yine de yardım etmek, nasihatta bulunmak gibi iyilik hareketlerine devam etmek yönü neshedilmediği gibi, kişi hayatta iken bu kişilere vasiyette bulunursa bunun da neshedilmediğini ve istisnâ bir durum olduğunu ifade etmektedir.)

⁹⁶⁴ el-Enfâl 8/75.

⁹⁶⁵ en-Nisâ 4/33.

⁹⁶⁶ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 3/254. Ayrıca bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/291; Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib İbn Atiyye el-Endelüsî, *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*, thk. Absüsselâm Abdüşşâfi Muhammed (Beyrut: Dâru Kütübî'l-İlmiyye, 1422), 3/215; Râzî, *Mefâtihi'l-gayb*, 7/446.

⁹⁶⁷ en-Nahl 16/67.

⁹⁶⁸ el-Mâide 5/90.

⁹⁶⁹ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 4/285.

⁹⁷⁰ el-Ahzâb 33/50.

⁹⁷¹ el-Ahzâb 33/50.

⁹⁷² Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 6/124. Ayrıca bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 5/343.

⁹⁷³ el-Mücâdele 58/12.

⁹⁷⁴ el-Mücâdele 58/12.

üzerine sadakayı terk hususunda ruhsat nâzil oldu.”⁹⁷⁵ diye açıklamaktadır. Son olarak gece namazı ilk dönemlerde zorunluydu,⁹⁷⁶ beş vakit namaz farz kılınınca⁹⁷⁷ gece namazının vücûbiyeti nesh olundu ve artık nafîle bir ibadete dönüştü⁹⁷⁸ diye Kur’ân-ı Kerîm’deki mensûh âyetlerin nesh yönlerini açıklamaktadır.

Hiz. Peygamber, kocası ölen Sabîğa’ya birkaç gün sonra doğum yapınca iddet beklemeksizin evlenmesine izin vermiştir. Bikâî, bu olayla Bakara sûresindeki genel hükmü (dört ay on gün) Talâk sûresindeki bu özel hükümle nesh edildiğini belirtmektedir.⁹⁷⁹

Bikâî, verdiği örneklerin birinde de âyetin tilavetinin önceye alınıp nüzûlünün sonraya bırakılması hakkında Bakara sûresi 234. âyeti (kocası ölen kadının iddet müddetinin dört ay on gün olduğu) ele almaktadır. Bikâî, Ebû Müslim el-İsfahânî hariç fukaha bu âyet daha sonra nâzil olacak olan Bakara sûresi 240. âyeti (kocası ölen bir kadına bir yıl yetecek kadar nafaka sağlamak veya vasiyet etmek kocanın vazifesidir. Vasiyet etmese bile mirastan pay ayrılır. Buna rağmen kadın bu haktan kendi rızâsıyla feragat edip evlenebilir) nesh ettiği hususunda icmanın olduğunu ifade etmektedir. Bikâî, “tilavette öne geçme, inmede sonraya kalmaya engel değildir” demektedir. Bu bağlamda Kur’ân-ı Kerîm’deki âyetler iniş sırasına göre tertip edilmediği için önceden inen âyet, bir sonra inen âyeti de nesh edebilir.⁹⁸⁰ Bikâî, Bakara sûresi 240. âyeti ele alırken İsfahânî gibi Mücâhid’in de bu âyetin mensûh olmayıp kadın isterse bu süreyi bir seneye kadar uzatabildiği gibi dört ay on günle de sınırlandırır diye iki görüşün geçerli olduğunu ifade ettiğini aktarmaktadır.⁹⁸¹

Bikâî’ye göre İsrâ sûresi 24. âyet mensûh değildir. Bu âyette “*Rabbim! Tıpkı beni küçükken koruyup yetiştirdikleri gibi sen de onlara acı*” diye anne baba için dua

⁹⁷⁵ Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 7/499-500. Ayrıca bk. Râzî, *Mefâtihi’l-gayb*, 15/277-278. (Burada neshin gerçekleştiği ifade edilmekte ve Hiz. Ali örneği örnek olarak verilmektedir.)

⁹⁷⁶ el-Müzzemmil 73/2-3.

⁹⁷⁷ en-Nisâ 4/103.

⁹⁷⁸ Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 8/218. Bu açıklamayı Müzzemmil sûresi 20. âyetin tefsirini yaparken bahsetmektedir.

⁹⁷⁹ Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 8/32. Ayrıca bk. Râzî, *Mefâtihi’l-gayb*, 15/377.

⁹⁸⁰ Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 1/443; krş. Mâverî, *en-Nüket*, 1/173 (Mâverî, aynı görüşü ifade etmektedir); Ebû Hayyân, *el-Bahrü’l-muhît*, 2/438 (Ebû Hayyan, bu nesh türü neshin garip hallerinden biridir şeklinde ifadede bulunmaktadır); Râzî, *Mefâtihi’l-gayb*, 3/359 (Bikâînin görüşü, Râzî’nin görüşleriyle aynıdır.)

⁹⁸¹ Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 1/460.

etmeye teşvik edilmektedir. Bikâî, Hz. Peygamber ve mü'minlerin müşrik anne-babalarına istiğfar etmelerinin yasaklandığı Tevbe 113. âyetin bu âyeti nesh etmediğini, çünkü dua edilen kişiler Müslümanlar olduğunu ve bunun da zaten yukarıdaki âyetle teşvik edildiğini açıklamaktadır.⁹⁸²

Görüldüğü gibi Bikâî, nesh hususunda mümkün olduğu kadar meselelere temkinli olarak yaklaşmakta ve hemen bu âyet neshedilmiştir gibi kolayca kaçmadan ihtimaller üzerinde de durmakta ve net olduğuna kanaat getirdiği durumlarda neshten söz etmektedir. Yukarıda verilen âyetlerden hareketle Bikâî, mensûh âyetlerin sayılarını belirtmese de yaklaşık olarak yirmiye kadar âyetin mensûh olduğunu ifade ettiğini söylememiz mümkündür. Ayrıca Bikâî, toplu olarak bir âyetin onlarca âyeti nesh etmesine taraftar olmamış, seyf âyeti gibi bir âyetle onlarca âyetin neshine hükmetmemiştir.

2.3.3. Tek Bir Âyetin Birden Çok Âyeti Neshi

Seyf âyeti diye bilinen Tevbe sûresi 5. âyette haram aylar çıktıktan sonra müşriklerin yakalandıkları yerde öldürülmeleri gerektiği emredilmektedir. Savaşta izin verilmeden önce Hz. Peygamber'in sabretmesi, aldırış etmemesi, yüz çevirmesi ve mühlet vermesi⁹⁸³ gibi tavsiyeler, savaşın emredilmesiyle neshedildiğine dair toptancı nesh anlayışı kimi tefsirlerde uygulanmış ve yüzden fazla âyetin mensûh olduğu görüşü savunulmuştur.⁹⁸⁴ Bikâî, seyf âyetinin diğer âyetleri nesh etmesi hakkında Beğâvî'den naklederek Hasan b. el-Fadl'ın şöyle dediğini aktarmaktadır: "Bu âyet Kur'an'da 'yüz çevir, düşmanların eziyetlerine sabret' türünden tüm âyetleri neshetmiştir."⁹⁸⁵ Müellif, bu bilgiyi sadece aktarmakla yetinmekte; gelecek örneklerde görüleceği gibi birçok âyeti seyf âyeti kapsamına dâhil etmemektedir.

Bikâî, tefsirinin bazı yerlerinde seyf âyetini uygulamaz ve âyetlerin yürürlüğünün devam ettiğini belirtir. Bikâî'nin seyf âyetiyle neshedildiğini kabul

⁹⁸² Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 4/375.

⁹⁸³ Tâhâ 20/130; er-Rûm 30/60; el-Mü'min 40/55.

⁹⁸⁴ Mustafa Zeyd, *en-Nesh fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 1/407 vd. (Bu çalışmada âyetler liste halinde verilmekte ve hangi sûrede kaç âyet neshedilmiştir tek tek gösterilmektedir.)

⁹⁸⁵ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 3/271. Ayrıca bk. Beğavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 8/564; İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, 7/65; Cemalüddin Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali el-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr*, thk. Abdürrezzâk el-Mehdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1422) 2/237-238; Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhît*, 11/32.

etmediği âyetlerden ilki En‘âm sûresi 108. âyettir. Bu âyette müşriklerin putlarına sövülmemesi emredilmektedir. Eğer siz onların putlarına söverseniz bu sefer döner onlar da haddi aşarak, bilgisizce Cenâb-ı Hakk’a sövebilecekleri uyarısında bulunmaktadır. Bikâî, bu âyetin seyf âyeti ile neshedilmediğini, hükmünün baki olduğunu ifade etmektedir.⁹⁸⁶

Seyf âyetiyle neshedilmesine gerek yok dediği yerlerden biri de Yûnus sûresi 41. âyettir. İlgili âyet şöyledir: “Eğer onlar seni yalanlarsa, de ki: “Benim işim bana aittir; sizin işiniz de size. Siz benim yaptığımdan uzaksınız; ben de sizin yapmakta olduğunuz şeylerden uzağım (sorumlu değilim).” Bu âyetin sonunda Bikâî, bu âyetin seyf âyeti ile neshedilmesine gerek olmadığını, çünkü seyf âyeti ile bu âyet arasında bir çelişki olmadığı gibi bu âyette günaha bulaşmanın engellenmesi hedeflendiği için bunun cihada engel teşkil etmediğini vurgulamaktadır.⁹⁸⁷

Bikâî, seyf âyetinin uygulanmasına gerek olmadığını belirttiği yerlerden biri de Furkân sûresi 63. âyettir. Bu âyette Rahmân’ın kullarına cahiller sataştıklarında “selâm!” deyip geçtikleri anlatılmaktadır. Bikâî bu âyetteki “selam” denmesinin kitâl âyetiyle neshedildiğinin söylenmesine karşı çıkararak bu ve buna benzer âyetlerin kitâl âyetiyle neshedildiğini iddia etmeye hacet olmadığını, çünkü düşük seviyeli sefih insanlardan yüz çevirmenin ve onlara mukabele etmeyi terk etmenin edep yönüyle, şariat ve mürüvvet açısından güzel bir davranış olduğunu ifade etmektedir.⁹⁸⁸ Bu açıklamalarıyla Bikâî, her devirde bu tür sataşmaların olabileceğini, insanlarla geçim için bazen sessizce o ortamdan uzaklaşmanın daha uygun olabileceğini belirtmektedir.

Kâfirûn sûresi son âyette⁹⁸⁹ لَكُمْ دِينُكُمْ وَلِيَ دِينِ diye buyurulmaktadır. Bazı tefsirlerde bu âyetin “seyf âyeti” ile neshedildiği söylenmesine karşın Bikâî, “Burada küfre izin verilmediği gibi, cihada engel olma da söz konusu değildir. Bu yüzden

⁹⁸⁶ Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 2/694. فَحُكِّمُ الْآيَةِ بَاقٍ وَلَيْسَ بِمَنْسُوحٍ ; Ebû’l-Ferec el-Cevzî, *Zâdu’l-Mesîr*, 2/65 (Seyf âyeti ile neshedildiğini söylemektedir.)

⁹⁸⁷ Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 3/446. وَلَا حَاجَةَ إِلَى ادِّعَاءِ نَسْخِ هَذِهِ الْآيَةِ بِآيَةِ السَّيْفِ، فَإِنَّهُ لَا مُنَافَاةَ بَيْنَهُمَا، لِأَنَّ هَذِهِ فِي رَفْعِ لُحُوقِ الْإِثْمِ وَهُوَ لَا يُنَافِي الْجِهَادَ ; Ebû’l-Ferec el-Cevzî, *Zâdu’l-Mesîr*, 2/332 (Seyf âyeti ile neshedildiğini söylemektedir.)

⁹⁸⁸ Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 5/335.

⁹⁸⁹ “Sizin dininiz size, benim dinim de banadır.”

neshe ihtiyaç söz konusu değildir” diyerek bu âyetin mensûh olmadığını ifade etmektedir.⁹⁹⁰

Bikâî bir iki yerde de seyf âyeti ile neshin vâki olduğunu söylemekte, devamında açıklama yapmamaktadır. Bu yerlerden ilki Me‘âric sûresi 42. âyettir. Bu âyette “*Sen onları bırak, uyarıldıkları günlerine kavuşuncaya kadar batıl inançlarına dalsınlar ve oynasınlar*” diye buyurulmaktadır. Bikâî bu âyet için, “Seyf âyeti ile neshedilmiştir”⁹⁹¹ demektedir, başka bir şey söylemeden farklı bir konuya geçmektedir. Bikâî’nin böyle davranması, seyf âyetiyle bu âyetin hükmünün neshedildiğini kabul ettiği anlaşılmaktadır.

Yukarıda verilen birkaç örnekten hareketle Bikâî’nin seyf/kitâl âyeti diye bilinen âyetle sabretmeyi, affetmeyi emreden yüzlerce âyetin neshedildiğini savunmadığını net olarak görmekteyiz. Tam aksine zamana ve zemine göre davranılması, sabra ihtiyaç duyulduğu zaman -velev ki kitâli emreden âyet nâzil olmuş olsa da- sabrı tercih etmenin gerektiğine vurgu yaptığını müşahade etmekteyiz. Bununla birlikte neshin seyf âyetiyle vâki olduğunu belirttiği bir iki yer de tefsirinde yer almaktadır. Bu bağlamda müfessir toptancı nesh anlayışına değil de makul olan ölçüde neshin gerçekleştiğini, çoğunlukla âyetlerin hükmünün bâkî olduğunu savunduğunu söylememiz mümkündür.

2.3.4. Neshten Söz Edilmeyen Örnekler

Bikâî, bazı âyetlerin neshedildiğine dair çoğu tefsirde görüş belirtilmesine rağmen, kendisinin neshe yönelik açıklama yapmadığı yerler bulunmaktadır.

Bikâî, Âl-i İmrân sûresi 102. âyetin tefsirini yaparken bu âyetin neshiyle alakalı herhangi bir açıklamada bulunmamaktadır. Aksine Ârif Ebü’l-Hasan eş-Şâzelî’nin (ö. 656/1258) bu âyet⁹⁹² hakkında “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تَقَاتِ” âyeti tevhit dininin aslı, فَاتَّقُوا اللَّهَ مَا اسْتَطَعْتُمْ âyeti⁹⁹³ ise tevhit dininin furu‘u olduğunu

⁹⁹⁰ Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 8/557. Ayrıca bk. Ebü’l-Ferec b. el-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr fî ‘ilmi’t-tefsîr*, 4/500.

⁹⁹¹ Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 8/159. وَأَلَايَةُ مَنْسُوحَةٍ بِآيَةِ السَّيْفِ

⁹⁹² Âl-i İmrân 3/102

⁹⁹³ et-Teğâbûn 64/16

aktarmaktadır.⁹⁹⁴ Bu görüşü aktarmakla bir nevi aynı görüşü paylaştığı veya en azından bu âyetin mensûh olmadığını savunduğu kanaatindeyiz.

Müfessir, Nisâ sûresinin 15. âyetinde, mü'min kadınların fuhşa bulaştıklarını iddia edenlerin bunu ispat etmek için dört şahit getirmeleri gerektiğini ve eğer şahitler bulunursa bu kadınların ya ölünceye kadar hapsedilmelerini ya da yeni bir hükmün beklenmesini emreden âyet hakkında nesh olgusundan bahsetmemektedir.⁹⁹⁵

Mâide sûresinin 2. âyetinde, müminlerin Mescid-i Harâm'a ziyaretini müşriklerin engellemelerinden bahsedilirken, beslenen kinin mü'minleri haddi aşmaya sürüklememesi konusunda uyarılmaktadır. Bu âyet, Tevbe sûresinin 28. âyetinin inmesinden dokuz sene önce yaşanan bir durumu anlatmaktadır. Bikâî, bu âyetin mensûh olduğunu söylememekle birlikte, müşriklerin artık Mescid-i Harâm'a yaklaşımlarının yasaklandığını emreden Tevbe sûresinin 28. âyetin öncesindeki bir dönemi anlattığını ifade etmektedir.⁹⁹⁶

Mâide sûresi 93. âyetin tefsirini yaparken içkinin üç aşamada yasaklandığını ifade ederken nesh kavramını kullanmamaktadır.⁹⁹⁷ Aynı şekilde Mâide sûresi 106. âyet (Bu âyette ölmek üzere olan kişinin vasiyette bulunması ve bu vasiyetine iki kişinin de şahitlik etmesi emredilmektedir) hakkında İmam Şâfiî'nin "ne nâsihtir ne de mensûhtur" şeklinde görüş belirttiğini ifade eden Bikâî, herhangi bir tercihte bulunmamaktadır.⁹⁹⁸

A'râf sûresi 199. âyette "*Sen af yolunu tut...*" diye emredilmesine rağmen Bikâî, bu âyeti seyf âyeti kapsamına⁹⁹⁹ almamakta, neshi söz konusu

⁹⁹⁴ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/131. Ayrıca bk. Mâturîdî, *Te'vilâtü Ehli's-sünne*, 2/243-244 (Mâturîdî, neshin varlığını savunanları zikretmekte ve gerçek manada takvayı kimsenin yerine getiremeyeceğini vurgulamaktadır.); Ebü'l-Ferec el-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 1/311; Râzî, *Mefâtihü'l-gayb*, 4/324-325. (Râzî, neshin varlığı ve câiz olup olmaması konusunda bilgi vermekte ve kendisi de burada nesih olmadığını açıklamaktadır.)

⁹⁹⁵ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/226. Ayrıca bk. Mâverdî, *en-Nüket*, 1/283 (Ebû Hayyân neshle ilgili görüşleri vermekte ve cumhura göre âyetin neshedildiğini belirtmektedir.); Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/390 (Bu âyet Nûr sûresi 2. âyetle neshedilmiştir.)

⁹⁹⁶ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/389. Neshle ilgili görüşler için bk. Ebü'l-Ferec el-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 1/510 (Bu âyetin mensûh olduğunu söyleyenlerin yanında mensûh olmadığını söyleyenlerin görüş ve delillerin sıralamaktadır.)

⁹⁹⁷ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/538.

⁹⁹⁸ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/559

⁹⁹⁹ Beğavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 2/260. Ayrıca bk. Ebü'l-Ferec el-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 2/180; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 3/628.

etmemektedir.¹⁰⁰⁰ İsrâ sûresi 24. âyeti de seyf âyeti kapsamına dâhil etmemekte, mü'minlerin Müslüman ebeveynleri için elbette dua edebileceklerini vurgulamaktadır.¹⁰⁰¹ Yine En'âm sûresi 108. âyette müşriklerin putlarına küfredilmemesi hakkındaki âyet için de "Hükmü bâkî olup, mensûh değildir" diye görüş belirtmektedir.¹⁰⁰² Aynı şekilde Enfâl sûresi 1. âyet, İbn Zeyd'e göre neshedilmemiştir ve ganimetler Allah ve Resulünün yetkisindedir diye açıklamaktadır.¹⁰⁰³ Neshedildiğine dair tartışılan bir diğer âyet de Tegâbûn sûresi 16. âyettir. Bikâî, insanın elinden geldiği kadar gücünü kullanıp hakkıyla takva sahibi olması gerektiğini söylemekte, bu sebeple bu âyet başka bir âyetle neshedilmemiştir diye görüş belirtmektedir.¹⁰⁰⁴

Örneklerde görüldüğü gibi Bikâî, nesh hususunda katı davranmamakta; aksine âyetlerin tamamen devre dışı bırakılmasını değil, duruma ve zamana göre hareket edilmesine taraftar olduğunu görmekteyiz.

2.3.5. Önceki Kitaplarda Nesh

Bikâî, Ehl-i kitabın geçmişte yaptıkları hataları ve bu hataların sonuçlarını detaylı olarak ele almaktadır. Ayrıca, nesh konusunda da aynı hataları tekrarladıklarını ve kendilerine emredilen fiilleri yanlış uygulamaları sonucunda sürekli olarak sıkıntılarla karşılaştıklarını vurgulamaktadır. Ehl-i kitabın ellerinde bulunan kutsal kitaplar hakkında tefsirinde birkaç kez şu ifadeyi kullanmaktadır: "İncil, Tevrat'ı, Kur'ân ise her iki kitabı nesh etmiştir." Bikâî, Mâide sûresinin 48.

¹⁰⁰⁰ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 3/175. Bu âyetin "seyf âyeti" ile neshedildiği rivâyet edilmektedir. Ebü'l-Ferec el-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 2/180. Râzî, bu âyet duruma göre amel edilir, duruma göre savaşılar türünden âyetlerdendir. Zâhirî'ler gibi neshedilen âyet sayısını artırmak için nesh hükmü verilmemeli, durum neyi gerektiriyorsa ona göre hareket edilmeli diye görüş belirtmektedir. Râzî, *Mefâtihi'l-gayb*, 7/340.

¹⁰⁰¹ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 4/375. Ayrıca bk. Râzî, bu âyetin neshi hakkında: Neshedilmiştir, tahsis edilmiştir ve nesh söz konusu değildir şeklinde özetlenebilecek üç görüşün olduğunu belirtmektedir. Râzî, *Mefâtihi'l-gayb*, 10/37.

¹⁰⁰² Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/694. Ebü'l-Ferec el-Cevzî'ye göre bu âyet, "seyf âyeti" ile neshedilmiş âyetlerdendir. Ebü'l-Ferec el-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 2/65. İbn Âşûr ise Kurtûbî'ye göre bu âyetin mensûh olmadığını savunmakta ve bu görüş "ulemâ"nın görüşü olduğunu söylemektedir. İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 7/430.

¹⁰⁰³ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 3/183. Ayrıca bk. Ebü'l-Ferec el-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 3/187; Râzî, *Mefâtihi'l-gayb*, 7/357 (Mücahid, İkrime ve Süddî'ye göre mensûhtur. İbn Abbâs'dan rivâyete göre mensûh değil ve beşte bir ve diğerleri hususunda yine hükmü Allah ve Resulündedir.)

¹⁰⁰⁴ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 8/20. Râzî, tefsirinde bu âyetin Ali İmrân 102. âyetle neshedilip edilmediği ile ilgili görüşleri vermektedir. Râzî, *Mefâtihi'l-gayb*, 15/368.

âyetini açıklarken, Allah'ın Yahudi ve Hristiyanlara rehberlik etmesi için kitap verdiğini, ancak bu kitapların doğru bir şekilde uygulanamadığını, hatta tahrif edildiğini belirtmektedir. Bu nedenle, bu kitaplarda yazanlardan Kur'ân'a uyanlara itibar edilmesi gerektiğini, Kur'ân'a muhalif olanların ise ya hükümsüz olduğu ya da tahrif edildiğinin göz önünde bulundurulmasını vurgulamaktadır. Müellif, sadece Kur'ân'ı referans alınması ve diğer kutsal kitaplara itibar edilmemesine vurgu yapmaktadır.¹⁰⁰⁵

Mâide sûresi 46. âyetin tefsirini yaparken Bikâî şöyle söylemektedir: “Aslında nesh, bir önceki hükmün kaldırılması veya yeni bir hükmün getirilmesi şeklinde cereyan etmektedir.”¹⁰⁰⁶ Bikâî, önceki kitapların korunması için Cenâb-ı Hakk'ın emir verdiğini ancak bu emrin çiğnendiğini, Kur'ân'ın korunmasını ise bu ümmetin hakkıyla yerine getirdiğine değinmektedir. Eğer geçmiş kitaplardaki bir husus Kur'ân'a aykırıysa, bu hükmün neshedildiği veya önceki kitapta orijinalinin değiştirildiği anlamına geldiğini söylemektedir. Müellif, bizim kitabımızın bütün kitapları neshettiğini¹⁰⁰⁷ söylemenin en uygun söz olacağını ifade ederek, geçmiş kitapların Kur'ân tarafından nesh edildiğini, Ehl-i kitabın elindeki kitaba fazla güvenmemek gerektiğini vurgulamaktadır.

Bikâî, Yahudilerin kendi kitaplarında neshin olmadığını iddia etmelerine rağmen, tam aksine kitaplarında neshin birçok çeşidinin bulunduğunu örneklerle açıklamaktadır. Örneğin, Yahudilere Beytü'l-Makdis'e girmeleri emredildiğinde bu emre muhalefet etmeleri sebebiyle Beytü'l-Makdis'e girmelerinin yasaklanması açık bir neshtir. Yine, cuma günü onlara “özel bir gün olarak” teklif edilmesine rağmen bundan kaçınmaları ve onun yerine cumartesi gününün kutsal gün olarak belirlenmesi de bir neshtir. Ayrıca, Yahudilere et ve yağ hususunda herhangi bir kısıtlama olmamasına rağmen, buzağıya taptıklarında ceza olarak iç yağlar ve ete bulaşmış yağlı etin yasaklanması da neshtir. Son olarak, din adamlarının kelimeleri tahrif edip yerlerinden oynatmaları, haramı helâl, helâli haram kılmaları da bir çeşit

¹⁰⁰⁵ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/477.

¹⁰⁰⁶ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/467.

¹⁰⁰⁷ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/477.

neshtir.¹⁰⁰⁸ Bikâî'nin verdiği bu örnekler, Yahudilerde neshin varlığının birer delili olduğu net bir şekilde görülmektedir.

Bikâî, Yahudilerde olan neshi izah ederken kendilerine emredilen buzağıyı kesme emrinde sürekli bahane uydurmaları hakkında, “Eğer onlar sıradan bir buzağıyı da kesselerdi aslında yeterli olacaktı” demektedir. Ancak onlar soru sormada direttikleri için Allah'ın da işi yokuşa sürdüğünü vurgulamakta ve başlangıçta kolay olanı yapmadıkları için daha zor olanı yapmak zorunda kaldıklarını söylemektedir. Bikâî, bu örneği verdikten sonra şöyle demektedir: “Bu verdiğimiz örnekten de anlaşılmaktadır ki, fiilden önce de nesh bazen caiz olmaktadır.”¹⁰⁰⁹

Bikâî, birkaç yerde¹⁰¹⁰ Kur'ân-ı Kerîm'in geçmiş kitapları nesh ettiğini söylemektedir. Mesela Yûnus sûresi 15. âyetinde sonra Kur'ân bazı maslahatlardan dolayı kendi içinde nesh yaptığı gibi aynı zamanda kulların maslahatı için önceki şeriatları da neshettiğini söyleyerek neshin ihtiyaçtan doğduğunu vurgulamaktadır.¹⁰¹¹ Yine Hz. Mûsâ'dan sonra Hz. Îsâ'dan bahsedildiği âyetlerde, “Hz. Îsâ, bir önceki şeriât olan Yahudiliği neshetmiştir” cümlesini tekrarlamaktadır. Bunun ardından da “Hz. Peygamber ise hepsini neshetmiştir” diye son gelen dinin bir önceki şeriatları neshettiğini ifade etmektedir.¹⁰¹² Bikâî, A'râf sûresi 157. âyetin tefsirini yaparken Tevrat'tan yaptığı alıntılar bittikten sonra “Hz. Îsâ, Hz. Mûsâ'nın şeriatını tamamen değil kısmen, Hz. Muhammed ise tamamını neshetmiştir” cümlesini kullanmaktadır. Ve Tevrat'taki bazı hükümlerin Nasârâ için de geçerli olduğunu belirtmek için “Bu âsâr (hükümler/âyetler) Nasârâ hakkındadır ve İncil'de bunların neshedildiğine dair herhangi bir şey vârid olmamıştır” diye açıklamaktadır.¹⁰¹³

¹⁰⁰⁸ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/213-214; Cuma gününün diğer ümmetlere de teklif edildiğine dair bilgi için bk. Aygün, *Kur'ân'a Göre Ümmet-i Muhammed'in Özellikleri*, 129.

¹⁰⁰⁹ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/171. (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُفُّوا أَيْدِيَكُمْ عَنْ الْأَنْسَاءِ فَتُحْبَسُوا عَلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ وَهُوَ ذِكْرٌ عَلىٰ جَوَازِ النَّسْخِ) (قَبْلَ الْفِعْلِ)

¹⁰¹⁰ Bu örnekler için bk. Yûnus 10/15. Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 3/425; Hûd 11/1. *Nazmü'd-dürer*, 3/498.

¹⁰¹¹ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 3/425.

¹⁰¹² Örnekler için bk. el-Bakara, 2/87. *Nazmü'd-dürer*, 1/185; 1/485-486; 2/263; Âl-i İmrân 3/50. *Nazmü'd-dürer*, 2/93; Âl-i İmrân 48. *Nazmü'd-dürer*, 2/120; el-Mâide 78. *Nazmü'd-dürer*, 2/518.

¹⁰¹³ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 3/125.

Bikâî, Tevrat'ta geçtiği gibi Kur'ân'da tekrar eden on emrin bütün şeriatlarda geçtiğini izah etmekte ve “Bunların hepsi muhkemdir ve bütün şeriatlarda asla nesh olunmamışlardır ve neshi de düşünülemez” diye belirtmektedir.¹⁰¹⁴

Örneklerde görüldüğü gibi Bikâî, Cenâb-ı Hakk'ın gönderdiği şeriatlarda zamana ve mekâna göre bazı değişiklikler yapılmasının ihtiyaca binaen caiz olduğu gibi Kur'ân'ın da Tevrat, Zebûr ve İncil'i nesh ettiğini ifade etmektedir. Her ne kadar bir sonraki kitap öncekinin hükümlerini tasdik etmekteyse de duruma göre öncekinin hükümlerinin kaldırılması da gerekebilir. Bu durumda bir önceki hükmün neshedilerek yeni bir hükmün getirilmesinin pek tabii bir durum olduğunu söylemektedir.

Yukarıda verilen örneklerden, yapılan açıklamalardan hareketle Bikâî, nesh kavramını tanımlarken geçmiş kitaplardan örnekler vererek ve neshin neden gereklilik arz ettiğini açıklamaktadır. Ele alınan âyetlerde, nesh konusunda temkinli bir yaklaşım sergileyen Bikâî, âyetleri hemen neshetmek yerine, âyetin işlevselliği için zamanın ve zeminin gerekliliklerine bağlı olarak açıklamalar yapmaktadır. Özellikle seyf âyeti ile neshe karşı durmakta, gerektiğinde iddia edilen mensûh âyetlerle de amel edilebileceği görüşünü dile getirmektedir. Bazı âyetlerin mensûh olup olmadığı konusunda ihtilaf olduğunu belirten Bikâî, genellikle mensûh olmadığı yönünde bir tavır sergilemektedir. Nesh konusundaki bu tavrından yola çıkarak Bikâî, neshin nasıl ele alınması gerektiğini açıklamakta, tanımını yapmakta, önemini vurgulamakta, hangi şartlarda uygulanması gerektiğini belirtmektedir. Sonuç olarak Bikâî, nesh konusunda ileri seviyede bilgi sunmakta, konuyu enine boyuna tartışmaktadır.

2.4. Kısasü'l-Kur'ân

Günlük hayatımızda, konuların daha etkili bir şekilde anlaşılabilmesi için bazen olağanüstü olaylar hayal âleminde canlandırılarak anlatılır. Bu şekilde, dinleyicinin ilgisi çekilerek anlatılan konunun daha etkili olarak iletilmesi hedeflenir. Kur'ân'da da geçmişte yaşanmış ancak hayal ürünü olmayan kıssalar, farklı amaçlar doğrultusunda aktarılır ve belirli hedeflere hizmet eder.

¹⁰¹⁴ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 2/746.

Kur’ân-ı Kerîm’in Allah tarafından gönderildiğine dair delillerden biri de geçmişten bahseden kıssalardır. Hz. Peygamber’in, müşrik Arapların, hatta Yahudi ve Hristiyanların dahi bilmediği bu kıssalar, yalnızca vahiy yoluyla öğrenilebilen olayları içerir. Kur’ân’ın yaklaşık üçte birini oluşturan kıssalar, ikna yöntemleri arasında önemli bir yere sahiptir. Bu bağlamda, kısasü’l-Kur’ân, geçmiş peygamberlerin, toplulukların veya Hz. Peygamber’in döneminde meydana gelen ibretlik olayları anlatarak insanları etkilemeyi ve onların ders çıkarmalarını hedefler.¹⁰¹⁵

Kıssa kelimesi hikâye kavramından farklı olarak kullanılmaktadır. Hikâye, hayal ürünü olabileceği gibi hayatın gerçekleriyle de örtüşmeyebilir. Oysaki kıssa, gerçek hayattan ve tarihin içinde gerçekleşmiş olması gerekmektedir.¹⁰¹⁶ Bazı farklı görüşler¹⁰¹⁷ olsa da Kur’ân’daki kıssaların hepsi yaşanmış gerçek olaylardır. Aksi durumda müşriklerin “*İnkâr edenler, “Bu Kur’ân, Muhammed’in uydurduğu bir yalandan başka bir şey değildir. Başka bir topluluk da bu konuda ona yardım etmiştir” dediler. Böylece onlar haksız ve asılsız bir söz uydurdular. “(Bu Kur’ân, başkalarından) yazıp aldığı öncekilere ait efsanelerdir. Bunlar ona sabah akşam okunmaktadır” dediler*”¹⁰¹⁸ sözleri haklı olacaktır.¹⁰¹⁹ Oysaki yüce Allah onların bu

¹⁰¹⁵ Kur’ân’daki kıssalar hakkında malumat şu eserlerden istifade edilerek hazırlandı. M. Sait Şimşek, *Kur’ân Kıssalarına Giriş* (İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1993), 69-71; Suat Yıldırım, “Kur’ân-ı Kerim’de Kıssalar”, *Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 3/1-2 (1979), 37 vd.; Remzi Kaya, “Kur’ân-ı Kerim Kıssaları ve Düşündürdükleri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (2002) 31-58; Mustafa Hocaoglu, *Kur’ân’da Peygamber Kıssaları* (Konya: Hüner Yayınları, 2014), 7 vd.; Ali Sayı, “Kıssa Kavramı Üzerine”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (1995), 145 vd.; İdris Şengül “Kıssa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 25/498.

¹⁰¹⁶ Şimşek, *Kur’ân Kıssalarına Giriş*, 69-71; Yıldırım, “Kur’ân-ı Kerim’de Kıssalar”, 37 vd.; İdris Şengül, “Kur’ân Kıssalarının Tarihi Değeri”, *Diyanet İlmî Dergi* 32/4 (Ekim-Kasım-Aralık,1996), 71 vd.

¹⁰¹⁷ Muhammed Ahmed Halefullah’ın hazırlamış olduğu doktora tezinde savunduğu “Kur’ân’daki kıssaların tarihte yaşanmış olması zorunlu değildir ve birçoğu tasvir sanatının kullanılmasıyla oluşturulmuştur.” görüşünden sonra tartışmalar yaşanmış ve bu fikri benimseyen ve karşı çıkanlar tartışmanın farklı taraftarları olmuşlardır. bk. Muhammed Ahmed Halefullah, *el-Fennü’l-kasas fi’l-Kur’âni’l-Kerîm* (Kahire, Sinâ li’n-Neşr,1972), 178-180. Ayrıca bk. Kattân, *Mebâhis*, 303; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 172; Koç vd., *Tefsir El Kitabı*, 368; Polat vd., *Tefsir Tarihi ve Usûlü*, 225; Halefullah’ın görüşünün tenkidi M. Said Şimşek tarafından geniş olarak yapılmaktadır. bk. M. Said Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri* (Konya: Esra Yayınları, 1995), 249 vd.

¹⁰¹⁸ el-Furkân 25/4-5.

¹⁰¹⁹ Halefullah, yukarıda ifade edilen görüşü savunmakta, Kur’ân’daki kıssalar için “esâtîrü’l-evvelîn” tabirini kullanmakta ve Kur’ân’ın bu söyleme itiraz etmediğini yani tasdik ettiğini iddia etmektedir. Ayrıca Kur’ân’da masalın bulunduğunu söylemekte ve bunda bir sakınca olmadığını savunmaktadır. Halefullah, *el-Fennü’l-kasas fi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, 27.

iddialarına cevap vermek için şöyle buyurmaktadır: “(Ey Muhammed!) De ki: “O kitabı göklerin ve yerin sırrını bilen indirmiştir. Şüphesiz O, bağışlayandır, çok merhamet edendir.”¹⁰²⁰ Bu âyetle Kur’ân’ın lafzen ve manen mûcize olduğu, Allah katından indiği vurgulanmaktadır. Hak olarak indirilen Kur’ân’ın tarihi hakikatlere ters düşmesi ise asla düşünülemez.

Kur’ân kıssalarının Kur’ân’da yer almasının birçok amacı vardır. Bu kıssalar, çeşitli sebeplerle tekrar edilmekte ve bu tekrarlar belirli hedeflere ulaşmayı sağlamaktadır. Örneğin, farklı yerlerde farklı anlatım tarzlarıyla ve her defasında konunun farklı bir yönüne değinerek kıssalar yeniden anlatılmaktadır. Bu tekrarlar asla bıktırıcı değildir; aksine, mûcizevî bir üslupla Kur’ân-ı Kerîm’in güzelliğine katkıda bulunmaktadır. Her bir tekrarda, muhataplardan iman etmeyenlerin iman etmeleri sağlanmakta, iman edenlerin ise davalarına sınıksız sarılarak sebat etmeleri teşvik edilmektedir. Kur’ân’daki kıssalar tekrar ediliyor gibi görünse de aslında her bir tekrarda olayın farklı bir boyutu ele alınmakta veya yeni bilgiler eklenerek kıssanın daha canlı ve etkileyici bir hal alması sağlanmaktadır. İman, nübüvvet ve âhiret gibi konularla ilgili önceki ümmetlerin kıssalarından verilen örnekler, mü’minlerin imanlarını kuvvetlendirip olgunlaşmalarına yardımcı olmaktadır.¹⁰²¹

2.4.1. Kur’ân’da Kıssaların Kullanılma Hedefleri

Kur’ân-ı Kerîm’de anlatılan ve yaklaşık üçte birini oluşturan kıssalarda temel hedef ibret almak ve dersler çıkartmaktır. Bunlara ilaveten Kur’ân-ı Kerîm’deki birçok kıssa Allah’ın birliğini, ona itaat etmenin ve kulluk yapmanın önemini vurgulamaktadır. Âhiret hayatının, cennet ve cehennemin vuku bulacağını söz konusu eden kıssalar yanında, bütün peygamberlerin aynı doğrultuda tebliğde bulunduklarını amaçlayan kıssalar da mevcuttur. Hz. Peygamber’in ümmî olduğu bilinmesine rağmen, Mekkeli müşriklerin hayatlarında hiç duymadıkları kıssaları ihtiva eden Kur’ân’ı onlara okuması da bir anlamda Kur’ân’ın vahiy mahsulü olduğunun ispatıdır. Kur’ân’daki kıssaların bir diğer hedefi de Hz. Peygamber zamanındaki müminlerin başlarına gelen sıkıntıların geçmiş ümmetlerin de başlarından geçtiğini gözler önüne sererek, onlar gibi sabretmelerini, Allah’a

¹⁰²⁰ el-Furkân 25/6.

¹⁰²¹ Kattân, *Mebâhis*, 302; Polat vd., *Tefsir Tarihi ve Usûlü*, 224.

güvenmelerini vurgulamak için de kıssalar Kur'ân'da sık sık tekrar edilmekte, aynı durumlar başa gelirse aynı hatalara düşmemek için tedbirler alınması öğütlenmektedir. Bunu bizzat Kur'ân-ı Kerîm "... *Öğüt alsınlar diye Allah insanlara misaller getirir*"¹⁰²² ifadeleriyle kıssalardaki maksadı gözler önüne sermektedir.¹⁰²³

Bikâî, Kur'ân-ı Kerîm'deki kıssaların Kur'ân'da yer almasını; peygamberlerin ümmetlerine karşı nasıl sabrettiklerini, Allah'ın kullarını Hakk'a nasıl çağırdıklarını ve bu uğurda gösterdikleri gayretleri hatırlatmak amacıyla yer aldığını ifade etmektedir. Bu kıssalar, hayır ve şerri hatırlatarak insanlara fayda ve zarar veren hususları göstermek ve sonuç olarak hayra yönlendirmeyi sağlamak için kullanıldığını vurgulamaktadır.¹⁰²⁴ Tefsirinin başka bir yerinde Bikâî, Kur'ân'daki kıssaların veriliş hedeflerini şu şekilde sıralamaktadır: Müşrikler ne kadar inat etseler de Hz. Peygamber'in davasını anlatması gerektiğini ve yapılan eziyetlere karşı sabretmesini hatırlatmak, ibret alınması durumunda en sonunda Hakk'ın galip geleceğini vurgulamak.¹⁰²⁵ Bikâî, Kur'ân-ı Kerîm'de anlatılan kıssaları Hz. Peygamber'in bilmesine imkân olmadığı için bunların vahiy yoluyla anlatılması ve aktarılması onun hak peygamber olduğunun ispatı olduğunu ifade etmektedir.¹⁰²⁶

Kıssaların Kur'ân'da bulunmasının hikmetlerini açıkladığı yerlerden biri olan Bakara sûresi 57. âyetin¹⁰²⁷ tefsirini yaparken Bikâî, şöyle bir sonuca varmaktadır: "Bu âyetten çıkarılacak sonuç, herkes işlediği suçun zararını çekecektir." Ona göre Kur'ân'daki kıssaların asıl hedefi, geçmiş milletlerin hallerini sadece anlatmak değil; bilakis onlarda meydana gelen her bir olay zamanla bu ümmette de yaşanabileceğini ve o kıssada ne olduysa bu ümmete de aynısı olabilir mesajını vermek olduğunu ifade etmektedir.¹⁰²⁸

Kur'ân-ı Kerîm'de geçen kıssalardaki anlatım tarzı hakkında Bikâî, İsfahânî'den nakilde bulunmakta ve Allah'ın kıssalardaki âdeti tüm detayıyla zikredilmeyip, sadece onun bazı cüz'i meselelerine değindiğini, bu cüz'i meselelerin

¹⁰²² İbrâhîm 14/25.

¹⁰²³ Şimşek, *Kur'ân Kıssalarına Giriş*, 69-70; Şengül, "Kıssa", 25/499-500.

¹⁰²⁴ Bikâî, *Nazmü'd-düer*, 3/591.

¹⁰²⁵ Bikâî, *Nazmü'd-düer*, 6/377.

¹⁰²⁶ Bikâî, *Nazmü'd-düer*, 5/461.

¹⁰²⁷ "Verdiğimiz rızıkların iyi ve güzel olanlarından yiyin" (dedik). Onlar (verdiğimiz nimetlere nankörlük etmekle) bize zulmetmediler, fakat kendilerine zulmediyorlardı" el-Bakara 2/57.

¹⁰²⁸ Bikâî, *Nazmü'd-düer*, 1/140.

bütün kıssada işlenen en önemli hususun olduğunu söylediğini aktarmaktadır. Buradan da anlaşılacağı gibi Kur'ân'daki kıssalarda asıl hedef, verilmek istenen mesajın aktarılmasını en kısa örneklerle sağlanmasıdır. Aksi takdirde Kur'ân ciltlerle ifade edilecek kadar kalın bir kitap olması icap edeceğini söylemektedir.¹⁰²⁹

2.4.2. Kıssalarda Ayrıntı

Kur'ân'daki kıssaların anlatımında, hedeflerin farklılığı nedeniyle genellikle yer, zaman ve şahısların detayları kasıtlı olarak göz ardı edilir ve asıl anlatılmak istenen mesaj ön plana çıkarılır. Bu sebeple, kıssaların anlatımında farklı metotlar uygulanır. Örneğin, çoğu kez kronolojik sıra takip edilmez (Hz. Yûsuf kıssası hariç). Yer, zaman ve şahıslar üzerinde detaylı olarak durulmaz, aşırı bilgilendirmeye gidilmez. Bazen peygamberin sadece ismi geçer, bazen de tüm hayatından sadece bir kesit verilir, geri kalan kısmı ise açıklanmaz. Bu anlatım tarzını göz ardı eden bazı âlimler, belki de iyi niyetle, Kur'ân'ın ele almadığı bu konuları uydurma haberler ve İsrâiliyat türü rivâyetlerle doldurmaya çalışmışlar ve bu durum birçok ciddi probleme yol açmıştır.¹⁰³⁰

Kur'ân'daki kıssalar, akıl ve mantığa uygun olmakla birlikte ilâhî vahyin hikmetine de uygun düşmektedir. Örneğin, Kur'ân'daki kıssalar Tevrat'taki gibi milliyetçi veya ırkçı bir tavır sergilememekte; peygamberlerin masumiyetlerini lekeleyecek şekilde saçma iddialarda bulunmamaktadır. Aynı şekilde, İncil'de yer alan teslis gibi tevhidin ruhuna aykırı öğretiler veya Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesi (asılmaması) gibi konular da Kur'ân'da yer almamaktadır.¹⁰³¹ Tevrat ve İncil'in bazı bölümlerinde, tahrif edilmiş olsalar da Kur'ân'la uyumlu ve onu doğrulayan kısımlar bulunmaktadır. Bu durum, ilâhî vahyin değişmediğini ve sürekli olarak Hak'tan yana bir duruş sergilediğini göstermektedir.¹⁰³²

Bikâî, Kur'ân-ı Kerîm'deki peygamber kıssalarını ele alırken kıssalarda anlatılmayan ve insanlarda merak uyandıran hususlarda ek açıklama yapmaya ihtiyaç duymuş ve ayrıntılı bilgiler vermiştir. Bu tür örnekler tefsirinde bir hayli fazladır.

¹⁰²⁹ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 4/444.

¹⁰³⁰ Abdullah Aydemir, *Tefsirde İsrâiliyyât* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1979) 73 vd.

¹⁰³¹ Kur'ân'da Hz. İsa'nın çarmıha asılma teşebbüsü anlatılır ama asılan Hz. İsa değildir. en-Nisâ4/157.

¹⁰³² Şengül, "Kıssa", 25/500.

Burada Bikâî'nin tefsirinden derlenen az, öz müşahhas bazı örnekler verilerek konu işlenecektir.

a) Hz. Âdem ve Şeytan

Bikâî, Hz. Âdem kıssasında Kur'ân'ın anlattığı konuların dışında kalan ve insanlarda merak uyandıran detaylara açıklık getirmektedir. Örneğin, meleklerin Hz. Âdem'in soyundan gelenlerin bozgunculuk yaparak kan dökeceklerini -en açık görüşe göre- ferasetleri sayesinde önceden bildiklerini, sonra da meleklerin Âdem'in dış görünüşüne ve özelliklerine bakarak ona akıl ve nefis/şehvet verilirse bu özelliklerin zamanla fesat çıkarmaya ve hatta kan dökmeye kadar gidebileceğini öngördüklerini açıklamaktadır.¹⁰³³

Bikâî, meleklerin Hz. Âdem'e secde etmesini açıklarken, Allah'ın Âdem'i kendisine secde edilen bir kapı, mihrap veya kible gibi yarattığını belirtmektedir. Meleklerin secdesini Âdem'e doğru değil, ancak Allah'a yapılan bir secde olarak kabul etmektedir. Benzer şekilde, mü'minler de Allah'a secde ederken Kâbe'ye yönelmekte, Kâbe'ye değil, Allah'a secde etmektedirler. Bikâî, bu açıklamayı Harâllî'den nakletmektedir. Ayrıca, şeytanın kâfirliğini de (çünkü ilmi ezelde Allah'a malum olduğu için yüce Allah'a yeni bir bilgi değildir) “kâne” kelimesini kullanarak vurgulamaktadır.¹⁰³⁴

Bikâî, Hz. Âdem'den önce yeryüzünde başka yaratıkların olduğunu, bunların isyan ettiklerini gören meleklerin bunlara bakarak Hz. Âdem'in de isyan edebileceği sonucunu çıkardıklarına dair görüşün hiçbir tutarlı tarafının olmadığını ifade etmektedir. Bikâî, Müslim'de geçen bir hadisten¹⁰³⁵ de delil getirilerek, ilk insanın Hz. Âdem olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre Hz. Âdem'in isminin elif ile başlayıp -ki elif alfabenin ilk harfidir- mim ile bitmesinden -ki mim de alfabenin

¹⁰³³ el-Bakara 2/30. Ayrıca bk. Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/93.

¹⁰³⁴ el-Bakara 2/34. Ayrıca bk. Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/93. Şevkânî, Bikâî'den yapmış olduğu nakilde meleklerin secdesinin Cenâb-ı Hakk'ın Hz. Âdem'e isimleri öğretmesinden sonra olduğunu, ardından cennette iskan ettirildiğini nakletmektedir. Şeytan'ın meleklerden olduğunu ve bu görüşün cumhurun da görüşü olduğunu belirtmektedir. Ardından şeytanın melek veya cin olduğuna dair tartışmaları aktarmaktadır. Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, 1/78. Secde ile ilgili tartışmalar için bk. Mustafa Tunçer, *Kur'ân'da Cin ve Şeytan*, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2. Basım, 2015), 184-186.

¹⁰³⁵ Müslim, “Sıfâtü'l-Münâfikîn”, 2789 (Bu hadiste Allah hangi gün dünyada neleri yarattı diye sıralamakta ve cuma günü ikinci vaktinde de Âdem'i yarattı diye ifade edilmektedir). bk. Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/95.

sonuna yakın harflerindendir- (ادم) onun dünyanın ilk sakini olduğunu anlayabiliyoruz diye söylemektedir.¹⁰³⁶ Ancak Bikâî'nin bu açıklaması ne kadar tutarlı olduğu da ayrıca sorgulanmalıdır. Bikâî, Hz. Âdem'in ilk insan olduğuna dair bilginin Tevrat'ta da geçtiğini belirtmektedir.¹⁰³⁷

Hz. Âdem'e ağaca yaklaşmayın diye emir verilmesindeki “yaklaşmayın” kelimesinden hareketle Bikâî, bir şeyde yasaklama varsa belli ki orada sürekli kalma ve devam etme de yoktur diye sonuç çıkarılabileceğini söylemektedir. Çünkü ebedi kalacak olan kişiye o yerde bir şeyden sakındırılmaz, ona ne bir şey emredilir ne de yasaklanır. İşte şeytan da bu ebedilik kanalından sokulduğunu söyleyerek güzel bir tespitte bulunmaktadır. Ardından burada ağacın cinsi önemli değil hangi ağaç olursa olsun asıl önemli olan yasaklama işinin ön plana çıkarılmasına değinerek ağaca ve meyvesine takılanlara bir eleştiri yapmaktadır.¹⁰³⁸

Müellif, A'râf sûresi 172. âyetinde ifade edilen Hz. Âdem'in sülbünden misâk alınması olgusunu detaylı olarak açıklamaktadır. Yüce Allah, Hz. Âdem'in sülbünden zürriyetini yarattığını ve akıl verildiğinde hepsinin Cenâb-ı Hakk'ın rubûbiyetini ikrar ettiğini belirtmektedir. Bikâî, Ebû Hayyân'dan alıntı yaparak, insanların “biz bundan gafildik veya atalarımıza uyduk” gibi mazeretlerinin artık kabul edilemeyeceğini ifade ettiğini aktarmaktadır. Bikâî, “elest bezmi”nin ele alındığı bir hadisin tahricinde hadisçiliğini takdire şayan bir şekilde sergilemektedir. Bikâî, bu hadisin Muvatta, Ahmed'in *Müsned*'i, İshâk b. Râhûye, Muhammed b. Nasr el-Mervezî, Ebû Ya'lâ el-Mevsilî, Hâkim'in *Müstedrek*'i, Ebû Osman es-Sâbûnî'nin *Kitâbü'l-mieteyn*'de geçtiğini belirtmektedir. Ayrıca, sahabeden ve tabiûndan merfû ve mevkûf olarak Ömer, Ubey b. Ka'b, Ebû Hureyre, Hukeym b. Huzâm, Abdullah b. Selâm, Abdullah b. Amr, İbn Abbâs, İbn Mes'ûd ve yine Muhammed b. Ka'b, Atâ b. Yesâr, Said b. Müseyyeb, Ebû'l-Âliye tarafından rivâyet

¹⁰³⁶ Bikâî, bunu ifade ederken ne demek istediğini, bu harfle başlayıp bitmesinden hareketle bu iddiada bulunmasını şahsen anlamış değiliz. Elif'in ilk harf olması, mim harfinin ise nihâyete delalet etmesi mi? Metin şöyledir: وَالَّذِي يُلُوحُ مِنْ اسْمِهِ فِي بَدَنِهِ بِالْهَمْزَةِ الَّتِي هِيَ أَوَّلُ الْحُرُوفِ وَخَتَامِهِ بِالْمِيمِ الَّتِي هِيَ آخِرُهَا وَخَتَامِهَا أَنَّهُ أَوَّلُ سَاكِنِهَا بِنَفْسِهِ

¹⁰³⁷ el-Bakara 2/31. Ayrıca bk. Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/96. Bikâî, Tevrat'tan yedi sayfalık bir alıntı yapmaktadır. Bikâî'nin tefsirinden etkilenen müfessirlerden olan Cemâlüdîn el-Kâsımî, Bikâî'nin bu görüşünü tefsirinde aynene nakletmektedir. el-Kâsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 1/285.

¹⁰³⁸ el-Bakara 2/35. Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/105.

edildiğini belirtmektedir.¹⁰³⁹ Bikâî'nin bazı hadisler için aşırı derecede kaynak vermesi, konunun önemine binaen de olabilir; yaşadığı çağdaki tartışmalara ışık tutmak, tarfını belirtmek için de olabilir. Ama şurası bir gerçek ki Bikâî, bu hususta ender tefsircilerden biri olduğu kesindir.

Hiz. Âdem'in cennetten çıkarılmasına sebep olan şeytan hakkında da bilgi veren Bikâî, şeytanın meleklerden bir grup olduğu veya meleklerle birlikte onların amellerini işlediğine dair rivâyetlerin bulunduğunu belirtmektedir. Bu görüşün zayıflığını ifade etmek için de 'قيل' lafzını kullanmaktadır.¹⁰⁴⁰

b) Hiz. İdris

Hiz. İdris'in küffara karşı ilk silah kullanan, yıldızlar ve hesapla ilk ilgilenen, kalemle ilk yazı yazan, elbise diken ve cübbe giyen kişi olduğunu belirtmektedir.¹⁰⁴¹

c) Hiz. Nûh

Nisâ sûresi 164. âyetteki peygamber isimlerinin bağlamlarıyla ve geçiş sıralarıyla bağlantılı olarak tespitlerde bulunmaktadır. Mesela, Nûh isminin âyette başta geçmesi, Hiz. Nûh'un beşerin ikinci babası konumunda olmasından kaynaklandığını, bunu Hiz. İbrâhim'in takip ettiğini ifade etmektedir.¹⁰⁴²

Bikâî, A'râf sûresi 64. ve Ankebût sûresi 15. âyetten hareketle Nûh tufanının tüm dünyayı,¹⁰⁴³ yine Nûh sûresi 25. âyetten hareketle suların dünyadaki bütün tepeleri, dağları kapladığını ifade etmektedir.¹⁰⁴⁴

d) Hiz. Hûd ve Âd Kavmi

Âd kavminin tek millet olduğu hakkında tartışmanın var olduğunu söyleyen müellif, bu kavme mensup insanların boylarının on iki zira¹⁰⁴⁵ veya daha fazla olduğu hakkında bilgiler olduğunu rivâyet etmektedir.¹⁰⁴⁶

¹⁰³⁹ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 3/148-149.

¹⁰⁴⁰ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 4/221.

¹⁰⁴¹ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 4/541.

¹⁰⁴² Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 2/371.

¹⁰⁴³ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 5/543.

¹⁰⁴⁴ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 8/176.

¹⁰⁴⁵ Zira: Biz uzunluk birimi olup 75 ile 95. cm. arasında değişen farklı türleri bulunmaktadır. bk. Mehmet Erkal, "Arşın", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/411. Bu duruma göre en az ölçü ile hesaplanırsa 9 m. boyunda insanlardan bahsedilmektedir.

¹⁰⁴⁶ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 3/53.

Müellif, Hûd sûresi 60. âyetteki *إِنَّا عَادًا كَفَرُوا رَبَّهُمْ* cümlesini te'vil ederken Âd Kavminin kâfir olduğu bu âyette vurgulandığı halde Muhyiddîn İbnü'l-Arâbî ve onun gibi düşünenlerin “bütün milletlerin, özellikle de Âd kavminin doğru yolda olduğunu” iddia ettiklerinden dert yanmaktadır. Bikâî, bu konuda “*Tenbihü'l ğabiyy ilâ tekfiri Muhyiddîn ibnü'l-Arabî*” isminde müstakil kitap yazdığını tekrar ifade etmektedir.¹⁰⁴⁷

e) Hz. Sâlih ve Semûd Kavmi

Bikâî, Sâlih Peygamber'in devesini kesen kişinin isminin Kuddâm b. Sâlih olduğunu söylemektedir. İbn İshâk'a dayandırdığı bir rivâyete göre, bir kadının deveyi kesen kişiyle kendi kızını evlendireceğine dair söz verdiğini aktarmaktadır. Müellif, bu olayı Hz. Ali'yi öldüren Abdurrahmân b. Mülçim'e de benzer şekilde bir kız ile evlendirmenin va'd edildiğini hatırlatmaktadır. Hz. Sâlih'in kavminin bin beş yüz evden oluştuğunu ve iman edenlerin sayısının yüz on kişiyi geçmediğini aktarmaktadır.¹⁰⁴⁸

f) Hz. İbrâhim

Bikâî, Hz. İbrâhim'in Bakara sûresi 260. âyette sorduğu “*ölüleri nasıl dirilteceksin*” sorusunun, şüpheden değil, aksine ilm-i yakîn ve sonra aynel ve hakka'l-yakîn elde etme niyetiyle olduğunu belirtmektedir. Çünkü Hz. İbrâhim, Nemrut'un karşısında verdiği cevapta zaten “*benim Rabbim öldürür ve diriltir*” dediği dönemde inanan biri olduğunu vurgulamaktadır. Bikâî, İbrâhimî makamın daha üstün olduğunu ve bunun tercih edilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Ayrıca, “Perde açılrsa yine yakınim artmaz” görüşünden hareketle, sorgulayıcı makamın (İbrâhimî makam) daha tercihe şayan olduğunu belirtmektedir. Çünkü Neml sûresinin 14. âyetinde “*nefisleri yakînen kabul ettiği halde yine de inkâr ettiler*” buyrulması, İbrâhimî makama işaret edildiğini söylemektedir.¹⁰⁴⁹

Müellif, Âl-i İmrân 96. âyetteki (*إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بِبَكَّةَ مُبَارَكًا وَهُدًى*) *لِّلْعَالَمِينَ* kelimesinin meçhul olarak kullanılmasından hareketle, Kâbe'nin ilk

¹⁰⁴⁷ Allâme Burhanuddîn el-Bikâî, *Tenbihü'l ğabiyy ilâ tekfiri İbn 'Arabîyy*, thk. Abdurrahmân el-Vekîl (b.y. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1980).

¹⁰⁴⁸ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 3/58-60.

¹⁰⁴⁹ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/514.

olarak Hz. İbrâhim tarafından yapılmayıp daha önceden binasının inşa edildiğini, zamanla temelleri bile kaybolunca tekrardan Hz. İbrâhim'e inşa etmesinin emredildiğine dair bilgi aktarmaktadır. Ayrıca Hz. Mûsâ'nın beraberinde yetmiş bin kişi olduğu halde hac yaptığını ifade eden bir hadisin olduğunu¹⁰⁵⁰ aktarmaktadır. Bikâî, Hz. Mûsâ'nın hac yaptığı halde Yahudilerin Hz. İbrâhim'in şeriatından yüz çevirdiklerinden hayıflanmaktadır.¹⁰⁵¹

Müellif, Tevbe sûresi 70. âyetteki kavimler hakkında bilgiler sunmaktadır. Hz. İbrâhim dönemi hakkında bilgi verirken, Nemrud'un yaptırdığı kulenin beş yüz zira veya iki fersah uzunluğunda olduğunu ifade ettikten sonra Nemrud'un taşkınlıkları sonrası bu kulenin rüzgâr ile yıkıldığını aktarmaktadır.¹⁰⁵²

g) Hz. İsmâil

Hz. İbrâhim'e ilk müjdelenen evladın Hz. İsmâil olduğuna dair Saffât sûresi 101. âyetten Bikâî şöyle bir çıkarsama yapmaktadır: “Bu müjdelenen çocuğun Hz. İsmâil olduğunda şüphe yoktur.” Bikâî bunun birkaç delili olduğunu belirterek âyette “*Ona halîm bir evlat müjdeledik*” şeklinde geçtiğini, oysaki Hicr sûresinde Hz. İshâk için “alîm” sıfatının kullanıldığını hatırlatmakta ve bunun birinci delil olduğunu ileri sürmektedir. Ayrıca hicret esnasında Hz. İbrâhim gençken ona Hz. İsmâil'in verildiğini, Hz. İsmâil'in kurban edilmesinin de bu aşamada gerçekleştiğini söylemektedir. Hz. İbrâhim'in çocuğunun olma ihtimalinin kalktığı yaşlılık döneminde ise Hz. İshâk'ın müjdelendiğini hatırlatmaktadır.¹⁰⁵³ Zâriyât 28. âyetin tefsirini yaparken Hz. İbrâhim'in yaşlandığını, hanımının da sinn-i iyâsa girdiğini (doksan sekiz yaşında) belirtmektedir.¹⁰⁵⁴ Müellif, Hz. İsmâil'le ilgili ek bilgi vermekte ve ilk ok atan kişinin Hz. İsmâil olduğunu söylemektedir.¹⁰⁵⁵

¹⁰⁵⁰ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 2/127. (Kitabın muhakkiki böyle bir hadisin olmadığını, Ebâ Ya'lâ'nın 4275 no'lu hadis olarak rivâyet ettiği hadisin râvilerinde sorun olduğunu ifade etmektedir. gbi. bk. Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 2/127, 1. dipnot.)

¹⁰⁵¹ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 2/127.

¹⁰⁵² Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 3/357.

¹⁰⁵³ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 6/326.

¹⁰⁵⁴ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 7/279-280.

¹⁰⁵⁵ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 4/541.

h) Hz. Lût

Bikâî, Lût kavminin birkaç şehirden oluştuğu ve Şâm ile Medine arasında sayıları dört bine kadar çıkan kabilelerden meydana geldiği söylenmektedir.¹⁰⁵⁶ Lût kavmine kibrit taşları şeklinde bir yağmurun yağdığı anlatılmaktadır. Şehirlerin yerinden sökülerek havaya kaldırıldığı ve ters çevrilerek yerin dibine fırlatıldığı aktarılmaktadır.¹⁰⁵⁷

i) Hz. Yûsuf

Bikâî, Yûsuf sûresinin 21. âyetini¹⁰⁵⁸ tefsir ederken, Cenâb-ı Hakk'ın Hz. Yûsuf'un hayatındaki her olayda galip geldiğini vurgulamaktadır. Yüce Allah'ın, Hz. Yûsuf'un rüyasını kardeşlerine anlattırmamasıyla, kardeşlerinin onu öldürmelerini engellemesiyle, kuyudan çıkarttırmasıyla, pazarda melikin hanımına sattırmasıyla, melikin hanımının tuzaklarına düşmesinin önüne geçmesiyle birçok müdahaleyle galibiyetini gösterdiğini ifade etmektedir.¹⁰⁵⁹

j) Hz. Mûsâ ve Firavun

Hz. Mûsâ'nın elindeki asanın dönüştüğü yılanı tasvir eden Bikâî, yılan bağırdığında bin yirmi beş kişinin öldüğünü, çenesinin yüksekliğinin sarayın tabanıyla tavanı arası yüksekliği kadar olduğunu A'râf sûresi 107. âyeti izah ederken aktarmakta ve bu bilgiyi İbn Abbâs'a dayandırmaktadır.¹⁰⁶⁰

A'râf sûresinin 127. âyette Firavun'un kavminden ileri gelenler: “*Seni ve tanrılarını terk etsinler diye mi (Mûsâ'yı) serbest bırakıyorsun?*” diye sordukları ifade edilmektedir. Bikâî, Firavun'un kavminin Firavun'a yaklaşabilmek için onun dışında putlara taptıklarını belirtmektedir. Bikâî, Râzî'ye göre Firavun ve kavminin dehrî (zamana taptığı) olduklarını ve yaratıcının varlığını inkâr ettiklerini söylediğini nakletmektedir. Ona göre Firavun ve kavmi, süflî âlemi (dünyayı), yıldızların idare ettiğine inanıyorlardı.¹⁰⁶¹

Bikâî, Hz. Mûsâ'nın denizden karşıya geçmesinin aşure günü gerçekleştiğini ve bugüne saygı için oruç tuttuğunu söylemektedir. Yine Hz. Mûsâ'nın kırk güne

¹⁰⁵⁶ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 3/61.

¹⁰⁵⁷ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 3/64.

¹⁰⁵⁸ وَاللَّهُ غَالِبٌ عَلَى أَمْرِهِ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ

¹⁰⁵⁹ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 4/24-25.

¹⁰⁶⁰ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 3/107.

¹⁰⁶¹ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 3/86. Ayrıca bk. Râzî, *Mefâtihi'l-gayb*, 14/341.

tamamladığı ve son on gününü oruçla geçirdiği ayın da Zilhicce ayı olduğunu belirtmektedir.¹⁰⁶² Müellif, Hz. Mûsâ ile ölüm meleğinin mücadelesini örnek vermekte, Hz. Mûsâ'nın yüz yirmi yaşında öldüğünü ve yaşlılıktan hiç acze düşmediğini söylemektedir.¹⁰⁶³

k) Hz. Dâvûd

Bikâî, peygamberlerin masumiyetine gölge düşürebilecek rivâyetlere karşı sert bir duruş sergilemektedir. Örneğin Hz. Dâvûd'a gelen iki hasmın hikâyesini anlattıktan sonra, Hz. Dâvûd'a karşı atılan iftira için Hz. Ali'nin "Bu kişiye yüz altmış celde/sopa vururum" şeklindeki sözünü nakletmektedir. Müellif, bu rivâyetin Yahudilerin uydurduğu yalanlardan biri olduğunu açıkça ifade etmektedir.¹⁰⁶⁴

l) Hz. Hızır

Nisâ sûresi 105. âyetin tefsirini yaparken Bikâî, Hz. Hızır hakkında bilgi vermekte ve onun nebi olduğunu ve İbn Hacer'in de aynı görüşü paylaştığını aktarmaktadır.¹⁰⁶⁵

m) Hz. İlyâs

Bikâî, Saffât sûresinin 23. âyetinde ismi geçen İlyâs peygamberin -İbn Abbâs ve İkrime hariç- tüm müfessirlere göre Benî İsrâîl peygamberlerinden biri olduğunu söylemektedir. Ona göre Hz. İlyas, insanî yönleri alınmış neredeyse melekîyet vasıfları kazanmış bir insandı. Kıyamette ya kendi başına ya da yanında bir veya iki kişiden oluşan ümmet olarak haşrolacaktır. Bikâî, onun zamanında yapılan Ba'l heykelinin uzunluğunun yirmi zira boyunda olduğu Beğâvî tefsirinde geçtiğini belirtmektedir.¹⁰⁶⁶

n) Hz. Yahyâ

Meryem sûresinde Hz. Yahyâ'dan bahseden âyetleri ele alan müellif, 15. âyetin tefsirinde Hz. Yahyâ'nın Allah katındaki yerinden bahsetmektedir. Hz. Peygamber'in ذَكَرَهُ مِثْلَ هَذِهِ الْقَدَاةِ فَإِنَّهُ كَانَ سَيِّدًا وَحَصُورًا وَنَبِيًّا مِّنَ الصَّالِحِينَ dedikten sonra

¹⁰⁶² Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 3/103, 107.

¹⁰⁶³ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 6/278.

¹⁰⁶⁴ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 6/375-376.

¹⁰⁶⁵ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/311. Muhammed Seyyid Tantavî, Bikâî'nin Hz. Mûsâ ile Hızır'ın yolculuğunun ilim, Zülkarneyn'in seyahatinin ise cihat için olduğunu belirttiğini ve ilmin üstünlüğü nedeniyle Hz. Mûsâ'nın kıssasının önce yer aldığı görüşünü beğenmektedir. bk. Muhammed Seyyid Tantavî, *et-Tefsîrû'l-vesît* (Kahire: Dâru Nahda, 1997), 8/569.

¹⁰⁶⁶ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 6/337; krş. Beğavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 7/52 vd.

“Onun cinsel organı bir küçük toz kadardı”¹⁰⁶⁷ dediğini nakletmektedir. Bu son hadis hakkında Bikâî, Heysemî’nin bu hadisin râvilerinden Haccâc b. Süleymân er-Ru’aynî’ye İbn Hibbân ve başkaları sikâ râvi dediklerini, Ebû Zur’a ve başkaları ise onun zayıf ravi olduğunu söylediklerini aktarmaktadır. Diğer râvileri ise sikâdrlar diye de eklemektedir. İbn Abbâs’tan gelen başka bir rivâyette “cinsel organ” kısmı bu rivâyette yer almadığını belirtmektedir. Mesela bu hadisin bir benzerini Bezzâr’ın da rivâyet ettiğini, bunun râvileri arasında Ali b. Zeyd b. Ced’ân’ın olduğunu, cumhur tarafından onun zayıf bir râvi olarak nitelendirildiğini açıklamaktadır. Diğer râviler ise sika (güvenilir) râvilerdir diye eklemektedir.¹⁰⁶⁸ Dikkat edilirse Bikâî, Hz. İlyâs’ın aleyhinde bir söyleme kapı aralanmaması için özellikle bu hadisin senedi ve râvileri üzerinde durmaktadır.

o) Hz. Meryem

Müellif, Mâide sûresinin 73. âyetinde, Hz. Meryem için “sıddıka”, Hz. İsâ için ise “risâlet” sıfatının en üst sıfat olarak kullanıldığını belirtmektedir. Böylelikle Hz. Meryem’in sadece doğruluğu ve sadakati ile öne çıktığını, Hz. İsâ’nın ise peygamberlik ve risalet gibi daha yüksek bir görevle donatıldığını ifade etmektedir.¹⁰⁶⁹

p) Hz. İsâ

Hz. İsâ’nın yaşlılık döneminde insanlara hitap edeceğini belirten Âl-i İmrân sûresi 46. âyetteki وَيُكَلِّمُ النَّاسَ cümlesini tefsir eden Bikâî, Hz. İsâ’nın âhir zamanda tekrar gökten ineceği dönemde bütün dilleri konuşabileceğini belirtmektedir.¹⁰⁷⁰ Âl-i İmrân sûresi 59. âyette ise tekrar indiği zaman Benî Esed kabilesinden bir bayanla evleneceği ve o bayandan çocuğunun olacağından bahsetmektedir. Bikâî, sözüne devamlı: “Âdemiyyet, İseviyyet’te kemal bulacak, nasıl ki İseviyyet Ademiyyet’te kemale erdiği gibi” ifadeleriyle Hz. İsâ, bunları gerçekleştirerek en yüksek mesel olacağını ifade etmektedir.¹⁰⁷¹ Bikâî, anlattığı konuların Nisâ sûresi 159. âyette de geçtiğini ve bu âyetin ilgili konuyu te’kit ettiğini belirtmektedir. Aynı zamanda

¹⁰⁶⁷ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 4/525.

¹⁰⁶⁸ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 4/525.

¹⁰⁶⁹ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 2/515-516.

¹⁰⁷⁰ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 2/89.

¹⁰⁷¹ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 2/101.

müellif, Hz. İsa'nın ikinci kez dünyaya inmesi hakkında tefsirinde hadislerden örnekler vererek konuyu zenginleştirmektedir.¹⁰⁷²

Müellif, Âl-i İmrân sûresinin 49. âyetinde Hz. İsa'nın ölüleri diriltmesine değinmekte ve bu olayın, Hz. İsa'nın peygamberliğini ispat etmek için olduğunu belirtmektedir. Öte yandan, Âl-i İmrân sûresi'ndeki bu diriltme olayının, âhir zamanda Deccâl'in ölüleri diriltmesiyle karşılaştırıldığında farklı bir amaç taşıdığını ifade etmektedir. Deccâl'in ölüleri diriltmesi, kendisini ilâh olarak tanıtmak için bir delil olarak sunulacak olağanüstü bir olay olacaktır. Müfessir, Deccâl'in ölüleri diriltmesinin, imtihan ve fitne amacıyla yapılan bir gösteri olacağını, bu iddiaya inanan ve etkilenen birçok Yahudi'nin, Deccâl'e katılacağını ve ona tabi olacağını açıklamaktadır.¹⁰⁷³

q) Ashâb-ı Kehf, Hızır ve Zülkarneyn

Ashâb-ı Kehf'in mağarada kalış süresinden bahseden Kehf sûresi 25. âyette müellif farklı görüşler olmasına rağmen kendisi üç yüz dokuz sene kaldıklarını ifade ederek bu sürenin Cenâb-ı Hak tarafından söylendiğini, bu yüzden kesin olduğunu savunmaktadır.¹⁰⁷⁴

Hz. Mûsâ ile Hızır'ın buluştukları yer hakkında farklı görüşler bulunmakla birlikte, müellif Nil nehri ile denizin buluştuğu yerin daha olası olduğunu belirtmektedir. Bikâî, Hızır kıssasının anlatıldığı bir hadîs-i şerifi naklederek, buluşma esnasında bir kuşun su içtiğini ve kuşların tuzlu su içmediğini, dolayısıyla tatlı suyun bu kavuşma yerinde olabileceğini ifade etmektedir.¹⁰⁷⁵ Kehf sûresindeki Zülkarneyn'in, Birinci İskender olduğuna dair kanaat taşımaktadır.¹⁰⁷⁶

r) Ashâb-ı Uhdûd

¹⁰⁷² Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/365.

¹⁰⁷³ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/93.

¹⁰⁷⁴ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 4/462. Râzî, bu sürenin üç yüz veya üç yüz dokuz sene alabilceğine dair farklı sayıların olduğunu ifade etmektedir. bk. Râzî, *Mefâtihü'l-gayb*, 10/193. Ashâb-ı Kehf'in mağarada kalma sürelerine dair farklı görüşler için bk. Abdullah Aygün, "Kur'an'da Üslup ve Anlam Bakımından Dikkat Çeken Bazı Sayılar", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 (2020), 140 vd. 126-152.

¹⁰⁷⁵ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 4/490. Mustafa el-Merâğî, Bikâî'nin açıklamalarını Bikâî'nin cümleleriyle yorumsuz olarak aktarmaktadır. bk. Merâğî, *Tefsîrü'l-Merâğî*, 15/177.

¹⁰⁷⁶ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 4/501. Zülkarneyn'in kim olduğu hakkında Râzî, müellif gibi düşünmekle birlikte: "Her ne kadar İskender'dir diyorsak da şöyle bir sıkıntı da yok değil. İskender'in vahiyle desteklendiğini nasıl izah edeceğiz?" diye soru sormaktadır. Ayrıca bk. Râzî, *Mefâtihü'l-gayb*, 10/246.

Müellif, Ashâb-ı Uhdûd'un Yemen meliklerinden Himyerli olduğunu, Hz. Peygamber'in doğumundan 70 sene önce yaşadığını ve bu melik zamanında birçok kişinin İslam'a iman ettiğini belirtmektedir. Ancak melikin iman edenleri dinlerinden döndürmek için derin ve uzun kuyular kazdığını ve bu kuyuları ateş ve közlerle doldurduğu, dinden dönmeyenleri de bu kuyulara attığı şeklinde bilgiler vermektedir.¹⁰⁷⁷

s) Hz. Muhammed

Bikâî, En'âm sûresi 20. âyetten¹⁰⁷⁸ Ehl-i kitabın Hz. Peygamber'i kendi öz evletlerini tanıdıkları gibi tanıdıkları anlatılmaktadır. Âyet hakkında Bikâî, yaklaşık on yedi sayfada detaylı bilgiler sunmaktadır. Örneğin, Hudeybiye Savaşı, Hz. Peygamber'in İslâm'a davet için elçiler göndermesi, elçilerin nerelere gittikleri, peygamberlerin beşer olmaları, beşer resul ile melek resulün farkları/üstünlükleri, ümmet-i Muhammed'in üstünlükleri, Hz. Peygamber'e salât-ü selâm getirmenin önemi, Hz. Peygamber meleklere de gönderilip gönderilmediği, cinlere gönderilmesi gibi çok farklı konuları işlemektedir.¹⁰⁷⁹ Bu bilgilerin yanında Hz. İsâ'nın elçilerinin kim, nereye elçi olarak dini tebliğ etmek için gittiğini İncil'den yaptığı nakillerle aktarmaktadır.¹⁰⁸⁰

Hicr sûresi 18. âyetteki “Gökleri kovulmuş şeytandan koruduk” ifadesini te'vil ederken Bikâî, bazı müfessirlerin Hz. İsâ'nın doğumu sırasında üç göğün, Hz. Muhammed'in doğumu sırasında ise tüm semanın şeytanlara yasaklandığını rivâyet ettiklerini belirtmektedir.¹⁰⁸¹

Hz. Peygamber'in üstün yönlerini anlatırken müellif, bütün peygamberlerin onun nurundan yaratıldığını ve aynı zamanda Hz. Peygamber'in yaratılış yönüyle ilk,

¹⁰⁷⁷ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 8/378.

¹⁰⁷⁸ الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْرِفُونَهُ كَمَا يَعْرِفُونَ آبَاءَهُمُ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ

¹⁰⁷⁹ Bu konular, el-A'râf sûresi 158. âyetten de ele alınmakta ve Allâme Sübkî'den yaptığı alıntıda “Ey insanlar” ifadesinin cin ve melekleri de içine alan bir çağrı olduğundan, Hz. Peygamber'in ins ve cinne gönderildiğine dair açıklama yapmakta ve Hz. Peygamber'in üstünlüğünü ifade eden hadisleri aktarmaktadır. bk. Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 3/134.

¹⁰⁸⁰ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 2/601-618; krş. İncil, Luka 10:1 vd.

¹⁰⁸¹ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 4/213. Ayrıca bk. Tunçer, *Kur'an'da Cin ve Şeytan*, 97-104. (Tunçer, şeytanların gökten bilgi çalmaları ve atılan ateş topları hakkında detaylı bilgi vermektedir)

gönderiliş yönüyle son peygamber olduğunu söylemekte,¹⁰⁸² Hz. Peygamber'in birçok üstün özelliğini anlatmaktadır.¹⁰⁸³

Bikâî, peygamberlerin geliş zamanını bir güne benzetmekte ve Hz. Nûh gecenin ortasında, Hz. İbrâhim gecenin sonunda sabaha yakın zamanda, Hz. Mûsâ kuşluk vaktinde, Hz. İsâ gün ortasında, Hz. Muhammed de ikinci vaktinde dünyaya teşrif ettiklerini söylemektedir.¹⁰⁸⁴

Mâide sûresi 19. âyetin tefsirinde Bikâî, Hz. İsâ ile Hz. Muhammed arasında altı yüz senelik bir zaman dilimi olduğunu ifade ettikten sonra, ümmetin bozulması durumunda bunu ümmetin âlimlerinin düzeltebileceğini ve yeni bir peygambere ihtiyaç olmayacağını ifade etmektedir. Ancak âlimlerin güç yetiremeyeceği Deccâl, Ye'cûc ve Me'cûc fitnesinden ise bir kurtarıcıya ihtiyaç olacağını belirtmektedir.¹⁰⁸⁵

Müellif, Cahiliye döneminde ölenlerin cehennemde olduğunu Secde sûresi 3. âyetten hareketle ifade ederken, Hz. Peygamber'e: "Babam nerededir?" diye soran bir şahsa: "Babam ve baban ateştedir"¹⁰⁸⁶ dediğini nakletmektedir. İlgili âyet ve hadisi şeriften hareketle şu sonuca varmaktadır: "Her kim Hz. Peygamber'in davetinden önce şirk üzere ölürse, bu kişi ateştedir"¹⁰⁸⁷

Hz. Peygamber doğmadan önce gerçekleşen Fil Vak'asını detaylı olarak aktan Bikâî, sırasıyla San'a'daki kilisenin pisletilmesi, Ebrehe'nin yemini, ordusuyla yola çıkması, Abdülmuttalib'le karşılaşması, vak'anın gerçekleşme aşamaları ve zamanı hakkında bilgiler vermektedir. Bikâî, fil olayının Hz. Peygamber'in doğduğu sene gerçekleştiğini söylemektedir.¹⁰⁸⁸

Bikâî, Hz. Peygamber'e verilen İsrâ mûcizesini anlatırken mi'rac konusuna da değinmekte ve Kur'ân'da mi'rac hadisesinin geçmemesini şöyle açıklamaktadır: "İsrâ olayını müşrikler zor kaldırdılar, nerede kaldı gökler ötesi âlemlerden

¹⁰⁸² Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 6/243.

¹⁰⁸³ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 6/278.

¹⁰⁸⁴ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 7/472. (Uzun bir hadis zikretmekte ve rivâyet farklarını aktarmakta ve sonunda özetlemeye gitmektedir.)

¹⁰⁸⁵ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 2/423.

¹⁰⁸⁶ Müslim, "Tahâre", 261.

¹⁰⁸⁷ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 6/45.

¹⁰⁸⁸ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 8/529-530.

bahsedilmesi.” Müellif, Hz. Peygamber’in üstünlüklerini detaylı olarak sıralamakta ve onun peygamberlerin en üstünü olduğunu vurgulamaktadır.¹⁰⁸⁹

Hz. Peygamber’e sihir yapılması ve tesirini Felak sûresinin tefsirini yaparken anlatmaktadır. Bikâî, sihir yapan şahsın Lebîd b. el-A‘sam el-Yahudî olduğunu belirtmekte, nasıl sihir yapıldığını, tesirini ve ardından sihirden nasıl kurtulduğunu hakkında detaylı açıklamalar yapmaktadır.¹⁰⁹⁰

Cenâb-ı Hak, Hz. Peygamber’e hitaben günahından olayı istiğfar etmesini emretmektedir.¹⁰⁹¹ Bikâî, peygamberlerin günah işlemeleri hakkında bilgi vermekte ve kâmil mü’minler sâlih ameller işleyerek terakki ettiklerini, daha üst makamlara çıktıklarında bir önceki makamlardan dolayı istiğfar ettiklerini ifade etmektedir. Tasavvuf erbabınca çokça tekrar edilen “ebrârın hasenat diye yaptıkları, mukarrebler için seyyiattır” sözü gereği istiğfar ettiklerini dile getirmektedir. Aslında Hz. Muhammed’in tüm gelmiş geçmiş günahlarının bağışlandığını belirten müellif, bu istiğfar etme davranışının aynı zamanda ümmetine bir sünnet olması için telkin edildiğini vurgulamaktadır.¹⁰⁹²

t) Genel Olarak Bütün Peygamberler

Bikâî, En‘âm sûresi 83-86 âyetlerin tefsirini yaparken âyetlerdeki isim sıralamasına dikkat çekmekte ve İbrâhim ile Lût, Nûh ile İsmâil, Nûh ile Lût, İbrâhim ile Lût peygamber arasında bağ kurmaktadır. Yine İsmâil ile el-Yesa‘, Yûnus ile Lût, Dâvûd ile Süleyman, Eyüb ile Yûsuf, Dâvûd ile İbrâhim, İbrâhim ile Süleyman, Zekeriya, Yahyâ, İsa ve İlyâs peygamberler arası enteresan kader birliği

¹⁰⁸⁹ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 328-335. Bikâî’den en çok nakilde bulunan müfessirlerden biri olan Hatîb eş-Şirbînî, Bikâî’nin bu açıklamasını aynen tefsirinde nakletmektedir. bk. Şirbînî, *es-Sirâcü’ l-münîr*, 2/274; Kara, Şirbînî’nin Bikâî’den ne kadar çok nakilde bulunduğunu sayfa sayfa tespit etmiştir. bk. Kara, *Bikâ’î ve Tefsirindeki Metodu*, 367-368. Abdurrahim Kaplan, Bikâî’den nakilde bulunanları kronolojik olarak tespit etmiş ve bir iki örnek vererek delillendirmiştir. Bikâî’den nakilde bulunan müfessirler şunlardır: Hatîb eş-Şirbînî, Muhammed b. Ömer el-Hafâcî (ö. 1069/1659), İsmâil Hakkı Bursevî (ö. 1137/1725), İbn Acîbe (ö. 1224/1809), Şevkânî (ö. 1250/1854), Muhammed Sıddık Hân (ö. 1307/1889), Cemâlüddîn el-Kâsımî (ö. 1914), Muhammed Reşîd Rızâ (ö. 1935), Muhammed Tâhir İbn Aşûr (ö. 1973), Âişe Abdurrahman (ö. 1998), Muhammed Seyid Tantâvî (ö. 1940), Vehbe ez-Züheyli (ö. 2015). Kaplan, *Bikâî’nin Nazmü’ d-Dürer’inde İsrâiliyât*, 21 vd.

¹⁰⁹⁰ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 8/607-609. Hz. Peygamber’e büyü yapılması hakkındaki tartışmalar için bk. Tunçer, *Kur’ân’da Cin ve Şeytan*, 119-126.

¹⁰⁹¹ el-Mü’min 40/55.

¹⁰⁹² Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 6/525.

hakkında bağlantı kurmaktadır.¹⁰⁹³ Bikâî, aynı bağlantıyı A‘râf sûresi 59. âyette de devam ettirmektedir. Örneğin Hz. Nûh ile Hz. Peygamber arasında şöyle bir bağın olduğunu iddia etmektedir. Ona göre her iki peygamber de tüm insanlığa gönderilmiştir. Hz. Nûh’un döneminde tüm insanlar tek bir dili konuşurken, Hz. Peygamber’in zamanında ise farklı diller konuşulmaktaydı.¹⁰⁹⁴

Kur’ân’da peygamber kıssaları yaklaşık üçte bir oranında yer tutmaktadır. Bikâî’nin yaptığı açıklamalardan ve verdiği örneklerden de anlaşıldığı üzere Kur’ân’da, peygamberlerin hayatlarından kesitler sunulmakta ve asıl verilmek istenen mesaj ön plana çıkarılmaktadır. Peygamberlerin tüm hayatlarının anlatılması durumunda Kur’ân’ın birçok ciltlik bir kitap olacağı belirtilmektedir. Bikâî, peygamberlerin hayatlarından kesitler sunarak insanların merak edebileceği meselelere değinmekte ve bunları net olarak açıklamaktadır. Örneğin, meleklerin Hz. Âdem’e secde etmeleri, meleklerin Âdem neslinin fesat çıkarıp kan dökeceklerini bilmeleri, yeryüzünde Hz. Âdem’den önce insanların var olup olmadığı, insanların ruhlarının bezm-i eleste Cenâb-ı Hakk’ın rubûbiyetini ikrar etmeleri, Hz. Eyüp’ün hanımına karşı tutumu ve kurban edilenin niçin Hz. İsmâil olması gerektiği gibi birçok konuda aydınlatıcı net bilgiler sunmaktadır. Ancak, Bikâî bazen Kur’ân’da anlatılmayan konuları açıklamak için on beş sayfadan fazla yer ayırarak detaylı bilgiler vermekte ve bir siyer kitabı gibi açıklamalar yapmaktadır. Her ne kadar aktardığı bilgiler hadis ve İslâm tarihi kaynaklarına dayansa ve doğrudan Ehl-i kitaptan nakiller içerse de bu derece ayrıntıya girmesi tefsirinin amacından sapmasına neden olmaktadır.

2.4.3. İsrâiliyat’a Yaklaşımı

İslâmiyet’in geldiği coğrafyada sadece müşrik Araplar değil, onlarla birlikte aynı toprakları Yahudiler ve az da olsa Hristiyanlar da paylaşmaktaydı. Tabiatı icabı insan etkileşime açıktır ve karşısındakinin fikirlerini merak etmektedir. İşte bu

¹⁰⁹³ bk. Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 2/663-669. (Örneğin, Davûd ve Süleyman Peygamberler her ikisinin imtihan edildiğini ve başarıyla kurtulduklarını, Eyüp ve Yûsuf Peygamberlerin her ikisinin ehillerinden ayrı düştüklerini ve sonunda buluştuklarını ifade etmektedir.)

¹⁰⁹⁴ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 3/47. Hz. Peygamber’in tüm insanlığa gönderilişini ne anlam ifade ettiğine dair bk. Abdullah Aygün, “Hz. Muhammed (s.a.s.): Bütün İnsanlığa Hitap Eden Son Peygamber”, *Diyanet İlmi Dergi*, 47/1 (2011), 8 vd.

etkilenme sonucunda diğer din mensuplarına ait bilgiler ister istemez tefsire de yansımıştır. İlk dönem Müslümanlarının diğer din mensuplarıyla etkileşimleri ve karşısındakinin fikirlerini merak etme duygusu Yahudi ve Hristiyanlardan birçok dini bilgiyi almalarına etki etmiştir. Ağırlıklı olarak Yahudilikten/İsrâiloğulları'ndan alındığı için tağlib sıygasıyla İsrâiliyat denmişse de bunun içine diğer dinlerden alınan rivâyetler de dâhil edilmiş ve kısaca İsrâiliyat şöyle tanımlanmıştır: “İslâmiyet dışındaki din mensuplarından alınan dini mahiyetteki bilgilerin tümünü ifade eder.”¹⁰⁹⁵

İslam'ın erken dönemlerinde, sahabenin Ehl-i kitaptan nakil konusunda özen gösterdiği bilinmektedir. Ancak daha sonraki dönemlerde, bu tutum gevşemiş ve çeşitli rivâyetlerin tefsirlerde yer almasına yol açmıştır. Hz. Peygamber'in bu konudaki tavrı, “ne İsrâiliyat'ı doğrulayın ne de reddedin” şeklindeydi. İsrâiliyat, genellikle kıssa türü konularda boşlukları doldurma malzemesi olarak kullanılmış olsa da itikadî, ahlâkî ve ibadet konularında asla kullanılmamıştır.¹⁰⁹⁶

Müslüman olan Yahudi asıllı din âlimlerin önceki kültürlerinin etkisinde kalmaları, Ehl-i kitapla evlenen Müslümanların hanımlarından öğrendiklerinin tefsire yansımaları, İslâm düşmanlarının kasıtlı olarak üretilen tefsire soktukları yanlış bilgiler, İsrâilî rivâyetlerin tefsirlere girmesinde etkili olmuştur. Aynı şekilde kıssalarda boşlukları doldurma hevesi ve halkı oyalamak, gönüllerini hoş etmek için uydurulan hikâyemsi bilgiler zamanla doğru bilgi gibi algılanmış ve tefsirlerde yer etmiştir.¹⁰⁹⁷

İslâm âlimleri İsrâilî haberleri, Kur'ân ve sünnete aykırı olmamak şartıyla bilgi zenginliği anlamında tefsirlerde kullanılmasına ses çıkarmamışlardır. Bu bağlamda tefsirlerde kullanılan İsrâiliyatı şöyle gruplandırışlardır: Senedi sahih olup Kur'ân'a ve Sünnet'e uygun olan İsrâilî haberler birinci grubu oluşturmaktadır. Müfessirlerin çoğu, tefsirlerine aldıkları İsrâilî haberlerin bu kriteri taşımasına özen göstermişlerdir. Bu tür rivâyetlerle Kur'ân ve sünnette olan bilgileri bir nevi

¹⁰⁹⁵ İsrâiliyat konusu hakkında malumat için şu kitaplardan faydalandı. bk. Remzi Na'na', *el-İsrâiliyyât ve eseruhâ fî kütübî't-tefsîr* (Şam: Dâru'l-Kalem, 1390/1970), 71 vd.; Muhammed Hüseyin ez-Zehebi, *el-İsrâiliyyât fî't-tefsîr ve'l-hadîs* (Kahire: Mektebetü Vehbe, t.y.), 13 vd.; Muhammed Ebû Şehbe, *el-İsrâiliyyât ve'l-mevdûât fî kütübî't-tefsîr* (b.y.: Mektebetü Sunne, t.y.), 12; Abdullah Aydemir, *Tefsirde İsrâiliyyat*, 6 vd.; İbrahim Hatipoğlu-Abdülhamit Birişik, “İsrâiliyyat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001) 23/195.

¹⁰⁹⁶ Remzi Na'na', *el-İsrâiliyyât*, 76; Hüseyin ez-Zehebi, *el-İsrâiliyyât*, 41; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 246-247.

¹⁰⁹⁷ Polat vd., *Tefsir Tarihi ve Usûlü*, 228.

pekiştirilmiş olmaktadır. İkinci tür İsrâîlî haberler ise yalan olduğu bilinenlerdir. Bunların nakledilmesi asla doğru değildir. Müfessirlerin bir kısmı bu kategorideki haberlere itibar etmemişken bir kısmı da bu nakillere tefsîrlerinde yer verirken bazen İsrâîlî haber olduğu uyarısı yapsa da zamanla bu uyarılar göz ardı edilmiş ve sahih bir habermiş gibi güvenilmiştir. Son olarak sıhhati tam olarak bilinmeyen, bu yüzden ne kabul ne de reddedilebilen rivâyetler olup, tefsîrlerdeki pek çok ihtilaf bu tür rivâyetlerden kaynaklanmaktadır. Bu noktada söz konusu rivâyetleri değerlendiren müfessirin kişisel kabiliyeti ve konuya olan hâkimiyeti büyük önem arz etmektedir.¹⁰⁹⁸

Bikâî'nin tefsirindeki İsrâîlî haberleri şu başlıklar altında işlenmesi mümkündür:

- a) Verdiği ek bilgiler, geçmiş peygamberlerin hayatlarına dair bilinmesi kimseye fayda/zarar sağlamayacağı türden bilgilerdir.

Yukarıda bahsedilen İsrâîliyât hususunda İslâm âlimlerinin takındığı tavra mümkün olduğu kadar dikkat eden müellif, özellikle üçüncü görüş kapsamında kabul edilebilecek türden bazı bilgileri tefsirinde aktarmakta bir beis görmemiştir. Buna dair birkaç örnek şöyledir:

Yahudilere emre itaat etmeleri emredilmiş, aksi takdirde tehdit olarak üstlerine Tûr Dağı yükseltilmişti. Âyetteki¹⁰⁹⁹ Tûr Dağı'nın yükseltilmesi ne anlam ifade etmektedir? Bikâî, dağ onların üzerinde herkesi kuşatmış şemsiye gibi durduğunu, isyan etmeleri durumunda dağın üzerlerine düşeceğini ve içlerinden hiçbirinin kurtulamayacağını ifade etmektedir.¹¹⁰⁰ Bikâî, buradaki “kaldırma” kelimesini hakiki anlamda anlamakta ve “şemsiye gibi” sözüyle madden kaldırılması olarak yorumlamaktadır.

¹⁰⁹⁸ Remzi Na'na', *el-İsrâîliyyât*, 76; Hüseyin ez-Zehebî, *el-İsrâîliyyât*, 35; Koç vd., *Tefsir El Kitabı*, 163; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 249; Mustafa Öztürk, “Kur'ân Kıssaları Bağlamında İsrâîliyyat Meselesine Farklı Bir Yaklaşım -Tefsirde İsrâîliyyat Karşısı Söylemin Tahlil ve Tenkidi”, *İslami İlimler Dergisi* 9/9 (Bahar 2014), 26 vd.; Birişik, “İsrâîliyyat”, 23/200-201.

¹⁰⁹⁹ “Hani (Tevrat ile amel edeceğinize dair) sizden sağlam bir söz almış, Tûr dağını da tepenize dikmiş ve “Sakınasınız diye, size verdiğimiz Kitab'ı sıkı tutun, onun içindekileri düşünün (gafil olmayın)” demiştik.” el-Bakara 2/63.

¹¹⁰⁰ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/166. Ayrıca bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 2.158 vd; Râzî, *Mefâtihü'l-gayb*, 3/538; Diğer bir örnek A'râf sûresi 171. âyette Yahudilerin sol yanakları üzere secde ettikleri ve sağ göz ile yukarı Tûr Dağına baktıkları rivâyet edilmektedir. *Nazmü'd-dürer*, 3/146-147.

Yahudilerin maymunlara ve domuzlara dönüşmelerini konu edinen Bakara sûresi 56. âyet¹¹⁰¹ hakkında Bikâî, açıklamalar yapmaktadır. Âyetindeki maymunlara dönüşme fiziki olarak mı yoksa karakter olarak mı gerçekleştiğine dair Bikâî, cezalandırılma tehdidine rağmen emre itaat etmemeleri sebebiyle bizzat isyana bulaşanlar mesh/değişim yaşayarak, şeklen maymun olduklarını belirtmektedir.¹¹⁰² Maymunlara ve domuzlara dönüşme konusu Mâide sûresi 60. âyette de işlenmektedir. “Dönüştüler” görüşünü tekrarlayan müellif, الْقَرَدَ وَالْخَنَازِيرَ kelimelerin başlangıçlarındaki “el-takısından” hareketle İbn Kuteybe’nin, kelimenin başında bulunan el- takısının marifelik ifade etmekle birlikte zan da ifade ettiğini söylediğini, bu sebeple isyan eden Yahudiler topluca değil de belki doğurma/doğma şekliyle bahsedilen domuz ve maymunların böylelikle türediğini savunduğunu nakletmektedir. Bikâî, bu naklin ardından “Allah’ın kendilerini domuz ve maymunlara çevirdiği şahıslar ‘Biz Allah’ın sevgilileri ve oğullarıyız’ iddialarında bulunuyorlar. Hayret ki ne hayret” diyerek bir nevi dost olana böyle mi davranılır diye istihza etmektedir.¹¹⁰³

Bikâî’nin detaylı olarak aktardığı ve İsrâîlî haber kapsamına girebilecek örneklerinden biri de Hz. Süleyman’dan bahseden ve sihrin Yahudiler arasında nasıl yaygınlaştığını ifade eden Bakara sûresi 102. âyetin tefsiridir. Bikâî, Beğâvî ve başkalarının Kelbî’den yapılan rivâyete yer vermektedir. Bu haber ayrıca Süddî’den de aktarılmaktadır. Ebû Hatim er-Râzî’nin *Kitâbü’z-zîne* isimli kitabından hadîs olarak aktarılan bir bilgiyi kaydetmektedir. Bikâî, Hz. Süleyman vefat edince şeytanlar sihirleri ele geçirdiklerini ve “Hangi niyetle sihir yapmak istiyorsanız yapılacak şey şöyledir.” diye sayfalar yazmaya başladıklarını ve üstüne Hz. Süleyman’ın mührünü basıp, başlığına “Bu kitap, Dâvûd oğlu Süleyman’ın arkadaşı Âsâf b. Berhiya’nın kitabıdır. Bu kitap, ilim hazinelerini içermektedir” diye

¹¹⁰¹ “Şüphesiz siz, içinizden Cumartesi yasağını çiğneyenleri bilirsiniz. Biz onlara, “Aşağılık maymunlar olun” demiştik.”

¹¹⁰² Bikâî, *Nazmü’-d-dürer*, 1/168. Konuyla bağlantılı diğer âyetler el-Mâide 5/60 ve el-A’râf 7/166. Bikâî, *Nazmü’-d-dürer*, 2/488; 3/142. Ayrıca bk. Râzî, *Mefâtihü’l-gayb*, 3/540 vd. Râzî de aynı görüşü savunurken Mücahid’in fikren/manen maymun oldular görüşünü çürütmektedir.

¹¹⁰³ Bikâî, *Nazmü’-d-dürer*, 2/488; krş. Yas. 27:1-26. Bu konuyu el-Mâide 78. âyette de ele almaktadır. bk. Bikâî, *Nazmü’-d-dürer*, 2/518. Ayrıca bk. el-A’râf 7/166, *Nazmü’-d-dürer*, 3/142; Yasağı çiğneyen Yahudilerin maymuna çevrilmesinin fiziken mi yoksa manevi olarak mı gerçekleştiğine ilişkin tartışmalar için bk. Mustafa Tunçer, “Hakikat ve Mecaz Bağlamında Kur’an’da Mesh (Maymunlaşma) Hadisesi”, *Bilimname Dergisi* 19/1 (2021), 333-369.

yazdıklarını aktarmaktadır. Zamanla bu kitabı Hz. Süleyman'ın kürsüsünün altına defnettiklerini, gün gelip İsrailoğulları'ndan bir kısım şahıslar bu kitabı çıkarıp bulunca “Demek ki Süleyman işlerini hep bunlar sayesinde yapabiliyordu” dediklerini aktarmaktadır. Kötü niyetli şahısların insanlara sihir malzemelerini yaydıklarını, sihir işiyle bu yüzden en çok Yahudilerin ilgilendiklerini ifade etmektedir.¹¹⁰⁴ Müellif, bu meseleyle bağlantılı olarak sihrin tesiri ancak yüce Allah'ın izniyle olabileceğinden bahseden âyetten¹¹⁰⁵ sonra “Nasıl ki Nebi'ye Lebîd b. el-A'sem sihir yaptı ve tesir ettiyse” ifadelerini kullanarak, sihrin Hz. Peygamber döneminde de icra edildiğine işaret etmektedir.¹¹⁰⁶

Bikâî, peygamberlerin hayatlarının bazı dönemleri hakkında tefsirinde geniş olarak açıkladığı örneklerden bazıları kısaca şöyledir: Firavun'un mülkünün Mısır'ın Fustât şehrinden Habeşistan'a kadar olan bölgeye kadar yayıldığı ve buralarda altın, gümüş, zeberced ve yakut madenlerinin çıkarıldığı dağlara sahip olduğunu aktarılmaktadır.¹¹⁰⁷ Ayrıca Cebrâîl'in insan şeklinde gelip Firavun'la konuştuğunu detaylı olarak anlatmaktadır.¹¹⁰⁸ Bikâî, Firavun'un boğulması esnasında söylediği sözden dolayı onun iman ettiğini iddia eden bazı mülhitlerin olduğunu, buna cevaben “Firavun, kâfirlerin en kâfiridir. Bu sebeple bunu iddia etmek Kur'an'ın ruhuna tamamen zıt bir görüştür” diye uyarılmaktadır.¹¹⁰⁹ Hz. Mûsâ'nın dilindeki konuşma sorununun “Çocukken Firavun'un Hz. Mûsâ'yı köz ile sınamasında, közü eline alıp ağzına götürmesinden dolayı dilinin zarar görmesinden kaynaklanmaktadır” şeklinde açıklamaktadır.¹¹¹⁰ Hz. Eyüb'ün hanımının, kocası iyileşsin diye putlara kurban adadığını ve Hz. Eyüp bunu duyunca hanımını dövmeye yemin ettiği tenkit edilmeden aktarılmaktadır.¹¹¹¹ Hz. Sâlih'in devesinin kayanın içinden çıkmasından sonra devenin tek başına bir kuyu suyu bir defada tükettiği ve ertesi gün bu kuyunun yöre halkının tüm suyu olduğunu söylemektedir.¹¹¹² Hz. Süleyman'ın imtihan

¹¹⁰⁴ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/205-206.

¹¹⁰⁵ el-Bakara 2/102.

¹¹⁰⁶ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/208.

¹¹⁰⁷ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 3/475.

¹¹⁰⁸ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 3/479. Ayrıca bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/50.

¹¹⁰⁹ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 3/479.

¹¹¹⁰ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 5/351; 5/485.

¹¹¹¹ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 5/104; 6/389.

¹¹¹² Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 5/382.

edilmesi/fitneye düşürülmesinin, hanımı Cerrâde'nin kendi babasının resminin önünde secde etmesi sebebiyle olduğu, bu olayın Hz. Süleyman'ın bilgisi dışında cereyan eden hadiseden dolayı gerçekleştiğini eklemektedir. Bikâî, bu hadiseyi olduğu gibi anlatmakta, herhangi bir tenkitte bulunmamaktadır.¹¹¹³ Hz. Peygamber'in Hz. Meryem ile manen evli olması veya âhirette onunla evleneceğini ifade etmesi¹¹¹⁴ bu örneklerin en önemlilerindendir.

Bikâî, Necm sûresi 19-20. âyetleri te'vil ederken bu âyetler Hz. Peygamber'e Cebrâîl tarafından okunduğunda Hz. Peygamber putlar için. “Bunlar ne güzel turnalardır” diyerek secdeye kapandığı rivâyetini değerlendirmekte ve “bunların ne kadar da batıl olduğu aşikârdır” diyerek Garânik hadisesine karşı net tavrını ortaya koymaktadır.¹¹¹⁵

Bikâî'nin yukarıda verilen örneklerinden hareketle tefsirinde İsrâiliyat kapsamına girebilecek türden bilgileri zikrettiği görülmektedir. Kur'ân'da detayı verilmeyen Tûr dağının yükseltilmesi, asi olan Yahudilerin maymunlara dönüşmeleri, Hz. Süleyman dönemindeki sihrin mahiyeti, Firavun'un mülkünün genişliği, denizde boğulması vb. konularda müellif aşırı detaylı bilgiler sunmakta ve örnekler ağırlıklı olarak Yahudi tarihini ilgilendirmektedir. Bikâî, verdiği ek bilgilerde kaynak belirtmemekte ve verdiği bilgilerde herhangi olumlu/olumsuz bir değerlendirmede bulunmamaktadır.

b) Verilen örneklerde aşırı detayın olması ve sayısal olarak bilinmesinin çok zor olduğu bilgilerin aktarılması.

Bikâî, tefsirinde yaptığı açıklamalarda bazen asırlar önce yaşanmış olaylardaki rakamları zikretmekte, ayrıntılı bilgiler sunmaktadır. Bikâî'nin verdiği örneklerden bazıları şöyledir: Hz. Nûh, gemiyi kuşun göğsü şeklinde yapmış, gemide olan canlılar üç katta iskân etmiş, en alt katta vahşi hayvanlar, orta katta yiyecekler ve içecekler, en üst katta da iman edenler barınmıştır. Ayrıca gemide olan inanan sayısını da en az sekiz kişi (bunlar Hz. Nûh ve hanımı, üç çocuğu Sâm, Hâm ve

¹¹¹³ Bikâî, *Nazmü'd-düer*, 6/385.

¹¹¹⁴ Bikâî, *Nazmü'd-düer*, 8/58. İbn Kesîr, bu hadisin zayıf olduğu ifade etmektedir. bk. Ebü'l-Fidâ İsmâîl b. Kesîr ed-Dimeşkî, *Tefsîrü'l-Kur'ân'i'l-azîm* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1986) 4/390. Farklı örnekler için bk. Bikâî, *Nazmü'd-düer*, 5/16 (Hz. Musa'nın asasının neye dönüştüğü...), *Nazmü'd-düer*, 5/32 (Hz. Musa'yı asasının uykuda iken de koruduğu), *Nazmü'd-düer*, 5/95 (Hz. İbrâhim'in mancınıklarla ateşe atılması vs.).

¹¹¹⁵ Bikâî, *Nazmü'd-düer*, 7/322.

Yâfes ve bunların hanımları), en çok seksen kişiden oluştuğunu söylemektedir. Geminin uzunluğu bin iki yüz, eni ise altı yüz ziradır. Gemiye ilk binen mısır, son binenin eşektir. Yılan ve akrebin de gemiye binmelerine izin verilmiştir. Gemiye binenler Cûdi Dağına beş ay sonra ulaşmışlar ve burada bir ay kaldıktan sonra aşure günü gemiden inmişlerdir.¹¹¹⁶ Hz. İbrâhim ile Hz. Lût arası mesafe sekiz mil veya dört fersah kadardır.¹¹¹⁷ Hz. Yûsuf kıssasında da birçok konu hakkında ayrıntılı bilgi verilmektedir. Örneğin, Hz. Yûsuf'un kardeşlerinin isimleri verilmekte,¹¹¹⁸ kuyuya atıldığı zaman Hz. Yûsuf on iki yaşındadır.¹¹¹⁹ Gömleğine kanının sürüldüğü hayvan kuzudur.¹¹²⁰ Hz. Yûsuf yirmi dirheme satılmıştır.¹¹²¹ Züleyha'nın kapattığı kapıların sayısı yedi tanedir.¹¹²² Hapiste yedi sene yatmıştır. Hapiste geçen hadiseler detaylı olarak anlatılmaktadır.¹¹²³ Hz. Yûsuf'un meliki, yetmiş tane yabancı dil bilmektedir. Hz. Yûsuf, bu esnada otuz yaşındadır.¹¹²⁴ Hz. Uûsuf'un kardeşleri Mısır'a dört kapıdan girmişlerdir.¹¹²⁵ Hz. Yûsuf, yüz beş yaşında vefat ettiği zaman Nil Nehri'nin ortasına bir sanduka içine konmuş ve nehre bırakılmış, kendisiyle bereket umulmuştur.¹¹²⁶

Aşırı detayın yer aldığı ve sayının belirtildiği yerlerden birinde de Hz. Süleyman'a Belkıs'ın gönderdiği hediyelerin tek tek belirtilmesidir. Hediyelerin sayıları şöyledir: beş yüz (yüzünde tüyü yeni çıkmaya başlamış) süslü elbiselerle bezenmiş erkek köle, beş yüz tane insanı cezbeden cariye, işlenmiş veya işlenmemiş değerli taşlardan oluşan mücevherler. Hz. Süleyman, mücevherlerin delinmesi için kurtçuğa emretmiş ve kurtçuk bir taraftan girip diğer taraftan çıkmıştır.¹¹²⁷ Hz. Süleyman'ın sarayı, tüm detayı ile tasvir edilmektedir.¹¹²⁸

¹¹¹⁶ Bikâî, *Nazmü'd-düer*, 3/529-531, 534.

¹¹¹⁷ Bikâî, *Nazmü'd-düer*, 3/557.

¹¹¹⁸ Bikâî, *Nazmü'd-düer*, 4/12.

¹¹¹⁹ Bikâî, *Nazmü'd-düer*, 4/16.

¹¹²⁰ Bikâî, *Nazmü'd-düer*, 4/17.

¹¹²¹ Bikâî, *Nazmü'd-düer*, 4/23.

¹¹²² Bikâî, *Nazmü'd-düer*, 4/29.

¹¹²³ Bikâî, *Nazmü'd-düer*, 4/37-38.

¹¹²⁴ Bikâî, *Nazmü'd-düer*, 4/60.

¹¹²⁵ Bikâî, *Nazmü'd-düer*, 4/73.

¹¹²⁶ Bikâî, *Nazmü'd-düer*, 4/100,107.

¹¹²⁷ Bikâî, *Nazmü'd-düer*, 5/425. Ayrıca bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 5/79.

¹¹²⁸ Bikâî, *Nazmü'd-düer*, 5/429. Ayrıca bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 5/86.

Malum olduğu üzere bu tür malumatın bilinmesi hem pek önem arz etmemekte hem de kaynaklık bakımından çoğunluğu İsrâîlî haberlere dayanmaktadır. Bu sebeple bu tür bilgileri Hz. Peygamber'in ashabına tavsiye ettiği gibi "Ne tasdik edin ne de yalanlayın" türünden haberler olarak görmekte fayda vardır. Keşke Bikâî, ya bu türden bilgileri tefsirine almasaydı ya da nereden aldığını belirtseydi. Çünkü Bikâî, genellikle haberlerin kaynağını verme hususunda titiz davranmaktadır.

c) Geçmiş kavimlerle ilgili olmayıp, bir beşerin bilmesinin çok zor olabileceği konulara değinmektedir.

Secde sûresi 5. âyette¹¹²⁹ "Gökten yere kadar bütün işleri Allah yürütür. Sonra bu işler, süresi sizin hesabınızla bin yıl olan bir günde O'na yükselir" şeklinde geçen "bin sene" kavramı ile ilgili müellif, detaylı açıklamalarda bulunmaktadır. Bikâî, yeryüzünün yüzeyi ile kürsünün en alt yüzeyi arasındaki mesafenin altmış bin sene olduğunu ifade etmektedir. Farklı hadislerle delillendirdiği bu mesafe açıklamaları dört buçuk sayfa tutmaktadır. Bu bilgileri aktaran müellif ayrıca yeryüzünün tabakaları hakkında da açıklama yapmakta ve bunu Hâkim'in sahih olarak rivâyet ettiği şu hadisle te'yid etmektedir. Abdullah b. Ömer Resûlullah'tan şöyle rivâyet etmektedir: "Yeryüzünün katları arasındaki mesafe elli bin sene kadardır. En üst tabakası ise balığın sırtındadır"¹¹³⁰ Bu bilgilerin yanında arş, kürsü ve yedi kat gökler ile yeryüzü arasındaki büyüklük farkına değinmekte ve bunu da başka bir hadîs-i şerife¹¹³¹ dayandırmaktadır. Bu hadiste yedi kat semavât, arz ve kürsü çöle atılmış bir yüzükle kıyaslanmaktadır.¹¹³²

İsrâ sûresi 58. âyetin tefsirini yaparken Ebû Amr ed-Dânî'nin *Kitâbü'l-fiten* isimli kitabından Vehb b. Münebbih'ten nakledilen bir haberi tefsirine alan müellif, hangi beldenin ne zaman harap olacağı hakkında bilgiler aktarmaktadır.¹¹³³ Aynı

¹¹²⁹ يُدَبِّرُ الْأَمْرَ مِنَ السَّمَاءِ إِلَى الْأَرْضِ ثُمَّ يَعْرُجُ إِلَيْهِ فِي يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُ أَلْفَ سَنَةٍ مِمَّا تَعُدُّونَ

¹¹³⁰ Tefsirin muhakkiki, bu hadis ile ilgili şu açıklamayı yapmaktadır: Zehebî bu hadisin "Münker hadis" olduğunu ve Kabbânî isimli şahıs Ebû Dâvûd'a göre zayıf birisidir. Derrâh isimli şahıs, çok yanlışları olan bir râvi olduğu bilinmektedir. Kısacası bu hadis İsrâîlî bir haberdir. gbi. bk. Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 6/50, 2. dipnot.

¹¹³¹ Tefsirin muhakkiki, haberin Zeyd b. Eslem'den mürsel olarak nakledildiğini; Taberî, Ebû Zerr'in merfu olarak rivâyet ettiğini belirtse de bu hadis munkatı' hadis olduğunu vurgulamaktadır. Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 6/51. 2. dipnot.

¹¹³² Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 6/47-52.

¹¹³³ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 4/389.

şekilde Meâric sûresi 4. âyetteki elli bin seneyi Mücâhid, Hâkim ve İkrime'nin dünyanın yaşına işaret ettiğini söylediklerini aktarmaktadır.¹¹³⁴

d) Asırlar önce meydana gelmiş olaylardaki bazı şahısların isimlerini zikretmektedir.

Bikâî bazen Kur'ân'da geçen ama ismi zikredilmeyen şahısların kimlikleri üzerinde durmakta ve isim belirtmektedir. Örneğin Hz. Nûh'un hanımının ismi Vâile, Hz. Lût'un hanımının ismi ise Vâhile'dir.¹¹³⁵

Nûh sûresi 28. âyetteki “annemi ve babamı bağışla” ifadesindeki şahıslar için “Bu iki kişi mü'min kişiler olup isimleri, Lemek b. Müteveşlih ve Şemha bnt. Enuş'dür” diye açıklamaktadır.¹¹³⁶

Konuyla ilgili verilen örneklerden anlaşıldığı gibi Bikâî, tefsirinde birçok yerde Kur'ân'ın değinmediği konularda ayrıntıya girmektedir. Verilen ayrıntılı bilgiler okuyucunun merakını gidermekte, kafasında istifhama yer bırakmamaktadır. Ancak kullanılan malzemenin kaynağının belirtilmemesi ve birçoğunun tahrif edilmiş kitaplara dayanan bilgiler içermesi açısından sakıncaları da beraberinde getirmektedir.

2.4.4. Ehl-i Kitaptan Nakilde Bulunma Gerekçeleri

Geçmiş müfessirlerin çoğu, yaptıkları İsrâîlî nakilleri şahıslar üzerinden gerçekleştirmişler, Tevrat, Zebûr ve İncil'den bâb ve sayfa numarası vererek delillendirmeye gitmemişlerdir. Örneğin Ka'bû'l-Ahbâr, Vehb b. Münebbih, Abdullah b. Sellâm vb. şahıslar İsrâîliyat hususunda sürekli kaynaklık etmiş ve eleştiriler de bu şahıslar üzerine yönelmiştir. Oysaki doğrudan Tevrat veya İncil kaynak gösterilip kitap/bölüm/sayfa şeklinde kaynaklandırma yapılsaydı bu kadar fırtına kopmayabilirdi. Çünkü birçok rivâyet İsrâîliyat'tan olduğu söylenmesine rağmen detaylı olarak incelendiğinde Tevrat ve İncil'de olmadığı tespit edilmiştir.¹¹³⁷

¹¹³⁴ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 8/146.

¹¹³⁵ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 8/57.

¹¹³⁶ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 8/178.

¹¹³⁷ Birişik, “İsrâîliyyat”, 23/200.

Bikâî, tefsirinde niçin Ehl-i kitaptan nakillerde bulunduğunu izah etmek için özel bölüm ayırmakta ve delillerini bir bir sıralamaktadır. Bu deliller kısaca şunlardır:

Bikâî, Ehl-i kitaptan nakilde bulunmanın caiz olduğuna dair delilleri ilk önce âyetlere dayandırmaktadır. Bikâî'nin delilleri şöyledir: Öncelikle Yahudilerin yalan söylediklerini bizzat Kur'ân ispat etmektedir. Örneğin “*Madem öyle diyorsunuz o zaman Tevrat'ı getirin*” meâlindeki âyet¹¹³⁸ buna delildir. “*(Ey Muhammed!) Sana da o Kitab'ı (Kur'ân'ı) hak, önündeki kitapları doğrulayıcı, onları gözetici olarak indirdik. Artık, Allah'ın indirdiği ile aralarında hükmet ve sana gelen haktan ayrılıp da onların arzularına uyma...*” âyeti¹¹³⁹ ikinci delildir. Bu mevzuyla alakalı Kur'ân-ı Kerîm'de birçok âyet de mevcuttur.¹¹⁴⁰

Bikâî, delillerini hadislerden de getirmektedir. Hz. Peygamber'in zina eden kişi hakkında Yahudilere hitaben “Eğer şüpheniz varsa hüküm hususunda Tevrat'ı getirin”¹¹⁴¹ dediği hadis birinci delildir. Diğer delil ise Hz. Peygamber'in kıyamet hakkında yaptığı açıklamanın hemen peşinden bir Yahudi'nin gelip “Sana kıyametle ilgili bilgi vereyim mi?” dedikten sonra Yahudi'nin Hz. Peygamber'in az önceki sözüne benzer bir söz söylemesi ve sahabelerin gülüşmeleri¹¹⁴² diğer bir delildir. Müellif, bu olayın anlatıldığı hadisi delil olarak verdiği gibi, Yahudilerin kitaplarındaki bazı konuları tasdik eden Cessâse hadisi gibi bazı hadisler de diğer delilleri arasındadır. “Ehl-i kitapla konuşun ama ne tasdik edin ne de yalanlayın”¹¹⁴³ meâlindeki hadis de müellif tarafından delil olarak kullanılmaktadır. Bikâî, bu ruhsata dayanarak birçok sahabenin Ehl-i kitaptan nakillerde bulunduklarını ifade etmektedir. Son olarak Bikâî, fıkıh açısından Ehl-i kitaptan nakilde bulunma üzerinde durmakta ve konu hakkında detaylı açıklamalarda, nakillerde bulunmaktadır. Bikâî konunun önemine binaen hocası İbn Hacer'in de Buhârî Şerhi'nde Ehl-i kitaptan nakilde bulunmanın caiz olduğunu söylediğini

¹¹³⁸ “*Tevrat indirilmeden önce, İsrail'in (Yakub'un) kendisine haram kıldığı dışında, yiyeceklerin hepsi İsrailoğullarına helâl idi. De ki: “Eğer doğru söyleyenler iseniz, haydi Tevrat'ı getirip okuyun.” Âl-i İmrân 3/93.*

¹¹³⁹ el-Mâide 5/48.

¹¹⁴⁰ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/98.

¹¹⁴¹ Buhârî, “Menâkıb” (No. 3635); Müslim, “Hudûd”, 1699.

¹¹⁴² Buhârî, “Rikâk”, 20 (No. 6520); Müslim, “Sifâtü'l-Münâfikîn”, 2792.

¹¹⁴³ Buhârî, “Ehâdisü'l-Enbiyâ” (No. 3461).

nakletmektedir.¹¹⁴⁴ Yine Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed es-Semerkandî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn et-Teftâzânî (ö. 792/1390), Kâdî İyâz gibi âlimler de Ehl-i kitaptan nakilde bulunmanın caiz olduğunu söylemişlerdir. Aynı zamanda Bikâî, birçok usûl âliminin de bunun cevazına kâil olduklarını ifade ederek Ehli-i kitaptan naklin cevazına dair delillerini pekiştirmektedir.¹¹⁴⁵ Bikâî, Vâhidî'nin *Esbâbü'n-nüzûl*'ünden yaptığı nakilde Hz. Ömer'in sık sık Yahudilerin sohbetlerine eşlik ettiğini ve Kur'ân-ı Kerîm'in Tevrat'la, Tevrat'ın da Kur'ân-ı Kerîm'le muvafakat ettiğini görünce, hayretler içinde kaldığını aktarmaktadır.¹¹⁴⁶

Bikâî, yukarıda sıraladığı delillerle Ehl-i kitaptan nakilde bir sorunun olmadığını, sadece uydurma olup, Kur'ân-ı Kerîm'e aykırı olan rivâyetlerin alınması yönünde bir yasaklama olduğunu ifade etmektedir. Yoksa o kitaplarda tıp veya insanların faydasına olan bilgiler varsa bunları bir nevi ganimet gibi değerlendirmek gerektiğini birçok âlimin savunduğunu ifade etmektedirler. Mesela fıkıh kitaplarında şöyle bir ibare geçtiğini aktarmaktadır: “Yıkanması gereken (cünüp) bir kişinin tilaveti neshedilmiş âyeti, Kur'ân'ın nazmına benzeyen bir cümleyi, Tevrat veya İncil'i okuması veya Allah'ı zikretmesi ya da salavat okuması caizdir.”¹¹⁴⁷

Bikâî'nin Ehl-i kitaptan nakilde takındığı bu tavrına karşı çıkan ve bu tutumunu tenkit edip Bikâî'yi tekfir edenler dahi bulunmaktadır. Örneğin İbnü'l-Kattân diye tanınan Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed el-Kutâmî el-Fâsî (ö. 628/1231), Ehl-i kitaptan nakletmenin icma ile haram olduğunu savunduğu için Bikâî'yi tenkit etmekte, hatta onun kâfir olduğunu söylemektedir.¹¹⁴⁸ Yine çağdaşı ve ders arkadaşı olan âlimlerden Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân es-Sehâvî (ö. 902/1479) tarafından tenkit edilmiş ve Bikâî'ye yönelik reddiyeler yazılmıştır.¹¹⁴⁹ Bu bağlamda Bikâî, bu hücumlara karşı kendisini savunmak için *el-Ekvâlü'l-kadîme fî hükmi'n-nakl mine'l-kütübi'l-kadîme* isimli kitabını te'lif etmiştir.¹¹⁵⁰

¹¹⁴⁴ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/99.

¹¹⁴⁵ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/99.

¹¹⁴⁶ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/194.

¹¹⁴⁷ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/99.

¹¹⁴⁸ el-Bikâî, *el-Ekvâlü'l-kadîme*, 40 vd.

¹¹⁴⁹ *el-Aslû'l-asl fî tahrîmi'n-nakl mine't-Tevrat ve'l-İncil ve el-Kavlü'l-me'lûf fî'r-redd ale'l-münkiri'l-ma'ruf* isimli risaleleri bunlardan bir kaçıdır. bk. Kaya, “Bikâî-Sehâvî Polemiği”, 92 vd.

¹¹⁵⁰ Bu kitap Abdurrahim es-Sâbih tarafından tahkik etmiş ve Cezîretü'l-Verd yayınevi tarafından neşredilmiştir. Kitap toplam 272 sahifeden oluşmaktadır. Sekiz fasla ayrılmıştır. Bu fasıllarda şu

Bikâî, yukarıda sıraladığı delillerden hareketle Ehl-i kitaptan nakilde bulunmanın cevazına kanaat getirdiği gibi bunu bizatihi tefsirinde gerçekleştirmiş ve ileride örneklerini vereceğimiz gibi hangi kitaptan ve kaçınıcı babdan faydalandığını belirterek nakillerde bulunmuştur.

2.4.4.1. Tevrat'tan Nakil

Bikâî, Tevrat'tan nakilde bulunurken İbranî nüshasından değil de Arapça'ya yapılmış tercümesinden faydalandığını belirtmektedir. Bikâî, kendi zamanında üç çeşit Tevrat'ın varlığından bahsetmektedir. Bunlar Yetmişlerin Tevrat'ı, Yahudilerden Rabbânî ve Karâinler'in Tevrat'ı ve son olarak Sâmirî nüshası olan Tevrat. Bikâî, müterciminin adını bilmediği ancak kendi nüshasıyla Yahudilerce en iyi tercüme olarak kabul edilen Saîd el-Feyyûmî'nin nüshasını karşılaştırdığını, ayrıca kendisinin kullandığı nüshanın Saîd el-Feyyûmî'den Arapça yönüyle daha iyi, İbranice lafzın hakikatlerine daha yakın bir tercüme olduğunu ifade etmektedir.¹¹⁵¹

a) Kur'ân'ı Pekiştirmek İçin Nakilde Bulunması

Bikâî, yaptığı nakillerin çoğunda Kur'ân-ı Kerîm'de olan bir meselenin aynısının Tevrat'ta da geçtiğini, aynı bilgilerin veya fazlasının Tevrat'ta da bulunduğunu göstermek için nakilde bulunmaktadır. Diğer müfessirlerden farklı uygulama yaparak doğrudan Tevrat'tan nakilde bulunmakta ve hangi kitabın hangi babından aldığını okuyucuyla paylaşmaktadır.

1) Bikâî, özellikle Hz. Mûsâ ve kavmi arasında geçen meselelerdeki detaylı bilgileri Tevrat'tan yaptığı nakillerle pekiştirmektedir.

Bikâî, tefsirinde Tevrat'tan yaptığı ilk ve uzun nakli Bakara sûresinin 61. âyetini açıklarken yapmaktadır. Bu âyette Hz. Mûsâ'nın, kavminin susuzluktan dolayı su istemesi üzerine ilâhi emirle asasını taşı vurması anlatılmakta ve neticede taştan on iki kabilenin farklı yerlerden içeceği suların fışkırdığı belirtilmektedir. Ardından Yahudilerin, kendilerine verilen nimetlere şükretmeyip farklı yemekler istedikleri, bu isteklerinin kabul edildiği ve bunun için Mısır diyarına aşağılık ve

konular işlenmektedir: Asrımızın âlimlerinin kitabı medh etmeleri, Ehl-i kitaptan naklin hükmü, deliller, şahitler, muhaliflerin görüşleri, Ehl-i Kitaptan nakleden başka imamlar, geçmiş kitaplar değişmiş midir ve Kur'ân'ı tasdik eden rivâyetler nakledilebilir mi? bk. Ebü'l-Hasen Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer el-Bikâî, *el-Ekvâlü'l-kadîme fî hükmî'n-nakl mine'l-kütübi'l-kadîme*, thk. Abdurrahîm es-Sâbih (Kahire: Cezîretü'l-Verd, t.y.) 57-271.

¹¹⁵¹ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/102.

zillet damgasını yemiş olarak gittikleri anlatılmaktadır. Bikâî, Kur’ân’da anlatılanların aynısının Tevrat’ta da geçtiğini göstermek amacıyla tefsirinde toplam on dört sayfalık bir alıntıda bulunmaktadır. Bu nakle, “Tevrat’taki karşılığı şöyledir: 4. sıfır sonunda -ki bu nüsha Yahudilerin 9. asırda elinde bulunan Arapça’ya tercüme edilmiş hattı da çok güzel, en gözde nüshadır- şöyle denmektedir,” diyerek başlamaktadır. Müellif, yaptığı açıklamalarda bir farklılık gördüğünde nüsha farkına değinmektedir. Bu yaklaşım, Bikâî’nin tek bir nüshaya bağlı kalmadığını göstermektedir.¹¹⁵² Aynı satırların devamında, Mısır diyarına doğru çıkışları, ilk ayın 15. günü Fısıh bayramından sonra gerçekleştiğini, bu ilk ayın onlara göre Nisan (diğer ismi Ferik) ayı olduğunu belirtmektedir.¹¹⁵³ Bikâî, Tevrat’tan yaptığı alıntısının bittiğini ifade etmek için “Bu sûrede İsrail oğullarının kıssalarıyla ilgili Tevrat’tan işaret etmek istediğim şeyler bitti” diyerek انتهى kelimesini kullanmaktadır.¹¹⁵⁴

Bikâî, Mısır diyarından ayrılıp Medyen’e geldiğinde Hz. Şuayb’ın kızlarına koyun sulama işinde yardım etmesinin anlatıldığı Kasas sûresi 29. âyetin tefsirini yaparken Tevrat’ta Hz. Şuayb’ın kızlarının sayısının yedi tane olduğunu oysaki âyette iki kızı ifadesinin geçtiğine dikkat çekmekte ve bunun sorun teşkil etmeyeceğini vurgulamaktadır. Bunun bir çelişki olmadığını Zemahşerî’nin *Keşşâf*’ında “iki kız” ifadesiyle “kızlarından iki kızı” demek olduğunu ve diğer kızlarının da bulunduğunu anlamamız gerektiğini belirtmektedir.¹¹⁵⁵

Bikâî’nin Kur’ân’da geçtiği gibi Tevrat’ta da geçtiğini belirttiği konulardan bazıları kısaca şöyledir: Bakara sûresi 83. âyette anlatılan özellikler, Tevrat’ta on emir şeklinde geçmektedir.¹¹⁵⁶ Yahudilerin emre itaat etmeleri ve kulluk yapmaları karşılığında kazanacakları mükâfatlar hakkında Mâide sûresi 66. âyete mukabil 5.

¹¹⁵² bk. Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 1/150.

¹¹⁵³ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 1/150.

¹¹⁵⁴ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 1/163. Tevrat’tan yaptığı alıntı için bk. Say. 33:1-56; Çık. 13:1-29; Say. 11:1-34. (Bu aktarılan yerlerde Mısırdan çıkış ve yolda meydana gelen olaylar, denize asa ile vurması, sonra 12 gözenin oluşması, gökten menn ve selva verilmesi ve itirazlar, Hz. Mûsâ’nın Sina dağına gitmesi ve Yahudilerin yoldan çıkmaları, buzağı heykeli yapılması ve sonrası anlatılmaktadır.)

¹¹⁵⁵ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 5/481. Ayrıca bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/404 vd.

¹¹⁵⁶ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 1/180-181; krş. Çık. 20:1-29; Lev.19:1-37.

sifirden,¹¹⁵⁷ A‘râf sûresi 152-154. âyetlerine mukabil 5. sifirden,¹¹⁵⁸ Bakara sûresi 211. âyete mukabil Tevrat’tan,¹¹⁵⁹ A‘râf sûresi 168-169. âyetlere mukabil 5. sifirden yaptığı nakillerle karşılaştırma yapmakta, detaylı açıklamalarda bulunmaktadır.¹¹⁶⁰ Emre itaat etmeme karşılığında uğrayacakları cezalar A‘râf sûresi 167. âyette anlatılanlara mukabil Tevrat’ta zelillik, küçük düşürme, cizyeye mahkûmiyet ve hakaret edilme şeklinde gerçekleşmiştir. Allah onları bu yüzden parçaladı ve onlara diğer milletleri musallat kıldı diye 1. sifirden alıntı yapmaktadır.¹¹⁶¹ Âl-i İmrân sûresi 51. âyetine karşılık Tevrat’ın 5. sifirinden,¹¹⁶² Mâide sûresi 26. âyete mukabil yapılan günahlardan dolayı Allah’ın cezalandırma yöntemi on dört sayfalık alıntıyla 4. sifirden nakil yapılmaktadır. Bu son alıntıda Ben-i İsrâil’den seçilen on iki kişilik bir grubun gidip bereketli ülkeyi araştırmaları emredilmeleri, bu memleketi tespit ettiklerinde Hz. Mûsâ o yeri fethedelim emrine olan itirazları ve bu yüzden kırk sene çöllerde zillate mahkûm edilmeleri ve salgın hastalıklara maruz kalmaları aktarılmaktadır.¹¹⁶³

Bikâî, Bakara sûresi 286. âyetteki konuların Tevrat’ın 2. sifirinde de geçtiğini söylemektedir.¹¹⁶⁴ Yine Bakara sûresi 243. âyetin tefsirinde bu olayın Tevrat’ta da anlatıldığını vurgulamaktadır.¹¹⁶⁵ Kur’ân-ı Kerîm’de bahsedilen öldükten sonra diriltme işini¹¹⁶⁶ Hezekiel isimli peygamberin Allah’ın izniyle gerçekleştirdiğini 21. İshâh’tan aktardığı bilgilerle açıklamaktadır.¹¹⁶⁷

Bikâî, Nisâ sûresi 161. âyeti izah ettikten sonra Tevrat’ta da fâizin haram olduğunu 2. ve 3. sifirlerden yaptığı alıntılarla ispat etmektedir.¹¹⁶⁸ Mâide sûresi 45.

¹¹⁵⁷ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 2/501; krş. Yas. 28:1-15.

¹¹⁵⁸ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 3/117-120; krş. Yas. 8:1-20.

¹¹⁵⁹ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 390-391.

¹¹⁶⁰ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 3/143-164; krş. Yas. 62:28.

¹¹⁶¹ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 3/142.

¹¹⁶² Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 1/94-96.

¹¹⁶³ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 2/428-441; krş. Yar. 14:6; Say. 13:3-26.

¹¹⁶⁴ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 1/258-259; krş. Lev. 15:1-32.

¹¹⁶⁵ Beğâvî’nin nakline göre bu Peygamber, Yahudi halifelerinin üçüncüsüdür. Beğavî, *Me‘âlimü’ t-tenzil*, 1/293; krş. Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 1/466.

¹¹⁶⁶ el-Bakara 2/73.

¹¹⁶⁷ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 1/466-477.

¹¹⁶⁸ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 2/367.

âyetin te'vilinde kısasın emredildiği gibi Tevrat'ta 2. sifirden alıntı yaparak göstermektedir.¹¹⁶⁹

Verilen örnekler, Tevrat'ta anlatılan birçok kıssayı Kur'ân'ın da tasdik ettiğini gösterme gayesiyle nakletmektedir. Hem kaynak göstermekte hem de kıyaslamaktadır.

2) Hz. Peygamber ve sahabe hakkında Tevrat'taki bilgileri aktarmaktadır.

Bakara sûresi 210. âyetin sonunda müellif, Tevrat'ın birinci kitabında yüce Allah Sina Dağında Hz. Mûsâ'ya, Sa'îr Dağı'nın doğusunda Hz. Îsâ'ya, Farah Dağında da bizim peygamberimize tecelli etti şeklinde açıklama yapmaktadır.¹¹⁷⁰ Başka bir yerde Paran Dağı'nın Mekke olduğunu belirtmektedir.¹¹⁷¹

Bikâî, A'râf sûresi 157. âyet hakkında 5. sıfır 11. fasıldan nakilde bulunmaktadır. Müellif, genellikle sıfırları belirtmekte ancak kaçınıcı fasılda geçtiğini nadiren vermektedir. Önemli olduğu için burada fasıl numarası da vermekte ve Hz. Peygamber'in özellikleri ve Tevrat'ta olan alametlerinden bahsetmektedir. Samuel b. Yahyâ el-Mağribî'nin bu alametleri görünce etkilenip Müslüman olduğunu anlatmaktadır.¹¹⁷²

Müellif, Fetih sûresi son âyette ashabın özelliklerinin Tevrat'ta¹¹⁷³ geçtiğinden bahsetmekte, ardından Hz. Peygamber'in gizlenen özelliklerinin Ka'b el-Ahbâr'a babası tarafından iki sahifelik varak olarak verildiğinde bu özellikleri görünce Müslüman olduğunu anlatmaktadır.¹¹⁷⁴ Yine müellif, Saf sûresi 6. âyetteki Ahmed isminin İncil ve Tevrat kitaplarında nasıl ele alındığıyla ilgili delil getirmektedir.¹¹⁷⁵

Konuyla ilgili verilen örneklerden de anlaşılacağı üzere müellif, Hz. Peygamber ve ashabı hakkında Tevrat'ta anlatılan ve Kur'ân'a aykırı olmayan bilgileri doğrudan Tevrat'tan nakletmekte ve hangi kitap/bâb/fasıldan aldığını belirtmektedir. Böyle yapması Bikâî'nin takdir edilecek bir davranışdır.

¹¹⁶⁹ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/465.

¹¹⁷⁰ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/389.

¹¹⁷¹ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/500; krş. Yas. 33:2.

¹¹⁷² Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 3/125, 130; krş. Mat. 22:1-14.

¹¹⁷³ Yas. 33:1-3.

¹¹⁷⁴ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 7/216-217.

¹¹⁷⁵ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 7/578-582; krş. Yu. 11:1-30; Mat. 22:1-34.

3) Peygamberler ve bazı şahsiyetler hakkında bilgi vermesi

Bikâî, Bakara sûresi 132. âyetinde Hz. İbrâhim'in çocuklarına yaptığı nasihatini izahını yaparken “Hz. İbrâhim'in Tevrat'taki kıssası şöyledir” diyerek bu kıssanın Tevrat'ta 1. sifirde geçtiğini belirtmekte ve Hz. İbrâhim'in hayatıyla ilgili birçok konuya değinmektedir.¹¹⁷⁶ Müellif, İbn Abbâs'a göre Hz. İsmâil doğduğunda Hz. İbrâhim doksan dokuz, Hz. İshâk doğduğunda ise yüz on iki yaşındaydı diye farklı bir yaş zikretmektedir.¹¹⁷⁷ Bikâî, Hâbil ve Kâbil olayının Mâide sûresi 27-29. âyetlerde geçtiği gibi aynı zamanda Tevrat'ta da geçtiğini belirtmektedir.¹¹⁷⁸ Bel'âm hakkında A'râf sûresi 176. âyetinde bilgi verilmektedir. Bikâî, Tevrat'ın 4. sifirinde geçen dört buçuk sayfalık bir alıntı yapmaktadır.¹¹⁷⁹ Yûsuf sûresinin tefsirini yaparken müellif, Tevrat'ta Yûsuf kıssası hakkında yaklaşık yirmi sayfalık bir bilgi bulunduğunu ifade etmektedir.¹¹⁸⁰ Bikâî, ayrıca bu sûrede anlatılanlarla Tevrat'ta geçenlerin örtüştüğünü gören Yahudilerin iman ettiklerini Beyhakî'nin eserinden aktarmaktadır.¹¹⁸¹

Hz. İdris'in ismi Tevrat'ta Ahnûh olarak geçmektedir.¹¹⁸² Kârûn, Kur'ân-ı Kerîm'de geçtiği gibi Tevrat'ta da geçmektedir. Bikâî, Tevrat'tan 4. sifirden nakille Kârûn hakkında bilgi aktarmaktadır. Kârûn, Tevrat'ta Korah olarak geçmektedir. 4. sifirden yaptığı alıntıda müellif, Hz. Mûsâ ile Kârûn'un mücadelesini üç sayfada aktarmaktadır.¹¹⁸³ Hz. Yûnus, Kur'ân-ı Kerîm'de geçtiği gibi Tevrat'ta da geçmektedir. Saffât 139. âyetle bağlantılı olarak müfessir, Tevrat'tan iki sayfalık nakilde bulunmakta, Hz. Yûnus'un şehirden ayrılıp gemide ve adada başından geçenleri detaylı olarak anlatmaktadır.¹¹⁸⁴

¹¹⁷⁶ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 1/245-250. Bu bölümler Tevrat'ın Tekvin bölümünün 12. Babından 17. Bab'ına kadar olan yerlerden alıntı şeklinde aktarılmaktadır. Ayrıca bk. *Nazmü'd-dürrer*, 4/192.

¹¹⁷⁷ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 4/192.

¹¹⁷⁸ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 2/445; krş. Yar. 4:1-15.

¹¹⁷⁹ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 3/154-158; krş. Say. 22:1-15.

¹¹⁸⁰ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 4/6, 25; krş. Yar. 37:1-36, 4/44; Yar. 39:1-22, 40:1-23, 4/63; Yar. 41:1-57, 4/82; Yar. 41/54-57, 42/1-38, 4/100; Yar. 45:1-28 vd.

¹¹⁸¹ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 4/6. (Eserin muhakkiki bu haberin çok zayıf olduğunu belirtmekte, râviler arasında el-Kelbî ismindeki şahsın, yalancılıkla itham edildiğini vurgulamaktadır. Ayrıca bk. Beyhakî, *Delâilu'n-nübüvve*, 6/276.)

¹¹⁸² Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 4/542; krş. Yar. 5:18-25.

¹¹⁸³ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 5/524-526; krş. Say. 16:1-50.

¹¹⁸⁴ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 6/343-345; krş. Yun. 1/1-17, 2/1-10, 3/1-10, 4/1-11.

Bikâî'nin Tevrat'tan yaptığı nakillerin hepsini burada zikretmek çalışmamızın ana hedefi olmadığı için bu örneklerin yeterli olduğu kanaatindeyiz.¹¹⁸⁵

4) Farklı meseleleri içeren konularda nakilde bulunması

Bikâî, Tevrat'tan nakilde bulunmak için gerekçe olarak sadece âyete yönelik delil/şahit getirmemekte; bazen bunu hadis için de yapmaktadır. Örneğin, Bakara sûresi 86. âyetin tefsirini yaparken “*Onlar, âhireti verip dünya hayatını satın alan kimselerdir. Artık bunlardan azap hiç hafifletilmez. Onlara yardım da edilmez.*”¹¹⁸⁶ Bu âyette savaş sonrasında hainlik yapıp ganimet malından hırsızlık yapılması üzerine Hz. Peygamber'in söylediği “Bir kavimde gûlûl ortaya çıkarsa Allah onların kalplerine korku salıverir”¹¹⁸⁷ hadisini zikrettikten sonra buna benzer bir olayın Tevrat'ta da Yuşa' b. Nûn zamanında gerçekleştiğini aktarmaktadır. Burada savaş esnasında hainlik edildiği için ordu galip gelemey ve sonunda hain bulunur ve cezasını çekince ertesi gün muzafferiyet nasip olur.¹¹⁸⁸ Bu olay kanaatimize göre âyete değil hadise şahit olsun diye verilmiştir. Çünkü âyette böyle bir durum söz konusu edilmemektedir.

Bikâî, Allah'a isyan eden ve peygamberleri haksız yere öldüren Yahudilerin Âl-i İmrân sûresi 112. âyetinde¹¹⁸⁹ Allah'ın gazabına uğradıkları ve yoksulluğa

¹¹⁸⁵ Diğer örnekler için bk. (Örnekler, hangi âyetin tefsiri Nazmü'd-dürer'de nerede geçiyor daha sonra Ehl-i Kitap kaynağı nasıldır şeklinde sıralanmaktadır. Bazen parantez içinde olay hatırlatılmaktadır.) Âl-i İmrân 60. *Nazmü'd-dürer*, 2/367. krş. Çıkış 22:25. Lev. 25:36; el-Enfâl 8/46. *Nazmü'd-dürer*, 2/101; 3/225 (sabrın önemini 5. sifirden alıntı ile pekiştirmektedir); et-Tevbe 9/28. *Nazmü'd-dürer*, 3/297. (Müşriklerin Mescid-i Harâm'a girmesine eş olarak Beyti Makdis'e de girmeleri yasaklanmış. 5. Sifir sonunda); et-Tevbe 9/30. *Nazmü'd-dürer*, 3/301 (Üzeyir hakkında Enbiya Sifirinden alıntı yapmaktadır. Orada ismi Malaha veya Âzir'dir. İbn Abbâs'a göre önceleri dört kişi Üzeyir'in Allah'ın oğlu olduğunu iddia ederken kınandıklarında bundan vaz geçtiklerini bugün ise inkâr ettiklerini beyan etmektedir); Yûnus 10/93. *Nazmü'd-dürer*, 3/481-487. (Yahudilere vadedilen nimetlerden bahsedilmektedir. krş. Yas. 11:8-32); Hûd 11/69-76. *Nazmü'd-dürer*, 3/555-556, krş. Yar. 18:1-33; Hûd 11/81-83. *Nazmü'd-dürer*, 4/172; krş. Yar. 19:1-29. (İbrâhîm 14/7. şükre karşılık nimet; nankörlüğe karşı azap vadedilmektedir. Tevrat'ta 5. Sifirden alıntı yapılmaktadır. krş. Yas. 7:6-25.); el-İsrâ, 17/25-26. *Nazmü'd-dürer*, 4/260. krş. Yar. 10:8-32; el-İsrâ 17/4-5. *Nazmü'd-dürer*, 4/336-337; krş. Yar. 28:15-68; el-İsrâ 17/6-8. *Nazmü'd-dürer*, 4/338-348, 349-363; krş. Zebûr 13. Mezmur'dan 11 sayfalık, ayrıca krş. Yar. 28:59-68'den nakil; el-İsrâ 17/101. *Nazmü'd-dürer*, 4/391-392; krş. Çık. 8:1-32, Zebûr 77; Kasas 28/15-32. *Nazmü'd-dürer*, 5/480-481, 5/486-488; krş. Tevrat 2. Sifir. (Hz. Musa'nın kavga eden iki kişiyi ayırdığı olay. Sonra Hz. Şuayb'ın yurduna gitmesi.)

¹¹⁸⁶ el-Bakara 2/86.

¹¹⁸⁷ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/184.

¹¹⁸⁸ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/184.

¹¹⁸⁹ “*Onlar nerede bulunurlarsa bulunsunlar, Allah'ın ve (mü'min) insanların güvencesine sığınmadıkça kendilerini zillet kaplamıştır. Onlar Allah'ın gazabına uğradılar ve yoksulluk onları kapladı. Bunun sebebi onların; Allah'ın âyetlerini inkâr ediyor ve peygamberleri haksız yere*

uğradıkları zikredilmektedir. Bikâî, bu âyetin tefsirini yaparken İsfahânî'nin "Baba her ne kadar evladından üstün olsa bile, babanın günahına ses çıkarmayan evlat babanın bu günahından sorumludur." sözünü aktardıktan sonra Tevrat'tan 2. sifirden naklettiği şu cümle ile yukarıdaki sözü pekiştirmektedir: "...Babaların günahından dolayı oğullarını, üç nesle kadar cezalandıracağım."¹¹⁹⁰ Bikâî, âyetin tefsirini yaparken İsfahânî'nin sözüne benzer bir sözü Tevrat'tan nakletmekte, her iki söz de âyetteki gazabın nasıl olduğunu açıklamaktadır.

b) Kur'ân'a Aykırı Yönlerini Göstermek İçin Nakil

Bikâî, Kur'ân'daki meselelerin aynılarının Tevrat'ta da geçtiğini göstermek için nakilde bulunduğu gibi; Kur'ân-ı Kerîm'e aykırı durum olduğunda da nakilde bulunmakta ve doğrusunu göstermektedir. Bikâî, yaptığı alıntılarda herhangi yanlışlık varsa ve bu yanlışlık diğer nüshalarda farklı olarak ele alınıyorsa bu meseleye de açıklık getirmektedir.

Bikâî, Tevrat'ta Hz. İsmâîl hakkında yanlış bilgi verildiğini söylemektedir. Şöyle ki, Hz. İsmâîl sekiz günlükken değil on üç yaşındayken sünnet ettirilmiştir. Ayrıca sünnet olduğunda Kâbe'nin olduğu mekânda bulunmadığını, buraya özel olarak getirildiğini açıklamakta, belki de yüce Allah'ın Hz. İsmâîl'i Burak aracılığıyla bir anda Beyt'in olduğu yere gönderip, sünnet edildikten sonra tekrar geri döndürdüğünü iddia etmektedir.¹¹⁹¹

Bikâî'nin itiraz ettiği diğer konu da Hz. İbrâhim'in yaptığı duada kastedilen şahıs Hz. İsmâîl değil Hz. Muhammed'dir. Çünkü Hz. İsmâîl'in her tarafı kuşatan peygamberliği olmadığı gibi, duada vasfedilen özellikler de onda mevcut değildir. Bikâî, Teftâzânî ve Semerkandî'nin de bu hususa değinip uyarıda bulunduklarını ifade etmektedir.¹¹⁹²

Bikâî, kurban edilenin Hz. İsmâîl olmasına rağmen, Tevrat'ta Hz. İshâk'ın kurban edildiğinin anlatıldığını söylemektedir. Tevrat'ın Tekvin bölümünden yaptığı alıntıda Bikâî, Cenâb-ı Hakk'ın, Hz. İbrâhim'i imtihan etme gayesiyle kurban

öldürüyor olmaları idi. Bütün bunların sebebi ise, isyan etmekte ve (Allah'ın koyduğu) sınırları çiğnemekte oluşları idi." (Âl-i İmrân 3/107)

¹¹⁹⁰ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 2/137. Ayrıca bk. Kâsımî, *Mehâsinu't-te'vîl*, 2/388 (Bikâî'den aynen aktarmaktadır.)

¹¹⁹¹ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 1/250.

¹¹⁹² Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 2/243, 251.

kesmesi için biricik oğlunu dağa, işaret edilen yere gitmelerini emrettiğini, yola çıkıp emredilen yere giderken karşılaştıkları hadiseleri anlatmakta, ardından oğlunu kesecekken imtihanı başardığı için bunun yerine ilâhî kudretle o an var edilen ve hazırda bekleyen koçu kesmesinin emredildiğini anlatmaktadır. Bu anlatımdan sonra Bikâî, sözler arasında çelişki olduğunu söylemekte ve tenkidini yapmaktadır. Mesela Tevrat'ta "biricik oğlu" ifadesi geçmektedir. Oysaki Hz. İsmâil hayattaydı. Tevrat'ta ayrıca "Senin neslin, İshâk aracılığıyla bereketlenecektir" diye geçmektedir ve bu ifadenin de yanlış olduğunu belirtmektedir. Çünkü bereketlenme Hz. İsmâil aracılığı ile olduğu aşikârdır. Bu da Tevrat'taki kıssayı değiştirip tahrif ettiklerinin delilidir diye açıklamaktadır. Beğâvî'nin yaptığı bir nakilde, samimi bir Yahudi din âlimine işin hakikatı sorulması üzerine "Aslında kurban edilen İsmâil idi. Bunu Yahudiler de biliyorlar. Ama sırf hasetlerinden, babalarının İsmâil olmasını istemedikleri için bunu gizlediler" diye itirafından bahsetmektedir. Bikâî, kurban edilen koçun kafasının Abdullah b. Zübeyr ve Haccâc'ın Kâbe'yi yakmalarına kadar yıllarca Kâbe'nin duvarında asılı olduğunu aktarmaktadır. Müellif bu bilgileri sahabe isimleri vererek delillendirmekte ve bu sahabeler de kurban edilmesi emredilen kişinin kesinlikle Hz. İsmâil olduğunu söylediklerini belirtmektedir.¹¹⁹³

Bikâî Kur'an'daki Yûsuf kıssasının, Tevrat'ta neredeyse aynen geçmesinin Kur'an'ın bir mûcizesi olduğunu ifade etmektedir. Ancak Hz. Yûsuf'un kardeşlerini saraya çağırıp onlara kendisinin Yûsuf olduğunu açıklama zamanının Tevrat'ta farklı olarak geçmesinde çelişki olduğunu belirtmektedir. Yine su kabının kaybolmasından sonra babalarına yanlarında Bünyamin olmadan dönmelerinden sonraki gelişlerinde kendisini ifşa etmesinin Tevrat'ta farklı anlatıldığını söyledikten sonra şöyle demektedir: "Burada bir tahrifat ve hile olduğu kesindir." Bikâî, bazı konularda Tevrat'ın Kur'an'a aykırı olmasının yadırganacak bir durum olmadığını, onların zaten bir hıyanet ve cehalet içinde olduklarının bilinen bir husus olduğunu vurgulamaktadır.¹¹⁹⁴

Bikâî'nin Tevrat'taki bazı ifadelerin te'vil edilmeden zahir anlamıyla kullandıklarını ifade etmektedir. Örneğin Mâide sûresi 18. âyet tefsiri bağlamında

¹¹⁹³ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 6/331-334; krş. Yar. 22:1-19.

¹¹⁹⁴ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 4/105; Yar. 45:1-5.

oğul ve sevgili kavramlarını hakikat veya mecaz olarak kabul etmemiz doğru değildir diyen müellif, Tevrat'ta Allah, Mûsâ'ya شَعْبِي بَكْرِي (Benim halkım el değmemiş bir halktır) şeklinde hitap etmesi veya Cenâb-ı Hakk'ın Firavun'a hitaben şöyle dediğini aktarmaktadır: “Benim oğlum (Hz. Mûsâ'yı kastediyor), İsrâiloğulları'nın el değmemiş bir şahsiyetidir. Bana ibadet etmeleri için onları serbest bırak. Eğer bundan kaçınırsan ben de senin el değmemiş masum çocuklarını öldürürüm”.¹¹⁹⁵ Müellif, bunların hepsinin Âl-i İmrân sûresi başında da belirtildiği gibi zahirine değil de te'vîli yapılarak anlaşılacak türden söylemler olduğunu ifade etmektedir.¹¹⁹⁶

Bikâî, Beyzâvî'nin Kehf sûresinin başında yaptığı açıklamada, Yahudi ve Hristiyanların “baba” ve “oğul” kelimesini kendi dinlerinde “eser ve müessir” anlamında kullandıklarını aktarmaktadır. Beyzâvî, sözüne devam ederek, Bakara sûresi 117. âyetinde “baba” kelimesini “aslî sebep” anlamında kullandıklarını, ama maalesef te'vilden haberi olmayanların bunu gerçek anlamda “baba” olarak anlayıp, kâfir olduklarını, bu söylemlerinden vazgeçirilmeleri gerektiğini söylemektedir. Bikâî, bu kitaplarda geçen “babanın evladı” tabirinin “sevdiği kişiye olan ikramı” gibi mecazi olarak te'vîl edilmesi gerektiğini söylemektedir. Eğer böyle yaparlarsa bu durumda azap edilmekten kurtulmuş olabileceklerini belirtmektedir.¹¹⁹⁷

Son olarak Bikâî, Yahudilere haram olan gıdaları En'âm sûresi 154. âyet münasebetiyle Tevrat'tan 3. sifirden alıntı yaparak izah etmektedir. Yaptığı uzun alıntıdan sonra müellif, hangi kelimenin nasıl okunması gerektiğini ve ne anlama geldiğini detaylı olarak açıklamaktadır.¹¹⁹⁸

Bu örneklerden hareketle şu sonuca varmamız mümkündür: Bikâî, İsrailoğulları'yla alakalı konularda ekstradan bilgi verilmesi gerektiği durumlarda doğrudan Tavrata'tan nakilde bulunmaktadır. Tevrat'tan nakilde bulunurken kaçınıcı sifirde geçtiğine işaret etmekte, farklı nüshada geçen bir konu olduğunda buna da ayrıca değinmektedir. Bikâî, Tevrat'ın tahrifinden dolayı Kur'ân'a uymayan

إِنِّي بَكْرِي إِسْرَائِيلَ أُرْسِلَ لِيَعْبُدَنِي، فَإِنْ أَبَيْتَ أَنْ تُرْسِلَ إِنِّي، فَإِنِّي أَقْتُلُ إِنَّكَ بَكْرِي

¹¹⁹⁵ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 2/421.

¹¹⁹⁷ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 2/421. Ayrıca bk. Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer el-Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Mer'âşlî, (Beyrut: Dâru İhyâi Turâsî'l-Arab, 1418/1997), 3/464. Diğer örnekler için bk. Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 3/92-103; krş. Çık. 5:1-22.

¹¹⁹⁸ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 2/744; krş. Lev. 7:24-38.

yönlerine değinmekte ve böylelikle Tevrat'ın indiğı gibi korunmayıp değıştirildiğini karşılaştırmalı olarak gözler önüne sermektedir. Müteşâbih ifadeleri te'vil etmeyip zahir anlamda kullanmalarını tenkit etmekte, özellikle “eğer bu anlamda kullanıyorlarsa” diyerek bir nevi onların biraz insafılı davranıp yanlıştan dönmelerini, aksi takdirde bizim şeriatımıza göre onların kâfir olduklarını açık bir biçimde beyân etmektedir.

2.4.4.2. İncil'den Nakil

1) Kur'ân'ı Pekiştirmek İçin Nakil

Bikâî, Kur'ân'ın tefsirini yaparken ağırlıklı olarak Tevrat'tan nakillerde bulunmakla birlikte İncil'den de nakilde bulunduğu yerler bir hayli fazladır. Bakara sûresi 87. âyetteki Rûhü'l-Kudüs'ün Cebrâil olduğunu belirttikten sonra özellikle Hz. İsâ'nın diriltme ağırlıklı mucizelerinde ruh ile desteklenmiş olmasına işaret ettikten sonra: “Dört İncil'den topladığım ve özetlediğim bilgilerden de anlaşılmaktadır ki Hz. İsâ, beyyinelerle gelmiş ve onu desteklemek için Rûhü'l-Kudüs eşlik etmiştir. Matta şöyle dedi...” diyerek sözüne devam etmektedir”¹¹⁹⁹

Bakara sûresi 275. âyetteki “şeytanın çarptığı kimseler gibi” ifadesindeki “mess” kelimesi hakkında yaptığı luğavî izahlardan sonra müellif, İncil'de geçen cinlenmiş şahıslara karşı Hz. İsâ'nın ne türlü mucizeler göstererek iyi ettiğine değinmektedir. İncil'de bu türden örneklerin çok olduğunu zikreden müellif, farklı İncil'lerden örnekler sunmaktadır. Mesela cinlenmiş kişiyle konuşup ondan çıkan cinleri domuzlar şeklinde denize kovması, cinlenmiş kadınlardan ne tür zorluklarla cin çıkardığı gibi örnekler müfessir tarafından örnek olarak verilmektedir.¹²⁰⁰

Âl-i İmrân sûresi 43. âyetin te'vilinde farklı İncil nüshalarından derlediğı bilgilerde Bikâî, Hz. Zekeriya'nın karısının kısır olması, oğul ile müjdelmesi, oruç tutması, Hz. Meryem'e Hz. İsâ'nın müjdelmesi, Hz. Yahya'ya bu ismin verilmesi, faziletleri ve sonunda öldürölüp başının kesilmesi gibi konuları detaylı olarak anlatmaktadır.¹²⁰¹

¹¹⁹⁹ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 1/185-189; krş. Mar. 1:13 vd.

¹²⁰⁰ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 1/532. krş. Mat. 32:8. Kâsimî, Bikâî'nin İncil'den yaptığı nakli kısaca özetlemekte ve nakletmektedir. Kâsimî, *Mehâsinu't-te'vil*, 2/222.

¹²⁰¹ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 2/80-87.

Bikâî, Âl-i İmrân sûresinin 60. âyetini te'vil ederken İncil'den yaptığı alıntılarla başka müfessirlere de faydalı olabileceğini düşünerek beş sayfa tutan bir açıklama yapmıştır. Bu açıklamada ele aldığı konular şunlardır: Hz. Meryem'in marangoz Yûsuf'la nişanlıyken Rûhü'l-Kudûs aracılığıyla hamile kalması ve Hz. İsa'nın doğması, doğan yıldız nedeniyle kralın dünyaya yeni gelen çocuğu araması ve Hz. Meryem'in çocukla birlikte Mısır'a gitmesi, kralın ölümü üzerine geri dönmesi ele aldığı konulardandır. Yine Rûhü'l-Kudûs'ün güvercin şeklinde Hz. İsa'nın üzerinde uçması, Hz. İsa'nın kırk gün oruç tutması, namaz kılarken göğün açılması, görevinin başlaması ve “Rab beni resul olarak gönderdi” ve “Rab tektir” cümlelerini söylemesi de bu konular arasındadır. Son olarak görevinin dünyada sona ermesi, Hz. İsa'nın Allah'ın kulu ve resulü olduğunu ispat eden mucizeler göstermesi de Bikâî'nin detaylı olarak açıkladığı başlıklardandır.¹²⁰²

Bikâî'nin İncil'den yaptığı diğer nakilleri kısaca şöyle özetlenebilir: Verilen nimetlere mukabil yapılan nankörlükler ve buna karşı Rabbin tutumu hakkında Mâide sûresi 73. âyetin te'vilinde İncil'den nakillerde bulunmaktadır.¹²⁰³ Hz. İsa'nın dini tebliğ etmeleri için elçilerini görevlendirmesi ve hangi elçinin nereye gönderildiğini En'âm sûresi 20. âyet münasebetiyle İncil'den nakillerledilmektedir.¹²⁰⁴ Yüce Allah'ın Hz. İsa ve Havarilere olan nimetlerinin anlatıldığı Mâide sûresi 110. âyetin te'vili hakkında İncil'den alıntıda bulunmakta ve Hz. İsa'ya verilen mucizeler aktarılmaktadır.¹²⁰⁵ Enbiya sûresi 91. âyet hakkında Hz. İsa'nın beş arpa ekmeği ve iki balıkla beş bin kişiyi mucizevî olarak doyurması, su üzerinde yürümesi ve “Benim etimi yiyen ve kanımı içen ölmez” gibi ifadeler söylediği rivayet edilmektedir.¹²⁰⁶ Müellif, Bakara sûresi 102. âyetin tefsirini yaparken, Hz. Süleyman'ın şeceresini İncil'den yaptığı alıntılarla açıklamaktadır.¹²⁰⁷

Bikâî yaptığı alıntıların birinde mukaddes üç kitabı esas alarak bilgilendirme yaptığı da görülmektedir. Örneğin Mâide sûresi 12. âyet hakkında ilk önce on iki

¹²⁰² Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 2/102-106; krş. Mat. 1:18 vd.

¹²⁰³ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 2/515-516; krş. Mat. 15:29-39.

¹²⁰⁴ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 2/603-207; krş. Mat. 10:7; Luka 6:13; Mar. 6:7.

¹²⁰⁵ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 2/564-569. vd.; krş. Mat. 9/35 vd. ve Mat. 13:23 vd. (Tanrının melekûtu çeşitli temsillerle anlatılmaktadır. Bu bölümün sonunda bazı kelimelerin tefsiri hakkında bilgiler sunulmaktadır.)

¹²⁰⁶ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 5/109-110; krş. Yu. 6.1-59.

¹²⁰⁷ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 1/206; krş. Mat. 1:1-17.

nakibin hangi kabileden olduğu tek tek verilmektedir. Bunu Tevrat'ın 4. sıfırından aktardığını belirtmektedir. Daha sonra İncil'den on iki Havarinin isimlerini aktarmaktadır. Bikâî, Hz. Peygamber döneminde Akabe biatlarına katılan on iki sahabe'nin isimlerini belirterek konuyu tamamlamaktadır.¹²⁰⁸ Bu verdiği bilgilerle sanki on iki elçinin her üç ümmette de geçtiğini ve hepsinin aynı görevi ifa ettiklerini ima etmektedir.

Bikâî'nin İncil'den naklettiği bu tür bilgiler, Kur'ân'da geçmeyen ve insanların dikkatini çekebileceğini tahmin ettiği konulardır. Bu bilgiler, Kur'ân'ı pekiştirme amacıyla tefsirine alınmıştır ve özellikle Kur'ân'a aykırı olmamalarına dikkat ettiği görmezden gelinmemelidir.

2) Kur'ân'a Aykırı Yönlerini Göstermek İçin Nakil.

Bikâî, Tevrat'ta olduğu gibi İncil'de de Kur'ân'a aykırı olarak kabul ettiği yerleri ele almakta ve aykırı olan yönlerini belirtmektedir. Bikâî'nin Kur'ân'a aykırı olduğunu belirttiği yerlerde özellikle Hz. İsa'nın ilâh veya Cenâb-ı Hakk'ın baba olarak kabul edilmesidir. Örneğin Hz. İsa'nın mucizesi olarak eldeki şarapların bitmesi üzerine seksen veya yüz yirmi litrelik taş küpleri su ile doldurtup ardından şaraba dönüştürme mucizesinden bahsetmektedir. Bikâî, İncil'de geçen bazı lafızların şeriatta kullanılmasının câiz olmadığını, mesela yüce Allah için “baba” veya Hz. İsa için “Allah'ın oğlu” sözünün kullanılması kesinlikle kabul edilemeyeceğini vurgulamaktadır. Ardından Bikâî, bu sözlerin nasıl te'vîl edilmesi gerektiğini Âl-i İmrân sûresini tefsir ederken en sahih bir şekilde ele alacağını belirtmektedir. Müellif, bu lafızların şeriatımıza göre mutlak mânada ele alınıp zahirine hamledip sapıtanlar gibi davranmayacağını, Hz. Peygamber'in şeriatinde bu lafızları zahiri anlamlarıyla kullanmanın ve anlamının caiz olmadığını ifade etmektedir.¹²⁰⁹

Bikâî, İnciller her ne kadar tahrif edilmiş olsa da yine de 9. asırdaki İnciller'de (hamd olsun) sağlam olarak onların müteşâbih anlayışlarına ışık tutacak kadar âyet kalabildiğini belirtmektedir. Mesela İncil'de “Rab ilâh olarak Allah'tan” bahsedilmesi, Hz. İsa'nın “Rabbe secde et” diye emretmesi, onu “tek olarak kabul et” ve “ona ibadet et, ben onun vahdaniyetini kabul ediyorum” demesi; oruç tutup namaz

¹²⁰⁸ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 2/412-414; krş. Say. 13:3.

¹²⁰⁹ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 1/185-189; krş. Mat. 4:18; Mar. 1:16-20; Yu. 1:28; Luk. 5:1-11.

kılması ve bunu talebelerine de emrediyor olması onların iddia ettiği gibi değil, tam aksine tevhidi gösteren cümleleri de ihtiva ettiğini gösterdiğini belirtmektedir. Bikâî, İncil’de Rab ismi Hz. İsa hakkında da kullanıldığını; yüce Allah’ın bazı fiillerinin onun eliyle icra etmesine izin verdiğini açıklamaktadır. Ancak müellif buradaki Rab kelimesini, Yûsuf sûresi 42. âyetinde kullanıldığı gibi anlaşılması gerektiğini, Yuhanna İncili’nin başlangıcındaki Rab kelimesinin, ilim anlamına geldiğini söylemektedir. Sonuç olarak: “Keşke bu tür cümleleri de müteşâbihlikten çıkarıp te’vîl etselerdi. Ama onlar tam aksini yaparak zahir ile amel ettiler” diyerek Hristiyanların hâla yanlış yolda olduklarını belirtmektedir.¹²¹⁰

Bikâî’nin Hristiyanların yanlış inançlarını gösterme niyetiyle İncil’den yaptığı nakillerden biri de Mâide sûresi 73. âyetin tefsirindeki açıklamalarında görmekteyiz. Müellif, aslında Hz. İsa’nın İncil’de Allah’ın tek olduğunu vurguladığını şu cümlelerinden çıkarılabileceğini vurgulamaktadır. Hz. İsa Matta İncil’inde şöyle demektedir: “Ben her ne yaptıysam, tek olan Allah’ın iradesiyle yaptım.”¹²¹¹

Bikâî, Mâide sûresi 72. âyet hakkında açıklamalarda bulunurken Ebû Hayyân’ın “*en-Nehr*” isimli eserinde şöyle ifade ettiğini nakletmektedir: “Bunu İncil’lerinde okurlar ama onunla amel etmezler.” diyerek başladığı söze “Bu Hz. İsa’nın: Ey Mabudiyye oğulları, (diğer bir rivâyette) Ey halklar topluluğu! Benim ve sizin babanız, ilâhım ve ilâhınız, beni ve sizi ihlasa kavuşturana karşı kıyam ediniz.” dediğini aktarmaktadır.¹²¹²

Bikâî, Bakara sûresi 253. âyetin tefsirini yaparken İncil’den uzun bir alıntı yapmaktadır. Hatta başlık sayılabilecek şu ifade ile sözüne devam etmektedir: “İncil’de geçen beyyineler, hikmetler ve âyeter.” Bu bölümde yaptığı alıntıları karışık bir şekilde işlemekte, cümle veya isim farkı olduğunda “şu İncil’de ise şöyle geçmektedir” diye farkları da belirtmektedir. Kısaca ele aldığı konular şunlardır: İnananlara verdiği değer, nasıl namaz kılıp oruç tutacakları, rızık talebi ve yapılacak amellerin nasıl muamele ile geri döneceği gibi konular. Ancak Bikâî’nin de belirttiği

¹²¹⁰ Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 2/16-19.

¹²¹¹ Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 2/513-514; krş. Mat. 12:22-37.

¹²¹² Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf el-Endelüsî, *en-Nehrü’l-mâd mine’l-bahri’l-muhîr*, thk. Amer el-Esed (Beyrut: Dâru’l-Ceyl, 1995), 2/72 (Bu tefsir, müellif tarafından özetlenen/kısaltılan ayrı bir tefsirdir); krş. Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 2/512.

gibi bu yerlerde birçok kez “Baba” kavramı geçmektedir. Bu kavramın maalesef zamanla mecazi değil hakiki anlamında anlaşıldığı için hata yaptıkları ifade etmektedir.¹²¹³

Hiz. İîâ’nın beşer olmasına değinen Bikâî, “*Hiçbir şey Allah’tan gizli kalmaz*”¹²¹⁴ âyetini tefsir ederken “Oysaki 870’lerdeki İncil’de yazdığına göre birçok iş Hiz. İîâ’ya gizli kalmaktadır.” Mesela, Markos İncil’inde Hiz. İîâ’nın elbisesine kan dokunduğunda “Elbiseme kim dokundu?”¹²¹⁵ diye sorması onun ulûhiyetten uzak olduğuna işaret etmektedir diye açıklamaktadır.¹²¹⁶

Bikâî’nin tefsirinde yaptığı en uzun alıntılardan biri de Nisâ sûresi 156-158. âyetlerin izahı için İncil’den yaptığı nakildir. Toplam 13 sayfa olarak yaptığı bu nakillerde Hiz. İîâ’nın göğre yükseltilmesi adım adım işlenmektedir. Bikâî, kısaca şu konulara değinmektedir: Son akşam yemeği ve Yahuda’nın Hiz. İîâ ve havarilerin yerlerini bildirmesi, Hiz. İîâ’nın yakalanması ve tutuklanması, arkadaşlarının kaçması, sorgulanması ve işkence edilmesi, asılması ölüm ve sonrası hissedilen sarsıntı, Hiz. İîâ’nın dirilmesi ve Celîle’ye gitmesi, talebelerinin de takip etmeleri ve ona secde etmeleri, talebeleriyle vedalaşması ve göğre yükselişi, kıyametin kopması, sadece Baba’nın kalması (oğul da olmaz), kabirlerden ölümlerin çıkması ve yaşadıklarını anlatmaları. Bu anlatılanlar arasında Bikâî, özellikle şu cümlelerin kayda değer cümleler olduğunu söylemektedir: “Beni gören, göndereni görmüş gibi olur ve ben kendimden konuşmam,” “Faraklit, Rûhü’l-Kudüstür, Rabbim onu gönderir, isimle o size her şeyi öğretir. Ben ayrılmazsam Faraklit gelmez. Ayrılırsam onu size gönderirim,” “Siz bana Rab ve muallim diyorsunuz, ben ise sizin el ve ayaklarınızı yıkıyorum,” “İlahi, beni niçin terk ettin?” “Sizin ve benim babam, ilâhınız ve ilâhıma yükseliyorum,” “Bana göklerin ve yeryüzünün saltanatı verildi,” “Gidin ve yeryüzüne bütün ümmetlere dini yayın.”¹²¹⁷

İncil, Kur’ân’ın indirilmeye başlanmasından önceki dönemlerde onlarca nüsha arasından en tutarlı olanları seçilerek sayıları dört ile sınırlandırılmış bir

¹²¹³ Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 1/486-491; krş. Mat. 10; Mar. 3; Luk. 7 (Bikâî’nin bizim şariatımıza uygun olmadığını belirttiği diğer yerler için bk. Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 1/189; 2/106, 364, 569, 607; 5/206; 7/469.)

¹²¹⁴ Âl-i İmrân 3/5.

¹²¹⁵ Mar. 31:5.

¹²¹⁶ Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 2/12.

¹²¹⁷ Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 2/351-363; krş. Mat. 12:24-27.

kitaptır. Yapılan konsüllerle, Hz. İsa'nın ilâhlığına karar verildiği gibi, İnciller'in Allah tarafından değil, Hz. İsa'nın Matta, Markos, Luka ve Yuhanna isimli öğrencilerine vahyetmesi sonucunda indiğine de bu konsüllerde karar verilmiştir. Bu bağlamda, tahrif edilen bir kitapta Kur'an'a uygun olan cümlelerin olması Kur'an'a bir değer katmamaktadır. Belki o cümlelerin orijinal olduğu anlamına gelebilir. Tam aksine, İncil'deki cümleler Kur'an'la çelişiyorsa, mutlaka tahrif edilmiştir hükmüne varılabilir. Bikâî'nin İncil'den yaptığı nakillerde de bu vurgu yapılmakta, İncil'deki birçok konu Kur'an'a muhalefet etmektedir. Örneğin, müteşabih olarak kabul edilen ifadelerin zahiriyle amel edilip te'vil edilmemesi sonucunda Allah için "baba", Hz. İsa için "oğul" lafızlarının kullanılması bu örneklerin başında gelmektedir. Ancak İncil'de tahrife uğramamış ve İslamî gerçeklere uygun olan cümlelerin bulunması, Barnabas İncili gibi Hz. İsa'nın peygamberliğini vurgulayıp Paraklit'i müjdeleyen hakikatlerin olması, insaf sahibi Hristiyanları vicdanen rahatsız ettiği de bir gerçektir.

2.4.4.3. Zebûr'dan Nakil

Nazmü'd-dürer tefsirinde Ehl-i kitaptan yapılan nakiller sıralamasında en az naklin yapıldığı kitap Zebûr'dur. Ancak Zebûr'un zamanımıza tam bir kitap olarak değil de Tevrat'ın içinde tahrif edilmiş olarak Mezmurlar adıyla bir bölüm olarak gelmiş olmasının da etkisi olabilir.

Bikâî'nin Zebûr'dan yaptığı nakillere örnek verecek olursak: Müellif, Bakara sûresi 251. âyetin tefsirini yaparken Zebûr'dan nakilde bulunmaktadır. Bu âyette Hz. Dâvûd'un Câlût'u öldürdüğü ve ona (Dâvûd'a) hükümdarlık ve hikmet verdiği anlatılmaktadır. Bikâî, "Bu malumat Zebûr'un 151. mezmûrunda şöyle geçmektedir" dedikten sonra ilgili bölümü aktarmaktadır. Bu bölümde kardeşleri arasında oynarken Rabbi onu seçtiğini, ona icabet ettiğini, meleği gönderip onu, babasının koyunları arasına aldığını ifade etmektedir. Onu kutsal yağla yağladığını, ardından zalim ve garip Filistinliyle karşılaştığını, yüzüne doğru üç taş fırlatıp Rabbin kudretiyle onu devirdiğini, kılıcı kapıp onun kafasını kopardığını, böylelikle İsrâiloğulları'ndan utancı çekip aldığını nakletmektedir.¹²¹⁸ Ancak Bikâî'nin bu

¹²¹⁸Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/480; krş. Mez. 150. Ayrıca bk. Özel, "Tefsir Kaynağı Olarak Kitâb-ı Mukaddes: İbrâhîm Bikâî Örneği", 71-91, 87. (Özel şöyle bir ayrıntı vermektedir: "Bugün elde

aktardığı 151. mazmur, Tevrat'ta geçmemektedir. Bu anlatılanlar 1. Samuel 17/30-49. bölümde konu olarak işlenmektedir. Bikâî'nin ifade ettiği cümlelerin aynısı değil de içerik olarak ilgili bölümde geçmektedir.

Bikâî'nin Zebûr'dan yaptığı nakillerden bir diğeri, Mâide sûresi 78. âyet münasebetiyle yapılan nakildir. Bikâî, bu âyette “77. mezmurda geçtiği üzere” ifadesiyle söze başlamakta ve Allah'ın İsrâioğulları'na verdiği nimetlerden, gökten bildiricın yağdırması nimetine mukabil isyan etmeleri sonucunda gazaba uğramalarından bahsetmektedir.¹²¹⁹

Bikâî, Yûsuf sûresi 57. âyetin tefsirini yaparken, Zebûr'un 97. mezmurundan nakilde bulunmaktadır.¹²²⁰

İsrâ sûresi 44. âyette yedi kat göklerde olan, yerde olan her şey Cenâb-ı Hakk'ı tesbih ettiğini ancak bunları anlamaya insanların güçlerinin yetemeyeceğinden bahsedilmektedir. Bikâî, bu tesbihleri manevi derecesi yüksek olan sahabe gibi zevatın işitebildiklerini verdiği örneklerle açıklamakta, Zebûr'dan 68. mazmur ve devamından tesbih örnekleri nakletmektedir. Örneğin “Onu göklerde, yerde ve denizlerde olanlar tesbih ederler” ve 85. mazmurda “Ey Rabbim, ilâhım! Senin gibisi olmadığı gibi, senin işlerin gibi iş işleyen de yoktur...” diye tesbih ve niyaz örnekleri vermektedir.¹²²¹

Bikâî'nin Zebûr'dan yaptığı en uzun nakil Enbiya sûresi 105. âyetten sonradır. 1. mezmurdan 36. mezmura kadar olan bölümlerden 1., 2., 5., 6., 12., 14., 16., 17., 21., 30., 33., 34., ve 36. mezmurları tefsirinde yedi sayfada ele almaktadır. Özellikle 36. mezmur'da sâlihlerin, yeryüzüne hâkim olacakları konusuna vurgu yapmaktadır.¹²²²

Bikâî'nin Zebûr'dan yaptığı nakillere bakıldığında, genellikle Kur'ân-ı Kerîm'de bahsedilen özellikle Hz. Dâvûd'la ilgili konulara odaklandığı ve Zebûr'dan nakiller yaparak konuyu genişletip pekiştirmeye çalıştığı görülmektedir. Bu nakiller

mevcut olan Kitâb-ı Mukaddesler genelde Yahudi/Masoterik metne dayandığından bunlarda toplam 150 ilâhi bulunmakta, Bikâî'nin zikrettiği 151. ilâhi yer almamaktadır.”)

¹²¹⁹ Bikâî, *Nazmü'd-düner*, 2/518; krş. Mez.78:1-42

¹²²⁰ Bikâî, *Nazmü'd-düner*, 4/61-62; krş. Mez. 94:1-23.

¹²²¹ Bikâî, *Nazmü'd-düner*, 4/385-386; krş. Mez. 85:88, 97, 150.

¹²²² Bikâî, *Nazmü'd-düner*, 5/116-124; krş. Mez.1:36.

genellikle tenkit etmeden ve değerlendirme yapmadan doğrudan aktarım şeklinde yapılmaktadır.

Bikâî'nin tefsirinde İsrâiliyat konusunu ele alırken, Tevrat, Zebûr ve İncil'den doğrudan nakiller yapma gerekçelerini örneklerle izah etmektedir. Tevrat'tan nakil yaparken hangi nüshalardan istifade ettiğini açıkladığı gibi, herhangi bir farklı kullanım varsa bunu da “farklı bir nüshada şöyle geçmektedir” diye belirtmekte ve yeri geldikçe İncil'e de vurgu yapmaktadır. Yaptığı açıklamalarda genellikle detay diyebileceğimiz türden ek açıklamalarla konuyu zenginleştirmek için nakilde bulunmaktadır. Kur'ân ve sünnete aykırı nakillere tefsirinde yer vermemekte, genellikle yaptığı nakillerle kıssalardaki boşlukları doldurma gayretindedir. Çoğunlukla Kur'ân'da geçenlerin bir benzerinin Tevrat ve İncil'de de ele alındığını ispat etme eğilimindedir. Yapılan hatalı uygulama ve kullanım varsa bu durumda kesin tavrını göstermekte ve “bu bizim şariatımızda caiz değildir, haramdır” diye net bir tavır sergilemektedir. Yeri geldikçe Tevrat veya İncil'den yirmi sayfa tutacak kadar bilgiyi doğrudan nakilde bulunmakta, özellikle İncil'den nakilde Matta, Markos, Luka, Yuhanna İncilleri'nde farklı kullanım varsa bunları belirtmekten çekinmemektedir. Yaptığı nakillerin çoğunu önce Tevrat, ardından İncil, en az nakli ise Zebûr'dan yapmaktadır. Yaptığı nakillerde aşırı detaya gidip belki de tefsirinde Kitâb-ı Mukaddes'in çoğunu bir şekilde ele almıştır diyebiliriz. Bu bağlamda Bikâî, Tevrat, İncil ve Zebûr'dan doğrudan nakilde bulunması ve bunu yaparken aşırıya gitmesi yönüyle tefsir alanında eşine az rastlanan müfessirlerden biri olduğunu göstermektedir.

2.4.5. Önceki Ümmetlerin Yaşadıklarının İnzâl Döneminde Tekrarı

Bikâî, Tevrat ve İncil'den yaptığı nakillerde bazen bu yaşananlara benzer olayların asr-ı saâdet ve sonraki dönemlerde ümmeti Muhammed'in de başlarından geçtiğini ve gelecekte de bunlara benzer durumların gerçekleşeceğine dair birçok örnek vermektedir.

Nazmü'd-dürer tefsirinde verilen örnekleri farklı gruplara ayrılması konunun anlaşılması açısından faydalı olacaktır.

- a) Geçmiş peygamberlere verilen olağanüstü hallerin Hz. Peygamber'e de verildiğine dair örnekler

Bikâî, geçmiş peygamberlerin başlarından geçen hadiselerin aynılarının Hz. Peygamber'in de başından farklı şekillerde geçtiğini iddia etmektedir. Örneğin Hz. Mûsâ'nın asa ile taş vurup ondan suların fışkırttığının anlatıldığı Bakara sûresi 60. âyetin tefsirinde, bunun gibi aynen Hz. Peygamber'in elinden parmaklarının arasından herhangi bir asa ve taş olmadan pınarlar fışkırmıştır. Ayrıca Hudeybiye kuyusunda hiç su yokken, oradan mucize olarak sular çıkmış ve taşmıştır. Buna benzer örnekler Hz. Peygamber'in hayatında bir hayli fazla olduğunu ifade etmektedir.¹²²³

Bir diğer örnek Bakara sûresi 248. âyette anlatılan Tabût hakkında verdiği malumattan sonra ümmet-i Muhammed'e de yüce Allah sabâ rüzgârıyla yardımda bulunduğunu hatırlatmaktadır. Hz. Peygamber: "Ben sabâ ile yardım edildim"¹²²⁴ buyurmaktadır. Bikâî, yardımın olacağı zamanlarda bu rüzgârın estiğini ve herkesi kuşatan sekinetin indiğini belirtmektedir.¹²²⁵

Hz. Meryem'in şeytandan korumasına kıyasla Hz. Peygamber'in de öyle bir durumla mükâfatlandırıldığını ifade etmek için Bikâî, Âl-i İmrân sûresi 36. âyet münasebetiyle Peygamberimizin çocukken kalbinin yarılması ve su/kar ile yıkanmasıyla şeytanın ondan alacağı payın önüne geçildiğini söylemektedir. Nihâyetinde mi'racda da aynı şekilde manen göğsünün yarıldığını, böylelikle şeytan ve zürriyetinden Hz. Meryem gibi korunduğunu vurgulamaktadır.¹²²⁶

Bikâî'nin geçmiş zamanlarda yaşananların aynısının veya daha üstününün Hz. Peygamber'e verildiğini söylediği örnekleri detaya girmeden kısaca ifade edecek olursak: Mâide sûresi 26. âyeti tefsir ederken Tevrat'ta Yuşâ' isimli peygamberden dolayı güneşin hareketinin hapsedilmesi gibi Hz. Peygamber için de mi'rac dönüşü

¹²²³ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/146. Enes'in anlattığı hadisede, abdest suyu bulunamayınca getirilen kaba Hz. Peygamber elini daldırdı ve parmaklarının arasından sular fışkırdı. Orada bulunan herkes bu su ile abdest aldılar. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/106; Buhârî, "Vudû", 32 (No. 169); Müslim, "Fezâil", 2279. Hudeybiye olayı ile ilgili de bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/323; Buhârî "Şurû", 15 (No. 2731)

¹²²⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/223, 373; Buhârî, "Bed'ü'l-Halk", 5 (No. 3205); Müslim, "Salât", 500. (Sabâ rüzgârı Kâbe'nin doğu tarafından esen bir rüzgârdır. Bunun zıttı olan rüzgâr ise Debûrdur. Bu rüzgâr ile Âd Kavminin helak edilmiştir. Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/475.)

¹²²⁵ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/475. Kâsımî, Bikâî'nin açıklamalarını tefsirinde aynen nakletmektedir. Kâsımî, *Mehâsinu't-te'vîl*, 2/180.

¹²²⁶ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/72.

kervanın gecikmesinden dolayı güneşin hareketi durdurulmuştur.¹²²⁷ Hz. Mûsâ döneminde sığırın bir parçası ile ölüye vurulmuş ve ölü dirilmiştir.¹²²⁸ Aynı şekilde Yahudi bir kadının zehirli bir et parçasıyla Hz. Peygamber'i öldürmeye kalkıştığında, zehirli et dile gelerek konuşmuş ve Peygamberimizi uyarmıştır.¹²²⁹ Nahl sûresi 124. âyetin tefsirini yaparken müellif, Yahudilere teklif edilen Cuma gününü bu ümmetin tereddütsüz kabul etmesi, bu ümmetin üstünlüğünü gösterdiğini söylemektedir.¹²³⁰ Hz. Mûsâ ve Hızır kıssasında ölü ve pişmiş balığın âb-ı hayat ile dirilmesine mukabil Peygamberimiz çocuğu cinlenmiş kadının çocuğunu iyileşmesine teşekkür için koyun ikram eden kadına “Eğer sabretseydin ne kadar but verseydin yine de butlar tükenmeyecekti” sözünü de bir mûcize olarak nakletmektedir. Ayrıca “kızartılmış koyun etinin zehirli olduğunu Peygamberimize söylemesi, bu balıktan daha büyük bir olaydır” demektedir. Kütüğün inlemesi, taşın tespih etmesi, taşın selam vermesi, kapının ve duvarın duaya âmin demesi gibi örnekler de burada sıralanmaktadır. Yine bu kıyaslamalara Hz. Peygamber'in ölüyü diriltmesi ve bu şahsın yıllarca yaşaması da bu tür örneklerdendir diye açıklama yapmaktadır.¹²³¹ Hz. Îsâ'nın Allah'ın izniyle ölüleri diriltmesini anlatırken, Hz. Peygamber'in de aynı şekilde ölüyü dirilttiğinden¹²³² bahsetmekte ve bunu Bakara

¹²²⁷ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/440-442. Ayrıca bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 6/217; Âlûsî, *Ruhu'l-meânî*, 17/336. Bikâî, Beğavî'nin aktardığı bilgiyi Tevrat'tan yaptığı nakille düzelterek, Eriha değil Cebrûn (veya Ceb'ûn) ve altı ay değil altı gün olması gerektiğini belirtmektedir. krş Beğavî, *Meâlimü't-tenzîl*, 3/38; Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/441; Yşu, 10/13.

¹²²⁸ el-Bakara 2/73.

¹²²⁹ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/172, 178. Hadis kaynağı için bk. Buhârî, “Cizye”, 7 (No. 3169); Müslim, “Selâm”, 2190). Bikâî, Bakara 87. âyeteki تقتلون fiili muzarinin istikbal ifade ettiğini yorumlamakta ve Hayber'de Hz. Peygamber'i öldürmeye kalkışmalarına işaret ettiğini ifade etmektedir. Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/189. Ayrıca Bakara 91. âyetin tefsirinde de yine bu meseleye işaret etmektedir. Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/198. Hz. Peygamber'in zehirlenmesi meselesini Mâide sûresi 67. âyetin tefsirinde detaylı olarak ele almakta, beş sayfalık farklı rivâyetleri içeren bilgiler sunmaktadır. Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/503-507.

¹²³⁰ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 4/322.

¹²³¹ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 4/487 vd. Hz. Peygamber'e yapılan manevi yardımların farklı değerlendirilmesi için bk. Mustafa Hocaoglu, “Hz. Peygamber'e Meleklerin Yardımı Hususunda Öne Sürülen Bazı İddiaların Değerlendirilmesi” *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2012), 70 vd.

¹²³² Bikâî, öldürülen küçük kız çocuğuna ismiyle hitap edip onun dirilmesini ve ardından onunla konuşmasını Hz. Peygamber'in mucizelerinden biri olarak nakletmektedir. Bikâî bu hadiseyi İmam Beyhakî'nin *Delâilu'n-nübüvve*'sinde tespit ettiğini ifade etmektedir. bk. Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/512. Bu olayın kaynağı için bk. Kadı İyâz, *eş-Şifâ*, 391.

sûresi 260. âyetle¹²³³ ele aldığını hatırlatmaktadır. Bu tür örnekler *Nazmü'd-dürer* tefsirinde bir hayli fazladır.¹²³⁴

Yukarıda verilen örneklerde Hz. Peygamber'e verilen üstünlüklerin geçmiş kavimlerde yaşanan olağanüstü hallerden çok daha üstün olduğu kıyaslanmaktadır. Hz. Peygamber'in elinden suların fışkırması, saba rüzgârıyla yardım görmesi, kalbinin yarıp temizlenmesi, kendisi için güneşin tutulması bu örneklerden bazılarıdır. Aynı şekilde zehirli koyun etinin dile gelip konuşması ve kütüğün inlemesi, taşın tespih etmesi, taşın selam vermesi, kapının ve duvarın duaya âmin demesi de diğer örneklerdendir. Bikâî'nin geçmişte yaşanan olağanüstü olaylarla kıyaslaması ve her defasında Hz. Peygamber'i ön plana çıkarması, Hz. Peygamber'in her yönüyle en üstün peygamber olduğunu ispat gayretidir denebilir.

b) Geçmiş kavimlere verilen nimetlerin/üstün durumların ashaba da verildiğine dair örnekler.

Geçmiş kavimlerde yaşanan birçok hadisenin ashap arasında da yaşandığını belirtmek için Bikâî, *Nazmü'd-dürer*'de birçok örnek vermektedir. Örneğin, Bakara sûresi 211. âyetin tefsirini yaparken Yahudilere verilen nimetlerden bahsetmekte ve onların üzerlerine bulut inmesini anlattıktan sonra Hz. Peygamber döneminde de Kehf sûresini okuyan sahabinin üzerine bulut gibi bir şeyin inmesini ve sonrasında bu olayı Peygamber Efendimize anlatınca bunun sekîne olduğunu açıklaması, Bikâî'nin verdiği örneklerden biridir. Yine müellif, buna benzer bir hadiseyi Âl-i İmrân sûresini okuyan İmrân b. Husayn hakkında da gerçekleştiğini aktarmaktadır. Ancak kitabın muhakkiki, burada Bikâî'nin sehven bu ismi yanlış yazdığını belirterek bu ismin, Useyd b. Hudayr olması gerektiğini hatırlatmaktadır.¹²³⁵

¹²³³ Bu âyetle Hz. İbrâhim'in "Rabbim! Bana ölüleri nasıl dirilttiğini göster" dediği ve dört kuşun, daha sonra dirilmesinin anlatıldığı âyetin tefsirinde ele alınmaktadır.

¹²³⁴ Mesela, Hz. Musa'ya asa ve elinin ışık saçması mucizesi verilmiştir. Hz. Peygambere de nübüvvet öncesi herhangi bir ağaç ve taşın yanından geçtiğinde onların Hz. Peygamber'e selam verdiğini nakletmektedir. Bikâî, *Nazmü'd-dürer* 5/11. Ebû Müslim el-Havlânî'nin ateşin içinde namaz kılması ancak yanmaması, *Nazmü'd-dürer*, 5/96. Hz. Süleyman'ın emrine rüzgârın verilmesi ile Hendek savaşında rüzgârla Allah Teâla'nın yardım etmesi, cinin Hz. Peygamber'e hizmet etmesi, *Nazmü'd-dürer* 5/102. Ayrıca diğer örnekler için bk. *Nazmü'd-dürer*, 5/526-527; 6/160,161; 6/250, 6/371.

¹²³⁵ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/390. Hadis kaynağı için bk. Buhârî, "Salât", 107 (No. 518); Müslim, "Hayz", 296. Hûd sûresi 11/45-48. âyetler hakkında Tevrat 1. sifirden nakilde bulunmaktadır. *Nazmü'd-dürer*, 3/537-540; krş. Yar. 5:1-32.

Asr-ı saadette yaşanan olağanüstü olaylara verilebilecek diğer bir örnek de Bakara sûresi 260. âyetteki Hz. İbrâhim'e hitaben “*Kuşları çağır gelsinler*” emriyle ilgili olarak Bikâî, burada fazla şaşırılacak bir şey olmadığını, bu tür olayların Hz. Muhammed devrinde de olduğunu, bazen ağaçlar, taşlar hareket ederek onun emrine uyduğunu hatırlatmaktadır. Mesela Mu'avvez b. Afra'nın eli Bedir savaşında kesilmişti. Kesik eliyle Peygamberimize gelince Peygamberimiz elini (biiznillah) eski haline iade ettiği gibi daha birçok harika olayın Beyhakî'nin *Delâilü'n-nübüvve* isimli eserinde rivâyet edildiğini belirtmektedir. Ancak Bikâî, diriltme ve sağlık gibi mûcizeler Hz. Peygamber döneminde fazla gerçekleşmediğini, çünkü Nebi'nin kavmi âhirete inanmayan bir topluluk olduğu için gayba inanmak iman etmede en önemli aşama olduğuna değinmektedir. Hz. Peygamber'e gayba iman hususunda mûcizeler verilseydi o zaman manevi perde açılır ve inanmayanlara anında ceza gelebileceğini hatırlatmaktadır. Oysaki o, rahmet peygamberiydi. Hz. İsâ ise âhirete inanan bir topluluğa gönderilmişti. Bu sebeple gösterdiği mûcizeler o dönem mevcut olan tıbbın üstüne çıkan mucizeler olduğunu söylemekte ve her iki dönemi kıyaslamaktadır.¹²³⁶ Dikkat edilirse Bikâî, âhirete inanmayan bir topluluğa dirilme vs. ağırlıklı mûcizelerin verilmesi, onların inkârları durumunda ani olarak cezaya çarpılmalarının icap edeceğini, oysaki Hz. Peygamber'in rahmet peygamberi olması buna engel olduğunu belirterek hikmet içerikli bir meseleye değinmektedir.

Olağanüstü hallerin anlatıldığı diğer örnek Hz. Dâvûd'un komutanlarından olan Tâlût'la ilgilidir. Bakara sûresi 248. âyetteki Tâlût'un yaptıklarını anlatan müellif, Tâlût'u Hz. Ebû Bekir'e benzetmekte ve onun İslâm'a olan katkılarının, Bedir Savaşı'ndaki tavrının ve ridde olaylarındaki tutumunun takdire şayan davranışlar olduğunu, bunların Tâlût'un hizmetleri kadar önemli hizmetler olduğunu vurgulamaktadır.¹²³⁷ Tâlût'un az bir orduyla büyük ordulara galip gelmesini de Bedir'de az bir topluluğun nice çok topluluklara galip geldiğini ifade eden âyeti¹²³⁸ hatırlatarak, Bedir'de olduğu gibi bir avuç Müslümanın kendinden kat kat fazla düşmanı mağlup ettiğini ifade etmektedir.¹²³⁹ Tâlût olayı ile bağlantılı olarak Mâide

¹²³⁶ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/512.

¹²³⁷ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/476.

¹²³⁸ el-Bakara 2/249.

¹²³⁹ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/479.

sûresi 24. âyetin tefsirini yaparken, Hz. Mûsâ'ya “*Git sen ve Rabbin savaşın*” sözü üzerine Buhârî'den bir alıntı yapmaktadır. Şöyle ki, Bedir Savaşı'nda sahabeden Mikdâd b. Amr'ın: “Biz onlar gibi demeyiz. Emrine amadeyiz Ey Allah'ın Resûlü! Biz senin önünde, arkanda, sağında ve solunda savaşacağız” demesi üzerine Hz. Peygamber'in yüzü gülmüş ve ortalığı sevinç kaplamıştı.¹²⁴⁰ Bikâî, burada güzel bir kıyas yapmakta, şımarık ve nankör Yahudi halkı ile vefakâr ashabın tavırlarını gözler önüne sermektedir.

Konunun önemine binaen *Nazmü'd-dürer* tefsirinde bu hususta verilen örneklere kısaca değinecek olursak: Hz. Meryem'e ikram edilen yiyecekler¹²⁴¹ gibi örneğin Habîb b. Adiyy el-Ensârî'nin de cennetten manevi ikram olarak üzüm yediğini aktarmaktadır.¹²⁴² Hz. Meryem nasıl seçilmiş¹²⁴³ şahsiyet ise Hz. Hatice de aynen seçilmiş bir şahsiyettir. Hatta Hz. Peygamber'in âhirette Hz. Hatice ile Hz. Meryem'i bir nikâhta tutacağına dair muteber kaynaklarda geçmeyen bir hadis de zikretmektedir.¹²⁴⁴ Katâde b. Di'âme'nin savaşta çıkarılan gözünü Hz. Peygamber tekrar eski haline iade ettiğini aktarmaktadır.¹²⁴⁵ Üveys el-Karnî'nin sedef hastalığından, anasına yaptığı iyiliklerin bereketi olarak iyileştiği bildirilmektedir.¹²⁴⁶ Havarilere gökten sofranın inmesini¹²⁴⁷ anlattıktan sonra bu olayın sadece bu döneme has olmadığını, asr-ı saâdetde de vaki olduğunu örneklerle kıyaslamakta, Ümmü Şüreyk, Ümmü Eymen ve Hubeyb'in yaşadıkları olağanüstü olayları aktarmaktadır.¹²⁴⁸ Bakara sûresi 49. âyetin tefsirinde İsrailoğulları'nın denizde kurtulmaları gibi Sa'd b. Ebi Vakkâs komutasındaki Müslümanların, Farşlılarla

¹²⁴⁰ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/427; Hadislerin kaynağı için bk. Buhârî, “Meğâzî”, 4 (No. 3952); Müslim, “Cihâd”, 1779.

¹²⁴¹ Âl-i İmrân 3/37.

¹²⁴² Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/74.

¹²⁴³ Âl-i İmrân 3/42.

¹²⁴⁴ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/79; (Bu hadis mevzu olarak tanımlanmaktadır. Bk. Nâsirüddin el-Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdîsi's-sahiha ve şey'ün min fikhîhâ ve fevâ'idihâ*, (Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1992) No.7053.)

¹²⁴⁵ Kitabın muhakkiki burada bir yanlış tespit etmekte ve bu şahsın isminin Katâde b. Nu'aym olması gerektiğini not düşmektedir. Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/92. 2. dipnot.

¹²⁴⁶ İbn Hişam, *Sîret*, 2/82. krş. Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/92.

¹²⁴⁷ el-Mâide 5/115.

¹²⁴⁸ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/572-573.

yapılan savaşta yaklaşık otuz bin kişinin atlarıyla Dicle Nehri'ni geçerken bir kişi bile zayı olmadan kıyıya ulaştığını ifade etmektedir.¹²⁴⁹

c) Âyetlerden hareketle gelecekte aynı olayların Ümmet-i Muhammed'in de başına geleceğini belirtmektedir.

Bikâî, Âl-i İmrân sûresi 22. âyetin açıklamasını yaparken Buhârî ve Müslim'de geçen bir hadise¹²⁵⁰ istinaden âhir zamanda Yahudilerle Müslümanlar arasında büyük bir savaşın çıkacağını haber vermektedir. Bu savaşta Yahudilerin toptan yok edileceğini ancak “arkad” isimli ağacının arkasına saklanan Yahudilerin kurtulacağını, taşların bile dile gelip arkasındaki saklanan Yahudi'yi söyleyeceğini anlatmaktadır. Hatta bu hadiste geçen ağaç için Peygamberimizin “O, onların ağacıdır” dediğini nakletmektedir. Bu dönemde bir kısım Hristiyanların da Müslümanlara yardım edeceklerini ve savaş bittikten sonra dünyada barış ve sükunetin hâkim olacağını ifade etmektedir.¹²⁵¹ Bikâî, bu olayla bağlantılı olarak Âl-i İmrân sûresi 27. âyetin tefsirinde, âhir zamanda Allah, ümmeti Muhammed'e mülkünü, şerefini, bol rızkını açacaktır. Nasıl ki Hz. Süleyman'ın mülkü İsrâiloğulları'na kuvvet ve saltanat getirdiyse¹²⁵² aynısının bu ümmete de olacağını ileri sürmektedir.¹²⁵³

Âl-i İmrân sûresi 26. âyetteki “*Ey mülkün sahibi*” cümlesinin tefsirini Bikâî, farklı bir bakış açısıyla ele almaktadır Müellif, sûre başında tenzil ve inzâl'den bahsedilmesinden hareketle ilk önce nübüvvetin yönetim sistemi olacağını, ardından “râsihûn” zikredildiği için hilafetle yönetime devam edileceğini, en sonunda da mülkten bahsedildiğinden saltanatın hüküm süreceğini ifade etmektedir.¹²⁵⁴

Verilen örneklerden ve yapılan açıklamalardan hareketle ele aldığımız bu bölümde görüyoruz ki Bikâî, gerek Resûlullah'ı gerekse ashabını ve zımnen ümmetini her zaman geçmiş ümmetlerden aşağı görmemekte, hatta onlardan bir adım önde olduklarını verdiği örneklerle izah etmektedir.

¹²⁴⁹ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/131; Diğer bir örnek bk. *Nazmü'd-dürer* 4/487-489.

¹²⁵⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/122; Buhârî, “Cihâd ve Siyer”, 96 (No. 2926); Müslim, “Fiten”, 2922.

¹²⁵¹ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/49.

¹²⁵² Sâd 38/39 ile delil getirmektedir.

¹²⁵³ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/57.

¹²⁵⁴ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/51.

Kur'ân'da kıssalar yaklaşık olarak beşte bir oranında yer tutmaktadır. Hz. Âdem'den son peygambere kadar yaşanan olaylar ibretlik olarak ele alınmaktadır. Bikâî, Kur'ân'daki kıssaların özellikle ibret alınıp aynı hataya bir daha düşülmemesi için bulunduğunu vurgulamaktadır. Müellif, kıssalarda bazen ayrıntıya dalmakta, adeta bir siyer kitabı gibi hadiseleri tek tek anlatmaktadır. Ancak ayrıntılı bilgiler verirken akla mantığa uygun ve kafalardaki sorulara cevap verecek türden konulara değinmektedir. Bikâî'nin İsrâiliyat hususundaki tavrı nettir ve ihtiyaç olduğu durumlarda doğrudan Tevrat ve İncil'den çok az da olsa Zebûr'dan nakilde bulunmaktadır. Ehl-i kitaptan rivâyet etme gerekçelerini anlatmakta, yeri geldikçe Kur'ân'a uyan bilgileri pekiştirme gayesiyle aldığı gibi bazen de tenkit etmek için nakilde bulunmaktadır. Bikâî'nin Ehl-i kitaptan nakilde bulunması birçok âlimi rahatsız etmiş, hatta Bikâî'yi bu hususta tekfire varacak kadar ileri gitmişlerdir. Bu bağlamda Bikâî, Ehl-i kitaptan doğrudan nakilde bulunma yönüyle diğer müfessirlerden ayrılmakta, farklı bir tavır sergilemektedir.

3. NAZMÜ'D-DÜRER'DE LAFIZLA İLGİLİ KUR'ÂN İLİMLERİ

3.1. Garîbü'l-Kur'ân

İnsanlar arası etkileşimde kişiler birbirleriyle etkilendikleri gibi diller de birbiriyle etkilenmekte, kelime alış-verişinde bulunmaktadırlar. Garîbü'l-Kur'ân ilmi, Kur'ân ilimleri arasında mutlaka bilinmesi gereken; aksi durumda bir müfessirin tefsir yapmasına cevaz verilmeyen konulardandır.¹²⁵⁵ Kur'ân, Arapça olarak indirilmiş¹²⁵⁶ ve özellikle Kureyş lehçesine göre nâzil olmuş bir kitaptır. İçerisinde çok az miktarda başka lehçe ve dillere ait kelimeler barındırmaktadır. Bu bağlamda garîbü'l-Kur'ân; günlük hayatta az kullanılması veya başka lehçe ya da lisandan Arapça'ya geçip mânası hemen anlaşılamayan kelimelere denir.¹²⁵⁷

Kur'ân'da başka lehçelere/dillere ait kelimelerin bulunması Kur'ân için dezavantajlı bir durum değildir. Çünkü bir dilin saf bir lehçeden oluşmasına imkân yoktur. Kur'ân'da yabancı dillerden kelimelerin var olup olmadığı tartışılmıştır. İslâm âlimlerinden İmam Şâfiî, Ebû Ubeyde (ö. 210/825) ve Taberî gibi âlimler Kur'ân'da Arapça dışında hiçbir yabancı dilden kelime olmadığını iddia ederlerken; çoğu ulemâ bu görüşe itibar etmeyip Kur'ân'da az da olsa diğer yabancı dillerden Arapçaya girmiş ve Arapçalaşmış bazı kelimelerin bulunduğunu kabul etmektedir.¹²⁵⁸

Garip diye tabir edilen kelimelerin anlamları Peygamberimiz hayattayken kendisine sorulmasıyla öğrenilmekteydi. Fırsat bulunamayıp veya sorulmayıp daha sonraki dönemlere kalan kelimeler İslâm âlimlerini meşgul etmiş ve bu hususta müstakil eserler yazmalarına zemin hazırlamıştır.¹²⁵⁹ Ancak şöyle bir sorun vardır.

¹²⁵⁵ Örnekler için bk. Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/291 vd.; Süyûtî, *el-İtkân*, 2/3 vd.

¹²⁵⁶ Yusuf 12/2; er-Ra'd 13/37; en-Nahl 16/103; Taha 20/113; eş-Şuarâ 26/195, ez-Zümer 39/28; el-Fussilet 41/3,44; eş-Şûra 42/7; el-Ahkâf 46/12.

¹²⁵⁷ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/394; Süyûtî, *el-İtkân*, 2/3; Albayrak, *Tefsir Usûlü*, 160; İsmail Cerrahoğlu, "Garîbü'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1196)13/379; Hüseyin Elmalî-Şükrü Arslan, "Garîb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/374.

¹²⁵⁸ Süyûtî, *el-İtkân*, 2/89-104 (Lehçeler); 105-120 (Yabancı diller) (mesela Süyûtî, yaklaşık 50 kadar Arap lehçesine ait ve 10 tane yabancı dilden kelimelerin bulunduğunu söylemektedir); Koç vd., *Tefsir El Kitabı*, 358; Polat vd., *Tefsir Tarihi ve Usûlü*, 166.

¹²⁵⁹ Garîbü'l-Kur'ân sahasında yazılan eserlerle ilgili detaylı çalışmayı Zerkeşî'ni *el-Burhân* isimli eserinin muhakkikleri bu hususta kayda değer bir dipnot çalışması yapmışlardır. bk. Zerkeşî, *el-Burhân* (Dâru'l-Fikr baskısı) 1/288-293 sayfalar arasında onlarca kitap ismi zikredilmektedir.

Hangi kelime kime göre garip olarak kabul edilecek? Sahabe olmasına rağmen birkaç kelime bilmede zorlananlara bakılırsa bu sayı çok az miktardadır. Mesela İbn Abbas, “غَسِيلِينَ”,¹²⁶⁰ “حَنَانًا”,¹²⁶¹ “أَوَاهُ”,¹²⁶² ve “رَقِيمٌ”,¹²⁶³ kelimeleri dışındaki bütün Kur’ân kelimelerini bildiğini söylemiştir. Nâfi‘ b. Ezrâk, bilmediği kelimeleri İbn Abbas’a sorarak bir kitap yazmış ve Kur’ân’daki garip kelimelerin sayısını iki yüzle sınırlandırmıştır.¹²⁶⁴ Bununla birlikte daha sonraki dönemlerde Kur’ân’daki garip kelimelerin sayısı artırılmış hatta tüm Kur’ân’ı içeren çalışmalar yapılmıştır. Örneğin İsfahânî, *el-Müfredât*¹²⁶⁵ isimli kitabını bu tarzda yazmış ve ilgili eser, Kur’ân’daki tüm garip kelimeleri içeren bir kitaba dönüşmüştür. Bu bağlamda garip kelimelerin sadece mu‘arrep kelimelerle kalmayıp, okuyucunun zorlanabileceği türden bütün kelimeler bu sahaya dâhil edilmiştir.

Kur’ân-ı Kerîm’deki bazı garip kelimeler Arapçalaşmış olarak günlük hayatta kullanılmasına rağmen, bütün Araplar tarafından bilinemiyordu. Bazı kelimeler ise yaygın olan lügat anlamlarının dışında da kullanılabiliyor, farklı anlamları zamanla unutulabiliyordu. Hatta bu garip kelimeleri daha gelişmiş kabilelerin değil de uzak diyarlarda yaşayan kabilelerin kullanımıyla hayatiyetini devam ettirmekte ve Kur’ân da onların kelimelerini kullanmaktaydı. Bu ve buna benzer sebeplerle Kur’ân, birilerine göre garip sayılabilecek kelimeleri kullanmakta ve bunlardan bihaber olanlarca bu kelimeler garip olarak addedilmekteydi.¹²⁶⁶

¹²⁶⁰ el-Hâkka 69/36.

¹²⁶¹ Meryem 19/13.

¹²⁶² et-Tevbe 9/114.

¹²⁶³ el-Kehf 18/9.

¹²⁶⁴ Nâfi b. el-Ezrak, *Mesâil Nâfi‘ b. el-ezrak* (Limassol: Dâru’l-Caffân ve’l-Câbi, 1413/1993), 31 vd. Kur’ân’daki garib kelimelerin sayısını 285 rakamına kadar çıkaran çalışmalar da vardır. bk. Cerrahoğlu, “*Garibü’l-Kur’ân*”, 13/380; Demirci, *Tefsirde Metodolojik Sorunlar*, 148 vd.

¹²⁶⁵ “Önceki eserler, Kur’ân sûrelerinin sırasını esas alarak düzenlenmişken, *el-Müfredât* alfabetik sıraya göre tertiplenmiştir. Bu eser, az sayıda garib kelimenin açıklaması ile sınırlı kalmayıp Kur’ân’daki hemen tüm kelimeleri kapsayan geniş kapsamlı bir sözlük niteliğindedir. Garib lafızların yalnızca tek bir kelime ile açıklanması yerine, Kur’ân’daki tüm türevlerinin anlamlarına yer verilmiş, ilgili âyetler ve diğer bilgiler de sunulmuştur. Böylelikle eser, geleneksel garibü’l-Kur’ân anlayışını aşarak yeni bir Kur’ân sözlüğü modeli oluşturmuştur.” Ömer Kara, “*el-Müfredât*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/503.

¹²⁶⁶ Bu gruplandırmayı şu eserlerden istifade ederek oluşturduk: Demirci, *Tefsir Usûlü*, 154 vd; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 151; Durmuş Arslan, *Ebussuûd Tefsiri’nde Kur’ân İlimleri* (Isparta: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 184 vd.; Cerrahoğlu, “*Garibü’l-Kur’ân*”, 13/379; Elmalı-Arslan, “*Garib*”, 13/374.

Tefsir geleneğinde garip kelimelerin izahı yapılırken, kelimelerin menşei hakkında bilgi verilmekte, hangi lehçelerde kullandığına değinilmektedir. *Nazmü'd-dürer* tefsirinde garibü'l-Kur'ân tanımı hakkında herhangi bir bilgiye rastlayamadık. Garibü'l-Kur'ân konusunu ele alan eserlerde genellikle aşağıda sıralanan kelimeler verilmekte ve bu kelimelerin hangi dilden geldikleri ve anlamlarının ne olduğu bilgisi aktarılmaktadır. Biz de bu kelimelerin *Nazmü'd-dürer* tefsirinde nasıl kullanıldığını araştırdık. Buna göre;

غَسَّاق: Türk dillerinde kullanılan bir kelime olup, kokuşmuş su demektir. Bikâî bu kelimeye “irin” anlamı vermekte, herhangi bir garip ifade olduğuna değinmemektedir.¹²⁶⁷

الأسباط: İbranice bir kelime olup, kabileler anlamındadır. Bu kelime hakkında Bikâî, çeşitli lügat kitaplarından alıntı yapmaktadır. الأسباط kelimesinin kökeniyle ilgili olarak Yahudilikte, oğlun oğlu veya kabile anlamında olduğunu ifade etmektedir. Bu ifadeden Yahudilikten Arapça'ya geçmiştir anlamı çıkarılabilse de Bikâî herhangi bir açıklama yapmamaktadır.¹²⁶⁸

الرَّقِيم: Rumca levha anlamına gelmektedir. Bikâî bu kelimeye de köy veya dağ anlamına gelmektedir diye anlam vermekle yetinmektedir.¹²⁶⁹

سَجِيل: Farsça pişerek taşlaşmış çamur anlamındadır. Bikâî, bu kelimeyi de bilinen anlamıyla açıklamakta ve pişmiş, taşlaşmış çamur olarak anlam vermekte, fazladan bir açıklama yapmamaktadır.¹²⁷⁰

أَكْوَاب: Nabatça testiler anlamında bir kelimedir. Bikâî, bu kelimeyi de bilinen anlamıyla testiler olarak anlamlandırmakta ve farklı bir bilgi vermemektedir.¹²⁷¹

أَسْفَار: Süryanice kitaplar anlamındadır. Bikâî bu kelimeyi büyük çaplı kitaplar olarak anlamlandırmakta, farklı bir bilgi sunmamaktadır.¹²⁷²

¹²⁶⁷ غَسَّاق kelimesi en-Nebe 78/25. âyetinde geçmektedir. Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 8/302.

¹²⁶⁸ الأسباط kelimesi el-Bakara 2/136. âyetinde geçmektedir. Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/255.

¹²⁶⁹ الرَّقِيم el-Kehf 18/9. âyetinde geçmektedir. Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 4/447.

¹²⁷⁰ سَجِيل el-Fîl 105/4. âyetinde de geçmektedir. Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 8/532.

¹²⁷¹ أَكْوَاب ez-Zuhruf, 43/71; el-Vâkia 56/18; el-İnsân 76/15 ve el-Gaşiye 88/14. âyetlerde geçmektedir. Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 7/51.

سَفِيه: Kinâne lehçesinde cahil anlamında bir kelimedir. Bikâî, bu kelimenin izahını yaparken görüşünün zayıflığından dolayı kendisine itibar edilmeyen, dünyanın hikmetli işlerinden payı noksan olan anlamını vermekte, herhangi bir gariplik açıklaması yapmamaktadır.¹²⁷³

صَاعِقَة: Umman lehçesinde ölüm anlamında kullanılmaktadır. Bikâî de bu kelimeye işiten kişiyi öldürecek seviyede şiddetli ses/ateş anlamını vermektedir.¹²⁷⁴

بَغِي: Temîm lehçesine göre hased anlamındadır. Bikâî, bu kelimeye başkasına karşı zulüm ile büyüklenmek anlamında kullanmaktadır.¹²⁷⁵

الْيَمَّ: Kıpt lehçesinde deniz anlamında olup, Bikâî de aynı anlamı vermekte ve kökeniyle ilgili herhangi açıklama yapmamaktadır.¹²⁷⁶

الأَرَائِك: Habeşçe koltuklar anlamında bir kelime olup, Bikâî de aynı anlamda kullanmakta, ek bir açıklama yapmamaktadır.¹²⁷⁷

Bu örneklerde görüldüğü gibi Bikâî, garip diye nitelenen bu kelimelerin hiçbirinde garîbu'l-Kur'ân ilmini ele alan kitaplardaki gibi işlememekte ve kelimelerin kökenleri hakkında bilgi vermemektedir. Ancak tespit edebildiğimiz kadarıyla birkaç kelime hakkında başka dil ve lehçelerden geçtiği hakkında bilgi vermektedir. Bu örnekler şöyledir:

Mûsâ (مُوسَى) kelimesinin kaynağı hakkında bilgi veren müfessir, Bakara sûresindeki¹²⁷⁸ مُوسَى kelimesinin mu'arreb olduğunu yani sonradan Arapçalaştığını

¹²⁷² أسفار kelimesi el-Cuma 62/5. âyette geçmektedir. Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 5/596.

¹²⁷³ سفیه kelimesi el-Bakara, 2/282 ve el-Cin 72/4. âyetlerde geçmektedir. Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/546.

¹²⁷⁴ صَاعِقَة kelimesi el-Bakara 2/55; en-Nisâ 4/153; el-Fussilet 41/13, 17; ez-Zâriyât, 51/44. âyetlerde geçmektedir. Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/49; 2/346; 6/473.

¹²⁷⁵ بَغِي kelimesi el-A'râf 7/33; en-Nahl 16/90; eş-Şûrâ 42/39... âyetlerde geçmektedir. Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 3/28; 4/304.

¹²⁷⁶ الْيَمَّ kelimesi el-A'râf 7/136. âyette geçmektedir. Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 3/91.

¹²⁷⁷ الأَرَائِك el-Kehf 18/31; Yasin 36/52; el-İnsân 76/13; el-Mutaffifin, 83/23, 35. âyetlerde geçmektedir. Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 4/466; 6/271. gb. bk. Tercuman Özbek, *Kur'ân'daki Muarreb Kelimelere Oryantalistlerin Yaklaşımı* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Temel İslam Bilimleri Programı Yüksek Lisans Tezi, 2018) 17 vd. Bu çalışmada 115 mu'arreb kelime ele alınmış ve kökenleri hususunda açıklamalar verilmiştir.; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 155-156 (Örneklerde verilen kelimeler ve anlamları daha çok bu eserden alıntı yapılarak oluşturulmuştur.)

ifade etmekte ve aslında bu kelime İbranice’de su ve ağaç olarak tefsir edildiğini belirtmektedir. Bikâî, Hz. Mûsâ nehre atılacağı zaman tabuta (sandık) konulunca, ona bu ismin verildiğini belirtmektedir.¹²⁷⁹

Bikâî, Nisâ sûresi 46. âyetteki (وَيَقُولُونَ سَمِعْنَا وَعَصَيْنَا وَاسْمَعْ غَيْرَ مُسْمَعٍ وَرَاعِنَا لَيًّا) (bizi gözet) kelimesi, İsfahânî’ye göre İbrânîce’ye benzediğini aktarmaktadır. Ona göre Yahudiler bu kelimeyi sövmek ve dinle alay etmek, Resûlle dalga geçmek için kullanmaktaydılar. Bu kelime görünürde ikram, aslında ihanet ve kızgınlık ifade etmektedir. Yahudiler, Arapça olan bu kelimeyi kendi lisanlarındaki kelimeye yakınlıştırıp, kendi dillerindeki anlamını (ölesice anlamını) kastederek kullandıklarını ifade etmektedir.¹²⁸⁰

Bikâî, tefsirinde Hûd sûresi 40. âyetteki (حَتَّىٰ إِذَا جَاءَ أَمْرُنَا وَفَارَ التَّنُّورُ قُلْنَا احْمِلْ فِيهَا) (مِنْ كُلِّ زَوْجَيْنِ اثْنَيْنِ) kelimesinin Ebû Hayyân’a göre فَعُول vezninde acem menşeli bir kelime olduğunu ve Arapça’ya yabancı dillerden geçtiğini belirtmektedir. Sa‘lebî ise aksi bir görüş belirterek, bu kelimenin تَفْعُول vezninde olup aslının النُّور olduğunu, daha sonra تَنْوُور kelimesinin “vâv”ın dammesinin hazfedilip bunun yerine (hafiflik için) “nûn” harfinin şedde ile harekelendiğini belirtmektedir. Bikâî, bu görüşe göre de bu kelime acem değil orijinal Arapça bir kelime olduğuna dair farklı iki görüşün olduğunu aktarmaktadır.¹²⁸¹

Bikâî, Bakara sûresi 87. âyetteki عِيسَى kelimesinin Arapçalaşmış bir kelime olduğunu, aslının يَسُوع olarak Meryem’in oğlu diye söylendiğini belirtmektedir.¹²⁸²

Nazmü’-d-dürer tefsirinde Arapça asıllı olmayıp başka dillerden geçtiği belirtilen kelimelerden biri de الْيَاسَ kelimesidir. Bu kelimenin okunuşu hakkında

¹²⁷⁸ “وَإِذْ وَعَدْنَا مُوسَىٰ أَرْبَعِينَ لَيْلَةً ثُمَّ اتَّخَذْتُمُ الْعِجْلَ مِنْ بَعْدِهِ وَأَنْتُمْ ظَالِمُونَ” *Hani, biz Mûsâ ile kırk gece için sözleşmiştik. Sizler ise onun ardından (kendinize) zulmederek bir buzağıyı tanrı edinmiştiniz.*”el-Bakara 2/51.

¹²⁷⁹ Bikâî, *Nazmü’-d-dürer*, 1/132.

¹²⁸⁰ Bikâî, *Nazmü’-d-dürer*, 2/263.

¹²⁸¹ Bikâî, *Nazmü’-d-dürer*, 3/531.

¹²⁸² Bikâî, *Nazmü’-d-dürer*, 1/185.

bilgi veren müellif, إِيَّاسَ kelimesinin Arapça olmayan acem bir isim olduğunu ve الياس kelimesinden türetildiğini söylemektedir.¹²⁸³

Bikâî, Kur’ân-ı Kerîm’deki bazı ifadelerin daha iyi anlaşılabilmesi için cahiliye şiirinden şâhit getirilmesinin gerekli olduğunu İsrâ sûresi 47. âyetteki تَخَوُّف kelimesini açıklarken söylemektedir. Müellif, bu kelimenin Huzeyl Kabilesi tarafından “yavaş yavaş noksanlaşmak” anlamında kullanıldığını ifade etmektedir. Ardından bunu Hz. Ömer’in Hüzeyl’den bir şahsın bu anlamı dile getirmesi üzerine “Ey insanlar! Size hiç yanılmayan divanınıza sarılmanızı tavsiye ederim.” dediğini, orada olanlar “Divandan kastın nedir?” diye sorduklarında “Cahiliye şiiri. Çünkü onda kitabınızın tefsiri ve sözlerinizin anlamları vardır.” diye açıklama yaptığını nakletmektedir.¹²⁸⁴

Bikâî, garîbü’l-Kur’ân kapsamına doğrudan dâhil olmasa da (yapılan tanımdan hareketle) tefsirinde çok bilinen bazı kelimeleri açıklamakta aşırıya gitmekte, sayfalarca tutan detaylar vermekte ve hangi kaynaktan istifade ettiğini belirtmektedir. Bikâî’nin yaptığı geniş açıklamalara Bakara sûresi 219. âyetteki الْمَيْسِر (kumar) kelimesi örnek verilebilir. Bikâî, bu kelime hakkında yedi sayfalık lugavî açıklamalar yapmaktadır. Bu açıklamaları yaparken yaklaşık on üç eserden isim belirterek alıntı yapmaktadır.¹²⁸⁵ Yine Nisâ sûresi 3. âyetteki ذَٰلِكَ أَدْنَىٰ أَلَّا تَعُولُوا cümlesindeki تَعُولُوا kelimesiyle ilgili olarak “مَادَّةٌ عَلَا” diyerek başlattığı lugavî açıklamaları toplam dört sayfalık yerde izah etmektedir.¹²⁸⁶ Müellif, A’râf sûresi 169. âyetteki خَلْفَ kelimesini açıklarken İbn Fâris, Herevî, Zebidî, İbnu Katta‘, Ahfeş, İbn Fâris’ten ve kendisinin Irâkî’nin “Elfiye” isimli eserine yaptığı şerhinden

¹²⁸³ Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 6/339. Ayrıca bk. *Zemahşerî, el-Keşşâf*, 5/484. İlyas kelimesinin hangi dillerde nasıl kullanıldığı hakkında bk. Ömer Faruk Harman, “İlyâs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/162.

¹²⁸⁴ Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 4/274.

¹²⁸⁵ Geçiş sırasına göre eser isimleri veya yazarları Bikâî’ni işleyişiyle şöyledir: Ezherî, Kâmûs, Kitabu’z-ziyne, İsfahânî, el-Herevî, Abdülhak el-İşbilî, Abdülğafûr el-Fârisî, Sibeveyh, Lihyânî, Mecmeü’l-Bahreyn, Esmâ’î, Kazzâz ve Keşşâf. Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 1/409 vd.

¹²⁸⁶ Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 2/211-214.

naklederek konu hakkında detaylı açıklama yapmakla, lügavî yönden izahalarda bulunmaktadır.¹²⁸⁷

Bikâî, yukarıda ele alınan kelimeler dışında ayrıca şu kelimeler üzerinde de durmakta ve sayfalar tutan açıklamalar yapmaktadır: عَسَى kelimesi hakkında altı sayfa,¹²⁸⁸ النَّسِيء yedi,¹²⁸⁹ لَا جَرَم iki buçuk,¹²⁹⁰ شَرَى üç buçuk,¹²⁹¹ عَبَّر dört,¹²⁹² بَال üç,¹²⁹³ صَلَا iki buçuk,¹²⁹⁴ صَلَّ üç buçuk,¹²⁹⁵ وَقَر üç,¹²⁹⁶ وَرَق iki buçuk,¹²⁹⁷ وَبَق üç,¹²⁹⁸ وَنَع iki¹²⁹⁹ sayfa tutan açıklamalar yapmaktadır. Üstteki verilen örneklerdeki sayfalar yaklaşık elli sayfa tutmaktadır.

Bikâî'nin garîbü'l-Kur'ân konusundaki yaklaşımı, diğer müfessirlerden farklı değildir. Bikâî, garîbü'l-Kur'ân olarak nitelendirilen kelimeleri sadece birkaç örnekle sınırlı tutmakta, bu kelimelerin Arapçaya geçiş süreçlerini ve orijinal anlamlarını yeterince açıklamaktadır. Özellikle *Nazmü'd-dürrer* tefsirinde dikkat çeken nokta, Bikâî'nin kelime açıklamalarıdır. Bikâî, genellikle herkesçe bilinen kelimeleri sayfalarca açıklamakta, bu da onun lügat ve ıstikak bilgisinin derinliğini göstermektedir. *Nazmü'd-dürrer* tefsirinde yer alan bu lügavî açıklamalar, bir araya getirildiğinde bir cilt tutacak kadar bilgi barındırmaktadır. Bikâî'nin tefsirinde yabancı kökenli kelimeler hakkında detaylı bilgi bulunmasa da lügavî açıklamalar bakımından oldukça zengin bir içeriğe sahiptir. Bu kelimelerin sistemli olarak ele alınması, faydalı bir çalışma alanı sunabilir.

¹²⁸⁷ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 3/144.

¹²⁸⁸ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 3/283.

¹²⁸⁹ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 3/309 vd.

¹²⁹⁰ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 3/516-518.

¹²⁹¹ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 4/20-23.

¹²⁹² Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 4/47-51.

¹²⁹³ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 4/54-56.

¹²⁹⁴ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 4/136.

¹²⁹⁵ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 4/217-220.

¹²⁹⁶ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 4/387-390.

¹²⁹⁷ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 4/455-457.

¹²⁹⁸ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 4/477-480.

¹²⁹⁹ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 5/416.

3.2. Mübhemâtü'l-Kur'ân

Kur'ân, kıyamete kadar gelecek Müslümanların ihtiyaçlarına cevap verecek kapasitede bir kitaptır. İçerdiği âyetler herkesi ilgilendirdiği için belirli zaman ve mekânla kayıtlı değildir. Kur'ân-ı Kerîm'in üslup özelliklerinden biri de işlediği konulardaki şahısların, yer ve zamanın ne olduğunu açıklamaksızın olay üzerine yoğunlaşmasıdır. Bu sebeple âyetlerde bazen şahıs, yer ve zaman isimleri verilmeksizin genel ifadeler kullanılmaktadır. Kur'ân'ın bildirmediği bu belirsiz ifadeleri öğrenmek için âlimler hayli çaba sarf etmişlerdir. Bu bağlamda Kur'ân'da geçen ve Kur'ân tarafından açıklanmayan ism-i işaretler, ism-i mevsûller, zamirler, cins isimler, zaman ve mekân zarfları ile belirsiz miktar bildiren kelimelere mübhemâtü'l-Kur'ân denmektedir.¹³⁰⁰

Kur'ân-ı Kerîm'de Cenâb-ı Hak kendisinin açıklamadığı hususlarda soru sormanın ve araştırma yapmanın sakıncasına değinmekte ve böyle yapmanın bazen sıkıntılı durumlara yol açabileceğini belirtmektedir. Bir âyette şöyle buyurulmaktadır: *“Ey iman edenler! Size açıklandığı takdirde, sizi üzecek olan şeylere dair soru sormayın. Eğer Kur'ân indirilirken bunlara dair soru sorarsanız size açıklanır. (Hâlbuki) Allah onları bağışlamıştır. Allah, çok bağışlayandır, halîmdir (hemen cezalandırmaz, mühlet verir.)”*¹³⁰¹ Hatta Kur'ânda yüce Allah'ın açıklamadığı bazı hususlarda araştırma yapılmaması emredilmektedir.¹³⁰² Bunlara rağmen yüce Allah tarafından açıklanmayan hususlarda insanlar tahminler yürütmüşler ve çeşitli açıklamalar yapmışlardır. Genel kabul gören görüşe göre, sahih bir senetle Resûlullah'tan veya onunla bağlantılı olarak sahabe veya tabiûndan gelen bir rivâyet varsa mübhemini açığa kavuşturulması hususunda herhangi bir sorun yoktur. Ancak rivâyet dışında re'y ile tahminde bulunmak veya Ehl-i kitaba dayanan bilgilerle mübhemini çözmeye çalışmak, birçok yönden sakıncası bulunmaktadır.¹³⁰³

¹³⁰⁰ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/244 vd.; Süyûtî, *el-İtkân*, 4/79 vd.; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 187; Koç vd., *Tefsir El Kitabı*, 361-362; Polat vd., *Tefsir Tarihi ve Usûlü*, 167-168; Abdülhamit Birişik-Hüseyin Adülhâdî Muhammed, “Mübhemâtü'l Kur'ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/437.

¹³⁰¹ el-Mâide 5/101.

¹³⁰² Örneğin Ashab-ı Kehf'in kaç kişiden oluştuğu (el-Kehf 18/22) veya münafıkların kimler olduğu (el-Enfâl 8/60; et-Tevbe 9/101) gibi...

¹³⁰³ Örnekler için bk. Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/244 vd.; Süyûtî, *el-İtkân*, 4/79 vd.; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 187; Koç vd., *Tefsir El Kitabı*, 361-362; Polat vd., *Tefsir Tarihi ve Usûlü*, 167-168; Birişik-Abdülhadi, “Mübhemâtü'l Kur'ân”, 31/438.

Mübhemâtü'l-Kur'ân kapsamına giren kelimeler Kur'ân-ı Kerîm'de açık olarak beyân edilmemiştir. Bu müphemlik bazı gerekçelerden dolayı yapılmakta ve böyle davranılması Kur'ân'a ayrıca güzellik katmaktadır. İslâm âlimleri, Kur'ân'daki mübhemlerin bulunma sebeplerini şöyle sıralamışlardır: Bir âyette açık olarak ifade edildiği için bir daha tekrar açıklanmadığı için başka bir âyette mübhem olarak geçmesi durumu: Örneğin Nisa sûresi 69. âyette kendilerine nimet verilenler açıklandığı için Fâtiha sûresi 7. âyette mübhem olarak kullanılması bu duruma örnektir. Bazen mübhem olarak geçen kişinin meşhur olması sebebiyle ismen söylenmeye ihtiyaç duyulmaması. Buna da örnek “Âdem ve eşi” şeklinde geçen Bakara sûresi 35. âyet verilebilir. Çünkü Hz. Âdemin eşinin isminin Havva olduğu herkes tarafından bilinmektedir. Diğer bir kullanım, mübhemin bilinmesinde herhangi bir faydanın bulunmamasıdır. Örneğin Bakara sûresi 259. âyette “harap olmuş beldeye uğrayan şu kimse gibi...” ifadesinde “kimse” lafzında bu şahsın kim olduğu değil başından geçen olay daha önemli olduğu için âyette ismen kim olduğu açıklanmamaktadır. Mübhemliğin kullanıldığı diğer bir durum ise âyette mübhem olarak geçen şahıs, hususi olarak bilinse bile umumiliğin daha önemli olduğuna dikkat çekilmesi için zikredilmemektedir. Örneğin “*Kim Allah ve Resulü için hicret ederse...*”¹³⁰⁴ âyetinde olduğu gibi. Burada belirli sahabe kastedilse de hüküm herkese şamildir ve daha önemlidir. Bir diğer mübhem olma durumu, şahıs ismi değil de bir özelliği zikredilerek o özelliğin yüceltilmesi ön plana çıkartılmak için söylenmemektedir. Mesela “*Sıdkı getiren ve onu tasdik eden...*”¹³⁰⁵ âyetinde getiren Hz. Muhammed, tasdik eden ise Hz. Ebû Bekir'dir. Ancak sıdk vasıfları ön plana çıkarıldığı için isimleri zikredilmemiş, mübhem olarak kalmıştır. Son olarak kusurlu bir özelliğin zikredilmesi ve bu özelliğe sahip olanların tahkir edilmesi gibi gerekçelerle mübhem olan ifadeler açıklanmamaktadır. Bu son maddeye örnek ise “*Asıl sana buğzedendir soyu kesik/kesilecek olan*”¹³⁰⁶ âyetinde ismi zikredilmeyen bu

¹³⁰⁴ En-Nisâ 4/100.

¹³⁰⁵ ez-Zümer 39/33

¹³⁰⁶ el-Kevser 108/3

şahıs Âs b. Vâil olmasına rağmen şahsın ismi/kimliği değil kötü vasfı ön plana çıkarılmaktadır.¹³⁰⁷

Mübhemât konusunda, sadece sahih rivâyetlere güvenilmesi gerektiği görüşüne rağmen, Ehl-i Kitap kaynaklarından gelen birçok mantık dışı rivâyetin kullanılmasının yanı sıra, Kur'ân'da açıkça belirtilmemiş olan mübhem zamir veya isimleri kendi liderleri için yorumlama girişimi de maalesef çözülmesi zor sorunlara yol açmaktadır.¹³⁰⁸

Bu kısa ve öz giriş bilgilerinden sonra mübhemliğin oluştuğu durumları Bikâî'den vereceğimiz örneklerle ele alalım.

a) Zamirlerde Mübhemlik.

Bikâî âyetlerdeki zamirlerin kimleri kastettiğini söyleyerek mübhemliği izale etmeye çalışmaktadır. Müellif, bazen bu tür mübhem durumlarda kesin olanları belirttiği gibi bazen de ihtilaf edildiğini belirtmektedir.

1) Mübhemliği net olup, ihtilaf edilmeyenler.

Dilleriyle Allah'a ve âhiret gününe iman ettiklerini söyleyen ancak aslında (kalpleriyle) iman etmeyenleri ifşa eden Bakara sûresi 8. âyetin (وَمِنَ النَّاسِ مَن يَقُولُ آمَنَّا) tefsirinde İbn İshâk'tan -ki o da bu bilgiyi İbn Hişam'dan aldığını belirtmektedir- yaptığı nakilde Bikâî, âyetteki هم “onlar” zamirinden kastedilen münafıkların kimler olduğunu detaylı olarak aktarmakta, kabile kabile isimlerini vermektedir. Mesela Evs Kabilesinden Zeviy b. el-Hâris, Bicâd b. Osman, Nebtel b. el-Hâris vb. yaklaşık on beş isim zikretmekte ve bu şahısların söyledikleri feci sözleri, bu yüzden inen âyetleri aktarmaktadır. Evs kabilesinden olanları aktardığı gibi Hazreç kabilesinden olan münafıkları da aynı minval üzere aktarmaktadır.¹³⁰⁹

¹³⁰⁷ Bu maddeler ve örnekler için bk. Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/244 vd.; Süyûtî, *el-İtkân*, 4/79 vd.; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 187; Koç vd., *Tefsir El Kitabı*, 361-362; Polat vd., *Tefsir Tarihi ve Usûlü*, 167-168; Birişik-Abdülhadi, “Mübhemâtü'l Kur'ân”, 31/438.

¹³⁰⁸ Bu hususta örnekler için şu çalışmalara bakılabilir. Aydemir, *Tefsirde İsrailiyyat*, 73 vd.; Mustafa Öztürk, “Mübhemâtü'l-Kur'ân ve İmâmiyye Şiası”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12-13 (Samsun 2001), 437-455; Halis Albayrak, “Mübhemâtü'l-Kur'ân İlmi ve Kur'ân Tefsirindeki Yeri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32 (1992), 155-182; Birişik-Abdülhadi, “Mübhemâtü'l Kur'ân”, 31/438.

¹³⁰⁹ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/40-43.

Kur’ân-ı Kerîm’deki zamirlerden kastedilen şahısların kimler olduğu hususunda diğer bir örnek Bakara sûresi 198. âyetteki (وَإِنْ كُنْتُمْ مِنْ قَبْلِهِ لَمَنِ الضَّاكِّينَ) “Doğrusu siz onun yol göstermesinden önce yolunu şaşırmışlardan idiniz.”) كُنْتُمْ zamiridir. Bu zamirin kastettiği şahıslar, Amr b. Luhayy, Zeyd b. Amr, Varaka b. Nevfel (cahiliye döneminde dalaletе düşmemiş, Hanîf dinine mensup olan kişiler) gibi şahıslardır.¹³¹⁰ Bikâî, bu âyetteki mübhem şahısları isim vererek kapalılığı kaldırmakta yani mübeyyen yapmaktadır.

Bu örneklerde görüldüğü gibi Bikâî, mübhem olan zamirleri ismen açmakta ve detaylandırmaktadır. Burada net olarak bilinen ve tereddüte yer bırakmayacak şekilde açık olan mübhem zamirler zikredilmektedir. İsimler hakkında tek görüş bulunmakta ve ikinci bir ihtimal söz konusu edilmemektedir. Tefsirinde bu konuya dâhil edilebilecek birçok örnek bulunmaktadır.¹³¹¹

2) Mübhemliği hususunda ihtilaf edilenler.

Necm sûresi 7. âyetteki (وَهُوَ بِالْأُفُقِ الْأَعْلَى) “O, en yüksek ufukta bulunuyorken (aslî sûretine girip) doğruldu.”) هو zamirinin kimi işaret ettiği açık değildir. Bikâî, burada kastedilen Cebrâil olamsı yanında bu şahsın Hz. Peygamber’in de olması caizdir diye de görüş belirtmektedir. Bu duruma göre mâna “Cebrâil onunla birlikte istivâ etti” şeklinde anlaşılmalıdır.¹³¹²

Verilen örnekten de anlaşılmaktadır ki müellif, âyetteki mübhem kelimedede kesinlik olmama durumunda her iki ihtimali de belirtmekte ve farklı durumlara göre mâna şöyle anlaşılabılır diye görüş beyân etmektedir.¹³¹³

b) İsm-i Mevsûlde Mübhemlik.

Bikâî, âyetlerdeki ismi mevsûllerdeki mübhemliği beyan etmeye gayret etmektedir. Örneğin Bakara sûresi 258. âyetteki (أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِي حَاجَّ إِبْرَاهِيمَ فِي رَبِّهِ أَنْ آتَاهُ) اَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِي حَاجَّ إِبْرَاهِيمَ فِي رَبِّهِ أَنْ آتَاهُ

¹³¹⁰ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 1/378.

¹³¹¹ Bazı örnekler için bk. Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 1/486; 2/206, 123, 276, 288.

¹³¹² Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 7/315.

¹³¹³ Diğer örnekler için bk. el-Enfâl 8/32’de kastedilen kişi Nadr b. Hâris’tir. Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 3/212. eş-Şems, 91/12 de Sâlih Peygamber’in devesine suikast düzenleyen şahsın adı Kudâr b. Sâlif’dir. *Nazmü’ d-dürer*, 2/447. Diğer örnekler için bk. Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 7/318-319; 8/442.

اللَّهُ الْمَلِكُ) ismi mevsûlu ile kimin kastedildiği âyette ismen açıklanmamaktadır.

Bikâî, bu bilinmeyen şahsın Nemrut olduğunu ifade etmektedir.¹³¹⁴

Müellif, Bakara sûresi 259. âyetteki (أَوَ كَالَّذِي مَرَّ عَلَى قَرْيَةٍ وَهِيَ خَاوِيَةٌ عَلَى عُرُوشِهَا)

الذي ismi mevsûlunde kimin kastedildiğini belirtmemektedir.¹³¹⁵ Normalde çoğu müfessir buradaki şahsın, Üzeyir olduğunu söylemektedir.¹³¹⁶

Nisâ sûresi 69. âyette (*Kim Allah'a ve Peygambere itaat ederse, işte onlar, Allah'ın kendilerine nimet verdiği peygamberlerle, sıddıklarla, şehidlerle ve iyi kimselerle birliktedirler. Bunlar ne güzel arkadaştır.*) ism-i mevsul olarak مَنْ edatı geçmektedir. Bu âyette bahsedilen dört özelliğin kâmilten toplandığı şahsın Hz. Ebû Bekir olduğu Ârif Şeyh Reslân (ö. 550/1155 [?])¹³¹⁷ tarafından ifade edildiğini belirten müellif, daha sonra Hz. Ebû Bekir'in üstün özelliklerini tek tek sıralamaktadır.¹³¹⁸

Bikâî verilen örneklerde de ismi mevsûllerin kime/kimlere delalet ettiğine değinmekte, farklı görüşler varsa bunları da ayrıca belirtmektedir.¹³¹⁹

c) Şahıs İsimlerinde Mübhemlik.

Bikâî, şahıs isimlerindeki mübhemliği de mübeyyen hale getirmeye gayret etmektedir.

Verilecek örnekleri geçtiği zamana göre ayrılacak olursak:

- 1) Peygamberimiz zamanındaki şahısların mübhemliğinin mübeyyen hale getirildiği örnekler.

¹³¹⁴ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/504.

¹³¹⁵ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/505.

¹³¹⁶ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 4/538 vd.; Mâturîdî, *Te'vîlâtü Ehli's-sünne*, 2/246; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/229; Râzî, *Mefâtihü'l-gayb*, 3/468 (Bu beldeye uğrayan kişiyle ilgili detaylı açıklamalara yer veren Râzî, bu görüşlerden biri de Üzeyir'dir diye belirtmektedir.)

¹³¹⁷ Hayatı hakkında bk. Süleyman Derin, “Şeyh Arslân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2019), ek-2/559.

¹³¹⁸ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/277.

¹³¹⁹ Bazı örnekler için bk. Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/424 (el-Mâide sûresi 20. âyetteki مَا لَمْ يَأْتَاكُمْ مَا لَمْ يَأْتَاكُمْ Hz. Mûsa'nın ashabına verilen nimetlerden bahsetmekte); Bikâî, *Nazmü'd-dürer* 2/481 (el-Mâide sûresi 52. Âyetteki الَّذِينَ den kastedilenler İbn Übey ve ashabıdır); Bikâî, *Nazmü'd-dürer* 3/330 (et-Tevbe sûresi 49. âyetteki şahıs Ced b. Kays isimli münafıktır); Bikâî, *Nazmü'd-dürer* 5/566 (el-Ankebût sûresi 47. âyetteki الَّذِينَ den kasıt Abdullah b. Selâm, Muhayrik gibi sahabilere aittir).

النَّاسُ (الَّذِينَ قَالَ لَهُمُ النَّاسُ إِنَّ النَّاسَ قَدْ جَمَعُوا لَكُمْ) Âl-i İmrân sûresi 173. âyetteki kelimesini Bikâî, Nu‘aym veya Abdülkays’ın binicileri olduğunu belirterek müşahhaslaştırmaktadır.¹³²⁰

فَسَوْفَ يَأْتِي اللَّهُ بِقَوْمٍ يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ أَتَبَا الَّذِينَ آمَنُوا مِنْ () Mâide sûresi 54. âyetteki kelimesini ise müellif, Hz. Ebû Bekir ve ashabına işaret ettiğini söylemektedir.¹³²¹

2) Geçmiş kavimlerde geçen mübhem şahıslar ile alakalı örnekler.

Âl-i İmrân sûresi 39. âyette (فَنَادَتْهُ الْمَلَائِكَةُ وَهُوَ قَائِمٌ يُصَلِّي فِي الْمِحْرَابِ) her ne kadar “melekler” diye kullanılmışsa da Bikâî, aslında burada kastedilenin Cebrâil olduğunu söylemektedir.¹³²²

Kur’ân-ı Kerîm’de birçok yerde Firavun ismi geçmektedir. Örneğin, A‘râf sûresi 103. âyetteki “Firavun” kelimesi hakkında açıklama yapan Bikâî, nasıl ki Kisra Fars diyarında, Kayser Rûm diyarında genel olarak kullanılıyorsa, Mısır’daki meliklerin genel adı olarak da “firavun” kelimesinin kullanıldığını ifade etmektedir. Hz. Mûsâ zamanındaki Firavun’un ismi Kâbus olarak biliniyorsa da bir rivâyete göre onun isminin el-Velîd b. Mus‘ab b. er-Reyyân olduğunu aktarmaktadır.¹³²³ Yine Kur’ân’da Firavun’un eşinden bahsedilir ama ismi zikredilmez. Mesela Kasas sûresi 9. âyeti tefsir ederken, Firavun’un karısının isminin Asiye bnt. Müzâhim olduğunu söylemektedir. Bikâî, Beğâvî’den yaptığı bir alıntı ile bu kadının Benî İsrâil kadınlarından biri olduğunu belirtmektedir.¹³²⁴

Çoğu tefsirlerde Yâsin sûresi 20. âyette şehrin uzağından koşarak gelen şahsın Habib en-Neccâr¹³²⁵ olduğu söylenirken Bikâî, bu âyetin tefsirinde herhangi bir isim belirtmemektedir.¹³²⁶

¹³²⁰ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 2/184.

¹³²¹ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 2/413.

¹³²² “Zekeriya mabedde namaz kılarken melekler ona, “Allah sana, kendisinden gelen bir kelimeyi (İsâ’yı) doğrulayıcı, efendi, nefesine hâkim ve salihlerden bir peygamber olarak Yahya’yı müjdeler” diye seslendiler.” Âli İmrân 3/39. Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 2/79.

¹³²³ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 3/78.

¹³²⁴ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 5/467; krş. Beğavî, *Me‘âlimü’ t-tenzîl*, 6/193.

¹³²⁵ Mâturîdî, *Te’vîlâtü Ehli’s-sünne*, 8/511; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 5/427; Râzî, *Mefâtihi’ l-gayb*, 13/19; Ebû Hayyân, *el-Bahrü’ l-muhît*, 9/262.

¹³²⁶ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 6/252.

3) Bikâî, tefsirinde birkaç yerde meçhul sıyga ile “قيل” (söylenmektedir)

diyerek, ilgili görüşün sağlamlığının tam olmadığını belirtmektedir.

Meçhul sıyga ile görüş belirtilen yerlerin ilki Kalem sûresi 10-16. âyettir. Bu âyette müşrik bir şahsın özellikleri sıralanmaktadır. Bu şahsın kim olduğuna dair farklı isimler verilirken: “Dendi ki, bu şahıs Velîd b. Muğire veya Ahnes b. Şüreyk veyahut Esved b. Abdiyeğûs’tur” şeklinde açıklamaktadır. Ancak Bikâî, İbn Kuteybe’nin şöyle dediğini nakletmektedir: “Biz Kur’ân’da yüce Allah’ın bir kişiyi bu kadar net, bu kadar aybını detaylı olarak anlattığı başka bir kimseyi bilmiyoruz” diyerek bu şahsın “Velîd b. el-Muğîre” olduğunu aktarmaktadır.¹³²⁷

A‘râf sûresi 175. âyetteki آتَيْنَاهُ kelimesindeki zamir her ne kadar “şüphe yok ki Bel‘âm’ı” göstermektedir demesine rağmen “قيل” ifadesini kullanmakta ve bu şahısla ilgili dört ayrı kişiye işaret ettiğini belirtmektedir. Bunlar, Hz. Mûsâ’nın görevlisi, Ümeyye b. Ebi Salt, Ebû Âmir el-Fâsık ve Ehl-i kitabın Hz. Nebi’yi tanıyan münafıklarıdır.¹³²⁸

Müellif, verilen örneklerde de görüldüğü gibi gerek Peygamberimiz zamanında olsun ve gerekse geçmiş devirlerde geçsin âyetlerde mübhem olarak zikredilen şahıs ve mekân isimlerini açığa çıkarma gayretindedir. Bazen de “قيل” “dendi ki” ifadesiyle âyetlerdeki mübhem kelimeleri açıklamakta, zayıf görüşlere dayansa da yine de mübhem olan kelimeleri açığa çıkarmaya gayret etmektedir.¹³²⁹

d) Zaman Zarflarında Mübhemlik.

Kur’ân-ı Kerîm’de bazı hikmetlerden dolayı açıklanmayan mübhem zaman ve mekân ifadeleri *Nazmü’ d-dürer* tefsirinde zamanı belirtilerek açıklanmaktadır.

Örneğin Hz. Mûsâ ile Cenâb-ı Hakk’ın Tûr Dağında kırk günlüğüne sözleşmelerinde âyette¹³³⁰ (“*Hani, biz Mûsâ ile kırk gece için sözleşmiştik. Sizler ise onun ardından (kendinize) zulmederek bir buzağıyı tanrı edinmiştiniz.*”) zaman bilgisi geçmemektedir. Bikâî bunu gün olarak açıklamakta ve otuz gün zilkade

¹³²⁷ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 8/102.

¹³²⁸ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 3/150.

¹³²⁹ Diğer örnekler bk. et-Tevbe 9/118’deki üç kişinin isimleri verilmektedir. Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 3/399; Yûsuf 14/96’da gelen müjdecî Yahuzâ’dır. Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 4/97; el-Enbiyâ 21/74’teki karye, Sodom şehridir. Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 3/374.

¹³³⁰ وَإِذْ وَعَدْنَا مُوسَىٰ أَرْبَعِينَ لَيْلَةً ثُمَّ اتَّخَذْتُمُ الْعِجْلَ مِن بَعْدِهِ وَأَنتُمْ ظَالِمُونَ el-Bakara 2/51.

ayından, on gün de zilhicce ayından olmak üzere toplam kırk gün olduğuna değinmektedir. “Dendi ki Zilhicceden otuz, Muharremden on gün olarak toplam kırk gün” diye farklı bir görüşü de nakletmektedir. Gece kelimesinin ön plana çıkarılmasını da münacaatın özellikle gece daha içten yapıldığını vurgulamak için getirildiğini belirtmektedir. Bikâî, Hz. Peygamber’in mi’rac yolculuğunun bu kırk gecenin çok üstünde olduğunu söylemektedir. Ona göre bu yolculuğun Sidretü’l-Müntehâ’dan daha ötelere olduğunu, Hz. Peygamber’in yüce Allah’ın sesini vasıtasız işittiğini ve elli bin senelik yolu çok kısa bir zamanda kat ettiğini dile getirmektedir.¹³³¹

Zamanı belirtilmeyen diğer bir mübhem örneği de Bakara sûresi 238. âyetteki¹³³² (حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ) (orta) kelimesindir. Bu belirsizliği her ne kadar Hz. Aişe’nin Peygamber’den merfû olarak rivâyet edilen hadiste “ikinci namazı”¹³³³ olarak geçse ve Bikâî bu görüşe katılsa da aksine bu namazın öğle veya sabah namazı olabileceği görüşlerini de aktarmaktadır.¹³³⁴

Zümer sûresi 6. âyetteki insanın ana karnındaki ظُلُمَاتٍ ثَلَاثٍ “üç karanlık” aşamalarında belirsiz olan “üç” sayısını “nutfe, alaka ve mudğa” kelimeleriyle izah etmektedir.¹³³⁵

Müellif, zaman yönüyle mübhem kalan ifadeleri tefsirinde açıklamakta, elinden geldiği kadar kapalı bir yer bırakmamaya gayret etmektedir.¹³³⁶

e) Mekân İsimlerinde Mübhemlik.

Bikâî, ismi mekânlardaki mübhemliği de isim söyleyerek, mübeyyen hale getirmektedir. Örneğin, Bakara sûresi 259. âyetteki (أَوْ كَالَّذِي مَرَّ عَلَى قَرْيَةٍ وَهِيَ خَاوِيَةٌ عَلَى)

¹³³¹ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 1/132.

¹³³² “Namazlara ve orta namaza devam edin. Allah’a gönülden boyun eğerek namaza durun.”

¹³³³ Müslim, “Mesâcid”, 629.

¹³³⁴ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 1/449-450.

¹³³⁵ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 6/422.

¹³³⁶ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 3/222-223. (Bikâî, bu âyetteki قَرْيَةً ifadesini savaş öncesi 70-100 kişi arası, savaş esnasında 3230 kişi kadar gösterildiğini beyan etmektedir.); et-Tevbe 9/25. *Nazmü’ d-dürer*, 3/293 (Bedir, Kureyzâ, Beni Nadîr gibi zamanlarda); et-Tevbe 9/28. *Nazmü’ d-dürer*, 3/296 (Tebük dönüşü 8. Sene-i vüfûd); et-Tevbe 9/40. *Nazmü’ d-dürer*, 3/319 (Mağaradan kasıt Sevr Mağarası, arkadaş ise Hz. Ebû Bekir’dır.)

(عُرُوشَهَا) harabeye dönüşmüş karyeye uğrayan kişinin uğradığı bu mekânın Beyt-i Makdis olduğunu söyleyerek mübhemliği açıklamaktadır.¹³³⁷

Bakara sûresi 217. âyetteki Mescid-i Harâm, aslında herkesin bildiği mekândır. Bikâî, bununla birlikte bu mekân hakkında farklı görüşlerin olduğunu izah etmektedir. Şöyle ki, Mescid-i Harâm’dan kasıt, harem bölgesinin hepsidir. Bikâî, bu görüşe ilaveten -Ebü’l-Hasen Alî b. Muhammed el-Mâverî’den yaptığı alıntıya göre- Kur’ân-ı Kerîm’de zikredilen bütün Mescid-i Harâm ifadelerinde kastedilen de yine harem bölgesidir. Diğer bir görüş, فَوَلَّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ Bakara sûresi 149. âyetinde kastedilen yer Kâbe’dir. Üçüncü görüşe göre bu yerden kasıt Mekke şehridir. Bu görüşte onlara göre İsrâ sûresi 1. âyetteki (سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِّنَ) (الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ) Mekke’ye işaret etmektedir. Bu görüşü Buhârî’de geçen mi’rac hadisi de desteklemektedir.¹³³⁸ Dördüncü ve son görüş ise Hac sûresi 25. âyet delil getirilerek المسجد الحرام bizzat mescidin kendisidir. Görüldüğü gibi bu âyetteki Mescid-i Harâm’a; Harem bölgesi, Mekke, Kâbe ve mescid¹³³⁹ olarak farklı mânalar verilmektedir.¹³⁴⁰

Kehf sûresindeki Ashâb-ı Kehf’in mağarasının nerede olduğuyla ilgili bilgilendirme yapan müellif, bu yerlerin Tarsus, Rûm diyarı, Şam ve Endülüs’te Gırnata şehrinde olduğuna dair görüşleri serdetmektedir. Özellikle İbn Atiyye’nin Gırnata şehrinde ısrar ettiğini belirtmektedir. Hatta İbn Atiyye’nin bizzat bu mağaraya girdiğini ve bu şahısları gördüğünü aktarmaktadır. Ancak Bikâî, bu ısrar için: “Burada biraz durmamız gerekir” der ve bu yerin Rûm diyarında olduğunu İbn Abbâs’tan yapılan rivâyete dayanarak tercih etmektedir.¹³⁴¹ Yine Ashâb-ı Kehf’in ekmek vs. alması için gönderdikleri şahsın gittiği şehrin Tarsus olduğu kaydedilmektedir.¹³⁴²

¹³³⁷ Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 1/506. Ayrıca bk. Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 5/443; Râzî, *Mefâtihi’l-gayb*, 3/471.

¹³³⁸ Buhârî, “Salât”, 1 (No. 349); Müslim, “İman”, 163.

¹³³⁹ Mekke’de Kâbe’nin dışında ayrıca bir namaz kılma mekânı olmadığı için özellikle günümüzde kullanılan Mescid-i Haram gibi geniş mekân anlaşılmamalı.

¹³⁴⁰ Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 1/404-405.

¹³⁴¹ Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 4/447-448. Ayrıca bk. İbn Atiyye, *el-Muharrerü’l-Vecîz*, 4/303.

¹³⁴² Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 4/455.

Yukarıda verilen örneklerden de anlaşılacağı gibi müellif, yer isimlerinde mübhem kalan ifadeleri okuyucuya tam ve doyurucu bilgiler verebilmek için elinden geldiği kadar gayret etmektedir.¹³⁴³

Bikâî'nin mübhemâtü'l-Kur'ân hakkındaki görüşlerinin nasıl olduğu hususunda vermeye çalıştığımız örneklerden hareketle müfessir, bu konuda elinden gelen gayreti sarf etmiştir diyebiliriz. Şöyle ki; Bikâî âyetlerdeki zamirlerin kime işaret ettiğini açıklamaya özen göstermektedir. Asr-ı saâdette yaşanmış olaylarda her ne kadar âyette şahıs isimleri geçmese de müellif okuyucuya bilgi kabilinden mübhem olan isimleri detaylı olarak vermektedir. Hatta bir olay üzerine münafıkların isimlerini kabile kabile aktarmaktadır. Asr-ı saâdet öncesi dönemler için de mübhem şahıslar hakkında da aynı minval üzere açıklık getirmektedir. Aynı şekilde ism-i mevsûllerdeki belirsizliği de bu tarzda açıklamaktadır. Şahıs isimlerindeki, zaman ve mekân ifadelerindeki mübhemliği de yine beyân etmeye gayret etmektedir. Elbette ki âyetlerde zikredilmeyen mübhem ifadeler her zaman ve mekânda karşılaşılabilecek örneklerdendir ancak diğer müfessirlerin yaptığı bu uygulamayı Bikâî de ihmal etmemekte ve var gücüyle bu konulara açıklık getirmeye çaba sarfetmektedir.

3.3. Aksâmü'l-Kur'ân

Üslup açısından incelendiğinde, Kur'ân'da anlatım yöntemlerinden biri olarak yemin kullanımının öne çıktığı görülmektedir. Günlük hayatımızda karşımızdaki şahsı ikna etmek ve sözümüzün doğruluğunu kanıtlamak için genellikle yemine müracaat etmekteyiz. Biz insanlar, sözlerimizi yeminle pekiştirmeye çalıştığımız gibi Cenâb-ı Hak da Kur'ân-ı Kerîm'de yemin etmektedir. Bu bağlamda Kur'ân'da Cenâb-ı Hakk'ın yemin etmesini ele alan, yeminlerden bahseden ilme aksâmü'l-Kur'ân denir.¹³⁴⁴

¹³⁴³ el-Enfâl 8/41'deki يوم الفرقان ifadesini "Bedir Günü" olarak açıklamaktadır. Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 3/219; en-Nahl 16/112 deki أَمِنَةً مَّتَمِّنَةً cümlesindeki "karye" kelimesinin İbn Abbâs'a göre Mekke Şehri olduğu ifade edilmektedir. *Nazmü'd-dürrer*, 4/316; Bakara 101. âyette Tevrat'ı arkaya atmak, onunla amel etmemek demektir. Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 1/205; Bakara 125'teki "Musalla" kelimesi Makam-ı İbrâhim'e işaret etmektedir. Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 1/240; Hicr 44. âyeteki Cehennem katlarını müellif tek tek saymakta ve buraya kimlerin gireceğini söylemektedir. Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 4/224.

¹³⁴⁴ Zerkeşî, *el-Burhân*, 3/121; Süyûtî, *el-İtkân*, 4/46; Kattân, *Mebâhis*, 284; Okiç, *Tefsir ve Hadis Usûlünün Bazı Meseleleri*, 120.

Sözünün doğruluğunda şüphe olmayan yüce Allah, Kur’ân’da niçin yemin etmektedir? Eğer yemin etmedeki hedef mü’mini inandırmak içinse zaten inanmaktadır, bu yeminin onun için ne tür faydaları olabilir? Yine kâfiri ikna etmek için ise zaten o, iman etmemektedir. Bu yeminle imana gelmesi de beklenemez.¹³⁴⁵

Yüce Allah’ın doğru söylediği halde Kur’ân’da yemin etmesini hoş karşılamayanlar olmuşsa da bu düşüncede olanlara gerekli açıklamalar yapılarak cevaplar verilmiştir.¹³⁴⁶ Kur’ân’da yeminin bulunmasının gereğini savunan âlimlere göre Kur’ân’daki yapılan yeminlerin mantıklı bir gerekçesi vardır. Örneğin bu yeminler Arapların günlük hayatlarının bir parçası haline gelmiş yemin geleneğini yüce Allah’ın da sürdürmüş olmasıdır. Buna ilaveten “Allah, indirdiği âyetlerini ve delillerini bu türlü yeminlerle te’kit etmek veya üzerine yemin edilen varlığın önemine dikkat çekmek için de yemin etmiştir.” diye gerekçe gösterilmiştir.¹³⁴⁷ Bu bağlamda Cenâb-ı Hakk’ın yemin etmesi, geleneğe uyması, sözünü pekiştirmesi ve yemin edilen şeyin önemine dikkat çekmesi olarak özetlenebilir.

Kur’ân-ı Kerîm’de âyetlerde yeminler geçiyor olsa da özellikle üzerinde durulan ve aksâmü’l-Kur’ân ilminde ele alınan yerler, on yedi sûrenin başında bulunan yeminlerdir.¹³⁴⁸ Bu konuya eğilen âlimler, yüce Allah’ın hangi şeylere yemin ettiğini ve bu yeminlerden sonra hangi konuların işlendiğine dikkatleri çekmişlerdir.¹³⁴⁹

¹³⁴⁵ Zerkeşî, Cenâb-ı Hakk’ın Kur’ân’da yemin etmesini Ebü’l-Kâsım el-Kuşeyrî’den yaptığı alıntı ile cevaplandırmaktadır. Ona göre Cenâb-ı Hak, getirdiği delilin mükemmelliğini göstermek ve pekiştirmek için yemin etmektedir. Kullarını ikna etmek için Cenâb-ı Hak, hem deliller getirmekte, hem de yemin etmektedir. Böylelikle kulların herhangi bir mazeretleri kalmamaktadır. Zerkeşî, *el-Burhân*, 3/122. Ayrıca bk. Süyûtî, *İtkân*, 4/46.

¹³⁴⁶ Örnek olarak *İm’ân fî aksâmi’l-Kur’ân* isimli eserin müellifi Hamidüddîn el-Ferâhî, bu tür soruların sorulduğunu ve bunlara tek tek cevapların hazır olduğunu zikretmektedir. gbi. bk. Hamidüddîn el-Ferâhî, *İm’ân fî aksâmi’l-Kur’ân*, (Kahire: Matbaatü’s-Selefiyye, 1349), 3; Celal Kırca, “Aksâmü’l-Kur’ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/290.

¹³⁴⁷ Süyûtî, *el-İtkân*, 4/46; Kattân, *Mebâhis*, 284; Tayyip Okıç, *Tefsir ve Hadis Usûlünün Bazı Meseleleri*, 120.

¹³⁴⁸ Hangi sûrelere yeminin bulunduğu ve neler üzerine yemin edildiği hususunda bk. Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 169; Koç vd., *Tefsir El Kitabı*, 349 vd.

¹³⁴⁹ Bu konuda müstakil eser yazan İbn Kayyim el-Cevziyye, yeminin ne için yapıldığı ve hangi sûrede ne maksatla yemin edildiğine detaylı olarak eğilmektedir. bk. İbn Kayyim el-Cevziyye, *et-Tibyân fî aksâmi’l-Kur’ân* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1981) 6 vd.; Süyûtî, *el-İtkân*, 4/48; Kattân, *Mebâhis*, 286.

Bikâî, Kur'ân'da yapılan yeminlerin yapılış gerekçesi hakkında açıklama yapmaktadır. Örneğin, Sâd sûresi 1. âyetteki¹³⁵⁰ (ص وَالْقُرْآنِ ذِي الذِّكْرِ) کلماتında Kur'ân üzerine yemin edilmektedir. Bikâî, bu âyette Kur'ân'ın şerefine dikkat çekmek için yemin edildiğini vurgulamaktadır.¹³⁵¹

Kur'ân-ı Kerîm'de Târik sûresinde gökyüzüne ve Târik yıldızına da yemin edilmektedir.¹³⁵² Bikâî, gökyüzüne ve Târik yıldızına yemin edilmesinin sebebini, onun şerefini ve övülmeye değer yönünü öne çıkarmak, gökyüzü ve yıldızların yaratılmasında Cenâb-ı Hakk'ın güç ve kudretinin derin hikmetlerine dikkat çekmek amacıyla yemin edildiğini vurgulamaktadır.¹³⁵³ Aynı açıklamayı Fecr sûresinde de görmekteyiz. Bikâî, bu sûrede yemin edilen şeylerin akıl sahipleri için yemin edilmeye değer deliller olduğunu hatırlatmakta ve “Şüphesiz bunlarda, akıl sahibi bir kimse için üzerine yemin edilmeye değer bir özellik vardır.” denilerek yemin edilen şeylerin kıymetli olduğuna dikkatimizi çektiğini ifade etmektedir.¹³⁵⁴

Duhâ sûresinin başında kuşluk vaktine yemin edilmektedir. Bikâî, bu vakitlerde insanların hem dünya hem de âhiret hayatının menfaatlerini kazandıkları kıymetli zamanlar olduğu için kuşluk vaktine yemin edildiğini belirtmektedir.¹³⁵⁵

Kur'ân'da yeminin geçtiği diğer bir sûre Tin sûresidir. Müfessir, incir ve zeytinin yaratılışlarındaki mükemmelliğe dikkat çekmek için yemin edildiğini belirtmektedir. Aynı şekilde Sina Dağı ve emin belde üzerine de yemin edilmesinin, burada yaşayan şerefli kişilerin öneminden kaynaklandığını söylemektedir. Buralarda Hz. İbrâhim, Hz. İsâ, Hz. Mûsâ ve Hz. Muhammed gibi şerefli peygamberlerin yaşadığı için bu mekânların da bu peygamberlerden dolayı şerefli olduğunu ifade etmektedir.¹³⁵⁶

Kur'ân'da yemin etme gerekçeleri olarak geleneğe uyma, sözünü pekiştirme ve yemin edilen varlığın önemine dikkat çekme amaçlanmaktadır. Verdiğimiz

¹³⁵⁰ “Sâd. O şanlı, şerefli Kur'ân'a ant olsun ki”

¹³⁵¹ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 6/357.

¹³⁵² وَالسَّمَاءِ وَالطَّارِقِ Göğ ve târika ant olsun. et-Târik 86/1.

¹³⁵³ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 8/386.

¹³⁵⁴ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 8/415.

¹³⁵⁵ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 8/452.

¹³⁵⁶ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 8/468. Bikâî, tefsirinde incir ve zeytinin kullanımını, insan sağlığı için ne kadar faydalarının olduğunu detaylı olarak anlatmaktadır.

örneklerden hareketle, Bikâî'nin özellikle yemin edilen şeyin önemine ve kıymetine dikkat çekmek için yemin edildiğini vurguladığı ve bu doğrultuda yorumlar yaptığı görülmektedir.

Kur'ân'daki yeminler bahsinde ele alınan konulardan bir diğeri yemin lafızlarıdır. Yemin edilirken “vâv”, “be” ve “te” harfleri kullanılmaktadır. Bu harflerin yer aldığı bölüme “yemin bölümü” denmektedir. Yemin bölümünden sonra asıl söylenmek istenen yargının bulunduğu bölüme ise “cevap bölümü” denmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de yukarıda zikredilen üç harfin dışında sekiz yerde¹³⁵⁷ لَا أَقْسِمُ ile başlayan yemin ifadesine de rastlanmaktadır. Bu yerlerdeki لَا harfi için şu üç ihtimal öne sürülmektedir: Birinci görüşe göre لَا harfî, sözün ahengi ve süsü için getirilmiştir. Bu durumda لَا harfine olumsuzluk anlamı verilemez. Sadece söze güzellik katmaktadır. Anlamı olmadığı için bir nev'i zâiddir. İkinci görüşe göre لَا harfî, “te'kit lâm”ı olarak gelmiştir ve sözü pekiştirmektedir. Buna göre kelime لَا أَقْسِمُ değil de لَا أَقْسِمُ şeklinde anlaşılmalıdır. Üçüncü görüş ise لَا harfinin olumsuzluk/nefiy için olmasıdır. Bu durumda “İş onların dediği gibi değil, yemin ederim” veya “Artık başka söze lüzum yok, yemin ederim” veyahut “İş o kadar açık ki, yemin bile etmiyorum” gibi anlamlar verilmektedir. Bunların dışında, “Şu söyleyeceğim söz okadar mühim ve büyüktür ki, bunun büyüklüğünü tanıtmak için kasem etmek bile onu hakkıyla büyütemez” veya “Şimdi zihninden bütün muhalif fikirleri sil, söylenecek ve dinlenecek başka bir şey yok, ancak söyleyeceğim şu hakikat vardır. Kasem ederim ki” anlamı da verilmektedir.¹³⁵⁸

Bikâî, yukarıda bahsedilen konuyu tefsirinde İnşikâk sûresi 16. âyetin (فَلَا أَقْسِمُ بِالشَّفَقِ) tefsirini yaparken açıklamaktadır. Bikâî, bu yapılan yemine konu olan şafak vaktinin, gecenin, gecenin barındırdıklarının ve dolunay halini aldığı zaman ayın çok açık deliller olduğunu belirtmek için yemin edildiğini söylemektedir. Bunların iman etmek için, öldükten sonra dirilmenin Allah'ın gücü dâhilinde

¹³⁵⁷ el-Vâkıa 56/75; el-Hâkka 69/38; el-Meâric 70/40; el-Kıyâme 75/1, 2; et-Tekvir 81/15; el-İnşikâk 84/16; el-Beled 90/1.

¹³⁵⁸ Süyûtî, *el-İtkân*, 4/48; Sofuoğlu, *Tefsire Giriş*, 94; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 171. Koç vd., *Tefsir El Kitabı*, 351;

olduğuna ispata yetecek açık deliller olduğunu belirten müfessir, hayır iş onların dediği gibi değil. Elbette yemin ediyorum diyerek buradaki لا edatının olumsuzluk anlamı ifade ettiğini belirtmektedir. Yani bu deliller o kadar açık seçik ki bu deliller varken bir de yemin mi edecekmişim? Yemin etmiyorum demektir.¹³⁵⁹

Bikâî, Kıyâme sûresinin başlangıcında bulunan لا أَقْسِمُ cümlesindeki لا edatı hakkında da bilgi vermektedir. Müellif, burada kullanılan لا edatının iki ihtimalinin olduğunu söylemektedir. Birinci görüşe göre لا edatı olumsuzluk ifade etmektedir. Diğer bir görüş ise yemine ihtiyaç duyulmayacak kadar net olarak açıklandığı için te'kit ifade etmektedir. Bikâî, eğer haber verenin sözü dinleyen tarafından yalanlanırsa, söyleyen kişi karşısındakini inandırmak için yemine başvurabilir. Ancak yemin edilse bile inatçı kişiye bu yemin fazla fayda sağlamaz. Cenâb-ı Hak da inkârcıları ikna etmek için deliller sunarken yemin etse de inatçı kâfirlere yemin fayda sağlamayacağı için burada yemine gerek olmadığını, çünkü ortaya çıkan gerçekleri sadece inatçı kâfirlerin inkâr edeceğini ifade etmektedir. Ancak o inatçı kâfir inkâr etse de ben onun inkâr ettiği ilâha yemin ediyorum dercesine te'kit için yemin edilmektedir. Bikâî, sözünü pekiştirmek için Râzî'nin de önce olumsuz tavır takınıp 'hayır iş sizin dediğiniz gibi değil' sözünden sonra olumlu tavır takınarak, 'elbette yemin ediyorum' diye anladığını ifade etmektedir.¹³⁶⁰

Bikâî, yapılan yeminden sonra gelen cümlelerin hazfedildiği durumlarda mahzûf olan cümleyi göstermekte ve "mahzûf olan cümle şöyle takdir edilebilir" diyerek hazfedilen yeri belirtmektedir. Örneğin Fecr sûresinin başında fecre, on geceye, çift ve teke, geçip gitmekte olan geceye yemin edilirken yeminde asıl hedefin bu yemin edilen şeylerin önemine işaret etmek olduğunu belirtmektedir. Ardından yeminin cevabının hazfedilmiş olduğunu ve bu mahzûf kısmın: "Cenâb-ı Hak, her insanı farklı tabiatlarda yaratmış ve ona nefsini temizleyecek/kirletecek durumları açıklamıştır. Bu durum güneşin ışığı kadar açık ve nettir" diye takdir edilebileceğini ifade etmektedir. Müellif, cevap cümlesinin ispat veya hazfedildiği

¹³⁵⁹ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 8/372.

¹³⁶⁰ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 8/241-242. Râzî, لا أَقْسِمُ cümlesindeki لا edatının üç farklı anlam ifade ettiğini açıklamakta ve en tutarlı görüşün Bikâî'nin görüşü gibi te'kit için olduğunu ifade etmektedir. Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 30/720.

yerleri tefsirinde yeri geldikçe açıklamakta, hazf edilenleri “şöyle takdir edilir” diye göstermektedir.¹³⁶¹

Bikâî'nin aksâmü'l-Kur'ân konusundaki tutumunu verdiğimiz örneklerle tespit etmeye çalıştık. Gördük ki müfessir, Kur'ân'da yüce Allah'ın yaptığı yeminlerde yeminin yapılış gerekçeleri üzerinde durmakta ve gerekli açıklamaları yapmaktadır. Ağırlıklı olarak, üzerine yemin edilen şeyin önemine dikkat çekmek için yemin edildiğini vurgulamaktadır. Bu yönüyle diğer müfessirlerden farklı bir tutum sergilememektedir. Aynı şekilde, yapılan yeminlerde cevap cümlesinin var olması veya hazf edilmesi üzerinde de durmakta ve bunu gerekli açıklamalarla okuyucuya izah etmektedir. Sonuç olarak, Bikâî tefsirinde aksâmü'l-Kur'ân konusunu olması gerektiği kadar ele almış ve okuyucunun istifadesine gerekli bilgileri sunmuştur.

3.4. Vücûh ve Nezâir

Kur'ân'da kullanılan kelimelerin anlam zenginliği oldukça fazladır. Kur'ân-ı Kerîm'de de birçok kelime farklı sûre ve âyetlerde çeşitli anlamlarda kullanılmaktadır. Bu bağlamda bir kelimenin aynı kalıpta farklı anlamlara gelmesi ve kullanılmasına vücûh (çokanlamlılık) denir. Mesela “hüdâ” kelimesi Kur'ân'da on yedi farklı anlamda kullanıldığı tespit edilmiştir.¹³⁶²

Kur'ân'ı tefsir edecek kişinin, kelimelerin farklı anlamlarını mutlaka bilmesi gerekmektedir. Her farklı kullanımda kelimenin anlamlarını doğru şekilde kavraması, tefsirini bu anlamlara uygun olarak yapabilmesi açısından elzemdir. Eğer her defasında kelimelere aynı anlamı yüklerse, ciddi yanlışlıklara ve vahim sonuçlara yol açabilir. Nitekim vücûh ve nezâir konusunda ilk eser yazan âlimlerden biri olan

¹³⁶¹ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 4/223, 424; 7/62, 269; 8/377, 415.

¹³⁶² Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/193; Süyûtî, *el-İtkân*, 2/121; Farklı tanım ve değerlendirmeler için bk.; Şahin Güven, “Dil, Anlam ve Çokanlamlılık”, *Bilimname*, 25 (2013/2), 82 vd.; Koç vd., *Tefsir El Kitabı*, 365; Mustafa Karagöz, “Vücûh ve Nezâir'in Terimleşme Süreci-Nezâir'in 'Eşanlamlılık' Olarak Tanımlanması Sorunu- “Tarihten Günümüze Kur'ân İlimleri ve Tefsiri Usûlü (İstanbul: İlim Yayma Vakfı, 2009), 441 vd.; Mehmet Suat Mertoğlu, “Vücûh ve Nezâir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013) 43/141.

Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767), bir kişinin müçtehit olabilmesi için vücûh ve nezâir olan kelimeleri bilmesini şart koşturmaktadır.¹³⁶³

Nezâir kavramı ilk dönemlerdeki kullanımı ile sonraki dönemlerdeki kullanımı arasında farklılık arz etmektedir. İlk dönemlerde nezâir kavramı, bir lafzın anlamlarından sadece birinin başka âyetlerde tekrarlanması şeklinde tanımlanmıştır. Başka bir deyişle, aynı kelimenin farklı yerlerde aynı anlamda kullanılan lafızlarına nezâir denir.¹³⁶⁴ Örneğin ümmet (امة) kelimesi topluluk (عصبة), millet (ملة) ve seneler (سين) anlamına gelmektedir. Verilen örnekten hareketle ümmet kelimesinin, üç farklı anlama gelmesine ise vücûh denmektedir. Ayrıca (امة) kelimesinin altı âyette¹³⁶⁵ topluluk (عصبة) anlamında kullanılması ise birbirlerinin nezâiridir. Yine millet anlamına gelen sekiz âyet¹³⁶⁶ birbirlerinin nezâiri, seneler mânasında iki âyet¹³⁶⁷ de yine birbirlerinin nezâiridir. Sonraki dönemlerde nezâir, aynı anlama gelen farklı kelimeler grubunu ifade etmek için kullanılmıştır. Örneğin, ateş anlamına gelen Cahîm, Sa'îr, Hutame, Cehennem, Hâviye gibi kelimeler, nezâir kavramı için verilen önemli örneklerden birisidir.¹³⁶⁸

Kur'ân ilimleri arasında sayılan bu ilim, özellikle tefsir ilminde kelimelerin hangi anlamlara geldiğine dair geniş bir lügat bilgisine sahip olmayı da zorunlu hale getirmektedir. Kelimelerin farklı yerlerde farklı anlamlarına vakıf olabilen bir müfessir, yapacağı tefsirde isabetli görüşler serdedeceği aşîkârdır.¹³⁶⁹

¹³⁶³ Ebü'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân el-Ezdî el-Belhî, *el-Vücûh ve'n-nezâir*, thk. Hâtîm Sâlim ed-Dâmin (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2011), 19; Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/193; Süyûtî, *el-İtkân*, 2/121.

¹³⁶⁴ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/193; Süyûtî, *el-İtkân*, 2/121; Farklı tanım ve değerlendirmeler için bk. Şahin Güven, "Dil, Anlam ve Çokanlamlılık", 82 vd.; Koç vd., *Tefsir El Kitabı*, 365; Mustafa Karagöz, "Vücûh ve Nezâir'in Terimleşme Süreci", 441 vd.; Mehmet Suat Mertoğlu, "Vücûh ve Nezâir", 43/141.

¹³⁶⁵ el-Bakara 2/128,134,142; Âl-i İmrân 3/113; el-A'râf 7/159,159.

¹³⁶⁶ el-Bakara 2/231; el-Mâide 5/48; Yunus 10/19; en-Nahl 16/93; el-Enbiyâ 22/92; el-Mü'minûn 23/52; el-En'âm 6/108; ez-Zuhruf 43/33.

¹³⁶⁷ Hûd 11/8; Yusuf 12/45.

¹³⁶⁸ Örneklere ve tablolarla verilen âyet örnekleri için bk. Mustafa Karagöz, "Eşanlamlılık", 455 vd.

¹³⁶⁹ Ayrıca bk. Mehmet Okuyan, *Kur'ân-ı Kerim'de Çok Anlamlılık* (İstanbul: Düşün Yayınları, 2013), 49 vd.

3.4.1. Vücûh

Bikâî, garîbü'l-Kur'ân konusunu işlerken değinildiği gibi tefsirinde kelimelerin luğavî anlamları üzerinde bir hayli durmakta ve sayfalar tutacak açıklamalarda bulunmaktadır. Çok bilindik kelimelerin anlamlarını bile yeri geldikçe beş-altı sayfa tutacak kadar izah ettiği dile getirilmişti. Bu bağlamda tefsirinde yaptığı luğavî açıklamalar bir araya getirilse bir-iki cilt tutacak kadar malumat içerdiği rahatlıkla söylenebilir. Ancak Bikâî'nin bir kelimenin luğavî anlamlarını bir arada verdiği gibi vücûh kapsamına giren kelimeleri de bir arada vermesi beklenemez. Bu yüzden bu bölümde farklı bir metot uygulanacak ve belirli bir kelimenin tüm tefsirde nasıl kullanıldığı örnekleme yöntemiyle tespit edilmeye çalışılacaktır. Mesela الدين kelimesi vücûh bağlamında ele alındığında, bu kelimenin Kur'ân-ı Kerîm'de 92 yerde geçtiği müşahede edilmektedir. Aslında bu uygulama yapılırken tüm âyetler tek tek ele alındıktan sonra, farklı anlamlara göre gruplandırılmalı ve sonunda hangi farklı anlamlara geldiği tespit edilmelidir. Ancak böyle bir girişim başlı başına bir çalışma gerektirecek kadar kapsamlı olacağı kaçınılmaz olacaktır. Bu sebeple genel hatlarıyla meseleye eğilmekle sonuca ulaşılacaktır.

الدين kelimesinin Kur'ân-ı Kerîm'de kullanım şekillerine bakılacak olursa altmış üç yerde دين on bir yerde دِينُكُمْ iki yerde دِينُهُ on yerde دِينِهِ iki yerde دِينِي dört yerde ise دِينًا şeklinde geçmektedir. Yine bu kullanım şekillerini gruplandırarak olursak: On üç yerde يَوْمَ الدِّينِ on yerde دِينِي مُخْلِصًا لَهُ الدِّينَ/مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ on altı yerde دِينًا قِيَمًا/الله/الدِّينُ لِلَّهِ/دِينُ الْحَقِّ/الدِّينُ الْخَالِصُ/الدِّينُ الْقِيَمُ şeklinde geçmektedir. Yirmi beş yerde ise دِينِي/دِينُكُمْ/دِينُهُمْ/دِينُهُ kalıbıyla gelmektedir.¹³⁷⁰

Din kelimesinin *Nazmü'd-dürer* tefsirinde nasıl ele alındığını görebilmek için yukarıdaki gruplandırmaları kullanarak tespit edecek olursak:

a) يَوْمَ الدِّينِ kelimesinin geçtiği yerler:

¹³⁷⁰ Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfrehes*, 507 vd. Ayrıca bk. Ömer Faruk Harman, "Kur'ân-ı Kerim'de Din Kavramı," *Kur'ân ve Tefsir Araştırmaları-I Tartışmalı İlmî Toplantı Bildiriler Kitabı* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009), 79.

Kur'ân-ı Kerîm'de on üç yerde يَوْمُ الدِّينِ olarak geçmektedir. Bikâî, bu yerlerin hepsinde bu terkibe “ceza günü” olarak anlam vermektedir.¹³⁷¹

b) مَخْلُصًا لَهُ الدِّينَ / مُخْلِصًا لَهُ دِينِي şeklinde geçen yerler:

Bikâî, bu âyetlerde ağırlıklı olarak şirkin her türlüsünden, gizli ve açık olanından uzak olarak saf bir ibadet ile kulluk yapmayı vurgulamaktadır. Zümer sûresinde “İslâm Dini” diye tefsir yaparken, diğer sûrelerde bahsedildiği gibi şirkten beri halisâne bir ibadet sergilenmesi üzerinde durmaktadır.¹³⁷²

c) Muzaf olarak gelen yerler:

Din kelimesinin başka kelimelere muzaf olarak geldiği durumlar da bir hayli fazladır. دِينَ اللَّهِ / دِينَ الْحَقِّ / دِينِي / دِينُكُمْ / دِينُهُمْ / دِينُهُ gibi bir hayli farklı kullanımlar bulunmaktadır. Bikâî, izafet şeklinde gelen din kelimesinin izahını yaparken din kelimesine İslâm, itaat, ibadet ve şariat anlamları vermektedir. Örneğin Bakara sûresi 32. âyetteki din kelimesine İslâm;¹³⁷³ Bakara sûresi 193. âyetteki din kelimesine itaat ve ibadet;¹³⁷⁴ Nisa sûresi 171. âyetteki din kelimesine ise şariat¹³⁷⁵ anlamı vererek yorumlamaktadır.¹³⁷⁶

d) Din kelimesinden sonra sıfat getirilerek kullanılan yerler:

Kur'ân-ı Kerîm'de kullanılan din kelimesinden sonra sıfat olarak farklı kelimeler getirilmektedir. الدِّينُ الْخَالِصُ / الدِّينُ الْقَيِّمُ kullanımları gibi. Bu tür kullanımlarda müfessir genellikle din kelimesi üzerinde değil de sıfat olan halis ve kayyim kelimeleri üzerinde durmaktadır. Örneğin Tevbe sûresi 36. âyetteki (إِنَّ عِدَّةَ الشُّهُورِ عِنْدَ اللَّهِ اثْنَا عَشَرَ شَهْرًا فِي كِتَابِ اللَّهِ يَوْمَ خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ مِنْهَا أَرْبَعَةٌ حُرْمٌ ذَلِكَ الدِّينُ

¹³⁷¹ el-Fâtiha 1/4. *Nazmü'd-dürer*, 1/14; el-Hicr 15/35. *Nazmü'd-dürer*, 4/222; eş-Şuarâ 26/82. *Nazmü'd-dürer*, 5/359; es-Sâffât 37/20. *Nazmü'd-dürer*, 6/298; Sâd 38/78. *Nazmü'd-dürer*, 6/406; ez-Zâriyât 51/12. *Nazmü'd-dürer*, 7/174; el-Vâkia 56/56. *Nazmü'd-dürer*, 7/415; el-Meâric 70/26. *Nazmü'd-dürer*, 8/152; el-Müddessir 74/46. *Nazmü'd-dürer*, 8/237; el-İnfîtâr 82/15-17, 18. *Nazmü'd-dürer*, 8/350; el-Mutaffîfîn 83/11. *Nazmü'd-dürer*, 8/359.

¹³⁷² ez-Zümer 39/2. *Nazmü'd-dürer*, 6/414 vd.; el-A'râf 7/29. *Nazmü'd-dürer*, 3/24; Yunus 10/22. *Nazmü'd-dürer*, 3/431; el-Ankebût 29/65. *Nazmü'd-dürer*, 5/578; Lokman 31/32. *Nazmü'd-dürer*, 6/35; el-Mü'min 40/14, 65. *Nazmü'd-dürer*, 6/492, 533; el-Beyyine 98/5. *Nazmü'd-dürer*, 8/499.

¹³⁷³ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/245.

¹³⁷⁴ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/365.

¹³⁷⁵ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/375.

¹³⁷⁶ Diğer âyetlerden bazıları şöyledir: Âl-i İmrân 3/3; et-Tevbe 9/39, 33; el-Fetih 48/28; es-Sâf 61/9 vb.

الدين القيم (القيم) terkibinden sonra “yani hiçbir eğriliği olmayan ve kulların herhangi bir müdahaleye imkân tanımayan.”¹³⁷⁷ diye القيم kelimesine değinmektedir. Ancak eğriliğin bulunmayacağı ve kulların müdahalesine kapalı olan elbette ki Allah’ın dini olan İslâm’dır. Diğer bir örnek Zümer sûresi 3. âyet (أَلَا لِلَّهِ الدِّينُ الْخَالِصُ وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا) örneği verilebilir. Bu âyette “hâlis” kelimesine ağırlık vermekte ve ihlasın en kâmil mânada gerçekleştiği din olarak İslâm dininin vurgulandığını belirtmektedir.¹³⁷⁸ Kanaatimize göre buralarda geçen din kelimesini bilinen anlamıyla din olarak kabul etmektedir. Çünkü kendisinde hiçbir şüphe olmayan veya hak olan diye anlam verdiği bu iki kavramın mevsufu din (İslâm) kastedilmektedir.¹³⁷⁹

Örneklerde de görüldüğü üzere *Nazmü’ d-dürer* tefsirinde Bikâî’nin “din” kelimesinin vücûh bağlamında nasıl ele alındığını inceledik. Görüyoruz ki, Bikâî bu topluca kelimenin farklı anlamlarını şu âyette şu anlamda kullanılmıştır şeklinde doğrudan belirtmemektedir. Ancak, âyetlerde ele aldığı “din” kelimesine duruma göre farklı anlamlar yükleyerek, dolaylı olarak din kelimesinin vücûh yönünü göstermektedir.

Yukarıda “din” kelimesinin Kur’ân’da hangi anlamlarda kullanıldığını tespit ettiğimiz gibi “عَيْن” kelimesi için Bikâî’nin *Nazmü’ d-dürer* tefsirinde nasıl anlamlar verdiğini tespit etmeye çalışalım:

“عَيْن” kelimesi Kur’ân-ı Kerîm’de kullanışı yönüyle farklı gruplara ayrılabilir:

a) Görme organı göz anlamında.

Yüce Allah’ın biz insanlara görebilmemiz için verdiği göz, Kur’ân-ı Kerîm’de on âyette geçmektedir. İnsanın gözü anlamında kullanılan âyetler için Bikâî’nin farklı bir açıklama yapması beklenemez.¹³⁸⁰ Örneğin Hz. Yûsuf’a olan

¹³⁷⁷ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 3/307.

¹³⁷⁸ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 6/415.

¹³⁷⁹ Örnekler için bakınız. et-Tevbe 9/36. *Nazmü’ d-dürer*, 3/307; Yusuf 12/40. *Nazmü’ d-dürer*, 4/42; er-Rûm 30/30. 43, *Nazmü’ d-dürer*, 5/621; ez-Zümer 39/3. *Nazmü’ d-dürer*, 6/414.

¹³⁸⁰ Âyetler ve açıklaması için bk. el-Mâide 5/45. *Nazmü’ d-dürer*, 2/464; el-Kehf 18/28. *Nazmü’ d-dürer*, 4/463; Yusuf 12/84. *Nazmü’ d-dürer*, 4/89. Diğer âyetlerde de aynı açıklama yapılmaktadır.

özleminden dolayı gözlerini kaybeden ve kör olan Hz. Yakub için “*Onlardan yüz çevirdi ve “Vah! Yûsuf’a vah!” dedi ve üzüntüden iki gözüne ak düştü. O artık acısını içinde saklıyordu.*”¹³⁸¹ buyurulmakta ve Bikâî, bu durumu “Gözüne beyaz bir perde indi ve tüm gözünü kapladı ve kör oldu” şeklinde bilinen anlamıyla yorumlamaktadır.¹³⁸²

b) Su çıkan yer, göze anlamında kullanılması.

Kur’ân-ı Kerîm’de genellikle cennetin tasvir edildiği âyetlerde daha çok bu anlamda kullanılmaktadır. Bu kelime müfred, tesniye ve cemi olarak on altı âyette geçmektedir. Bu kullanım ile ilgili olarak Bakara sûresi 60. âyetteki عَيْن kelimesi güzel bir örnektir. Bikâî, Hz. Mûsâ döneminde kavminin su talepleri üzerine asasını taşa vurarak su fışkırttığı olayın anlatıldığı bu âyeti tefsirini yaparken bu kelimenin lugavî yönlerine değinmektedir. Âyet şöyledir: “*Hani, Mûsâ kavmi için su dilemişti. Biz de “Asanı kayaya vur” demiştik, böylece kayadan on iki pınar fışkırmış, her boy kendi su alacağı pınarı bilmişti. “Allah’ın rızından yiyin, için. Ancak, yeryüzünde bozgunculuk yaparak fesat çıkarmayın” demiştik.*”¹³⁸³ Bu âyetteki عَيْن kelimesini Bikâî, Harâllî’den nakille “O, gözle görülen, artan ve diğerlerine göre daha kıymetli olan şey demektir” diye الْعَيْن kelimesinin lugavî anlamını vermektedir. Daha sonra bu kelimenin farklı anlamlarına değinmektedir: Ziraat için sulama suyunun çıktığı yer/pınar; gökten inen ve artan/sürekli yağıp bereket saçan yağmur; tartı için kullanılan kefenin her bir bölümü; güneşin gösterdiği her şey; toplum nazarında öne çıkmış seçkin kişiler; sulama kuyusu gibi birçok anlamının olduğuna değinmektedir. Bikâî, bu anlamları verdikten sonra *Kâmûs* müellifinin “bu kelimenin yaklaşık kırk farklı anlamının olduğunu” söylediğini nakletmektedir.¹³⁸⁴ Kur’ân’da عَيْن kelimesi genellikle cennetin tasvir edildiği akarsular, çağlayanlar için kullanılmaktadır.¹³⁸⁵

bk. Âl-i İmrân 3/13; el-Hicr 15/88; Meryem 19/26; Tâhâ 20/39, 40; el-Kasas 28/9, 28; et-Tekâsür 102/7; el-Beled 90/8.

¹³⁸¹ وَيَوَلَّى عَنْهُمْ وَقَالَ يَا أَسْفَىٰ عَلَىٰ يُونُسَ وَأَبْيَضْتُ عَيْنَاهُ مِنَ الْحُزْنِ فَهُوَ كَظِيمٌ Yûsuf 12/84.

¹³⁸² Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 4/89.

¹³⁸³ وَإِذِ اسْتَسْقَىٰ مُوسَىٰ لِقَوْمِهِ فَقُلْنَا اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْحَجَرَ فَانْفَجَرَتْ مِنْهُ اثْنَتَا عَشْرَةَ عَيْنًا el-Bakara 2/60.

¹³⁸⁴ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 1/145. Aynı kullanım el-A’râf 7/160’da geçmektedir.

¹³⁸⁵ el-Hicr 15/45; eş-Şuara 26/57, 134; Yasin 36/34; ed-Duhân 44/25, 52; ez-Zâriyât 51/15; el-Kamer 54/12; er-Rahmân 55/50, 66; el-İnsân 76/6, 18; el-Murselât 77/41; el-Mutaffifin 83/28.

Örneğin “Şüphesiz Allah’a karşı gelmekten sakınanlar, cennetler içinde ve pınarlar başındadır.”¹³⁸⁶ Bu âyette göze, pınar, akarsu, çağlayan anlamında kullanılmaktadır.¹³⁸⁷

Kur’ân-ı Kerîm’de ahiretteki su kaynakları anlatılırken onları tanımlamak için yanlarında sıfatlar getirilerek tasvir edilmektedir. Örneğin şarıl şarıl akan tatlı pınarlar olarak ¹³⁸⁸عَيْنٌ جَارِيَةٌ sıfatı kullanılmaktadır. Bikâî, buradaki nehirlerin suyu bol ve asla kesintiye uğramayacağına değinmektedir.¹³⁸⁹ Cennetteki akan nehirlerin aksine cehennemdeki kaynar su akıtan, kızgın pınar¹³⁹⁰ için de عَيْنٌ kelimesi kullanılmaktadır. Öyle ki, ona yaklaşan derileri ve organları erimekte, düşmektedir.¹³⁹¹ Kur’ân-ı Kerîm’de عَيْنٌ kelimesi siyah, iri, güzel gözlü huri (بَحُورٍ) ¹³⁹²siyah balçıklı bir su gözesi (فِي عَيْنٍ حَمِئَةٍ)¹³⁹³ olarak da kullanılmaktadır.

c) Göz ve göze dışındaki kullanımlar:

Bikâî, âyetleri te’vil ederken عَيْنٌ kelimesine yukarıda anlatılanların dışında farklı anlam verdiği yerler de vardır. Örneğin Sebe sûresi 12. âyetteki عَيْنَ الْفِطْرِ kelimesine “erimiş bakır” anlamı vermektedir.¹³⁹⁴

Bikâî’nin tefsirinden vücûh kavramını izah edebilmek için derlediğimiz iki kelimenin vücûh açısından nasıl ele alındığı örneklerinden hareketle, müfessirin vücûh kapsamına giren kelimelerin anlamlarını verdiği ve gerekli izahları yaptığı görülmektedir. Özellikle kelimelerin lugavî anlamlarını verirken sergilediği tavır, kelimelerin anlamlarına vukufiyetini de göstermektedir.

¹³⁸⁶ en-Nebe 78/31. إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ وَعُيُونٍ

¹³⁸⁷ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 4/225.

¹³⁸⁸ el-Gâşiye 88/12.

¹³⁸⁹ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 8/406.

¹³⁹⁰ el-Gâşiye 88/5. تُسْفَى مِنْ عَيْنٍ آتِيَةٍ

¹³⁹¹ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 8/405.

¹³⁹² ed-Duhân 44/54. Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 7/83; et-Tûr 52/20. Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 7/297; el-Vâkia 56/22. Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 7/83.

¹³⁹³ el-Kehf 18/86. Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 4/502.

¹³⁹⁴ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 6/161.

3.4.2. Nezâir

Nezâir kavramı hakkında konuya giriş kısmında bilgi verilmiş, tanımını yapılmıştı. Bu tanıma göre nezâir, kelimelerin aynı anlam etrafında buluşmalarıdır. Bu tarife uyan en belirgin örnek ateş anlamına gelen Cahîm, Sa'îr, Hutame, Cehennem, Hâviye gibi kelimelerdir. Yine hesap günü, din günü, dirilme günü, kavuşma günü, pişmanlık günü kelimeleri de ahiret günüyle eş anlamlı yani nezâir kelimelerdendir. Ayrıca kitâp, furkân, mesânî, kelâmullah, nûr, hüda, rahmet, şifâ, zikr, hikmet, hak, tenzîl, rûh, mev'ize, urvetü'l-vüskâ kelimeleri de Kur'ân-ı Kerîm'le eş anlamlı yani nezâir kelimelerdir.¹³⁹⁵ Bu kelimelerden ilk grubu Bikâî'nin tefsirinde nasıl ele aldığını tespit edip, nezâir hakkındaki tutumunu bir nebze de olsa öğrenebiliriz.

Kur'ân'da kâfirlerin azap görecekları yer olarak kullanılan mekânlardan yetmiş yedi âyette cehennem,¹³⁹⁶ yirmi beş âyette cahîm,¹³⁹⁷ farklı kalıplarıyla on dokuz âyette sa'îr,¹³⁹⁸ dört âyette sakar,¹³⁹⁹ iki âyette lezâ,¹⁴⁰⁰ iki âyette hutame,¹⁴⁰¹ bir âyette hâviye¹⁴⁰² ve yüz yirmi altı âyette nâr/ateş¹⁴⁰³ kelimeleri geçmektedir.¹⁴⁰⁴

Yukarıda sayıları verilen bu yerlerin her birine birer örnek vererek Bikâî'nin konuya yaklaşımını görelim. Cehennem kelimesinin ilk geçtiğı yer olan Bakara sûresi 206. âyette Bikâî, cehennemın fesada beşiklik yapan kişiye cehennemın de beşiklik yapacağını ifade etmektedir. Bu kelimenin kullanılması, özellikle çirkin bir yüzle karşılama (الْجَهَامَةُ) kelimesinden türetildiğinden dolayı) eylemine sahne olan yer

¹³⁹⁵ Şahin Güven, "Dil, Anlam ve Çokanlamlılık", 81 vd.; Okuyan, *Kur'ân-ı Kerim'de Çok Anlamlılık*, 663.

¹³⁹⁶ Örnek olarak bk. el-Bakara, 2/206; Âl-i İmrân, 3/12, 162, 197; en-Nisâ, 4/55, 93, 97, 115, 121 140, 169; el-Â'râf, 7/18, 41, 179...

¹³⁹⁷ Örnek olarak bk. el-Bakara, 2/119; el-Mâide, 5/10, 89; el-Hac, 22/51; eş-Şuâra, 26/91; es-Sâffât, 37/23, 55, 64, 68...

¹³⁹⁸ Örnek olarak bk. el-Hac, 22/4; el-Lokmân, 31/21; es-Sebe, 34/12; el-Fâtır, 35/6; eş-Şûrâ, 42/7; el-Mülk, 67/5, 10, 11; el-Fetih, 48/13; el-İnşikâk, 84/12...

¹³⁹⁹ el-Kamer, 54/48; el-Müddessir, 74/26, 27, 42.

¹⁴⁰⁰ el-Meâric, 70/15; el-Leyl, 92/14.

¹⁴⁰¹ el-Hümeze, 104/4, 5.

¹⁴⁰² el-Kâria, 101/9.

¹⁴⁰³ Örnek olarak bk. el-Bakara, 2/24, 39, 80, 81, 126, 167, 175, 201 218, 221; Âl-i İmrân, 3/10, 16, 11, 151, 191; en-Nisâ, 4/145; el-Mâide, 5/37, 72.

¹⁴⁰⁴ Bu kelimelerin verilmeyenlerinin yerlerine detaylı olarak Abdülbaki, *el-Mu'cemü'l-müfrehes li elfâzi'l- Kur'âni'l-Kerîm* eserin ilgili maddelerine bakılabilir.

anlamındadır.¹⁴⁰⁵ Cahîm kelimesinin ilk geçtiği yerde yine Harâllî'den alıntı yapmakta ve bu kelimenin bir şey ekleme yapılarak o şeyin büyümesi anlamına geldiğini ifade etmektedir. Bu ilk geçtiği yerde¹⁴⁰⁶ ateşten bahsetmese de ikinci geçtiği yer olan Mâide 10. âyette kızarıklığı ve yanması şiddetli olan ateş anlamını vermektedir.¹⁴⁰⁷ Sa'îr kelimesine ise Mülk sûresi 5. âyetin tefsirinde “ateş” anlamını vermektedir.¹⁴⁰⁸ Sakar kelimesine ise Kamer sûresi 48. âyetin tefsirinde sakarın ateşi, insanı yalar ve bedeni eritir diye anlam vermektedir.¹⁴⁰⁹ Bikâî, lezâ kelimesinin tefsirinde her iki yerde ateşin alevinden ve şiddetinden bahsetmekte ama نار kelimesini kullanmamaktadır. Dolaylı olarak kızgınlığı ve parıldaması olan yakıcı, kavurucu olan elbette ki ateştir. Ama bunu lafız olarak kullanmamaktadır.¹⁴¹⁰ Hutame kelimesine ise doğrudan ateş anlamı vermektedir.¹⁴¹¹ Son olarak Hâviye kelimesi Kâria sûresinde geçmektedir. Bu kelimenin anlamını yukarı aşağı hareket halinde olan ateş şeklinde anlam vermektedir.¹⁴¹² Verilen örneklerden de görüldüğü üzere Bikâî; Cahîm, Sa'îr, Hutame, Cehennem, Hâviye gibi kelimelere ateş anlamı vermekte ve böylelikle dolaylı olarak nezâiri tefsirinde işlemektedir.

Nazmü'd-dürer tefsirinden derlediğimiz örneklerde, Bikâî'nin vücuh ve nezâir bağlamında kelimelerin geçtiği yerlerde gerekli açıklamaları yaptığı görülmektedir. Özellikle “ayn” kelimesini izah ederken, bu kelimenin farklı anlamlarını bir lügat âlimi edasıyla işlemektedir. Vücuh örneklerinde olduğu gibi, farklı kelime kalıplarıyla kullanılsa da hepsinin aynı anlama geldiği nazâir örneklerinde, “nar/ateş” anlamına gelen Cahîm, Sa'îr, Hutame, Cehennem, Hâviye gibi kelimelerin de gerekli izahlarını yapmaktadır. Ancak, Bikâî'nin gerek “dîn” ve “ayn” kelimelerini ele alırken gerekse “nâr” anlamına gelen Cahîm, Sa'îr, Hutame, Cehennem, Hâviye kelimelerini izah ederken, vücûh ve nazâir kavramlarını kullanmadığı müşahade edilmektedir. Bununla birlikte, gerekli açıklamaları bihakkın yaptığı görülmektedir.

¹⁴⁰⁵ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/385.

¹⁴⁰⁶ el-Bakara 2/119. Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/234.

¹⁴⁰⁷ el-Mâide 5/10. Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/409.

¹⁴⁰⁸ el-Mülk 67/5. Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 8/70.

¹⁴⁰⁹ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 7/334.

¹⁴¹⁰ el-Meâric 70/18. Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 8/149; el-Leyl 92/14. Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 8/449.

¹⁴¹¹ el-Hümeze 104/4-5. Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 8/526.

¹⁴¹² el-Kâria, 101/9. Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 8/515.

3.5. Hakikat ve Mecaz

Günlük hayatta kendisiyle muhatap olduğumuz şahısların konuşmalarını net anlayabilmemiz ve neyi kastettiğini kavrayabilmemiz için biraz edebiyat bilgisine sahip olmamız gerekmektedir. Aynı şekilde Kur'ân'daki kelimelerin hangi anlamda kullanıldığını bilebilmemiz için de hakikat ve mecaz ilmi hakkında belli bir seviyede bilgimizin olması zorunludur. Bu bağlamda Kur'ân-ı Kerîm'de kelimeler çoğu yerde gerçek/hakiki anlamında kullanıldığı gibi; birçok yerde lafızlar, terkipler gerçek anlamı dışında kullanılmaktadır. Buna göre, kelimelerin konulduğu gerçek anlamında kullanılan lafızlara hakikat; gerçek anlamın kastedilmesine engel olan bir karine veya alâkanın varlığı sebebiyle kelimenin gerçek anlamı dışında kullanılmasına ise mecaz denmektedir.¹⁴¹³

Mecazi anlatım her ne kadar bir söz sanatıysa da bazı âlimler meseleye böyle bakmamışlar ve kişi meramını hakikatlerle dile getirmekten âciz kaldığı zaman mecaza sığınır şeklinde yorumlayıp, “mecazın yalanın kardeşi” olduğunu iddia ederek, Kur'ân'da mecazi anlatım ve kullanım olmadığını savunmuşlardır. Dâvûd ez-Zâhiri (ö. 270/884) gibi âlimlerin başını çektiği bu düşünce daha sonra Muhyiddîn İbnü'l-Arabî ve İbn Teymiyye, İbn Kayyim el-Cevziyye'de devam etmiş, yakın tarihimizde de Muhammed Emîn eş-Şînkâtî (ö. 1913), Cemâlüddîn el-Kâsımî (ö.1914) gibi âlimler de aynı görüşü paylaşmışlardır. Kısaca adı geçen âlimler, Kur'ân-ı Kerîm'de mecazın olmadığını ve tüm kullanımların hakiki anlamda olduğunu iddia etmişlerdir. Örneğin Allah'ın yed'i, vech'i, istivâ'sı Kur'ân-ı Kerîm'de gerçek anlamda kullanılmaktadır ve bu kelimelerin mecazi olmasını gerektirecek ne tarihî ne de dildeki değişimden kaynaklanan bir delil olmadığı savunmuşlardır.¹⁴¹⁴

Azınlıkta kalan bu âlimlerin görüşlerinin tam aksine, Kur'ân-ı Kerîm'de azımsanmayacak kadar mecazi anlatım olduğu, bu tür kullanımın Kur'ân'a i'câz ve üslûp olarak daha fazla değer kattığı yönünde cevap verilmektedir. Hatta Kur'ân'da

¹⁴¹³ Zerküşî, *el-Burhân*, 2/376; Süyûtî, *el-İtkân*, 3/109; Bolelli, *Belâgat*, 76 vd.; Polat vd., *Tefsir Tarihi ve Usûlü*, 158 vd.; Koç vd., *Tefsir El Kitabı*, 351; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 177; Abdülhamit Birişik, “Mecâzü'l-Kur'ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003) 28/223.

¹⁴¹⁴ Zerküşî, *el-Burhân*, 2/377; Süyûtî, *el-İtkân*, 3/109; Okiç Tayyip, *Tefsir ve Hadis Usûlünün Bazı Meseleleri*, 13; Abdülhamit Birişik, “Mecâzü'l-Kur'ân”, 28/223.

mecazın olmadığını savunanların cahilâne bir fikri savunan dar görüşlü ve anlayışsız kişiler oldukları ifade edilmektedir.¹⁴¹⁵ Zerkeşî ve Süyûtî de muhaliflerin ileri sürdüğü şüphelerin yersiz olduğunu belirttikten sonra, eğer Kur’ân’da mecazın olmadığı kabul edilecek olursa, Kur’ân’ın anlatım güzelliklerinden yarısı ortadan kaldırılmış olacağını ifade ederek, mecazi anlatımın Kur’ân’da ne kadar çok yer tuttuğunu beyân etmişlerdir.¹⁴¹⁶

Genel olarak mecaz iki kısma ayrılabilir:

a) Meczaz fi’l-müfred veya mecazü’l-lügavî.

Bu kısmı oluşturan mecazluk kelimede gerçekleşmektedir. Bu çeşit mecaz birçok şekilde cereyan edebilir. Örneğin kül zikredilir cüz kastedilir veya cüz zikredilir kül kastedilebilir. Mesela *يَجْعَلُونَ أَصَابِعَهُمْ فِي آذَانِهِمْ* “*parmaklarını kulaklarına tıkarlar*”¹⁴¹⁷ âyetinde parmak kelimesi kül olarak verilmekteyse de cüz olan parmak uçları kastedilmektedir. Diğer bir örnek ise *كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ* “*O’nun zatından başka her şey yok olacaktır*”¹⁴¹⁸ âyetinde cüz olan yüz zikredilmişse de kül olan zât kastedilmiştir.

b) Meczaz fi’t-terkîb veya mecazü’l-aklî:

Bu kısmı oluşturan mecaz, tek kelimede değil deyim veya kelime grubunda bulunmaktadır. Mesela Bakara sûresi 16. âyetteki *فَمَا رِبِحَتْ تِجَارَتُهُمْ* “*alışverişleri onlara kâr getirmemiş*” cümlesinde kastedilen, ticaretin değil ticaret yapanların kazanç sağlamayıp zarar ettikleri kastedilmektedir.¹⁴¹⁹

¹⁴¹⁵ Abdülhamit Birişik, “Mecâzü’l-Kur’ân”, 28/223

¹⁴¹⁶ Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/377; Süyûtî, *el-İtkân*, 3/109; Abdülhamit Birişik, “Mecâzü’l-Kur’ân”, 28/223; Kur’ân’da mecazın olup olmadığını savunanların delilleri için bk. Hikmet Akdemir, “Kur’ân-ı Kerim’de Mecazın Varlığı Problemi”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1998), 62-81(kabul edenler ve delilleri), 81- 90 (kabul etmeyenler ve delilleri); Fehd b. Mubârek Abdullah el-Vehbî, *el-Mesâilü’l-müştereki beyne ulûmi’l-Kur’ân ve usûli’l-fikh ve eseruha fi’t-tefsir* (Riyad: Merkezi Tefsîru’d-Dirâsâtü’l-Kurâniyye, 1436/2015), 283 vd.

¹⁴¹⁷ el-Bakara 2/19.

¹⁴¹⁸ el-Kasas 28/88.

¹⁴¹⁹ Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/379; Süyûtî, *el-İtkân*, 3/109 vd.; Fehd b. Mubârek, *el-Mesâilü’l-müştereki beyne ulûmi’l-Kur’ân*, 298; Polat vd., *Tefsir Tarihi ve Usûlü*, 159 vd.; Bolelli, *Belâgat*, 76 vd.

Mecaz konusu başlı başına bir tez konusuna¹⁴²⁰ yetecek kadar geniş olması ve birçok çeşidinin bulunması sebebiyle konuyu fazla uzatmamak için bu kadar bilgi vermek yeterli olur kanaatindeyiz.

Nazmü'd-dürer tefsirinde kelimelerin hakiki veya mecazi kullanımlarıyla ilgili bir hayli örnek bulunmaktadır. Bir kelimenin mecazi anlamda kullanıldığına değinilmiyorsa mefhum-i muhaliften onun hakiki anlamda kullanıldığı anlaşılır. Ve Kur'ân-ı Kerîm'de hakiki anlamda kullanım hem daha fazladır ve tercihen hakiki anlam daha ön plana çıkarılmaktadır. Bununla birlikte vereceğimiz birkaç örnekte görüleceği gibi bazı sebeplerden dolayı mecazi anlatım tercih edilmektedir.

a) Hakiki anlam dışında anlaşılamayacağına değindiği yerler.

Nazmü'd-dürer tefsirinde Bikâî, âyetin hakiki anlamın dışında anlaşılmasının mümkün olmadığı yerlerde “mecazi anlama gelmesine imkân” yoktur demektedir. Örneğin, Hûd sûresi 40. âyetteki التَّوْرُ (fırın) kelimesini açıklarken “İbn Abbâs, Hasan ve Mücâhid'den nakledildiğine göre التَّوْرُ kelimesi hakiki anlamda olup, içinde ekmek pişirilen bir fırın olduğu söylemektedir” dedikten sonra, usûl âlimlerinin sözü olan şu kaideye dikkat çekmektedir: “Kelimenin zâhir anlamından delil olmadan yüz çevirmek, abesle iştigaldir.”¹⁴²¹ Bu açıklamasıyla Bikâî, âyetin zâhir/hakiki anlamıyla anlaşılması gerektiğine değinmektedir.

Diğer bir örnek ise Hakka sûresi 32. âyetteki سَبْعُونَ ذِرَاعًا ifadesidir. Bikâî, bu âyetteki “yetmiş” sayısının hakiki anlamda olduğunu belirtmekte, ayrıca bu rakamın mübalağa için kullanıldığını ifade etmektedir.¹⁴²²

¹⁴²⁰ Bu konu hakkında ülkemizde yapılan doktora ve yüksek lisans tezleri yeterli bilgi sunabilir: Ali Kızılırmak, *Kur'ân'da Hakikat ve Mecaz* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1996); Faruk Bozgöz, *Kur'ân-ı Kerim ve Mecaz Kavramı* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000); Necat Akdeniz *Kur'ân-ı Kerim'de Mecaz* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, 1987); Yahya Atak, *Kur'ân-ı Kerim'de Mecaz-ı Mürseller* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, 1997).

¹⁴²¹ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 4/154. التَّوْرُ kelimesinin farklı anlamları için bk. Neseî, *et-Teyisîr fî't-tefsîr*, 8/199-200. Râzî, farklı görüşleri verdikten sonra Bikâî gibi fırın anlamını tercih etmektedir. Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 17/346.

¹⁴²² Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 8/135.

b) Mecazi anlam dışında anlaşılamayacağına değindiği yerler.

Bikâî, Bakara sûresi 233. âyetteki¹⁴²³ (“-Emzirmeyi tamamlamak isteyenler için- anneler çocuklarını iki tam yıl emzirirler”) حَوْلَيْنِ kelimesinin mecaz anlamında olduğunu belirtmektedir. Normalde “havl” kelimesi “bir şeyde kuvvetin tamamı” anlamına gelmektedir. Mesela Güneş, bitkilere olan etkisiyle onların büyüyüp kemale ermelerini sağladığı, onları değişime uğrattığı için bu kelime kullanılmaktadır. Bu bağlamda sene anlamındaki “havl” da değişime uğratan kuvvetten alınarak türetilmiş bir kelimedir. Bikâî, bu kelimeyi izah etmek için Mâverdî’den nakilde bulunmaktadır. Mâverdî, tefsiride حَوْلَيْنِ kelimesini detaylı olarak ele almakta ve bir şey ilk vaktinde olduğu halden başka bir değişime uğradığında حال fiilinin kullanıldığını belirtmektedir. Bikâî, cümlede kullanılan değişim, zaman yönüyle değil de mekân yönüyle değişim olduğunda da bu kelimenin kullanılabileceğine dair ikinci bir görüş aktarmaktadır. Mesela Araplar bir adam herhangi mekânda iki sene kaldıktan sonra başka bir mekâna giderse, bu kelimenin kullanıldığını eklemektedir.¹⁴²⁴ Bu açıklamaları hülâsa edecek olursak حَوْلَيْنِ kelimesi dilcilerin izahlarına dayanarak mecazi olarak anlaşılması gerekmektedir.

Bu konuyla alakalı verilebilecek diğer bir örnek Cuma sûresi 9. âyettir. Bu âyette “Cuma namazı için çağrıldığınız zaman Allah’ın zikrine koşun” diye emredilmektedir. Bikâî, buradaki “koşun” kelimesinin hakiki anlamda anlaşılması gerektiğine işaret ederek, normalde koşarak camiye gitmek yasaklanmıştır. Buradaki koşun emrinin mecazi olarak anlaşılması gerektiğini söylemektedir. Çünkü Bikâî’nin naklettiği bir hadiste, kâmet getirilince namaza koşarak gidilmesi yasaklanmakta, sükûnet içinde vakarla gidilmesi, namazın neresine yetişilirse orada uyulması, kaçırılan kısım sonradan kaza edilmesi emredilmektedir.¹⁴²⁵

c) Hakiki veya mecazi olarak anlaşılması mümkün olan yerler.

Âyette anlatılan konunun hem mecazi hem de hakiki anlamaya müsait olduğu durumlar da vardır. Örneğin Tevbe sûresi 80. âyette “yetmiş” rakamı geçmektedir.

¹⁴²³ وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ

¹⁴²⁴ Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 1/439.

¹⁴²⁵ Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 7/600. Hadis kaynağı için bk. Buhârî, “Ezân”, 21 (No. 636); Müslim, “Küsuf”, 908.

Araplar günlük hayatlarında yedi ve yedi yüz sayılarını kullandıkları gibi Kur’ân ve hadislerde de bu sayı kullanılmaktadır.¹⁴²⁶ Örneğin yedi kat gök, yer, denizler, azalar gibi varlıklar için kullanılması gibi. Bikâî, Tevbe sûresi 80. âyeti (*Onlar için ister bağışlanma dile ister dileme (fark etmez.) Onlar için yetmiş kez bağışlanma dilesen de Allah onları asla affetmeyecektir. Bu, onların Allah ve Resûlünü inkâr etmiş olmaları sebebiyledir. Allah, fasık topluluğu doğru yola iletmez*) tefsir ederken, Hz. Peygamber’in bu âyetin zahirine baktığını ve yetmişten fazla istiğfarda bulunması durumunda Cenâb-ı Hakk’ın belki onları affedebileceğini düşündüğünü nakletmektedir. Müellif, Hz. Peygamber’in böyle düşünmesi, onun rahmet peygamberi olmasından kaynaklandığını vurgulamaktadır. Müellif, Hz. Ömer’in ise bu âyetin mecazi yönüne baktığını ve ne kadar istiğfar ederse etsin, Allah’ın yine de bağışlamayacağını belirtmektedir. Bu bilgilendirmeden sonra Bikâî, muvâfakât-ı Ömer meselesine değinmekte ve detaylı açıklamalar yapmaktadır.¹⁴²⁷

Bikâî’nin hakikat ve mecaz olarak belirttiği yerlerin bir diğeri Yûsuf sûresi 70. âyetidir. Bu âyetteki “إِنَّكُمْ لَسَارِقُونَ” ifadesi hakkında, “bu hırsızlığı sizin yaptığınız kesindir” şeklinde anlaşıldığı durumda âyetin hakiki anlamıyla anlaşılabileceğini söylemektedir. Çünkü onlar (Hz. Yûsuf’un kardeşleri) Yûsuf’u babalarından gerçekten çalmışlardı. Müellif, âyetin hakiki anlamı dışında mecazi anlamıyla da anlaşılmaya müsait olduğunu belirtmektedir. Bu durumda, “sizler, hırsızın yaptığı işi siz de yaptığınız için, dolaylı olarak sizler de hırsızsiniz” anlamına geldiğini ve hakikaten değil mecazen hırsız olduklarını ifade etmektedir.¹⁴²⁸

Bikâî’nin hakikat ve mecaz olarak değindiği daha birçok örnek¹⁴²⁹ bulunmakla birlikte bu kadarı konunun anlaşılması için yeter kanaatindeyiz.

Bikâî’nin tefsirinden verdiğimiz örneklerde, hakikat ve mecaz konusuyla ilgili olarak müfessirin gerekli açıklamaları yaptığı ve okuyucuyu aydınlattığı

¹⁴²⁶ Kur’ân’da yedi sayısı ve katlarının kullanımı için bk. Aygün, “Kur’an’da Üslup ve Anlam Bakımından Dikkat Çeken Bazı Sayılar”, 130, 133.

¹⁴²⁷ Bikâî, *Nazmü’-d-dürrer*, 3/366-367; Muvafakat-ı Ömer meselesine farklı bir yaklaşım için bk. Mustafa Hocaoglu, “Vahy-i Gayr-i Metlûv ile Hareket Eden Hz. Peygamber Karşısında Muhaddesun’dan Hz. Ömer: Muvafakat-ı Ömer’e Farklı Bir Yaklaşım”, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (Haziran 2021), 15 vd.

¹⁴²⁸ Bikâî, *Nazmü’-d-dürrer*, 4/77.

¹⁴²⁹ Bazı örnekler için bk. er-Ra’d 18/13. *Nazmü’-d-dürrer*, 4/132; er-Ra’d 13/42. *Nazmü’-d-dürrer*, 4/162; el-İsrâ 17/78. *Nazmü’-d-dürrer*, 4/415.

görülmektedir. Tanımlamalar üzerinde durmamakla birlikte, hakiki anlam dışında anlaşılması mümkün olmayan durumlarda mecazi anlama asla gitmemekte; mecazi olarak anlaşılması gereken durumda da hakiki anlamı hiç söz konusu etmemektedir. Bazı durumlarda hem hakiki hem de mecazi anlamaya müsait olan durumların her ikisini de izah etmekte ve tercihte bulunmamaktadır. Kısaca, Bikâî hakikat ve mecaz konusunda diğer tefsirlerden geri kalmadan konuyu ele almaktadır diyebiliriz.

3.6. Kıraat

Kur'ân'ın inmeye başlamasından günümüze kadar sürdürülen ve Kur'ân'ın daha doğru ve düzgün okunması için yapılan tüm faaliyetleri kıraat kavramı ile ifade etmek mümkündür. Vahyin inmeye başlamasından tamamlanıncaya kadar geçen süreçte Hz. Peygamber, bütün tedbirleri almış ve Kur'ân'ın lafız ve mâna yönüyle sağlam bir şekilde sahabeye intikalini sağlayabilmişti. Her fırsatta ashabına en düzgün bir şekilde Kur'ân'ı kıraat eden Hz. Peygamber, bu sayede Kur'ân'ın indiği şekliyle okunmasını temin etmişti. Kur'ân'ın düzgün olarak okunması Hz. Peygamber'in üstün gayretiyle şekillenmiş ve daha sonraki dönemlerde müstakil bir ilim haline dönüşmüştür.

Yüce Allah, Kur'ân-ı Kerîm'in okunması hakkında “*Ağır ağır ve dikkatlice oku*”¹⁴³⁰ diye emretmekte ve bunun uygulaması bizzat Hz. Peygamber tarafından icra edilmekteydi. Kıraat ilmi şöyle tanımlanmaktadır: “Kur'ân kelimelerinin râvilerine nispet ederek nasıl okunacağını ele alan bir ilimdir.”¹⁴³¹ Bu tanım, konunun anlaşılması için kifâyet etmekte olup diğer tanımlar ve bu ilmin tarihçesi kısmı bu ilim hakkında yazılmış kitaplara müracaat ederek elde edilebilir.¹⁴³²

Yukarıda tanımı yapılan kıraat ilmi bizzat Hz. Peygamber'in uygulamaları ile gün yüzüne çıkmaya başlamış, bu ilminin doğmasında Hz. Peygamber'in verdiği

¹⁴³⁰ el-Furkân 25/32; el-Müzzemmil 73/4.

¹⁴³¹ Muhammed b. Muhammed el-Cezerî, *Müncidü'l-mukriîn ve mürşidü't-tâlibîn* (Beyrut: Dâru'l-Kütübil İlmiyye, 1420/1999), 9.

¹⁴³² Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/428 (Kitabı tahkik edenler dipnotta 1/428-465 arasında kıraat ilminde müracaat edilebilecek eserler hakkında uzun bir kitap listesi sunmaktadırlar); Süyûtî, *el-İtkân*, 1/210 vd.; Bu sahada yapılmış detaylı bir çalışma için bk. Abdurrahmân Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatlar* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), 41-84; Karaçam, *Kur'ân-ı Kerîm'in Faziletleri ve Okunma Kâideleri*, 61.

yedi harfle¹⁴³³ okuma ruhsatı da önemli bir etken olmuştur. Hz. Peygamber'den rivâyet edilen farklı okuyuşlar ve Arap yazısında o günün şartlarında nokta ve harekelerin olmaması da önemli etkenler arasında yer almıştır.¹⁴³⁴

Kıraat ilmi konusuyla alakalı olsa da konuyu fazla detaylandıracağından kıraat imamları ve râvileri hakkında müstakil çalışmalar yapıldığı için bu konuyu ilgili eserlere bırakarak, burada sadece kıraat imamlarının isimleri ve kıraat çeşitleri hakkında kısaca bilgi vererek Bikâî'nin kıraat ilmini tefsirinde nasıl işlediğine geçebiliriz. İslâm âleminde kabul gören kıraatler şu gruplara ayrılmıştır:

1) Mütevatir Kıraat: Âlimlerin çoğu yedi kıraatı (kıraat-ı seb'a) mütevâtir kabul etmekle birlikte, bu yedi kıraate üç kıraatin de eklenmesiyle oluşan on kıraat de (kıraât-ı aşere) mütevatir olarak kabul edilmektedir. Bu kıraatlerin imamları şu âlimlerdir: İbn Âmir (ö. 118/736), Âsım (ö. 127/745), Nâfi' (ö. 169/785), Ebû Amr (ö. 154/771), İbn Kesîr (ö. 120/738), Hamza b. Habîb (ö. 156/773), Kisâî (ö. 189/805), Ebû Ca'fer el-Kârî (ö. 130/747-48), Ya'kûb el-Hadramî (ö. 205/821), Halef b. Hişâm (ö. 229/844) (ilk yedi kıraat, kıraat-ı seb'ayı; son üç kıraatın eklenmesiyle oluşan on kıraat ise kıraat-ı aşereyi oluşturmaktadır.) Bazı tasniflere göre bu kıraatlere dört kıraat daha eklenip "Erbaate Aşere" oluşturulmaktadır. Bu eklenen dört kıraat imamının isimler şunlardır: Hasan-ı Basrî, İbn Muhaysın (ö. 123/741), A'meş (ö. 148/765) ve Yezîdî'dir (ö. 202/812).

2) Sahih Kıraat: Muttasıl senetle Hz. Peygamber'e ulaşan, Arapçanın kaidelerine ve resmî mushafa uyan kıraatlerdir. Yukarıda bahsi geçen on kıraatın hepsi aynı zamanda sahih kıraattır.

3) Şaz Kıraat: Sahih kıraatın şartlarından bir veya birkaçının bulunmadığı kıraate denir.

4) Mevzû Kıraat: Uydurma, aslı astarı olmayan kıraatlere denir.¹⁴³⁵

¹⁴³³ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/301 vd.; Süyûtî, *el-İtkân*, 1/223 vd.; Zürcânî, *Menâhil*, 1/116 vd.; Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatlar*, 41 vd.; Kattân, *Mebâhis*, 148 vd.; Subhî es-Sâlih, *Mebâhis*, 101 vd.; Suat Yıldırım, "el-Ahrufü's-seb'a", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/175-177.

¹⁴³⁴ Abdülhamit Birişik, "Kıraat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 25/427.

¹⁴³⁵ Birişik, "Kıraat", 25/429 (Kıraat imamları tablo halinde ikişer râvileri ve vefat tarihleriyle birlikte verilmektedir.). Ayrıca bk. Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/428 vd. (Özellikle dipnotta kıraatların çeşitleri ile alakalı birçok eser ismi verilmekte, ayıca tanıtımı yapılmaktadır.); Süyûtî, *el-İtkân*, 1/210 vd.; Zürcânî, *Menâhil*, 1/336 vd.; Kattân, *Mebâhis*, 164; Subhî es-Sâlih, *Mebâhis*, 248.

3.6.1. Farklı Kıraatlerin Oluşmasına Sebep Olan Durumlar

Âyetlerde kıraat farklarının oluşmasına etki eden birçok durum bulunmaktadır. Bu etkenlerin oluşturduğu kıraat farklarında bazen anlamlar da etkilenmektedir. *Nazmü'd-dürer* tefsirinde Bikâî, hangi gerekçe ile kıraat farkının oluştuğuna değindiği gibi bazen de mâna farkı varsa buna da değinmekte ve gerekli açıklamaları yapmaktadır. Konunun uzamaması için bu başlıklar bir iki örnekle gösterilecektir.

a) Med sebebiyle kıraat farkının oluşması.

Fâtiha sûresi 4. âyetteki ملك ve مالك kelimeleri iki farklı şekilde okunabilmektedir. Bikâî, bu kelimelerin iki şekilde okunmasında iki farklı anlam ortaya çıksa da aralarında fazla fark olmadığını belirtmektedir. مالك şeklinde okunduğunda “O gün araz ve cevher olan her şeyin sahibi -ki bütün emir ona mahsustur- olarak anlaşılmalı” dedikten sonra ملك kelimesinin de bu anlamı çağrıştırdığını ifade etmektedir.¹⁴³⁶ Bu açıklamasından hareketle her iki okuyuşun çok farklı anlamlara gelmediğini öğreniyoruz. Bikâî burada hangi kıraat imamının böyle okuduğuna değinmemektedir.

Med sebebiyle kıraat farkının oluştuğu yere diğer bir örnek, Bakara sûresi 29. âyetteki يُخَادِعُونَ kelimesindeki kıraat farkıdır. Âyet şöyledir: “*Bunlar Allah’ı ve mü’minleri aldatmaya çalışırlar. Oysa sadece kendilerini aldatırlar da farkında değillerdir.*”¹⁴³⁷ Bikâî, bu âyetteki يُخَادِعُونَ (aldatmaya çalışıyorlar) fiili aşırılık/mübalâğa ifade eden مُفَاعَلَةٌ (mufâ‘ale) bâbından geldiği için aşırı derecede aldatmaya çalışıyorlar anlamına gelmektedir. Ancak onların hilelerinin ve aldatmaların aslında mübağala edilecek kadar olmadığını belirtmek için âyetin devamındaki fiil mübalâğa olarak değil de وَمَا يَخْدَعُونَ olarak geldiğini açıklamaktadır. Bu eylemin tam aksine Allah’ın onlar için hazırladığı tuzağın büyüklüğünü ifade etmek için Nisâ sûresi 142. âyette وَهُوَ خَادِعُهُمْ şeklinde getirilerek

¹⁴³⁶ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/15-16. Ayrıca bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/11; Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhîl*, 1/36.

¹⁴³⁷ el-Bakara 2/9. يُخَادِعُونَ اللَّهَ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَمَا يَخْدَعُونَ إِلَّا أَنفُسَهُمْ وَمَا يَشْعُرُونَ

“asıl tuzak nasıl kurulmuş görecekler” dercesine bu fiil mübalağa ile getirildiğini belirtmektedir.¹⁴³⁸

Bikâî, burada müşriklerin kendilerince çok büyük tuzak kurduklarını düşünmelerine rağmen, yüce Allah onların tuzağının değil de kendi tuzağının/tedbirinin çok daha büyük olduğunu vurgulamaktadır. Âyetlerdeki farklı kullanım ve kıraatlerin anlama etkisine değinmektedir. Kıraat imamlarından söz etmemektedir.

b) Şeddeli okunması durumunda kıraat farkının oluşması.

Peygamberimizi yalanlayanların durumunun anlatıldığı Bakara sûresi 10. âyetteki يَكْذِبُونَ fiilinin şeddeli okunup/okunmaması, mâna farkına etki etmektedir. Âyet şöyledir: “*Kalplerinde münafıklıktan kaynaklanan bir hastalık vardır. Allah da onların hastalıklarını artırmıştır. Söyledikleri yalana karşılık da onlara elem dolu bir azap vardır.*”¹⁴³⁹ Bikâî, bu âyetteki يَكْذِبُونَ fiilinde “zel” harfinin şeddesiz (يَكْذِبُونَ) okunması durumunda “*yalanlamaları sebebiyle*”; şeddeli (يَكْذِبُونَ) okunması durumunda ise “*yalancı olduğunu iddia ediyorlar*” diye iki farklı mânanın oluştuğunu ifade etmektedir.¹⁴⁴⁰

Bikâî, Yûsuf sûresi 110. âyetteki (وَضَنُّوا أَنَّهُمْ قَدْ كُذِّبُوا) cümlesindeki كُذِّبُوا kelimesinin şeddeli veya şeddesiz okunmasıyla ilgili yapılan tartışmalara ve Hz. Aîşe’nin şeddesiz okunmaması gerektiği yönündeki tercihine değinmekte, ardından bu görüşü desteklemek için Buhârî’den nakledilen bir rivâyete¹⁴⁴¹ yer vermektedir.¹⁴⁴²

Âyetlerdeeki fiilin şeddeli veya şeddesiz okunmasına açıklık getiren Bikâî, aynı şekilde Bakara sûresi 222. âyetteki (وَلَا تَقْرَبُوهُنَّ حَتَّى يَطْهَرْنَ) kelimesinin şedde ve tahfif ile okunabileceğine değinmektedir. Müellif, şedde ile okunması durumunda “*eşler arası birliktelik için kanın kesilmesi ve gusül abdestinin alınması*” gerektiğine değinmektedir. Şeddesiz okunması durumunda sadece tenine

¹⁴³⁸ Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 1/43-44. Ayrıca bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/58; Ebû Hayyân, *el-Bahrü’l-muhît*, 1/93.

¹⁴³⁹ el-Bakara 2/10.

¹⁴⁴⁰ Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 1/44.

¹⁴⁴¹ Buhârî, “Tefsîr”, 6 (No. 4695).

¹⁴⁴² Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 4/114. Ayrıca bk. Râzî, *Mefâtihü’l-gayb*, 9/129.

dokunmanın cevazının olduğu, diğerine müsaade olmadığına değinmektedir. Bikâî, bu açıklamaların yeterli olduğu kanaatiyle herhangi bir mezhebin görüşünü dile getirmemektedir.¹⁴⁴³

Yukarıda verilen örneklerde görüldüğü gibi müellif, kelimelerdeki idğam ile okunup okunmaması durumunda hangi anlamın oluştuğuna değinmekte, bazen de tercihte bulunmaktadır.

c) Hazif sebebiyle kıraat farkının oluşması.

Âyette hazf (harfin/harekenin lafızdan kaldırılması) olma durumunda, hazfedilen harfe göre Bikâî, farklı mânalara değinmektedir. Örneğin Bakara sûresi 158. âyette (فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ أَنْ يَطَّوَّفَ بِهِمَا) geçen kısmında أَنْ يَطَّوَّفَ بِهِمَا ve أَنْ لَا يَطَّوَّفَ بِهِمَا şeklinde iki farklı okumanın cevazından bahsetmektedir. Uzun açıklamalarda bulunan müellif لا harfinin olmasını tercih eden sahabe isimlerini zikretmektedir. Ardından لا harfinin âyette okunması durumunda ise sanki لا harfi yokmuş gibi mâna verilmesi gerektiğine değinmektedir. Bu bağlamda her iki durumda da olumsuzluk tercih edilmemesi gerektiği ortaya çıkmaktadır.¹⁴⁴⁴

Ahzâb sûresi 10. âyetteki (وَأَذْذَاغَتِ الْأَبْصَارُ وَبَلَغَتِ الْقُلُوبُ الْحَنَاجِرَ وَتَظُنُّونَ بِاللَّهِ الظُّنُونَا) (الظُّنُونَا) kelimesinin okunmasıyla ilgili olarak Bikâî, bu kelimenin sonundaki elifin her iki durumda (durmak-geçmek) ispat edilmesi gerektiğini iki Medinelinin [Nâfi‘ ve Ebû Ca‘fer] ve İbn Âmir ile Şu‘be’nin bu şekilde okumayı tercih ettiklerini ifade etmektedir. Bikâî, dururken ispat edip geçerken hazfedenlerden olan İbn Kesîr, Kisâî ve Hafs ise buradaki halin bazen kuvvet sebebiyle bazen de za‘f sebebiyle değiştiğine işaret etmek için böyle okunması gerektiğine kâni olduklarını söylemektedir.¹⁴⁴⁵

Bikâî, yukarıda ele alınan örneklerde görüldüğü gibi bir kelimenin idğam ile okunması durumunda farklı bir mâna oluşuyorsa hangi kıraat imamının böyle okuduğuna değindikten sonra açıklamalarını yapmaktadır.

¹⁴⁴³ Bikâî, *Nazmü’-d-dürer*, 1/421. Ayrıca bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/196 (Zemahşerî’de şedde ve tahfif ile okunmasından bahseder. İmamlara değinmez); Râzî, *Mefâtihü’l-gayb*, 3/301 (Râzî, kıraat imamlarını vermektedir.); Mâverdî, *en-Nüket*, 1/159 (Kıraat imamlarına değinmektedir).

¹⁴⁴⁴ Bikâî, *Nazmü’-d-dürer*, 1/285-287. Ayrıca bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/248; Ebû Hayyân, *el-Bahrü’l-muhît*, 2/66.

¹⁴⁴⁵ Bikâî, *Nazmü’-d-dürer*, 6/81. Ayrıca bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/527.

d) Gaib/muhatab okunması sebebiyle kıraat farkının oluşması.

Bikâî, Âl-i İmrân sûresi 13. âyetteki (وَأُخْرَىٰ كَافِرَةٌ يَرَوْنَهُمْ مِثْلَهُمْ رَأْيَ الْعَيْنِ) يَرَوْنَهُمْ kelimesinin Nâfi‘ tarafından تَرَوْنَهُمْ olarak, diğerlerinin ise يَرَوْنَهُمْ şeklinde okuduklarını ifade etmektedir. Müellif, Nâfi‘in okuyuşuna göre âyetin anlamı “Mü’minlerle savaşıyor ey kâfirler, siz görüyorsunuz” demektir. Diğer okuyuşa göre “Mü’minler, kendileriyle savaşıyor kâfirleri kendileri sayısı kadar görüyorlar” anlamında olduğunu belirtmektedir. Yani kâfirler kendilerinin iki katı olarak görürken, mü’minler kendileri kadar (onların üçte biri kadar) görüyorlar anlamına geldiğini açıklamaktadır.¹⁴⁴⁶

Bikâî, bu örnekte de fiilin gâib veya muhatab olarak okunmasındaki anlama dikkat çekmektedir. Hangi okuyuşta anlam ne olmaktadır, hangi kıraat imamı bu kıraatı tercih etmiş konularına değinmektedir.

e) Meçhul okunması sebebiyle kıraat farkının oluşması:

Nisâ sûresi 23 ve 24. âyetin tefsirini yaparken Bikâî, حُرِّمَتْ kelimesinin meçhul okunmasına rağmen أَحْلَ kelimesinin İbn Kesîr, Nâfi‘, Ebû Amr ve İbn Âmir tarafından malum olarak okunduğunu belirtmektedir. Böyle okunmasının gerekçesini ise, “Hitaba rıfk ve edep katması, kalpleri yumuşatıp nefisleri nurlandırmasıdır” diye açıklamaktadır. Müellif, diğer kıraat imamlarının حُرِّمَتْ kelimesini meçhul okudukları için buna tabi olarak أَحْلَ kelimesini de meçhul okuduklarını belirtmektedir. Bikâî, burada işaret edildiği gibi kıraatin meçhul veya malum okunmasındaki mâna farkına değinmektedir.¹⁴⁴⁷

Bikâî, Câsiye sûresi 14. âyetteki لَيَجْزَىٰ kelimesinin üç farklı okunuşunun (ye ile ve malum fiil/nûn ile malum fiil/nûn ile meçhul fiil) olduğunu belirtmekte ve her bir durumda fâilin kim olabileceğine dair ihtimalleri değerlendirmektedir.¹⁴⁴⁸

Verilen örneklerde görüldüğü gibi müfessir, kelimelerin meçhul veya malum okunma durumlarına ve bu okumalarda meydana gelebilecek farklı anlamlara değinmektedir.

¹⁴⁴⁶ Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 2/32. Ayrıca bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/340.

¹⁴⁴⁷ Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 2/234.

¹⁴⁴⁸ Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 7/97.

f) Farklı hareke ile okunması sebebiyle kıraat farkının oluşması.

Bikâî, Bakara sûresi 148. âyetin tefsirini yaparken aktardığı kıraat farkında râvi isimlerini vermeden, okuyuş farkını ve oluşan anlam değişikliğini belirtmektedir. Müellif, *مُوَلِّهَا* kelimesinin lââm harfinin kesra ve fetha okunması durumunda oluşan mâna farkına değinmekte, fetha veya kesra okuyan imamların isimlerini belirtmemektedir.¹⁴⁴⁹

Müellif, Bakara sûresi 40. âyetteki¹⁴⁵⁰ *يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ* (*اِذْكُرُوا* kelimesinin kıraatı hakkında, kesra ve damme okunma durumuna değinmekte, her iki durumda da mânanın değişmediğini söylemektedir. Ancak Kisâî, kesra ile okunduğunda dil ile (söyleyin), damme ile okunduğunda kalp ile (söyleyin/hatırlayın) diye farklı bir anlam verdiğini belirtmektedir. Bu görüşü aynı zamanda İsfahânî'nin de naklettğini eklemektedir.¹⁴⁵¹

g) Farklı hareke ile okunması durumunda cumhurun görüşünün belirtilmesi:

Bikâî, farklı harekeden dolayı oluşan kıraatlere değinmekle birlikte bazı yerlerde cumhurun görüşünü de belirtmektedir.

Mâide sûresi 95. âyetteki *فَجَزَاءٌ* (*وَمَنْ قَتَلَ مِنْكُمْ مَتَعَمَّدًا فَجَزَاءٌ مِثْلُ مَا قَتَلَ مِنَ النَّعْمِ*) kelimesinin damme okunmasını izah eden Bikâî, bunun sebebinin fâile muzaf olmasından kaynaklandığını belirttikten sonra böyle okuyanlar çoğunluğu oluşturduğunu kaydetmektedir. Müellif, Kûfeliler ile Yakub'un *فَجَزَاءٌ* kelimesini tenvin ile ve *مِثْلُ* kelimesini refi' (damme) ile okunmasını tercih ettiklerini belirtmekte, cümlelerin sonunda ise *فَالْأَمْرُ وَاضِحٌ* ifadesini kullanmaktadır.¹⁴⁵²

Tâha sûresi 81. âyette *فِيحِلُّ* kelimesinin okunmasını izah ederken Bikâî, cemaatin (çoğunluğun) kesra ile Kisâî'nin ise damme ile okuduğunu belirtmektedir.¹⁴⁵³

¹⁴⁴⁹ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/271.

¹⁴⁵⁰ “Ey İsrailoğulları! Size verdiğim nimeti hatırlayın. Bana verdiğiniz sözü yerine getirin ki ben de size verdiğim sözü yerine getireyim. Yalnız benden korkun.” el-Bakara 2/40.

¹⁴⁵¹ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/114.

¹⁴⁵² Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/541. Ayrıca bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/678.

¹⁴⁵³ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 5/35.

Bikâî, Lokman sûresi 12. âyetteki (يَا بُنَيَّ إِنَّكَ إِنْ تَكَ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ) kelimesinin sonunun fetha ile okunması, cumhurun görüşü olduğunu belirttikten sonra iki Medineli olan kıraat imamının damme ile okuduğunu belirtmektedir.¹⁴⁵⁴

Bikâî'nin tefsirinde bir kelimenin kıraatı hakkında bilgi verirken, özellikle kıraat âlimlerinin hangi kıraatı tercih ettiklerini belirttiği yerler bir hayli fazladır.¹⁴⁵⁵ Müellif, farklı kıraatleri vermeyi de ihmal etmemekle birlikte cumhurun görüşünü vermekte, bazen de okuma gerekçeleri hakkında aydınlatıcı bilgiler sunmaktadır.

h) Müfred, tesniye veya cemi okunması sebebiyle kıraat farkının oluşması.

Ahzâb sûresi 67. âyetin tefsirini yapan Bikâî, سَادَتَنَا إِنَّا أَطَعْنَا سَادَتَنَا cümlesindeki kelimesinin okunuşunu izah ederken râvilerin isimlerini vermeksizin, cemi mükesser sâlim olarak elif ve te ile (سَادَتَنَا) okunduğunu belirtmektedir.¹⁴⁵⁶

Tahrim sûresi 4. âyetteki (فَإِنَّ اللَّهَ هُوَ مَوْلَاهُ وَجِبْرِيلُ وَصَالِحُ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمَلَائِكَةُ بَعْدَ) صَالِحُ kelimesinin cemi olmasının mümkün olduğuna dair cevaz verildiğini, bununla birlikte kıyasın hilafına resmi hatta vâv harfinin hazf edildiğini belirtmektedir. Yani صَالِحُ الْمُؤْمِنِينَ şeklinde olduğunda iki sakin bir araya geldiği için cemilik vâvı hazfedilerek صَالِحُ şeklinde kaldığını ifade etmektedir. Müellif, iki sakin bir araya geldiği için vasıl durumunda vâv harfinin hazfedildiğini belirtmektedir. Böyle okunmasından dolayı bu kelimeyi müfred olarak zanneden de olduğunu ancak bunun istisnai bir durum olduğunu kaydetmektedir.¹⁴⁵⁷

¹⁴⁵⁴ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 6/18.

¹⁴⁵⁵ Örnekler için bk. el-Mâide 5/119. *Nazmü'd-dürrer*, 2/576; el-En'âm 6/27. *Nazmü'd-dürrer*, 2/623; el-A'râf 7/44. *Nazmü'd-dürrer*, 3/36; el-A'râf 7/105. *Nazmü'd-dürrer*, 3/79; el-A'râf 7/112. *Nazmü'd-dürrer*, 3/31; el-A'râf 7/150. *Nazmü'd-dürrer*, 115; el-A'râf 7/161. *Nazmü'd-dürrer*, 3/139; İbrâhîm 14/46. *Nazmü'd-dürrer*, 4/196; el-İsrâ 17/28. *Nazmü'd-dürrer*, 4/262; en-Nahl 16/110. *Nazmü'd-dürrer*, 4/315; el-Kehf 18/44. *Nazmü'd-dürrer*, 4/471; el-Kehf 18/55. *Nazmü'd-dürrer*, 4/482; Tâha 20/87. *Nazmü'd-dürrer*, 5/39; el-Enbiya 21/88. *Nazmü'd-dürrer*, 5/106; el-Mü'min 40/26. *Nazmü'd-dürrer*, 6/505; el-Gâşiye 88/23. *Nazmü'd-dürrer*, 8/412; el-İnşirah 94/1. *Nazmü'd-dürrer*, 8/461; el-Fil 105/1. *Nazmü'd-dürrer*, 8/528.

¹⁴⁵⁶ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 6/139.

¹⁴⁵⁷ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 8/48. Ayrıca bk. Râzî, *Mefâtihi'l-gayb*, 15/385.

Konuyla ilgili verilen iki örnekten de anlaşılacağı üzere müellif, âyetlerdeki kelimelerin müfred, tesniye ve cemi olarak geçmelerine değinmekte ve bu kelimelerin nasıl okunması gerektiğine işaret etmektedir.

3.6.2. Kıraat Farklarını Verme Yöntemleri

Bikâî, âyetlerin kıraatlerini açıklarken ilgili kıraatte iffifak olup olmasına değindiği gibi, kıraatin hangi râvî tarafından icra edildiğine değinmektedir. Bunların yanında farklı konulara da temas etmektedir.

a) Kıraatlerdeki ittifakı belirtmektedir.

Bikâî, Bakara sûresi 197. âyetin tefsirinde فَلَا رَفَثَ وَلَا فُسُوقَ وَلَا جِدَالَ kelimelerinde لا harfinin, cinsinin hükmünü nefyeden لا olduğu için bütün kıraat imamları tarafından son harekesinin fetha okunmasında icma olduğunu açıklamaktadır.¹⁴⁵⁸

Bikâî'nin tüm kıraat imamlarının üzerinde icma ettiğini belirttiği diğer iki yer ise Zuhurf sûresi 32. âyette geçen سُخْرِيًّا fiilinin başındaki س harfinin damme ile harekelenmesi¹⁴⁵⁹ ve Nâs sûresi 2. âyetteki مَلِكِ isminin elif olmadan okunması durumudur. Bikâî, Fâtiha sûresinin aksine burada elif harfi olmadan okunması gerektiğinde bütün kıraat imamlarının (kıraat-ı se‘a) ittifak ettiklerini ifade etmektedir.¹⁴⁶⁰

b) Kıraatın kime ait olduğunu belirtmektedir.

Mâide sûresi 54. âyetteki (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا مَنْ يَرْتَدَّ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ) kelimesinin okunuşunu izah eden Bikâî, Medineliler ve İbn ‘Âmir dışında idğam ile okunduğunu söylemekle birlikte herhangi bir mâna farkı olduğuna değinmemektedir.¹⁴⁶¹

Enfâl sûresi 42. âyetteki بِالْعُدُوِّ kelimesinin okunması hakkında Bikâî, İbn Kesîr, Ebû Amr ve Yakub, “ayn” harfini kesra olarak; diğerleri damme olarak okuduklarını söylemekte, farklı bir bilgi sunmamaktadır.¹⁴⁶²

¹⁴⁵⁸ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/374.

¹⁴⁵⁹ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 7/25.

¹⁴⁶⁰ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 8/614.

¹⁴⁶¹ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/482.

Yûnus sûresi 2. âyetteki لَسَّاحِرٌ kelimesini müellif, İbn Kesîr, Hamza ve Kisâî'nin "sîn" harfini med ile okuduklarını söylemekte, mâna farkına değinmemektedir.¹⁴⁶³

Bikâî'nin râvîleri belirttiği yerlerden biri de Yûnus sûresi 5. âyetteki يُفَصِّلُ kelimesinin okunması hakkındadır. Müellif, يُفَصِّلُ fiilini "ye" harfiyle okuyanların İbn Kesîr, Ebû Amr ve Hafs'ın rivâyetiyle Âsım tarafından tercih edildiğini, söz söyleyenin azametini göstermek için "nûn" harfiyle نُفَصِّلُ şeklinde okumayı da diğer geri kalan râvîler tarafından tercih edildiğini beyan etmektedir.¹⁴⁶⁴

Bikâî'ni sadece kıraate değinip mâna farkına değinmediği yerler bir hayli fazladır.¹⁴⁶⁵ Konunun uzamaması için bu kadar örnek yeterlidir.

c) Kıraatın kime ait olduğunu belirtmemektedir:

Bikâî, *Nazmü'd-dürer*'de âyetlerin tefsirini yaparken kıraat farkına değindiği halde kıraatın kime ait olduğunu belirtmediği yerler de vardır. Örneğin Meryem sûresi 19. âyette لَاهِبٌ şeklinde okunduğu gibi başka bir kıraate göre لِيَهَبٌ şeklinde de okunduğunu belirtmekte, ancak herhangi kârî ismi vermemektedir.¹⁴⁶⁶

Tâha sûresi 23. âyette هَٰذَا لَسَّاحِرَانِ cümlesinde geçen هَٰذَا ism-i işaretin okunmasıyla ilgili olarak Bikâî, herhangi bir kıraat imamı ismi zikretmeksizin هَٰذَا ile söze başlayarak هَٰذَا kelimesi elif harfi ilavesiyle هَٰذَا şeklinde okunduğunu söylemektedir. Müellif, bunu tesniye elifinin her halükârda yazıda bulunması gerektiğini zorunlu görenlerin görüşüne binaen böyle okumayı tercih ettiklerini söyleyerek konuya açıklık getirmektedir. Ardından Ebû Hayyân'dan

¹⁴⁶² Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 3/220.

¹⁴⁶³ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 3/414. Ayrıca bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/328 (Zemahşerî, Übeyy'in bu kelimeyi سحر şeklinde okuduğunu rivâyet etmektedir.)

¹⁴⁶⁴ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 3/418.

¹⁴⁶⁵ Yûnus 10/11. *Nazmü'd-dürer*, 3/421; Yûnus 10/32. *Nazmü'd-dürer*, 3/439; Yûnus 10/82. *Nazmü'd-dürer*, 3/472; Yûnus 10/103. *Nazmü'd-dürer*, 3/493; Hûd 11/25. *Nazmü'd-dürer*, 3/520; Hûd 11/46. *Nazmü'd-dürer*, 3/535; Hûd 11/68. *Nazmü'd-dürer*, 3/551; İbrâhîm 14/63. *Nazmü'd-dürer*, 4/68; İbrâhîm 14/30. *Nazmü'd-dürer*, 4/186; er-Ra'd 15/4. *Nazmü'd-dürer*, 4/124.

¹⁴⁶⁶ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 4/527. Ayrıca bk. Beğavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 5/223.

yaptığı alıntı ile Benû Hâris b. Ka‘b ve Kinâne’den bazı kabilelerin bu şekilde okuduklarını belirtmekte ve kabilelerin isimlerini vermektedir.¹⁴⁶⁷

Bikâî, İhlas sûresinin başında bulunan (قُلْ) fiilinin hazfedilmesi ile ispat edilip okunması hakkında bilgi vermekte ancak râvîler hakkında herhangi bir açıklama yapmamaktadır. Aynı durumun Muavezeteyn sûreleri için de geçerli olduğunu söylemektedir. Kafirûn sûresinde ise (قُلْ) fiilinin ispat edilmesinin ittifakla zorunlu olduğuna dair bilgi vermektedir. Müellif, Hz. Peygamber ile kâfirler arasında bir çekişme olduğunu, bu sebeple Hz. Peygamber’in (قُلْ) demesinin uygun olacağını belirtmektedir. Ancak Tebbet sûresinin başına bu fiilin (قُلْ) gelmesinin uygun olmadığını, çünkü Tebbet sûresinde muhatab amcasıdır ve ona karşı azarlama ve kınama olduğunu, bunu Hz. Peygamber’in söylemesinin uygun olmayacağını belirtmektedir.¹⁴⁶⁸

d) Kıraatlerde, kıraat-ı aşere dışında farklı rivâyetlere yer vermesi:

Bikâî, kıraat farklarını verirken bazen kırâat-i aşere dışında farklı şahısların isimlerini kullanmaktadır. Örneğin Hûd sûresi 41. âyetteki بِسْمِ اللَّهِ مَجْرَاهَا وَمُرْسَاهَا. âyetteki بِسْمِ اللَّهِ مَجْرَاهَا وَمُرْسَاهَا kelimelerin okunması hakkında Hasan, Katâde, Humeyd el-A‘rec, İsmâil b. Mücâlid Âsım’dan “ra” harfinin kesra ve bundan sonra iki tane “ya” harfini sabitleyerek -ki bu iki isim Lafzay-ı Celâl’in sıfatıdır- okuduklarını belirtmektedir.¹⁴⁶⁹

Bikâî, Tevbe sûresi 78. âyetteki (أَلَمْ يَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ سِرَّهُمْ وَنَجْوَاهُمْ وَأَنَّ اللَّهَ عَلَّامٌ) cümlesindeki (أَلَمْ يَعْلَمُوا) cümlesindeki “ye” harfini Ebû Hayyân’ın nakline göre Ali, Ebû Abdurrahmân ve Hasan “te” olarak okuduklarını aktarmaktadır.¹⁴⁷⁰

Yukarıdaki iki örnekte görüldüğü üzere Bikâî, kıraat-ı aşere diye bilinen on imam ve onların iki râvisinin dışındaki âlimlerden de rivâyette bulunarak geleneksel rivâyet tarzın dışına çıkmaktadır.

e) Kıraatleri verirken sarf ve nahiv yönlerine de değinmektedir

¹⁴⁶⁷ Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 5/27-28. Ayrıca bk. Ebû Hayyân, *el-Bahrü’l-muhît*, 8/103.

¹⁴⁶⁸ Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 8/580.

¹⁴⁶⁹ Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 3/531.

¹⁴⁷⁰ Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 3/364. (Bu şahısların kim olduğu belirtilmemektedir.)

(وَحَسِبُوا أَلَّا تَكُونَ فِتْنَةً فَعَمُوا وَصَمُوا ثُمَّ تَابَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ) Bikâî, Mâide sûresi 71. âyetin tefsirini yaparken bu âyetteki تَكُونَ kelimesinin damme ve fetha okunmasında حَسِبَ fiilinin etkisi üzerinde durmaktadır. Bu konuyu izah ederken nahiv âlimlerden alıntı yapmakta ve Arapça’da fiillerin üç grupta mütalaa edildiğine değinmekte, fiil çeşitlerini izah etmekte, üçüncü kısma حَسِبَ fiilini örnek vererek bu fiilin طَمَعَ anlamına geldiği zaman nasb ettiğini, عِلِمَ anlamına geldiğinde ref’ ettiğini açıklamaktadır. Bikâî, bu açıklamaları yaparken kıraat âlimlerinin isimlerini zikretmemektedir.¹⁴⁷¹

Bikâî, âyetlerde kıraat kapsamında sarf konularına değindiği gibi nahiv konularına da değinmekte ve gerekli açıklamaları yapmaktadır. Örneğin, A’râf sûresi 194. âyetteki إِنَّ كُنْتُمْ ifadesindeki إِنَّ edatının okunması hakkında ayrıntılı açıklamalar yapmaktadır. Bu edatın müfessirlerin ittifakıyla nefiy (olumsuzlama) için olduğunu belirttikten sonra, “ما” edatının ameli gibi amel ettirildiğini ifade etmektedir. Yani, bu edat ismini ref’ (ötre), haberini nasb (üstün) eder. Bu ameli yapıp yapmama konusunda ihtilaf olduğuna değinerek, Kisâi, Kûfeliler, Basrahîler, İbn Sîrrâc, Fârisî, İbn Cennî gibi âlimlerin görüşlerini aktarmaktadır. Bikâî, ardından Ebû Hayyân’ın “*Şerhü’l-teshîl*” adlı eserinde bu konuyu izah etmek için aşırı detaya girdiğinden söz etmektedir. Son söz olarak Zemahşerî’nin görüşünü vererek, meseleyi izah etmeyi tamamlamaktadır.¹⁴⁷²

Bikâî, Kur’ân’ın harekelenmesine bir nevi dönüm noktası olarak kabul edilen Tevbe sûresi 3. âyetin (إِنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِّنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ) okunması hakkında bilgi vermektedir. Müellife göre ورسوله kelimesinin “lam” harfi damme olarak okunabildiği gibi fetha da okunabilir. Fetha okunması ya أَنْ edatından dolayı veya “vâv” harfinin مع anlamına gelmesi sebebiyledir. Ona göre “lam” harfi kesra da okunabildiğini, bunun gerekçesi ise “مِنْ” harf-i cerden dolayı olduğu gibi yapılan

¹⁴⁷¹ Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 2/511.

¹⁴⁷² Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 3/171.

yeminden dolayı da okunabileceğini belirtmekte, ancak hangi kıraat imamının böyle okuduğu hakkında bilgi vermemektedir.¹⁴⁷³

Kamer sûresi 6. âyetteki (يَوْمَ يَدْعُ الدَّاعِ إِلَى شَيْءٍ نَكْرٍ) kelimesinde “vâv” harfinin bulunmamasıyla ilgili müellif, “vâv”ın hazfedilmesi resmî hatta uygun olması için bu şekilde yazıldığını, bütün mushaflarda da böyle yazılmakta olduğunu belirtmektedir. Müellif, aslında “vâv”ın düşmesini gerektirecek bir durum olmadığını da vurgulamaktadır. Bikâî, hocası İbnü'l-Cezerî'nin *en-Neşr* isimli kitabından naklederek, Kur'ân'da bu şekilde dört yerde ¹⁴⁷⁴(يَوْمَ يَدْعُ) ¹⁴⁷⁵(يَدْعُ الْإِنْسَانَ) ¹⁴⁷⁶(يَمْحُو اللَّهُ) ¹⁴⁷⁷(سَدْعُ الزَّبَانِيَةِ) “vâv” harfinin hazfedildiğini belirtmektedir. Bikâî, Ebû Amr ed-Dânî ve Ebû Yakub'un “vâv” harfi ile vakf yaptıklarını nakletse de bu onun yalnız kaldığı okuma şekli olduğunu da ayrıca eklemektedir.¹⁴⁷⁸

Nazmü'd-dürer tefsirinde kelimelerin okunuşları hakkında açıklamalar yapılırken aynı zamanda kelimelerin iraplarına da değinildiği yerlerden biri Nûh sûresi 3. âyetteki (وَأَنَّهُ تَعَالَى جَدُّ رَبِّنَا) kelimesinin irabı hakkındadır. Bikâî, ن'nin başındaki elif harfinin fetha okunması gerektiğini ancak buna Nâfi' ve Âsım'dan rivâyet eden Ebû Bekir'in muhalefet ettiğini belirtmektedir. Onlar elifin harekesinin kesra okunması gerektiğini savunduklarını belirtmektedir. Bu görüşün aksine kesra ile okunmayı tercih edenler ise Ebû Ca'fer, Hamza, Kisâî ve Hafs (Âsım'dan) ve İbn Âmir isimli kıraat imamların olduğunu açıklamaktadır. Müellif, konu hakkında detaylı açıklamalar yapmakta, konuyu nahiv âlimleri gibi işlemektedir.¹⁴⁷⁹ Bikâî'nin kelimelerin irabı hakkında farklı açıklamaları da bulunmaktadır.¹⁴⁸⁰

¹⁴⁷³ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 3/267 (Bu bilgilendirmeden sonra Kur'ân'ın harekelenmesi hakkında tarihi bilgiyi detaylı olarak aktarmaktadır. bk. *Nazmü'd-dürer*, 3/267-270.)

¹⁴⁷⁴ el-Kamer 54/6.

¹⁴⁷⁵ el-İsrâ 17/11.

¹⁴⁷⁶ eş-Şûrâ 42/24.

¹⁴⁷⁷ el-Alak 96/18.

¹⁴⁷⁸ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 7/347.

¹⁴⁷⁹ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 8/184.

¹⁴⁸⁰ Bazı örnekler için bk. et-Tevbe 9/30 âyetinde عَزَّ kelimesinin okunması. Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 3/300; et-Tevbe 9/98. âyetteki دَائِرَةُ السُّوءِ kelimesindeki sin harfinin okunması. *Nazmü'd-dürer*, 3/378; el-Burûc 85/21-22 âyetteki مَحْفُوظٍ kelimesinin okunması. *Nazmü'd-dürer*, 8/384.

Bikâî, örneklerde de görüldüğü gibi kelimelerin okunmasında sarf ve nahiv yönlerine değinmekte ve hangi gerekçe ile okunduğu hakkında bilgiler sunmaktadır.

f) Kıraatle ilgili bazı konuları da açıklamaktadır.

Bikâî, yukarıda anlatılan başlıklar kapsamına girmeyen ama onlarla bağlantılı olan birkaç mesele hakkında bilgi vermektedir. Örneğin Bikâî, kıraat konusunu işlerken Medineliler, Basralılar, Kûfeliler gibi kavramlar kullanmaktadır. Bu kavramlar, Bikâî'nin hocası İbn Cezerî'nin eserlerinde şöyle izah edilmektedir: Medineliler'den kasıt Nâfi' ve Ebû Ca'fer; Basralılar'dan kasıt Ebû Amr ve Ya'kûb; Kûfelilerden kasıt ise Âsım, Hamza ve Kisâî isimli kıraat âlimlerdir.¹⁴⁸¹

Bikâî'nin kıraatleri açıklarken değindiği diğer bir konu, Hâkka sûresi 19. âyetteki كِتَابِيَهٗ "Gelin, kitabımı okuyun!") فَيَقُولُ هَٰؤُمُ اقْرَؤْا كِتَابِيَهٗ kelimesindeki hâ-i sekteyle ilgili açıklamasıdır. Bikâî, buradaki sekte, kıyamet gününde şiddetli sıkıntının olduğu bir zamanda sevinçli olan kişinin kitabını başkalarına gösterirken, sevincinden sözünün çıkış hâlinin canlandırıldığını belirtmektedir. Müellif, bu şekilde mükâfatlandırılacağını tahmin edememenin verdiği sevinç halinden, bu sesin çıktığını ifade etmektedir.¹⁴⁸²

Bikâî'nin değindiği bir diğer konu, Fîl ve Kureyş sûrelerinin ayrı sûreler olmadığını savunanların görüşüdür. Bu görüşe göre, Fîl sûresi ile Kureyş sûresi aynı sûredir. Bunun en bariz delili olarak Kureyş sûresinin başındaki "lâm" harfinin illet belirtmesi olarak gösterilmesidir. Bu bağlamda, Übeyy'in mushafında bu iki sûrenin tek sûre olarak yazıldığı ve Hz. Ömer'in namaz kıldırıldığında birinci rekâtta Tîn sûresini, ikinci rekâtta ise Fîl ve Kureyş sûrelerini birlikte okuduğuna dair bir rivâyet aktarılmaktadır. Bikâî, bu bilgileri aktardıktan sonra herhangi bir yorumda bulunmamaktadır.¹⁴⁸³

Bikâî, farklı kıraatler arasında oluşan anlam farklarına dikkat çekmekte, râvilerin isimlerini anarak bu farkları açıklamaktadır. Bu anlam farklılıklarının med, kelimenin şeddeli okunması, ya da âyetten kelimenin hazfedilmesi gibi sebeplerle

¹⁴⁸¹ Şemsüddîn Ebü'l-Hayr Muhammed b. Muhammed İbn el-Cezerî, *Takribü'n-neşr fî kiraâti'l-'aşr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002), 23-32. Ayrıca bk. Sâlih İsmail, *Menhecü'l-Bikâ'i fî'l-kıraat*, 99 vd.; Hasan Tahsin Feyizli, *Kırâat-i Aşere* (Ankara: DİB Yayınları, 2016), 51 vd.

¹⁴⁸² Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 8/131. Ayrıca bk. Râzî, *Mefâtihü'l-gayb*, 15/492.

¹⁴⁸³ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 8/535.

ortaya çıktığını örneklerle izah etmektedir. Ayrıca, yeri geldikçe cumhurun görüşünü belirtmekte ve buna karşı çıkan azınlık görüşlerini de ihmal etmemektedir.

3.6.3. Şaz Kiraatler

Bikâî, sahih kıraatın şartlarından bir veya birkaçının bulunmadığı için şaz ismini alan kıraatler hakkında da açıklamalar yapmaktadır. Örneğin, Tevbe sûresi 19. âyetin tefsirini yaparken müellif, âyetteki (سِقَايَةَ الْحَاجِّ وَعِمَارَةَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ) سِقَايَةَ ve سِقَايَةَ وَعِمَارَةَ kelimelerini Nesî b. Verdân ve Ebû Ca'fer'in cemi olarak سِقَايَةَ وَعِمَارَةَ şeklinde şâz olarak okuduklarını aktarmakla birlikte, “kıraate bir şey demeye lüzum olmadığını” söyleyerek, bu görüşe katılmadığını îma etmektedir.¹⁴⁸⁴

Şaz olarak okunduğunu belirttiği yerlerden biri de Nahl sûresi 37. âyettir. Bikâî, Bu âyette (فَإِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي مَنْ يُضِلُّ وَمَا لَهُمْ مِنْ نَاصِرِينَ) “ye” kelimesindeki “ye” harfinin fetha ile şaz olarak okunduğunu belirtmekte, kimler tarafından tilavet edildiği hakkında açıklama yapmamaktadır. Müellif, böyle okunması durumunda âyette oluşan mânânın “Allah, doğru yoldan sapıtan kimseyi hidâyete erdirmez” anlamında olduğunu ifade etmektedir.¹⁴⁸⁵

Şâz kıraatlere verilebilecek son örnek, Ahzâb sûresi 30. âyetteki (يَا نِسَاءَ النَّبِيِّ) يَا نِسَاءَ النَّبِيِّ (مَنْ يَأْتِ مِنْكُمْ بِفَاحِشَةٍ مُبِينَةٍ) “ye” harfinin “te” olarak okunmasıdır. Bikâî, Yakub’un “te” harfi ile okumayı tercih ettiğini Bağavî’den aktarmaktadır. Müellif, bu kıraatın şâz bir kıraat olduğunu ifade etmekte, bu görüşü ayrıca el-Ehvâzî’nin “Kitâbu’ş-şevâz” isimli kitabında İbn Müslim’den de naklettiğini belirtmektedir. Müellif, şaz olan görüşün aksine çoğunluğun “ye” ile okuduklarını vurgulamaktadır.¹⁴⁸⁶

Bikâî’nin naklettiği diğer şaz kıraatler¹⁴⁸⁷ olsa da bu kadar örnek, meramı anlatmak için kâfidir. Örneklerden de görüldüğü gibi Bikâî, tefsirinde şaz kıraatlere

¹⁴⁸⁴ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 3/289.

¹⁴⁸⁵ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 4/269.

¹⁴⁸⁶ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 6/99.

¹⁴⁸⁷ Örnekler için bk. Bakara 2/58. *Nazmü'd-dürer*, 1/142; el-Enfâl 8/73. *Nazmü'd-dürer*, 3/289; el-Ahzâb 33/49. Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 6/118; es-Saffât 37/152. *Nazmü'd-dürer*, 6/347; et-Tahrîm, 66/12. *Nazmü'd-dürer*, 8/60.

yer vermekte ve bu kıraatlerin şaz olduğunu belirtirken, genellikle râvî ismi vermemektedir. Bazen çoğunluğun görüşünü de belirtmektedir.

3.6.4. Kıraatlerde Tercih

Bikâî, kıraatleri verdiği yerlerde farklı iki okuyuşun geçmesi durumunda bazen tercihte bulunmakta, gerekçesini izah etmektedir. Bazen de sadece tercihte bulunmaktadır.

a) Tercih yaparken gerekçesini belirtmesi.

Bikâî, kıraat farklılığında tercihini belirttiği yerlerde bazen hangi sebepten tercih ettiğini de eklemektedir. Örneğin Bakara sûresi 83. âyetin (ثُمَّ تَوَلَّيْتُمُ إِلَّا قَلِيلًا مِّنْكُمْ) tefsirini yaparken قَلِيلًا kelimesiyle ilgili olarak Ebû Amr ve diğerlerinin bu kelimeyi ref (damme) ile okuduklarını söylemektedir. Bikâî, bu hususta çeşitli görüşler olsa da en sahih olanın ref ile sıfat olarak okunması olduğunu ifade etmektedir. Müellif, bunun gerekçesi olarak إِلَّا ve sonrasının غَيْرُ mânasında olduğunun düşünülmesi gerektiğini söylemektedir. Ardından: “Bu konuyla ilgili izahat فَشَرَّبُوا مِنْهُ إِلَّا قَلِيلًا مِنْهُمْ” âyetin¹⁴⁸⁸ te’vilinde gelecektir” diyerek ileriye gönderme yapmaktadır.¹⁴⁸⁹

Bikâî, Âl-i İmrân sûresi 146. âyetteki kıraat farkına da değinmektedir. Müellif, bu âyetteki (وَكَأَيِّنْ مِنْ نَّبِيٍّ قَاتَلَ مَعَهُ رِبِّيُّونَ كَثِيرٌ) kelimesi, çoğunluğun kıraatına göre Kur’ân’da okunduğu gibi şeddeli ve “ye” harfinin kesra ile okunduğunu belirtmektedir. Bunun yanında, İbn Kesîr ve Ebû Ca‘fer kıraatına göre, “kef” harfinden sonra elif-i memdûde ve hemzenin kesrasıyla okunduğuna da değinmektedir. Müellif, meşhur olan okumanın, med ile okuma şeklinden daha belîğ olduğunu vurgulamaktadır. Bikâî, çoğunluğun okumasını tercih ettiğini belirttikten sonra açıklamalarına devam ederek, bu kelimenin okunması hakkında mütevatir, şaz, vasl, vakıf gibi vecihlerin de bulunduğunu hatırlatmakta, Hz. Osman’ın mushafındaki yazılışı hakkında çeşitli görüşlerin olduğunu, ancak bu konuyu burada

¹⁴⁸⁸ el-Bakara 2/249.

¹⁴⁸⁹ Bikâî, *Nazmü’ d-dürrer*, 1/180; 1/478.

değil de *el-Câmi 'ü'l-mübîn* adlı eserinde geniş olarak açıkladığını ifade etmektedir.¹⁴⁹⁰

Bikâî'nin kıraat farkına değinip tercihini belirttiği yerlerin son örneği A'râf sûresi 54. âyettir. Bu âyetteki (يُغْشَى اللَّيْلَ النَّهَارَ يَطْلُبُهُ حَثِيًّا) fiilinin okunuşunu Bikâî, Ebû Hayyân'dan nakille, Humeyd b. Kays'ın يَغْشَى şeklinde, اللَّيْل kelimesini de sonunu damme ile okuduğunu belirtmekte, Ebû Amr ed-Dânî'nin de aynı kanaatte olduğunu eklemektedir. Ardından Ebü'l-Feth el-Cinnî, Humeyd'den nakille اللَّيْل kelimesinin fetha, النَّهَار kelimesinin ise damme okuduğu şeklinde bir rivâyet olduğunu dile getirmektedir. Bikâî, İbn Atiyye'nin, "Ebü'l-Feth'in görüşü daha isabetlidir" dediğini ekledikten sonra: "Oysaki bu söz sahih değildir" diye itirazını belirtmektedir. Çünkü ed-Dânî'nin kıraattaki rütbesinin en üst seviyede olduğunu, mesela onun sadece "كَأَنَّ" lafzıyla ilgili müstakil bir kitap yazdığını, bu bağlamda ed-Dânî'nin naklettiği görüşün mâna yönüyle daha yerinde olduğuna vurgu yapmaktadır. Bikâî, bu itirazını şöyle temellendirmektedir: "Çünkü bu durumda çoğunluğun kıraatinde اللَّيْل kelimesinin kıraati-velev ki fetha okunmuşsa da- mâna yönüyle fâildir. Bu durumda nakil hemzesi veya şedde onu mef'ûl yapmıştır. Mâna yönüyle ikinci mef'ûl olmasına imkân yoktur" diye açıklık getirmektedir.¹⁴⁹¹

Bikâî, Âl-i İmrân sûresi 180. âyetteki (وَلِلَّهِ مِيرَاثُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ) وَلِلَّهِ مِيرَاثُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ kelimesini İbn Kesîr ve Yakub'un "ye" harfiyle okunduğunu söyledikten sonra "te" ile okunmasının daha uygun olacağını ifade etmektedir. Çünkü böyle okunması -her ne kadar öncesinde يَبْخُلُونَ geçse de- va'ide (cehennemle tehdit etmek) uygun olması açısından böyle تَعْمَلُونَ olarak okunmasının daha uygun olduğunu ifade etmektedir.¹⁴⁹²

b) Tercihini belirtirken gerekçesini açıklamaması.

¹⁴⁹⁰ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/122.

¹⁴⁹¹ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 3/41-42. (Gece ve gündüz, Arş'ın hareketi sonucunda oluştuğunu ifade etmektedir. (والليل والنهار إنما يحصلان بسبب حركة السماء الأقصى الذي يقال له العرش لا بسبب حركة النيرين). Bikâî, bu bilgi ve cümleleri Râzî Tefsirinden almakla birlikte herhangi bir kaynak vermemektedir. krş. Râzî, *Mefâtiḥü'l-gayb*, 7/131.

¹⁴⁹² Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/189.

Kıraatlerde tercihini belirttiği ancak gerekçesini belirtmediği yerlere verilebilecek örnek, Nisâ sûresi 124. âyetteki (فَأُولَٰئِكَ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ وَلَا يُظْلَمُونَ نَقِيرًا) ¹⁴⁹³ *يَدْخُلُونَ* kelimesinin malum ve meçhul olarak okunması hakkındadır. Müellif, meçhul olarak İbn Kesîr, İbn Amr, Ebû Ca'fer, Âsım ve Yakub'un okuduğunu söylemektedir. Ardından geri kalanların malum olarak okuduklarını belirttiikten sonra: “Her ne kadar meçhul okumanın birçok faydası olsa da tercih edilmesi gereken okuyuş, malum olarak okunmasıdır” diye kendi görüşünü belirtmektedir.¹⁴⁹³

Kıraatlerde kendi tercihini belirttiği yerlerle ilgili örnekler tefsirinde farklı yerlerde de geçmektedir.¹⁴⁹⁴

3.6.5. Yedi Harf

el-Ahrufü's-seb'a (الأحرفُ السبعة)¹⁴⁹⁵ terki bindeki yedi sayısı, Arapların günlük hayatlarında çokça kullandıkları yedi, yetmiş, yedi yüz sayılarından biridir.¹⁴⁹⁶ Harf kelimesi ise sözlükte vecih, üslup, kıraat ve lehçe gibi anlamlara gelmektedir.¹⁴⁹⁷

Yedi harf konusu, Medine Döneminde başlayıp Hz. Osman'ın Kur'ân'ı istinsah edip tek bir lehçeye indirgemesiyle son bulduğu görüşü daha tutarlı görülmektedir.¹⁴⁹⁸

Yedi harf, Kur'ân-ı Kerîm'de değil de hadîs-i şeriflerde geçen bir kavramdır. Bu konu gerek Kütüb-ü Sitte'de ve gerekse diğer hadis kitaplarında çok sayıda farklı senetlerle¹⁴⁹⁹ rivâyet edilmesinden dolayı tevatür seviyesine ulaşmıştır. Örneğin Buhârî'de geçen bir hadiste Hz. Peygamber şöyle buyurmaktadır: « إِنَّ هَٰذَا الْقُرْآنَ أَنْزَلَ

¹⁴⁹³ Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 2/323.

¹⁴⁹⁴ Örneğin, Tahrîm sûresi 5. âyetteki أَنْ يُّدِّلَهُ kelimesinin şedde ile okunması daha uygun olduğunu söylemektedir. Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 8/49. Kalem sûresi 32. âyetteki أَنْ يُّدِّلَنَا kelimesinin ise şeddesiz okunması daha isabetli görüş olduğunu tercih etmektedir. Bikâî, *Nazmü'd-dürrer*, 8/108.

¹⁴⁹⁵ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/301 vd.; Süyûtî, *el-İtkân*, 1/223 vd.; Zürkânî, *Menâhil*, 1/116 vd.; Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatlar*, 41 vd.; Kattân, *Mebâhis*, 148 vd.; Subhî es-Sâlih, *Mebâhis*, 101 vd.; Yıldırım, "el-Ahrufü's-seb'a", 2/175.

¹⁴⁹⁶ Kur'ân'da yedi sayısı ve katlarının kullanımı için bk. Aygün, “Kur'an'da Üslup ve Anlam Bakımından Dikkat Çeken Bazı Sayılar”, 130, 133.

¹⁴⁹⁷ İbn Manzûr Ebû'l-Fadl Muhammed b. Mükrim el-Ensârî, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdir, t.y.), “harf” Madde 10/837.

¹⁴⁹⁸ Demirci, *Tefsirde Metodolojik Sorunlar*, 92-95.

¹⁴⁹⁹ Buhârî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, 5 (No. 4991, 4992); Müslim, “Tahare”, 270.

«على سبعة أحرف، فاقروا ما تيسر منه» “Şüphesiz bu Kur’ân yedi harf üzere indirildi. Size hangisi kolay geliyorsa onu okuyun”¹⁵⁰⁰ Özellikle Kureyş lehçesinin telaffuzundan kaynaklanan ve ümmete kolaylık olsun diye ruhsat verilen bu “yedi harfin” Hz. Peygamber tarafından açıklanmadığı için, ne olduğuna dair çok sayıda görüş ileri sürülmüştür.¹⁵⁰¹ Ancak bu yedi harfin, yedi kıraat olarak anlaşılmasına imkân olmadığı da bir gerçektir. Çünkü kıraât-ı seb‘a, Hz. Peygamber’den yaklaşık 400 sene sonra dördüncü asırda, Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs b. Mücâhid et-Temîmî (ö. 324/936) tarafından yazılan *Kitabü’s-seb‘a* isimli eserle sistemli hale gelmiştir.¹⁵⁰²

Yedi harfin ne olduğuna dair çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Örneğin, yedi harf müteşâbih bir kavram olup ne olduğu bilinemez. Bir görüşe göre, yedi harf yedi Arap kabilesinin kullandığı lehçelerdir. Diğer bir görüş, aynı mânaya gelen yedi farklı lafzın yedi veçhi olduğu yönündedir. Ayrıca yedi harf emir, nehiy, va‘d, va‘id, kısas, mücâdele ve emsâl anlamında olabilir. Bazı görüşler ise yedi harfin nâsih, mensûh, umum, husus, mücmel, mübeyyen, müfesser veya emir, nehiy, taleb, dua, haber, istihbâr, zecr anlamına geldiğini ileri sürmektedir.¹⁵⁰³

Bikâî, yedi harfî hocası Harrallî’nin takip ettiği usulle şekillendirmektedir. Hocasından nakille ilk olarak harf kavramı üzerinde durmakta ve harfin bir şeyin tarafı anlamına geldiğini ifade etmektedir. Harfin tek başına kullanıldığında bir şey ifade etmediğini, ancak kelimede harfler bir araya gelince anlam ifade ediyorsa buna isim dendiğini belirtmektedir.¹⁵⁰⁴

Bikâî, yedi harfle ilgili Harâllî’nin *el-‘Ûrve li miftâhi’l-bâbi’l-mükfîl* isimli eserinden yaptığı alıntıda İbn Mes‘ûd’un Nebi’den rivâyet ettiği şu hadisi nakletmektedir. “Önceki kitap(lar) bir kapıdan bir harf üzere inerlerdi. Kur’ân ise yedi kapıdan ve yedi harf üzere indi. Sakındıran (zâcir), emreden, haram, helâl,

¹⁵⁰⁰ Buhârî, *Fezâilü’l-Kur’ân*, 5 (No. 4991).

¹⁵⁰¹ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/304; Süyûtî, *el-İtkân*, 1/210.

¹⁵⁰² Abdurrahmân Çetin, *Kur’ân İlimleri ve Kur’ân-ı Kerîm Tarihi*, 154; Demirci, *Tefsirde Metodolojik Sorunlar*, 92-95.

¹⁵⁰³ Görüşler için bk. Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/305 vd.; Süyûtî, *İtkân*, 1/131 vd. (Süyûtî, bu hususta otuz beş görüş olduğunu söylemekte ve örnekler vermektedir); Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 98 vd.; Abdurrahmân Çetin, *Kur’ân İlimleri ve Kur’ân-ı Kerîm Tarihi*, 154 vd.; Demirci, *Tefsirde Metodolojik Sorunlar*, 95 vd; Suat Yıldırım, “*el-Ahrufü’s-seb‘a*”, 16/175-177.

¹⁵⁰⁴ Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 1/31.

muhkem, müteşâbih ve emsâl. Bu sebepten helâlini helâl kabul edin. Haramını haram kabul edin ve ne ile emr olunuyorsanız onu işleyin. Neden de yasaklanıyorsanız ondan kaçının. Emsâllerinden ibret alın, muhkemiyle amel edin, müteşâbihine de iman edin. Şöyle deyin: İman ettik ve hepsi Rabbimizin katındandır.”¹⁵⁰⁵

Bikâî, “yedi harf” diye meşhur olan konuyu içeren hadisin tahririni detaylı olarak vermektedir. Kısaca bu hadisin tahriri şöyledir: Bu hadis isnadı yönüyle üzerinde icma olunan bir hadistir. Ebû Bekr b. Şeybe Müsned’inde, Ebû Ya‘lâ el-Mevsîlî Sahîh’inde rivâyet etmiştir. Allâme Hâfız Ebû Şâme’nin “*el-Mürşidü’l-vecîz*” isimli kitabında Ebû Amr b. Abdi’l-Berr’in “Bu hadis ehli hadis katında sabit olmayan bir hadistir. Ebû Seleme İbn Mes‘ûd’a yetişmemiştir. Oğlu Seleme de hüccet kabul edilen birisi değildir” dediğini aktarmaktadır. Ebû Şâme bu hadisi ayrıca Beyhâkî’nin *el-Medhal* isimli kitabında rivâyet ettiğini belirtmiş ve bu hadisin ceyyid bir mürsel olduğunu açıklamıştır. Araştırma ehlinde bir grup ise bu hadisi reddetmişlerdir. Ebû Şâme, “Eğer bu hadis sahih olarak kabul edilirse, bu hadisteki yedi harften kasıt, yedi vecih demektir. Bu yedi harften, okunmasına izin verilen yedi lûgat anlaşılmamalıdır” diye açıklama yapmaktadır.¹⁵⁰⁶

Bu malumattan sonra Bikâî: “Ben derim ki” diyerek söze başlamakta ve hocası İbn el-Cezerî’nin kitabı olan *en-Neşr*’de bu hadisin Taberânî, Ebû Dâvûd ve Beyhakî’nin kitaplarında da geçtiğini detaylı olarak aktarmaktadır.¹⁵⁰⁷

Bikâî, hadislerin tahkikini tamamladıktan sonra yedi harfin tanımına geçmektedir. Kur’ân en mükemmel kitap olduğu gibi, onu getiren Peygamber de en kâmil bir insan olduğu için ona verilen kitabın yedi harf üzere nâzil olduğunu ifade etmektedir. Bu harflerin (yönlerin) ilki, dünyanın ıslah edilmesi yönüdür ki bunun için haram ve helâl harfleri vardır. Haramların terk edilip helâllerin işlenmesiyle dünya ıslah olur ki bu konular aynı zamanda Tevrat’ta da geçmektedir. Sonra, me‘âdın ıslahı gerekmekte olup, bunu zecr ve emir harflerinin sağladığını ve bu iki harfin İncil’de de bulunduğunu söylemektedir. Dinin ıslahı için ise muhkem ve müteşâbih harflerine ihtiyaç olduğunu belirtmektedir. Bikâî, muhkem ile Rab

¹⁵⁰⁵ Çalışmada esas aldığımız baskının muhakkiki bu hadisin detaylı bir tahririni vermektedir: Vermiş olduğu kaynaklara göre bu hadis kimilerine göre sahih, kimilerine göre zayıf bir hadistir. gbi. bk. Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 1/25, (1. dipnot).

¹⁵⁰⁶ Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 1/25 vd.

¹⁵⁰⁷ Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 1/25-27.

Teâlâ'nın kişinin kalp hallerini, nefsinin ahlâkını, bedenini ve amellerini -ki bunlar kendi ile başkaları arasındaki münasebetleri düzenlemektedir- dünyevî olarak düzenlediğini ifade etmektedir. Ardından müteşâbihin geldiğini ve kişinin aklının kusurundan dolayı bu müteşâbihteki inceliği anlamaktan âciz kaldığını, eğer Rabbin verdiği temsilleri anlamada onun yardımı olmasa müteşâbihâtı anlamaya imkân yoktur. Bu yardımlardan dolayı ayrıca kulun Rabbini tesbih etmesi gerekmektedir. Bikâî, bu beş harfin kullanılması, altıncı harfte ise durulması gerektiğini, zira bu sayede imanın sağlamlaşıp emre itaatin ortaya çıkacağını vurgulamaktadır. Bu iki harfin (muhkem ve müteşâbih) önceki kitaplarda da geçtiğini hatırlatarak konuyu tamamlamaktadır.¹⁵⁰⁸

Bikâî, yukarıda kısaltılarak izah edilen bu altı harfin önceki kitaplarda da geçtiğini vurguladıktan sonra yedinci harfin sadece Kur'ân'a mahsus olduğunu belirtmektedir. Bu yedinci harf Hz. Peygamber'e mahsus olan hamd harfidir, mesel harfidir. Müellif, bu harfin en yüce meseli açıkladığını, en yüce örnek verileri gösterdiğini belirtmektedir. Bu harf, Hz. Peygamber'in yaratılışında, ahlâkında, kalbinde, kıraatında, beyânında, zatında ortaya çıktığını, altı harfin vasıtalarla inmesine rağmen, yedinci harfin ancak yüce Allah'ın ikramıyla kuluna vasıtasız olarak verildiğini ifade etmektedir.¹⁵⁰⁹

Bikâî, mesel harfi dışındaki altı harfin okunmasından hâsıl olabilecek faydaları detaylı olarak açıklamaktadır. Bu altı harf, aslında ibadeti tafsili olarak ifa edebilmek için olduğunu belirterek söze başlamaktadır. Müellif, altı harfin üçü tahallus (ihlas sahibi olabilmek) ve tahalli (تَخَلَّى) (masivadan uzaklaşmak) için, diğer üçü ise amel ve tehalli (تَحَلَّى) (süslenmek) için olduğunu belirtmektedir. Mesela haramı terk etmek bedeni, nehyedileni terk etmek nefsi, müteşâbihe taarruz etmemek ise kalbi temizler. Yine helâli işlemek bedeni, emre itaat etmek nefsi tezkiye eder ve böylelikle kulluk gerçekleşmiş olur diye meseleye açıklık getirmektedir. Muhkem harfi ise kalbin nuru olduğunu söylemektedir.¹⁵¹⁰

¹⁵⁰⁸ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/27 vd.

¹⁵⁰⁹ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/28.

¹⁵¹⁰ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/28.

Bikâî, emsâl harfinin diğer harflerden farklı olduğunu belirtmektedir. Bu harf ile ortağı olmayan yüce Allah’a karşı marifet ve kalp rikkati oluşmakta, dünyevî olanlarla kölelikten kurtulmak mümkün olmaktadır. Sadece yüce Allah için olmak ve sâfileşmek, mecazi anlamda Allah’ın kölesi olmak bu harf ile elde edilebilmektedir. Mesela Hz. Peygamber, bu harf ile kulluğa inerek şereflendiyse, müellif bu makama sahip olan kişide artık şirk, nifak gibi şeylerin bulunmayacağını, oysaki diğer dört harfe sahip olan kişide şirk dahi gerçekleşebileceğini belirtmektedir. Mesela münafıklar bu dört hâli icra edebilirler ama bu harfî/meseli asla tadamazlar. Onlar asla marifet süsüyle süslenemezler, huşu ve huduyu tadamazlar. Allah’a kavuşma arzusunu veya amellerde gevşeklikten dolayı asla hüznü duyamazlar. Ne kazaya rızâ gösterebilirler ne de fenâ yolunda yürürlerken bekâyı cezbeden sevgiyi tadabilirler. Bunu ancak “*Rahmân’ın kulları, yeryüzünde vakar ve tevazu ile yürüyen kimselerdir. Cahiller onlara laf attıkları zaman, ‘selâm!’ der (geçer)ler*”¹⁵¹¹ âyetinin sırrına nâil olanlar tadabilir ve onlara asla şeytan zarar veremez. Çünkü Cenâb-ı Hak böyle olan kişiler hakkında, “*Azgınlardan sana uyanlar dışında, kullarım üzerinde senin hiçbir hâkimiyetin yoktur*”¹⁵¹² buyurulduğunu ifâde ederek sözünü tamamlamaktadır.¹⁵¹³

Bikâî, bu yedinci harfle Fâtiha’nın başladığını ve Fâtiha sûresinin bu yedi harfî içerdiğine vurgu yapmaktadır. Müellif, bu yedi harfin Fâtiha sûresinde kullanımını kısaca şöyle izah etmektedir:

الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ hamd/mesel,

الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ helâl haram,

إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ muhkem müteşâbih

إِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ, صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ emir nehiy.¹⁵¹⁴

Bikâî, yedi harfin Kur’ân’ın tamamında bulunduğunu savunmakta ve Fâtiha’dan sonra Bakara sûresinde de yer aldığını iddia etmektedir. Örneğin, Bakara sûresi, altıncı harf olan ve insanları âciz bırakan müteşâbih ile başlamaktadır.

¹⁵¹¹ el-Furkân 25/63.

¹⁵¹² el-Hicr 15/42.

¹⁵¹³ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 1/51-59.

¹⁵¹⁴ Bikâî, *Nazmü’ d-dürer*, 1/28-29.

Müteşâbihe inanmak, acziyeti izhar babından olduğu gibi, bu şekilde davranmak imanın alametidir. Kişi, Kur'ân'ın başlangıcında bulunan ve müteşâbihten sayılan “الم” kelimesini kabul etmekle gayba imanla işe başlamaktadır. Neticede bunun, “Eğer buna inanıyorsam bundan sonra gelecek olanlara ve diğer harflere de boyun eğeceğim.” demek olduğunu ifade etmektedir.

Bikâî, bir sonraki âyette, “*Onlar gaybe inanırlar, namazı dosdoğru kılarlar, kendilerine rızık olarak verdiğimizden de Allah yolunda harcarlar*”¹⁵¹⁵ buyurulduğu için burada da beşinci harf olan muhkemin geçtiğini belirtmektedir. Bu tertibi tüm Kur'ân'a uygulamak gerektiğini de ayrıca vurgulamaktadır. Mesela, ilk inen âyette, “*Yaratan Rabbinin adıyla oku*”¹⁵¹⁶ muhkem harfî gözetilirken, bir sonraki inen âyette, “*Ey örtüsüne bürünen! Kalk ve uyar*”¹⁵¹⁷ emir ve nehiy harfî cereyan etmektedir diyerek sözünü tamamlamaktadır.¹⁵¹⁸

3.6.6. Vakf ve İbtidâ

Kur'ân okuma usullerini öğrenmek isteyen şahısların mutlaka bilmeleri gereken konulardan birisi de vakf ve ibtidâ ilmidir. Türkçede noktalama işaretleriyle nasıl cümlelerdeki anlamlar daha belirgin hale geliyor, yanlış anlamalara engel olunuyorsa, Kur'ân'daki duraklar da hatalı okumaların ve anlamaların önüne geçilmektedir. Bu bağlamda vakf, okumaya tekrar başlama niyetiyle nefes alacak kadar bir müddet sesi kesmeye veya durakların olduğu yerlerde kuralına göre durmaya; ibtidâ ise, ilk defa kıraate başlamak veya durduktan sonra tekrar okumaya devam etmeyi ifade etmek için kullanılan kavrama denir.¹⁵¹⁹

¹⁵¹⁵ el-Bakara, 2/3.

¹⁵¹⁶ el-Alak, 96/1.

¹⁵¹⁷ el-Müddessir 74/1

¹⁵¹⁸ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/29-30.

¹⁵¹⁹ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/493; Süyûtî, *el-İtkân*, 1/231; Ebü'l-Kâsım Yusuf b. Ali el-Huzeli, “*Kitâbü'l-vakf ve'l-ibtidâ fî kitâbillâh*”, thk. Ammâr Emîn ed-Dedev, *Mecelletu's-Şeria ve'l-Kânûn*, 34. (2000), 398; Karaçam, *Kur'ân-ı Kerîm'in Faziletleri ve Okunma Kâideleri*, 317; Veli Kayhan, “Vakf ve İbtida İlmi ve Kur'ân Tefsirindeki Yeri”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (2006), 295; İsmail Ahmet et-Tahhân, “Kur'ân'ı Anlamada Vakfın Rolü”, trc. Necattin Hanay, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2012), 235; Abdurrahmân Çetin, “Vakf ve İbtidâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara, TDV Yayınları, 2012), 42/46.

Kur'ân okurken durulacak yerlere dikkat ederek okumak, durduktan sonra nereden ve nasıl başlanacağını bilmek, Kur'ân okuyucusunun dikkat etmesi gereken hususlardan biridir. Çünkü Hz. Peygamber'in nasıl ve ne şekilde Kur'ân okuduğunu nakleden sahabe, emir ve yasakları öğrendikleri gibi vakf yerlerini de Resûlullah'tan öğrenmişlerdi.¹⁵²⁰

Kur'ân'da durulacak yerlere göre farklı taksimatlar yapılmışsa da genellikle vakıf yapma şu dört şekilden birisiyle icra edilir: Bu vakıf şekillerinin ilki vakf-ı tamdır. Sözün tam anlamıyla tamamlandığı yerde durulmasına denir.¹⁵²¹ **أُولَئِكَ عَلَىٰ** âyetinin sonunda durmak tam ve en uygun durma şeklidir. Diğer vakıf şekli ise vakf-ı kâfidir. Mâna bakımından anlam tam olmakla birlikte yine de mâna bakımından ilgi devam ediyorsa böyle yerlerde durmak kâfidir. **الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ** âyetinin¹⁵²² sonunda durmak yeterli bir duruş şeklidir. Üçüncü vakıf çeşidi ise vakf-ı hasendir. Bu vakıf çeşidinde söz tamamlanmakla birlikte öncesi ile lafız yönünden ilgisi bulunan yerlerde durulması durumunda gerçekleşir.¹⁵²³ **الْحَمْدُ لِلَّهِ** diyerek durmak gibi. Burada mâna tamam olsa da öncesi veya sonrası ile ilgisi devam etmekte ve söz tam anlamıyla kemâle ermemektedir. Son çeşit ise vakf-ı kabihdir. Söz; lafız ve mâna yönünden tamamlanmadan öncesi ile sıkı ilişkisi devam eden yerlerde durulmasıdır. **الْحَمْدُ** diyerek durmak vakf-ı kabih olmaktadır.¹⁵²⁴

Yukarıda işaret edilen vakıflardan vakf-ı tam ve kâfide durduktan sonra kelâmın devamını okuyarak ibtidâ yapılmalıdır. Vakf-ı hasende durulunca eğer durulan yer âyet ortasında ise anlam bütünlüğüne dikkat edilerek ya o kelimeden veya öncesinden başlanarak devam edilir. Âyet sonunda durulmuşsa bir sonraki

¹⁵²⁰ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/494; Süyûtî, *el-İtkân*, 1/230; Kattân, *Mebâhis*, 176; Karaçam, *Kur'ân-ı Kerîm'in Fazîletleri ve Okunma Kâideleri*, 318-319; Kayhan, "Vakf ve İbtida İlmi ve Kur'ân Tefsirindeki Yeri", 299; Çetin, "*Vakf ve İbtidâ*", 42/462.

¹⁵²¹ el-Bakara 2/5.

¹⁵²² el-Bakara 2/3.

¹⁵²³ Fatiha 1/2.

¹⁵²⁴ Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. el-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân fî ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Beşârü'l-İslâmî, 1987), 367; Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/506; Süyûtî, *el-İtkân*, 1/231; Kattân, *Mebâhis*, 176; Karaçam, *Kur'ân-ı Kerîm'in Fazîletleri ve Okunma Kâideleri*, 328; Kayhan, "Vakf ve İbtida İlmi ve Kur'ân Tefsirindeki Yeri", 307; Tahhân, "Kur'ân'ı Anlamada Vakfin Rolü", 239.

âyetten devam edilir. Vakfı kabihte durulmuşsa, bu hatayı telafi etmek için bir önceki kelimeden veya mânanın başladığı yerden alarak okumaya devam edilir.¹⁵²⁵

Vakf ve ibtidâ ilmi kapsamına giren ve Kur'ân'daki durak yerlerini gösteren Secâvend¹⁵²⁶ diye kavramlaşan işaretlere riâyet edilerek Kur'ân okuma durumunda bahsi geçen vakf-ı kabih hatasına düşülmeyeceği gibi mânanın tam olabilmesi için de bu işaretler dikkat etmek gerekir.

Vakf ve ibtidâ, Kur'ân okuyucusunun kıraat esnasında dikkat etmesi gereken kuralları içermektedir. Bu kurallar için Kur'ân-ı Kerîm'e secâvend denen işaretler konmakta ve okuyucu bu işaretlere göre vakf yapmaktadır. Bu bağlamda, bir müfessirin tefsir yaparken nerede vakf yapılmalı, nerede ibtidâ yapılmalı bunu Secâvend işaretleriyle göstermesi beklenemez. Ancak cümlelerin başlangıcına göre farklı anlamlar verebilir.

Vakf ve ibtidâ ilmi hakkında bu kısa malumattan sonra Bikâî'nin görüşlerine geçebiliriz. Bikâî, Âl-i İmrân sûresi 7. âyette, müteşâbihâtı kimler bilebilir tartışmasını vermekte ve **إِلَّا اللَّهُ** kelimesinde durulması gerektiğini ifade etmektedir. İbtidâ yeri ise **وَالرَّاسِخُونَ** cümlesi olduğunu belirtmekte ve bunun net ve açık olduğunu söylemektedir. Müellif, ilimde derinleşmiş olanların "*Ona inandık, hepsi Rabbimiz katındandır*" dediklerini ve daha ileriye gitmeyip durmayı tercih ettiklerini söylemektedir.¹⁵²⁷

Mâide sûresi 26. âyette **قَالَ فَإِنَّهَا مُحَرَّمَةٌ عَلَيْهِمْ أَرْبَعِينَ سَنَةً يَتِيهُونَ فِي الْأَرْضِ فَلَا تَأْسَ (عَلَى الْقَوْمِ الْفَاسِقِينَ)** secâvend işaretlerine göre **عَلَيْهِمْ** kelimesi ile **سَنَةً** kelimelerinde vakf-ı muanaka (iki grup üç noktadan meydana gelen ve sadece bu gruplardan birinde durulması gereken vakıf işareti) bulunmaktadır. Yani ilk durağa göre anlam "*Dedi ki, (oraya girmek) onlara (ebediyen) haram kılınmıştır.*" İkinci durağa göre ise "*Dedi ki, (oraya girmek) onlara kırk seneliğine haram kılınmıştır.*"¹⁵²⁸ Bikâî, farklı iki duruş

¹⁵²⁵ Karaçam, *Kur'ân-ı Kerîm'in Fazîletleri ve Okunma Kâideleri*, 329 vd.

¹⁵²⁶ Karaçam, *Kur'ân-ı Kerîm'in Fazîletleri ve Okunma Kâideleri*, 333 vd.; Kayhan, "Vakf ve İbtida İlmi ve Kur'ân Tefsirindeki Yeri", 315 vd.; Mehmet Emin Maşalı, "Mushaf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/245.

¹⁵²⁷ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/25.

¹⁵²⁸ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/501.

şekline değinmeksizin, ikinci vakıf şekline göre âyeti yorumlamakta ve “kırk sene boyunca mukaddes beldeye giremeyecekleri” yönünde anlam vermektedir.¹⁵²⁹

Bakara sûresi 96. âyette (وَلَتَجِدَنَّهٗمْ أَحْرَصَ النَّاسِ عَلَى حَيٰوةٍ وَمِنْ ٱلَّذِينَ أَسْرَكُوا يَوَدُّ)¹⁵³⁰ Yahudilerin dünya hayatına çok düşkün oldukları anlatılmakta, yeni başlayan cümlede müşriklerin bin sene ömürlerinin olmasını arzuladıkları vurgulanmaktadır. Bikâî, bu âyette de vakfa değinmeksizin Yahudiler gibi müşriklerin de dünya hayatına düşkün olduklarını ifade etmekte ve her birinin bin sene yaşamak istediklerini belirtmektedir.¹⁵³¹ Müellif, bu âyette herhangi bir vakfin olmadığı mülahazasıyla âyeti yorumlamaktadır.

Bikâî, Nisâ sûresi 171. âyette (إِنَّمَا ٱللَّهُ إِلَٰهٌ وَاحِدٌ سُبْحَٰنَهُۥٓ أَن يَكُونَ لَهُۥ وَلَدٌ لَهُۥ مَا فِى ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَمَا فِى ٱلْأَرْضِ)¹⁵³² kelimesinden sonra vakf-ı lâzım bulunmasına rağmen bu hususta herhangi bilgi vermeksizin doğrudan “Çünkü göklerde ve yeryüzünde olanlar onundur” diyerek anlam üzerine yoğunlaşmaktadır.¹⁵³³ Bikâî, aynı uygulamayı Mâide sûresi 2. âyette de yapmakta, وَلَا تَعَاوَنُوا cümlesini açıklarken herhangi bir ibtida kuralından bahsetmemektedir.¹⁵³⁴

Bikâî’nin vakfla ilgili verdiği örneklerden biri de Yûsuf sûresi, 4. âyettir. Bu âyetteki إِذْ قَالَ يٰٓيُوسُفُ ٱلْبَٰئِثُ يَٰٓأَبَتِ ifadesi hakkında açıklama yapmakta ve bu kelimenin sonundaki “te” harfinin müenneslik için olan “te” olduğunu, bazı kıraat âlimlerinin bu kelimeye dururlarken “he” olarak durduklarını belirtmekte ve bu kelimeye nasıl durulacağını açıklamaktadır.¹⁵³⁵

Bikâî, Kur’ân’da sekte yapılan yerlerden biri olan Yâsin 52. âyet hakkında مَنْ هٰذَا مَا وَعَدَ الرَّحْمٰنُ بَعَثْنَا مِنْ مَّرْقَدِنَا cümlesinden sonra gelen

¹⁵²⁹ Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 2/427; Farklı görüşler için bk. Ebü’l-Ferec el-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr*, 1/535.

¹⁵³⁰ Mushaflarda ج harfî bulunmakta ve durulması câiz olsa da geçilmesi evladır.

¹⁵³¹ Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 1/201; Farklı yorumlar için bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/113; Ebü’l-Ferec el-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr*, 1/89.

¹⁵³² Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 2/377. Gerek Zemahşerî ve gerekse Râzî, burada vakfedilmesi gerekiyor demeseler de iki ayrı cümle var diyerek vakfa işaret etmekte. bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/493; Râzî, *Meîâtihu’l-gayb*, 11/272.

¹⁵³³ Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 2/389.

¹⁵³⁴ Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 4/10.

cevap olarak isti'naf (yeni bir cümle başlangıcı) olarak şöyle dediler diyerek açıklamasına devam etmektedir. Ancak burada sekte vardır şeklinde bir izahatta da bulunmadığı görülmektedir.¹⁵³⁵

Vakf ve ibtidaya dair verilebilecek bir örnek İnsan sûresi 4. âyetinde (إِنَّا أَعْتَدْنَا) Vakf ve ibtidaya dair verilebilecek bir örnek İnsan sûresi 4. âyetinde (إِنَّا أَعْتَدْنَا) durulurken سَلَّسِلَ kelimesinin sonunun nasıl okunması gerektiği konusudur. Bikâî, bu kelimenin sonunda tenvin ile durulabileceğini söylemekte ve tenvin ile duranlar buradaki azameti sergilemek için böyle yaptıklarını belirtmektedir. Müellif, Ebû Amr'ın bu kelimeye elif üzere gayri munsarîf olarak durduğunu da eklemektedir.¹⁵³⁶

Bu konuyla alakalı verilebilecek son örnek İnsân sûresi 15. âyetindeki (وَيُطَافُ) Bu konuyla alakalı verilebilecek son örnek İnsân sûresi 15. âyetindeki (وَيُطَافُ) kelimesindeki vakfin nasıl yapılacağıdır. Bikâî, 15 ve 16. âyetlerdeki her iki قَوَارِيرًا kelimesini, gayri munsarîflığını göz ardı ederek tenvîn ile okuyanlar işin azametinin, fazilet ve şerefının yüceliğine işaret etmek için böyle okuduklarını belirtmektedir. Müellif, İbn Kesîr'in ilk olarak geçen قَوَارِيرًا kelimesindeki elifin tenvînle okunmasıyla yetindiğini ve âyet başlangıcı olarak kabul ettiğini, diğer âyetlerdeki قَوَارِيرًا kelimesini de aynı şekilde okuduğunu ve burada azametini tekrarlandığını aktarmaktadır. Ebû Amr'ın bu kelimeye gayri munsarîf olarak elif üzerine durduğunu ifade etmektedir.¹⁵³⁷

Nazmü'd-dürer tefsirinde vakf ve ibtidayla ilgili verilen örneklerden de anlaşılacağı üzere Bikâî, vakf ve ibtida konusunda gereği kadar açıklama yapmakta, bazı yerlerde vakf ve ibtidayı dikkate almadan âyetleri te'vil ettiği müşahede edilmektedir.

Bikâî'nin *Nazmü'd-dürer* isimli tefsirinde kıraat konusunu nasıl işlediğine dair yaptığı açıklamalardan hareketle şunlar söylenebilir: Bikâî, âyetlerdeki kıraatleri tefsirinde geniş bir şekilde ele almaktadır. Örneğin, âyetlerdeki farklı kıraatler arasında anlam farkı oluştuğunda, hangi kıraate göre nasıl bir anlam meydana geldiği üzerinde durmaktadır. Bazı durumlarda ise sadece kıraatlere değinmekte ve mâna

¹⁵³⁵ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 6/269.

¹⁵³⁶ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 8/266.

¹⁵³⁷ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 8/271.

farkı yoksa yalnızca kıraati vermekle yetinmektedir. Tefsirinde, sahih kıraatlerin yanında bazen şaz kıraatlere de değinmekte ve bu kıraatlerin niçin geçerli olamayacağı hakkında bilgilendirme yapmaktadır. Âyetlerde meydana gelen kıraat farklarında yer yer kendi tercihini ve gerekçesini de sunmaktadır. Ayrıca, kıraatleri açıklarken kelimelerin sarf ve nahiv yönlerine de değinmekte, sarfî ve nahvî açıklamalar yapmaktadır. Çok az da olsa birkaç yerde kıraat konusuyla doğrudan bağlantılı olmayan konulara da değinmektedir. Yedi harf meselesinde farklı bir tutum sergileyerek, bu yedi harfî emir, nehiy, haram, helâl, muhkem, müteşâbih ve emsâl şeklinde kategorize etmekte ve emsâl kavramını Hz. Peygamber'e verilmiş bir ikram olarak ön plana çıkarmaktadır. Bikâî'nin kıraatler konusunda tam donanımlı olduğunu ve içerik olarak kıraatın tüm konularına vakıf olarak tefsir yaptığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

4. SONUÇ

Kur'ân'ı tefsir etmek, Cenâb-ı Hakk'ın ne demek istediğini tespit edebilme uğraşısıdır. Bunu yaparken belirli kurallar dâhilinde hareket etmek zorunludur. Bu yüzden müfessirin uyması gereken kurallar, bilmesi gereken ilimler ortaya konmuştur.

Bikâî'nin yazdığı *Nazmü'd-dürer* adlı tefsiri de geçmişten günümüze Kur'ân'ı anlama ve yorumlama çabalarının hicri dokuzuncu yüzyılda Şam ve Mısır coğrafyalarında insanlığın hayrına bıraktığı nadide eserlerden biridir. Özellikle âyetler ve sûreler arasındaki münasebeti gösterebilmek için te'lif edilen bu eser, münâsebetü'l-Kur'ân sahasında önemli bir yere sahiptir.

Bu çalışmada, Bikâî'nin *Nazmü'd-dürer* isimli tefsirinde Kur'ân ilimlerine bakışı ve tefsirinde ne ölçüde faydalandığı değerlendirilmiştir. İlk önce Kur'ân ilimlerinin tanımı, önemi, tarihi gelişimi, kapsamı ve tefsir usulü ile ilişkisi incelenmiştir. Kur'ân ilimlerinin tanımı son asırda ön plana çıkmış olsa da herkes tarafından kabul edilen bir tanımı bulunmamaktadır. Bununla birlikte Kur'ân ilimlerinin, Kur'ân'ın tefsiriyle yakından ilgili olan veya Kur'ân'ın bünyesine ait ilimler şeklinde tanımlanması mümkündür. Eser isimlerinde ulûmü'l-Kur'ân lafzının geçmesiyle ilk yazılan eserin tespit edilmesi yerine, içeriğinin bilinmesiyle daha isabetli sonuca ulaşılabileceği anlaşılmıştır. Kur'ân ilimlerinin sınırsız olduğunu iddia edenler olsa da gerçekçi bir yaklaşımla bu miktarın iki basamaklı sayı ile ifade edilebilecek kadar olduğunu söylemek daha isabetli görüştür.

Nazmü'd-dürer tefsiri, Kur'ân'ı başından sonuna kadar âyet âyet açıklayan, münâsebetü'l-Kur'ân ilmi yanında Ehl-i kitaptan doğrudan nakilde bulunması yönüyle tüm tefsirlerden farklılık arzeden, sebep-i nüzul, i'câzü'l-Kur'ân vb. ilimleri ayrıntılı olarak işleyen kapsamlı bir tefsirdir. Bu gerekçelerden hareketle, tefsirde Kur'ân ilimlerinin ne ölçüde ele alındığı tespit edilmeye çalışılmış ve şu sonuçlara ulaşılmıştır:

Bikâî'nin *Nazmü'd-dürer* tefsirinde en çok vurgulanan konu münâsebetü'l-Kur'ân ilmidir. Kur'ân'ın bu yönünün genellikle ihmal edildiği savunulmakta ve bu konuya *Nazmü'd-dürer*'de özel bir önem verilmektedir. Bikâî'ye göre sûrenin tefsirine başlamadan önce mutlaka sûrenin maksadı/ana fikri tespit edilmelidir.

Sûrenin maksadı tespit edildikten sonra besmelenin, ardından sûreyi oluşturan tüm âyetlerin tefsiri bu maksada göre yorumlanmalıdır. Bikâî, Münâsebetü'l-Kur'ân bağlamında her bir sûrenin önceki sûre ile bağlantısının olduğu gibi her bir âyetin de diğer âyetlerle bağlantısının olduğunu iddia etmektedir. Ona göre sûrelerin ve sûreyi oluşturan tüm âyetlerin birbiriyle olan münasebetinden dolayı sanki Kur'ân tek bir sûreden ibarettir. Bikâî'ye göre Kur'ân, nazım yönüyle mucizevî bir kitaptır ve özellikle sûreler ve âyetler arası münasebet de bunun ispatıdır. Bu bağlamda, geçmişte olduğu gibi günümüzde de *Nazmü'd-dürrer* tefsiri, münâsebetü'l-Kur'ân açısından otorite bir eser olmayı sürdürmektedir.

Nazmü'd-dürrer tefsiri, i'câzu'l-Kur'ân ilmi yönüyle de önemli bir tefsirdir. Tehaddî ifade eden âyetlerin tefsiri yapılırken, Kur'ân'ın i'câzından ne anlaşılması gerektiği üzerinde durulmakta ve âlimlerin i'câzü'l-Kur'ân hakkındaki görüşleri aktarılmakta, farklı görüşlere rağmen i'câzın çok yönlü olduğu vurgulanmaktadır. Kinâye, mecâz, istiâre gibi edebi sanatlar üzerinde durulmakta, özellikle ihtibâk sanatı detaylı olarak işlenmekte ve bu sanat farklı uygulamalarla gösterilmektedir. Münâsebet ilmi kadar olmasa da i'câzü'l-Kur'ân ilmine yeterince yer verilmekte ve Kur'ân'ın mucizevî yönü gösterilmeye çalışılmaktadır.

Tefsirde muhkem ve müteşâbih konuları detaylıca ele alınırken, özellikle Âl-i İmrân sûresi yedinci âyet üzerinden bu kavramlar açıklanmakta ve önemi vurgulanmaktadır. Müteşâbih âyetler tefsir edilirken ehl-i sünnet çizgisinde hareket edilmekte, âyetlerin te'vili yapılmaktadır. Muhkem ile amel edilmesi, müteşâbihe ise iman edilmesi gerektiği kanaati belirtilirken, müteşâbihin yanlış anlaşılması için te'vîl edilmesinin zorunlu olduğu vurgulanmaktadır. Yahudi ve Hristiyanların müteşâbihât konusunda yanlış yola saptıkları örneklerle izah edilmekte bu konuda temkinli bir yaklaşım benimsemektedir.

Kur'ân'da yirmi dokuz sûrenin başında bulunan hurûf-ı mukattaanın genel kanaate göre müteşâbihâtta olduğu ve yorumlanmayıp üzerinde tevakkuf edilmesi gerektiği belirtilse de tefsirde bu harfler te'vil edilmektedir. Özellikle Meryem sûresinden sonra bazı sûrelerdeki hurûf-ı mukattaa farklı bir yaklaşımla ele alınmakta, bu harflerin mahreç ve sıfatlarıyla tarihî olaylar arasında bağlantısı kurulmaktadır. Benzer şekilde, Kur'ân'ın sonundaki kısa sûrelerin kelime sayılarıyla tarihî olaylar arasında da ilişki kurulmaktadır. Bikâî'nin bu farklı uygulamalarından

dolayı *Nazmü'd-dürer*'de hurûf-ı mukattaa, diğer tefsirlerden farklı olarak ele alınmaktadır.

Emsâlü'l-Kur'ân konusu da tefsirde önemli bir Kur'ân ilmi olarak ele alınmaktadır. Yedi harf konusunu oluşturan emir-nehiy, haram-helâl, muhkem-müteşâbih konuları üzerinde durulmakta, bunların geçmiş ümmetlerde de görüldüğü ancak mesel konusunun sadece Hz. Muhammed'e mahsus olduğu vurgulanmaktadır. Mesel ilminin, gaybî konuları zâhir hâle getirme işlevi gördüğü ifade edilmekte, insanların bazı meseleleri anlayabilmesi için yakın çevrelerinden örneklerin sunulduğu belirtilmektedir. Bazı mesellerin zâhiren kolay anlaşılabilir türden olduğu; bazılarının ise zor anlaşılabilen ancak derin tefekkür ile kavranabileceği ifade edilmektedir.

Nazmü'd-dürer tefsirinde müşkilü'l-Kur'ân kapsamına giren âyetlere yer verilmekte, müşkil diye addedilen konulara değinilmekte, Kur'ân'da çelişkinin olmadığına vurgu yapılmaktadır. Bazen âyette veya âyetler arasında görünürde müşkil bir durum olduğu görüntüsü verse de konu daha derinlemesine incelendiğinde müşkil bir durumun olmadığı üzerinde durulmaktadır. Kimi müfessirlerce müşkil olarak addedilen bazı âyetlerde müşkilliğin söz konusu edilmeyip, âyet nasıl anlaşılması gerekiyorsa öylece tefsir edildiği görülmektedir. Müşkilü'l-Kur'ân kapsamına giren bazı konulara farklı bakış açısı getiren üç mutasavvıf (Muhyiddîn İbnü'l-Arabî, İbnü'l-Fârız ve Gazzâlî) hakkında çok sert açıklamalar yapılmaktadır.

Kur'ân'da tekrar eden âyet veya konuların hikmetlerine değinilmekte, ibret alınması, aynı hataya düşülmemesi için tekrar yöntemine başvurulduğu vurgulanmakta, Kur'ân'da gereksiz ve yersiz tekrarların bulunmadığı ifade edilmektedir. Kıssaların her tekrarında yeni bir bakış açısı getirildiği ve ek bilgiler verilerek meselenin farklı yönlerine değinildiği ifade edilmektedir.

Kur'ân'ın tamamı veya bazı sûre ve âyetlerinin faziletleri hususunda *Nazmü'd-dürer*'de fazla bilgi bulunmamaktadır. Bu konu, Bikâî'nin *Mesâ'idü'n-nazar* isimli eserinde ayrıntılı olarak ele alınmaktadır. Bu nedenle, Kur'ân'ın tamamının fazileti hakkında tefsirde herhangi bir bilgi bulunmamakla birlikte bazı sûrelerin ve âyetlerin faziletine dair hadislerle yer verilmektedir. Hadislerin çoğunun kaynakları belirtilmekte, bazen de hadislerin sıhhati ve râvilerinin değerlendirmesi yapılmaktadır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla fezâil konusunda sahîh hadisler

kullanılmakta, zayıf hadislere yer verilse de bir iki hadis hariç mevzû hadise hiç yer verilmemektedir.

Kur'ân'da yapılan hitaplara yeri geldikçe değinilmekte, bu hususta farklı bir tavır sergilenmeyip, diğer müfessirlerin yaptığı gibi hitaplardaki bazı inceliklere değinilmektedir. Kur'ân'ın muhatabının özellikle mü'minler olduğu, âyetlerde çoğunlukla mü'minlere hitap edildiği ve burada da şefkat ve övgü ile yaklaşıldığı belirtilmektedir. Her ne kadar hitaplarda hususilik olsa da hükmün umumu ilgilendirdiği göz ardı edilmemektedir.

Kur'ân'da sorulan sorular ve bunlara verilen cevaplar üzerinde tefsirde yeterince malumat bulunmaktadır. Sorunun ve cevabın bulunduğu yerlerde tefsiri açıklamalar yapıldığı gibi sorunun ve cevabın aynı sûrede farklı yerde veya farklı sûrede geçmesine de değinilmektedir. Aynı şekilde sorunun veya cevabın gizli olma durumlarında gizli olan kısımlara da değinilmekte, detaylı açıklamalar yapılmaktadır. Ayrıca bir soruya iki cevabın verilmesine de değinildiği gibi bazen takdiri sorular da üretilmektedir.

Nazmü'd-dürer tefsirinde sûrelerin başlangıçları hakkında fazla bir malumat bulunmamaktadır. Sûrelerin başlangıçlarıyla ilgili sadece bir yerde kısa bir bilgi sunulmaktadır.

Nazmü'd-dürer'de sebep-i nüzûl ilminin tarifinde yer alan unsurlar gözetilmektedir. Sebeb-i nüzûl rivâyetleri aktarılırken, başta Buhârî olmak üzere birçok hadis kitabından rivâyette bulunulmakta, ayrıca tefsir, sîret ve İslam tarihi ile ilgili eserlerden de istifade edilmektedir. Âyetin iniş sebebiyle ilgili farklı rivâyetler, yeri geldikçe kaynakları belirtilerek ele alınmakta ve rivâyet tekrarından kaçınılmaktadır. Sebeb-i nüzûl rivâyetleri aktarılırken birçok farklı sıyga kullanılmakta ancak farklı sıyganın kullanılış gerekçesi hakkında herhangi bir bilgi verilmemektedir. Âyetlerin iniş sebepleri aktarılırken hangi şahıslar hakkında, nerede ve ne zaman indiği belirtilmekte, hangi olay üzerine nâzil olduğu açıklanmaktadır. Eğer âyetler farklı sebeplerden dolayı inmişse ya bunlar arası cem' edilmekte ya da ilgili âyetin farklı iki sebepten indirildiğine yönelik açıklama yapılmaktadır. Âyet her ne kadar hususi bir gerekçe ile belirli şahıslar hakkında inmiş olsa da hükmün umumu ilgilendirdiği belirtilmektedir.

Mekkî ve Medenî âyetler, Kur'ân'ın iniş sürecin anlaşılması ve âyetlerin yorumlanmasında önemli bir yeri vardır. Özellikle Mekkî sûrelerin en belirgin özelliklerinden olan tedricilik tefsirde ön plana çıkarılmakta, Mekke'de Müslümanların zayıf oldukları için bazı hükümlerin zamanla olgunlaştığına dikkatler çekilmektedir. Mekkî sûrelerde Medenî; Medenî sûrelerde Mekkî âyetlerin olabileceğine vurgu yapılmaktadır. Tefsirine başlanılan sûrenin Mekkî veya Medenî olduğuna bazen değinilse de bu bilgilendirme özellikle *Mesâ'idü'n-nazar* isimli eserinde detaylı olarak ele alınmaktadır.

Nazmü'd-dürer tefsirinde nesh konusu detaylı olarak ele alınmaktadır. Neshin tanımı, önemi ve hikmetleri açıklanmaktadır. Nesî, insâ ve bedâ kavramlarıyla birlikte tedriciliğin faydalarına geniş yer verilmektedir. Geçmiş kitaplardan örnekler verilmekte, neshin varlığı desteklenmektedir. Âyetlerde nesh ele alınırken temkinli davranılmakta, âyetlerin işlevselliği savunulmakta ve toptancı yaklaşımla âyetlerin mensûh kabul edilmesi reddedilmektedir. Bazı âyetlerin mensûh olup olmadığı konusunda ihtilaf olduğu belirtilmekte, genellikle mensûh olmama yönünde bir tutum benimsenmektedir. Tefsirde yirmiye yakın yerde neshin gerçekleşti gösterilmektedir. Recm meselesine de değinilmekte, ancak leh veya aleyhte bir görüş belirtilmemektedir. Ayrıca, Kur'ân'ın mütevâtir veya âhad hadislerle neshi konusunda sadece Şâfiî mezhebinin görüşüne yer verilmektedir.

Kur'ân kıssalarının hedefleri üzerinde durulmakta, bunlar hakkında detaylı açıklamalar yapılmaktadır. Kıssalarda tafsilatlı açıklamalar yapılmakta, bazen yirmi sayfaya yakın bilgi içeren detaylar verilmektedir. Akla mantığa aykırı İsrâilî haberler yerine daha çok hadislerle ve İslam tarihi kaynaklarına dayalı bilgiler sunulmaktadır. Ehl-i kitaptan nakiller yapılsa da seçici davranılmaktadır.

Nazmü'd-dürer tefsirinin diğer tefsirlerden farklı yönlerinden biri de Tevrat, Zebûr ve İncil'den doğrudan alıntı yapılarak İsrâiliyat konusunda farklı bir yol izlenmesidir. Kur'ân ve sünnetin ruhuna aykırı türden nakillere tefsirde yer verilmemekte, çoğunlukla Kur'ân'da bulunan malumatın benzerleri Tevrat ve İncil'de de geçiyorsa, bunların geçtiği kitap, fasıl ve bab numaraları zikredilerek tefsirde geniş olarak ele alınmaktadır. Değiştirilen kutsal kitaplarda hatalı uygulama ve kullanım varsa bu durumlarda kesin tavır gösterilmektedir. Nakillerin çoğu Tevrat'tan, sonra İncil'den, en az ise Zebûr'dan yapılmaktadır. Kitâb-ı Mukaddes'in

tamamı veya büyük bir kısmının tefsirde nakledildiği söylenebilir. *Nazmü'd-dürer*, Tevrat, İncil ve Zebûr'dan doğrudan nakilde bulunması ve bunu yaparken aşırıya gitmesi yönüyle eşine az rastlanan bir tefsirdir. Müfessir Bikâî, bu konuda kendisini haklı çıkaracak gerekçeler ileri sürüp kitaplar yazsa da Ehl-i kitaptan nakilde bulunmanın icma ile haram olduğunu savunan, özellikle İbn el-Kattân ve es-Sehâvî gibi âlimler tarafından ağır ithamlara maruz kalmıştır.

Nazmü'd-dürer'de garîbü'l-Kur'ân kapsamındaki az sayıda kelime üzerinde durulmakta ve bu kelimelerin zamanla Arapça'ya geçtiği, orijinallerinin hangi dilde ne anlama geldiği hakkında bilgiler sunulmaktadır. Günlük hayatta az kullanılan kelimeler hakkında da gerekli açıklamalar yapılmaktadır. Tefsirde özellikle lugavî açıklamalar dikkat çekmekte, herkesin bildiği bazı kelimeler hakkında bile detaylı bilgiler verilmekte ve sayfalarca açıklama yapılmaktadır. Bu tür lugavî açıklamalar bir araya getirilse, bir-iki ciltlik bir eser oluşabilir. Bu durum, Bikâî'nin geniş lügat ve istikâk bilgisine sahip olduğunun bir göstergesidir.

Tefsirde mübhemâtü'l-Kur'ân konusu da ihmal edilmemekte, âyetlerde çeşitli gerekçelerden dolayı zikredilmeyen isim-i mevsûller, şahıs, zaman ve mekân isimleri tek tek zikredilerek mübhemliği beyân edilmektedir. Kur'ân'da kasıtlı olarak zikredilmeyen mübhem ifadeler, her zaman ve mekânda karşılaşılabilecek örneklerden olduğu halde, diğer tefsirlerde olduğu gibi bu uygulama *Nazmü'd-dürer*'de de ihmal edilmemekte, gerekli açıklamalar yapılmaktadır.

Aksâmü'l-Kur'ân konusu ele alınırken yüce Allah'ın yemin etmesine değinilmekte, Kur'ân'da yeminin yapılış gerekçeleri üzerinde durulmakta ve ağırlıklı olarak kendisine yemin edilen şeyin önemine dikkat çekmek için yemin edildiği vurgulanmaktadır. Tefsirde, aksâmü'l-Kur'ân konusunda diğer müfessirlerden farklı bir tutum sergilenmemektedir.

Nazmü'd-dürer'de, vücûh ve nezâir kapsamına giren kelimeler izah edilirken, bu kelimelerin hangi farklı anlamlara geldiği detaylı olarak işlenmektedir. *Nazmü'd-dürer* tefsirinde vücûh ve nezâir kapsamına giren birkaç örnek kelime grubu üzerinden müfessirin bu tür kelimeleri nasıl algıladığı ortaya çıkarılmaya çalışıldı ve görüldü ki Bikâî, kelimelerin farklı anlamlarına geri geldikçe geniş olarak değinmektedir.

Âyetlerdeki kelimelerin hakiki veya mecazi anlama gelme durumları hakkında açıklamalar yapılmakta, okuyucuyu aydınlatılmaktadır. Tefsirde, hakiki anlam dışında anlaşılması mümkün olmayan durumlarda mecazi anlama asla gidilmemekte; mecazi olarak anlaşılması gereken durumda da hakiki anlamı hiç söz konusu edilmemektedir. Bazen hakiki ve mecazi anlama müsait olan durumların her ikisi de izah edilmekte, ancak herhangi bir tercihte bulunulmamaktadır.

İbnü'l-Cezerî'nin talebesi olan Bikâî'nin tefsirinde kıraat konusu, geniş olarak ele alınmaktadır. Âyetlerdeki farklı kıraatlerde anlam farkı oluştuğunda hangi kıraate göre nasıl bir anlam meydana geldiği üzerinde durulmaktadır. Mâna farkı oluşmadığı durumlarda ise sadece kıraatlere değinilmektedir. Tefsirde çoğunlukla sahih kıraatler işlenmekte olsa da bazen şaz kıraatlere de değinilmekte, kimi zaman da bu şaz kıraatin niçin geçerli olamayacağı hakkında bilgilendirme yapılmaktadır. Âyetlerde meydana gelen kıraat farklarında yer yer tercihte bulunulmakta ve gerekçesi sunulmaktadır. Kıraat kapsamında değerlendirilen “yedi harf” meselesinde farklı bir tutum sergilenerek bu yedi harfî emir, nehiy, haram, helâl, muhkem, müteşâbih ve emsâl şeklinde kategorize edilmektedir. Vakf ve ibtidâ ilmi, diğer tefsirlerde olduğu gibi bu tefsirde de çok az yer tutmakta, yeri geldikçe gerekli açıklamalar yapılmakta ve muhataba sadra şîfa olacak bilgiler sunulmaktadır.

Nazmü'd-dürrer tefsirinden Hatîb eş-Şîrbînî ve Mustafa el-Merâğî başta olmak üzere Şevkânî, Muhammed Sıddık Hân, Cemâlüddîn el-Kâsımî, İbn Aşûr gibi birçok müfessir etkilenmiş ve Bikâî'den nakil hususunda tereddüt etmemişlerdir. Bu bağlamda tefsirinin etkisinde kalan müfessirlerin detaylı olarak araştırılması faydalı bir çalışma olacağı kanaatindeyiz. Ayrıca Bikâî'nin Kitab-ı Mukaddes'ten yaptığı alıntıların miktarı ve güncelliğinin mukayese edilmesi ve değerlendirilmesi de faydalı bir çalışma olabilir.

Bu yapılan çalışma ile *Nazmü'd-dürrer* tefsirindeki Kur'ân ilimleri bütüncül bir bakış açısıyla ele alındığı için daha mükemmel çalışmalara bir basamak olması, ilim dünyasına özellikle de tefsir alanına katkı sağlaması en büyük dileğimizdir.

KAYNAKÇA

- Abdülbâkî, Muhammed Fuad. *el-Mu‘cemü’l-müfehres li elfâzi’l- Kur’âni’l-Kerîm*. thk. Muhammed Sa‘îd el-Hammâm. Beyrut: Dâru’l-Fikr, 2003.
- Aclûnî, Ebü’l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed. *Keşfü’l-hafâ’ ve müzîlû’l-ilbâs*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1988.
- Açıkgöz, Burak Fatih. “Bir Kişi İki Şahsiyet: İbnü’l-Arabî”. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 17 (2013/1), 143 -169.
- Ahatlı, Erdinç. “Hasâisü’n-Nebî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/277-281. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Akdemir, Hikmet. “Kur’ân-ı Kerim’de Mecazın Varlığı Problemi”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1998), 59-90.
- Akk, Hâlid Abdurrahmân. *Usûlü’t-tefsîr ve kavâ’iduh*. Beyrut: Dârü’n-Nefâis, 1986.
- Akpınar, Ömer Faruk. “Fezâilü’l-Kur’ân Edebiyatı”. *İstem*. 17 (2011), 177-194.
- Aksu, Hüsamettin. “Hurûfilik”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/408-412. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Albayrak, Halis. “Mübhematü’l-Kur’ân İlmi ve Kur’ân Tefsirindeki Yeri”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32/1-2 (1992), 155 -182.
- Albayrak, Halis. *Kur’ân’ın Bütünlüğü Üzerine. Kur’ân’ın Kur’ân’la Tefsiri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1988.
- Albayrak, Halis. *Tefsir Usûlü*. İstanbul: Şûle Yayınları, 2009.
- Altundağ, Mustafa. “Kur’ân’da Neshi Kabul Etmeyenlerin Gerekçelerine Tahlillî Bir Yaklaşım”. *Kur’ân ve Tefsir Araştırmaları-III Tartışmalı İlmî Toplantı Bildiriler Kitabı*. İstanbul: Ensar Neşriyat, (2002), 421-442.
- Âlûsî, Şihâbüddîn Mahmud b. Abdullah. *Rûhü’l-me‘ânî fî tefsîri’l-Kur’ân ve’s-seb‘i’l-mesânî*. thk. Ali Abdülbârî Atiyye. 30 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1415/1996.
- Âlü’s-Şeyh, Sâlih b. Abdülazîz. *Mevsû‘atü’l-hadîsi’s-şerîf “el-Kütübü’s-sitte”*. Riyad: Dârü’s-Selâm, 1419/1998.
- Arkoun, Muhammed. *Kur’ân Okumaları*. trc. Ahmet Zeki Ünal. İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.
- Arpa, Enver. “Müteşâbih Âyetler Kavramı Hakkında Tarihî ve Semantik Bir İnceleme”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/2 (2002), 151 -168.

- Arpa, Enver. “İ’cazü’l-Kur’ân Konusuna Farklı Bir Yaklaşım”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43/1 (2002), 81-107.
- Arslan, Durmuş. *Ebussuûd Tefsiri’nde Kur’ân İlimleri*. Isparta: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Ateş, Süleyman. *Yüce Kur’ân’ın Çağdaş Tefsiri*. 12 Cilt. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1989.
- Aydemir, Abdullah. “Fezâilü’l-Kur’ân” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/532-534. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Aydemir, Abdullah. *Tefsirde İsrâiliyyât*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1979.
- Aydın, Mahmut. “Zekeriya”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/210-211. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Aygün, Abdullah. *Kur’ân’a Göre Ümmet-i Muhammed’in Özellikleri*, Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- Aygün, Abdullah. “Hz. Muhammed (s.a.s.): Bütün İnsanlığa Hitap Eden Son Peygamber”. *Diyanet İlmi Dergi* 47/1 (2011), 7-18.
- Aygün, Abdullah. “Kur’ân’da Üslup ve Anlam Bakımından Dikkat Çeken Bazı Sayılar”. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 (2020), 126-152.
- Baş, Erdoğan. “Kur’ân İlimlerinin Doğuşu ve Tarihi Gelişimi I-IV. Asır”. *Kur’ân ve Tefsir Araştırmaları-III Tartışmalı İlmî Toplantı Bildiriler Kitabı*. İstanbul: Ensar Neşriyat, (2002), 21-42.
- Baş, Erdoğan. *Kur’ân’ın Üslûbu ve Tekrarlar*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2003.
- Baçoğlu, Tuncay. “Muhkem”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/42-44. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Beğavî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mesûd. *Meâlimü’t-tenzîl*. thk. Muhammed Abdullah en-Nemr vd. 8 Cilt. Riyâd: Dâru Tayyibe, 1993.
- Bekiroğlu, Harun. *Tefsir Metodolojisi Açısından el-Burhân ve el-İtkân*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2013.
- Bencâbî, Abdülğafûr Abdülkerim. *et-Tevdîh ve’l-beyân fî tekrâr ve teşâbuh fî’l-Kur’ân*. Medine: Mektebetü’l-‘Ulûm ve’l-Hikem, 1994.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin. *Şu‘abü’l-îmân*. 7 Cilt. Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1423/2003.

- Beyzâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer. *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*. thk. Muhammed Abdurrahmân el-Mer'âslî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi Turâsî'l-Arab, 1418/1997.
- Bikâî, Ebü'l-Hasen Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer. *el-Ekvâlü'l-kadîme fî hükmi'n-nakl mine'l-kütübi'l-kadîme*. thk. Abdurrahîm es-Sâbih. Kahire: Cezîretü'l-Verd, t.y.
- Bikâî, Ebü'l-Hasen Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer. *Mesâ'idü'n-nazar li eşrâfi 'alâ mekâsidü's-süver*. thk. Abdüssemî Muhammed Ahmed Hüseyin. 4 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1987.
- Bikâî, Ebü'l-Hasen Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer. *Nazmü'd-dürer fî tenâsübi'l âyât ve's-süver*. thk. Abdürrezzâk Gâlib el-Mehdî. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995.
- Bikâî, Ebü'l-Hasen Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer. *Tenbihü'l ğabiyy ilâ tekfiri İbn 'Arabîyy*. thk. Abdurrahmân el-Vekîl. b.y.: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1980.
- Bikâî, Ebü'l-Hasen Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer. *Ünvânü'z-zamân bi terâcimi's-şüyûh ve'l-ekrân*. thk. Hasan Habeşî. 5 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 2001.
- Bilgin, Abdülcelil. “Tarih-Dil ve Yorum Çerçevesinde Kur’ân’ı Tanımak- Kur’ân İlimlerine Dair Bir Tasnif Denemesi”. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (2018), 149 -159.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi Tabakâlü'l-Müfessirîn*. 2 Cilt. Ankara: DİB Yayınları, 1969.
- Birişik, Abdulhamit. “Ulûmü'l-Kur’ân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/132-135. Ankara: TDV Yayınları, 2012.
- Birişik, Abdulhamit. “İbn Akîle”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/304-306. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Birişik, Abdulhamit. “Kıraat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/425-432. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- Birişik, Abdulhamit. “Mecâzü'l-Kur’ân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/223-225. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003.
- Birişik, Abdulhamit-Hüseyin Adülhâdî Muhammed. “Mübhemâtü'l Kur’ân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/436-438. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Bolelli, Nusrettin. *Belağat Beyân-Me'ânî-Bedî' İlimleri Arap Edebiyatı*. İstanbul: İFAV, 2001.

- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-sahîh*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2002.
- Bulut, Mehmet. *Güncel Dinî Meseleler Birinci İhtisas Toplantısı Tebliğ ve Müzakereler*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2004.
- Bulut, Ahmet. “Emsâlü'l-Kur'ân”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/3 (1991), 41-49.
- Bulut, Ali. “Türkiye’de Tefsir Usûlü/Ulûmü'l-Kur'ân Tartışmaları Bir Literatür İncelemesi”. *Tarihten Günümüze Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlü*. İstanbul: İlim Yayma Vakfı, 2009.
- Bûtî, Ramazan. *Min revâi'ü'l-Kur'ân*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1999.
- Candan, Abdülcelil. *Kur'ân Okurken Zihne Takılan Âyetler Müşkil'l-Kur'ân*. İstanbul: Elest Yayınları, 2004.
- Cerrahoğlu, İsmail. “Garîbü'l-Kur'ân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/379-380. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâil. *es-Sihâh tâcü'l-luğa ve tâcü'l-arabiyye*. nşr. A. Abdülgafûr Attâr. 6 Cilt. Mısır: Dâru'l-İlm lilmelâyîn, 1990.
- Cinisi, Muhammed Furkan. *Nasr Hâmid Ebû Zeyd'in Ulûmü'l-Kur'ân Eleştirisi*. İstanbul: 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Cürcânî, Abdullah İbn Adiyy. *el-Kâmil fî du'afâi'r-ricâl*. thk. Yahyâ Muhtâr el-Gazzâvî. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1988.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed. *Kitabu't-ta'rifât*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.
- Çelebi, İlyas. “Gayb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/404-409. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Çelik, Ersin. “Ulûmü'l-Kur'ân'la İlgili İlimlerin Tasnifi”. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/12 (Aralık 2017), 237-249.
- Çelik, Ömer. “Hicri V-XI. Asırlarda Kur'ân İlimleri”. *Kur'ân ve Tefsir Araştırmaları-III Tartışmalı İlmî Toplantı Bildiriler Kitabı*. İstanbul: Ensar Yayınları, (2002), 47-87.
- Çetin, Abdurrahmân. “Fevâtihu's-Süver”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/503-504. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

- Çetin, Abdurrahmân. “Nesih”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/579-581. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Çetin, Abdurrahmân. “Vakf ve İbtidâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/461-463. Ankara: TDV Yayınları, 2012.
- Çetin, Abdurrahmân. *Kur’ân Okuma Esasları*. Bursa: Emin Yayınları, t.y.
- Çetin, Abdurrahmân. *Yedi Harf ve Kıraatlar*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005.
- Çetiner, Bedrettin. “Mesel”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/299-300. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.
- Çiçek, Halil. *20. Asırda Kur’ân İlimleri Çalışmaları*. İstanbul: Timaş Yayınları, 1996.
- Dağdeviren, Alican. *Kur’ân’daki Soru ve Cevaplar*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002.
- Dânî, Ebû Amr Osmân b Saîd el-Ümevi. *et-Taḥdîd fî’l-itkân ve’t-tecvîd*. Umman: Dâru Ammar, 2000.
- Deliser, Bilal. *ez-Zerkeşî ve Kur’ân İlimlerindeki Yeri*. Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- Demirci, Muhsin. “Esbâb-ı Nüzûl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/360-362. İstanbul: TDV. 1995.
- Demirci, Muhsin. “Esbabu’n-Nüzûlün Kur’ân Tefsirindeki Yeri”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11-12 (1997), 7-25.
- Demirci, Muhsin. “İsfahânî, Mahmûd b. Abdurrahman”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/509-510. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Demirci, Muhsin. *Kur’ân’ın Müteşâbihleri Üzerine*. İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1996.
- Demirci, Muhsin. *Tefsirde Metodolojik Sorunlar*. İstanbul: İFAV Yayınları. 2017.
- Demirci, Sabri. “Kur’ân Âyetleri ve Sûreleri Arasındaki Tenasüb Fahrüddîn Râzî’nin Tefsiri Mefatihü’l- Gayb Örneği”. *EKEV Akademi Dergisi* 19/62 (Bahar 2015), 147 -172.
- Derin, Süleyman. “Şeyh Arslân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. ek-2/559. Ankara: TDV Yayınları, 2019.
- Deylemî, Ebû Şucâ’. *el-Firdevs bi me’sûri’l-hitâb*. thk. es-Sa’îd b. Besyûnî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-‘İlmiyye, 1986.

- Dihlevî, Şah Veliyyullah. *el-Fevzü'l-kebîr fî usûli't-tefsîr*. Karachi: Beytu'l-İlm Karachi, 2006
- Doğan, Mehmet Zeki. "Gaybî Haberler Yönüyle Kur'an'ın İ'câzı". *Batman Akademi Dergisi* 4/1 (Haziran 2020), 53-64.
- Duman, M. Zeki- Mustafa Altundağ. "Hurûf-ı Mukattaa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/401-408. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Durmuş, İsmail - İskender Pala. "İstiare". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/315-318. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Durmuş, İsmail. "İhtibak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/553 İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Durmuş, İsmail. "Kinaye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/34-36. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Durmuş, İsmail. "Meânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/204-206. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Durmuş, İsmail. "Mecaz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/221-223. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Durmuş, İsmail. "Seci". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/273-274. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Ebû Abdillâh, Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *el-Müsned*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 20 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1995.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. thk. Muhammed Nâsiruddîn Elbânî. Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1997.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf el-Endelüsî. *el-Bahrü'l-muhît fî't-tefsîr*. thk. Sıdkî Muhammed Cemîl. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1420/1999.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf el-Endelüsî. *en-Nehrü'l-mâd mine'l-bahri'l-muhît*. thk. Amer el-Esed. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1995.
- Ebû Süleyman, Şeyh Sabır Hasan Muhammed. "Emsâlü'l-Kur'an", çev. Mustafa Hocaoglu, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 12/1 (2012), 257-268.
- Ebû Şâme, Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâîl el-Makdisî. *el-Mürşidü'l-vecîz ilâ ulûm tete'alleku bi'l-kitâbi'l-Azîz*. thk. Tayyar Altıkulaç. Beyrut: Dâru Sâdir, 1975.
- Ebû Şehbe, Muhammed. *el-İsrâiliyyât ve'l-mevdû'ât fî kütübî't-tefsîr*. b.y.: Mektebetü Sunne, t.y.

- Ebû Şehbe, Muhammed. *el-Medhal li dirâseti'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Riyad: Dâru'l-Livâ, 1987.
- Ebû Ubeydullah, Sâlih İsmail. *Menhecü'l-Bikâ'i fî'l-kıraat fî tefsirih nazmü'd-dürer fî tenâsübi'l-âyât ve's-süver*. Gazze: Câmiatü'l-İslamiyye, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Ebû Zeyd, Nasr Hâmid. *Mefhûmü'n-nass dirâse fî ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Mektebe Fikrû'l-Cedid, 2014.
- Ebü'l-Ferec el-Cevzî, Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî. *Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr*. thk. Abdürrezzâk el-Mehdî. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabi, 1422/2001.
- Elbânî, Nâsirüddîn. *Silsiletü'l-ehâdisi's-sahîha ve şey'ün min fikhîhâ ve fevâ'idihâ*. 14 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1992.
- Elmalî, Hüseyin- Şükrü Arslan. "Garîb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/374-375. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Erkal, Mehmet. "Arşın". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/411-413. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Ersöz, İsmail. "Kur'ân ve İlmu Esbâbi'n-Nüzûl". *Kur'ân ve Tefsir Araştırmaları-III Tartışmalı İlmî Toplantı Bildiriler Kitabı*. İstanbul: Ensar Neşriyat, (2000), 315-316.
- Ezrak, Nâfi b. *Mesail Nâfi' b. el-Ezrak*. Limassol: Dâru'l-Caffân ve'l-Câbi, 1993.
- Ferâhî, Hamidüddîn el-Hindî. *İm'ân fî aksâmi'l-Kur'ân*. Kahire: Matbaatü's-Selefiyye, 1349/1930.
- Ferâhî, Abdulhamîd el-Hindî. *Delâ'ilü'n-nizâm*. A'zamkere; Matbaatü'l-Himidiyye, 1968, 74-75.
- Ferâhîdî, Halîl b. Ahmed. *Kitabü'l-'ayn*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Feyizli, Hasan Tahsin. *Kırâat-i Aşere*. Ankara: DİB Yayınları, 2016.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *Cevâhirü'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Reşid Ziya el-Kabbânî. Beyrut: Dâru İhyâi'l-Ulûm, 1985.
- Gecit, Mehmet Sâlih. "Muhyidîn İbnü'l-Arabî'yi Gözden Düşürme Faaliyetleri ve Bunlara Karşı Yazılan Müdâfaa Eserleri". *Ağrı İslami İlimler Dergisi* 3 (Aralık 2018), 1-33.
- Gedük, Sâlih. "Ulûmü'l-Kur'ân Usûlü't-Tefsir Kavramları ve Tefsirde Usûlün İmkânı Meselesi". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 39 (2015), 207-221.

- Görener, İbrâhîm. “Tefsir Usûlü ve Kur’ân İlimlerinin Tefsir Yöntemi Açısından Değerlendirilmesi”. *Tarihten Günümüze Kur’ân ilimleri ve Tefsir Usulü* İstanbul: İlim Yayma Vakfı Yayınları, (2009), 213-227.
- Güven, Şahin. “Dil, Anlam ve Çokanlamlılık”. *Bilimname* 25 (2013), 69-100.
- Güven, Şahin. “Tefsir İlminin Bir Alt Disiplini Olarak Makâsıdü’s-Süver”. *Bilimname* 35 (2018), 97-126.
- Hacımüftüoğlu, Nasrullah. “Bedî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/320-322. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Hacımüftüoğlu, Nasrullah. “Beyân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/22-23. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Halefullah, Muhammed Ahmed. *el-Fennü’l-kasas fi’l-Kur’âni’l-Kerîm*. Kahire: Sînâ li’n-Neşr, 1972.
- Hâlidî, Salah Abulfettâh. *el-Beyân fî i’câzi’l-Kur’ân*. Amman: Dâru’l-Ammâr, t.y.
- Harman, Ömer Faruk. “İlyâs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/160-162. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Harman, Ömer Faruk. “Kur’ân-ı Kerim’de Din Kavramı”. *Kur’ân ve Tefsir Araştırmaları-I Tartışmalı İlmî Toplantı Bildiriler Kitabı*. İstanbul: Ensar Neşriyat, (2009). 71-87.
- Hâşimî, Ömer b. Fahd el-Mekkî. *Mu’cemü’ş-şüyûh*. thk. Muhammed ez-Zâhî. Riyad: Dâru’l-Yemâme, 1402/1982.
- Hatiboğlu, İbrâhîm. “Subhî es-Sâlih”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/374. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Hatipoğlu, İbrâhîm -Abdulhamit Birişik. “İsrâiliyat” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/195-199. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Heytemî, Ahmet Şihâbüddîn İbn Hacer el-Mekkî. *el-Fetâvâ el-hadisiyye*. b.y.: Dâru’l-Fikr, t.y.
- Hocaoğlu, Mustafa. *Kur’ân’da Peygamber Kıssaları*. Konya: Hüner Yayınları, 2014.
- Hocaoğlu, Mustafa. “Hz. Peygamber’e Meleklerin Yardımı Hususunda Öne Sürülen Bazı İddiaların Değerlendirilmesi”. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2012), 55-98.
- Hocaoğlu, Mustafa. “Vahy-i Gayr-i Metlûv ile Hareket Eden Hz. Peygamber Karşısında Muhaddesun’dan Hz. Ömer: Muvafakat-ı Ömer’e Farklı Bir Yaklaşım”. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (Haziran 2021), 12-38.

- Hocaoğlu, Mustafa. “Teşride Tedricilik Konusuna Farklı Bir Yaklaşım”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 2/2 (2018), 266-286.
- Huzelî, Ebü'l-Kâsım Yusuf b. Ali. *Kitâbü'l-vakf ve'l-ibtidâ fî kitâbillâh*. thk. Ammâr Emîn ed-Dedev. Kahire: Mecelletu's-Şeria ve'l-Kânûn. 1439/2017.
- İtr, Nûreddîn. *Ulûmü'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Dimeşk: Matbaatü's-Sabbâh, 1993.
- İtr, Nûreddîn. “Münâsebet İlmi ve Kur'ân Tefsirindeki Önemi”. (Trc. Eyüp Yaka). *İslami İlimler Dergisi* 1/2 (Güz 2006), (219-245).
- İbn Abdisselâm, İzzüddîn Abdülazîz. *el-İşâre ile'l-îcâz fî ba'di envâ'i'l-mecâz*. Medine: el-Mektebetü'l-İlmiyye, t.y.
- İbn Akîle, el-Mekkî. *ez-Ziyâde ve'l-ihsân fî ulûmi'l-Kur'ân*. b.y.: Merkezu el-Buhûs ve'd-Dirâsât. 2006.
- İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib el-Endelüsî. *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*. thk. Absüsselâm Abdüşşâfi Muhammed. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2001.
- İbn Ebi'l-Esba', Abdülazîm b. el-Vâhid. *Tahriri't-tahbir fî sinaatiş-şi'r ve'n-nesr ve beyânu i'câzü'l-Kur'ân*. thk. Hafeni Muhammed Şeref. BAE: Şuûnü'l-İslâmî, t.y.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik el-Mısırî. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. thk. Mustafa es-Sakâ vd. 2 Cilt. Mısır: Mektebetu Mustafâ el-Bâbî, 1955.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: ed-Dâru't-Tunusiyye li'n-Neşr, 1984.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, *et-Tibyân fî aksâmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1981.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmâîl ed-Dimeşkî. *Tefsîrü'l-Kur'ân'i'l-azîm*. 4 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1986.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî. *Sünenü İbn Mâce*. thk. Muhammed Nâsiruddîn Elbânî. Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1996.
- İbn Manzûr Ebü'l-Fadl Muhammed b. Mukrim el-Ensârî. *Lisânü'l-Arab*. 30 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, t.y.
- İbn Teymiyye, Takiyyüddîn Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdilhalîm. *Mukaddime fî usûli't-tefsîr*. Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayat, 1980.
- İbn Teymiyye, Takiyyüddîn Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdilhalîm. *Ehâdisü'l-kussâs*. thk. Muhammed b. Lütfî es-Sabbâğ. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1985.

- İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah. *Kânûnü't-te'vîl*. thk. Muhammed Süleymânî. Cidde: Dâru'l-Kıble, 1986.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahmân. *Fünûnü'l-efnân fî ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Beşâri'l-İslâmî, 1987.
- İbnü'l-Cezerî, Şemsüddîn Ebü'l-Hayr Muhammed b. Muhammed. *Takribü'n-neşr fî kiraâtî'l-'aşr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.
- İbnü'l-Cezerî, Şemsüddîn Ebü'l-Hayr Muhammed b. Muhammed. *Müncidü'l-mukriîn ve mürşidü't-tâlibîn*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed. *et-Temhîd fî ilmi't-tecvîd*. Riyâd: Mektebetü'l-Me'ârif, 1985.
- İbnü'l-Hımsî, Ahmet b. Muhammed b. Ömer el-Ensârî. *Havâdisü'z-zamân ve vefeyyâtü's-şüyûh ve'l-ekrân*. thk. Abdülazîz Feyyâz Harfûş. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2000.
- İbnü'l-İmâd, Abdülhayy b. Ahmed. *Şezerâtü'z-zeheb fî ehbâri men zeheb*. thk. Mahmud el-Arnâvut. 10 Cilt. Beyrut: Daru İbn Kesir, t.y.
- İbnü'z-Zübeyr, Ebû Ca'fer Ahmed b. İbrâhîm el-Ğırnâtî. *el-Burhân fî teftîbi süveri'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Şa'bânî. b.y.: Vezâretü'l-Evkâf ve Şüûnî'l-İslamiyye, 1990.
- İlhan, Avni. "Bâtiniyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/190-194. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- İsfahânî, Hüseyin b. Muhammed er-Râgıb. *el-Müfredât fî ğarîbi'l-Kur'ân*. İstanbul: Dâru Kahraman, 1986.
- İsmail, Şaban Muhammed. *Nazariyyetü'n-nesh fî's-şerâi'i's-semâviyye*. b.y.: Dârü's-Selâm, 1408/1987.
- İyâz, Ebü'l-Fazl b. Mûsa el-Haysubî. *eş-Şifâ bi ta'rîfi hukûki'l- Mustafa*. thk. Abuh Ali Küşek. Duba: Vahdetü'l-Buhûs ve'd-Dirâse, 2013.
- Kâfiyecî, Muhyiddîn Muhammed b. Süleyman. *et-Teyisîr fî kavâ'idî 'ilmi't-tefsîr*. thk. Muhammed Hüseyin ez-Zehebî. Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1998.
- Kara, Necati. *Burhânuddîn İbrâhîm el-Bikâ'î ve Tefsirindeki Metodu*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Doktora Tezi, 1981.
- Kara, Ömer. "Bikâî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/149. İstanbul: TDV Yayınları, 1992. (Yeni dijital versiyonu, 16.02.2024)
- Kara, Ömer. "el-Müfredât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/503-504. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

- Kara, Ömer. “Bikâî’nin Nazmü’-d-dürer’inde Yer Alan İhtibâk Metinleri. Bir İnşâa Denemesi”. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (2000). 149-224.
- Karaçam, İsmail. *Kur’ân-ı Kerim’in Faziletleri ve Okunma Kaideleri* İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016.
- Karagöz, Mustafa. “Vücûh ve Nezâir’in Terimleşme Süreci-Nezâir’in ‘Eşanlamlılık’ Olarak Tanımlanması Sorunu-” *Tarihten Günümüze Kur’ân İlimleri ve Tefsir Usûlü*. İstanbul: İlim Yayma Vakfı, 2009.
- Karaman, Hayrettin vd. *Kur’ân Yolu Türkçe Mel ve Tefsir*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014.
- Karslı, İbrâhîm Hilmi. “Tarihsel Gelişmeleri İtibariyle Tefsir Mukaddimelerine Dair Bir İnceleme”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2003), 222-257.
- Kâsımî, Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Kâsım ed-Dımaşkî. *Mehâsinü’t-te’vîl*. thk. Muhammed Bâsil Uyûn’u-Sûd. 9 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1418/1997.
- Kattân, Mennâ’. *Mebâhis fî ulûmi’l-Kur’ân*. Kahire: Mektebetü Vehbiyye, 1995.
- Kaya, Ali. “Besmelenin Sûre Muhtevasıyla Yorumu: Ömer Nesefî ve Bikâî Örneği”. *Eskiye*. 46 (2022), 337-363.
- Kaya, Remzi. “Kur’ân-ı Kerim Kıssaları ve Düşündürdükleri”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1-2 (2002), 31-58.
- Kaya, Mesut. “De ki: Tevrat’ı Getirin de Okuyun” Tefsirde Kitâb-ı Mukaddes’ten Nakilde Bulunmanın Meşruyeti Bağlamında Bikâî-Sehâvî Polemiği”. *Marîfe Dini Araştırmalar Dergisi* 12/2 (2013), 85-105.
- Kayhan, Veli. “Vakf ve İbtida İlmi ve Kur’ân Tefsirindeki Yeri”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (2006), 293-336.
- Kefevî, Ebü’l-Bekâ Eyyûb b. Mûsâ el-Hüseynî. *el-Külliyât*. Lübnan: Müessesetü’r-Risâle, 1998.
- Kılıç, Hulusi. “Belâgat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/380-383. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Kırca, Celal. “Aksâmü’l-Kur’ân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/290-291. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Kirmânî, Ebü’l-Kâsım Tâcü’l-Kurrâ Burhânüddîn Mahmûd b. Hamza. *Esrârü’t-tekrâr fî’l-Kur’ân el-müsemma el-burhân fî tevcih-i müteşâbihi’l-Kur’ân limâ fîhi mine’l-hucceti ve’l-beyân*. Medine: Mektebetü’l-‘Ulûm ve’l-Hikem, 1994.

- Koç, Mehmet Akif vd. *Tefsir El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Koçyiğit, Talat. “Kitap ve Sünnette Nesh Meselesi”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1-4 (Haziran 1963), 93-108.
- Kur’ân-ı Hakîm ve Meâli Kerîm*. Çev. Hasan Basri Çantay. İstanbul: Ahmed Said Matbaası, 1965.
- Kur’ân-ı Kerim Meâli*. Çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009.
- Kutluer, İlhan. “İlim” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/109-144. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- Kutsal Kitap. Yeni Dünya Çevirisi* New York: Watchtower Bible and Tract Society of New York. Inc, 2017.
- Maşalı, Mehmet Emin. “Mushaf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/248-254. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Matrûdî, Abdurrahmân b. İbrâhîm. *en-Nesh fî'l-Kur’ân*. Mekke: Câmi‘atu Melik Su‘ûd, 1994.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr Mumammed b. Muhammed. *Te’vîlâtü Ehli’s-sünne*. thk. Vecdi Basulûm. 10 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 2005.
- Mâverdî, Ebü’l-Hasan Ali b. Muhammed. *en-Nuket ve’l-‘uyûn tefsîrû’l-Mâverdî*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, t.y.
- Melik, Hâlik Dâd. *el-Hitâbü’l-Kur’ânî ve envâ‘uh*. Lahor: Mecelletü’l-Kısmî’l-Arabî, 2015.
- Mennâ’ Halîl Kattân. *Mebâhis fî Ulûmi’l-Kur’ân*. Kahire. Mektetü’l-Vehbiyye, by.
- Merâğî Ahmet Mustafa, *Tefsîrû’l-Merâğî*, 30 Cilt. Mısır: Mektebetü Mustafa el-Halebî ve Evlâdüh, 1946.
- Mertoğlu, M. Suat. “Üdfüvî, Muhammed b. Ali”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/281-282. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Mertoğlu, M. Suat. “Zürkânî, Muhammed Abdülazîm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/579-580. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Mertoğlu, Mehmet Suat. “Vücûh ve Nezâir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/141-143. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Mevsilî, Ekrem Abdülvehhâb. *el-İmâm el-allâme Burhanüddîn el-Bikâî ve menhecuh fî’t-tefsir*. Ammân: Dâru’l-Feth, 2014.

- Muhâsibî, Hâris b. Esed b. Abdillâh. *el-Akl ve fehmi'l-Kur'ân*. thk. Hüseyin Kuvvetlî. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1979.
- Mukâtil b. Süleymân, Ebü'l-Hasen el-Ezdî el-Belhî. *el-Vücûh ve'n-nezâir*. thk. Hâtim Sâlim ed-Dâmin. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2011.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Adbülbâkî. Riyad: Dârü's-Selâm, 2000.
- Müslim, Mustafa. *Mebâhis fî tefsîri'l-mevdu'i*. Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 2000.
- Namlı, Tuncer. "Dil ve Vahiy Tarihine Işık Tutan Çarpıcı Sûre Başlıkları: Mukattaa Harfleri". *Eskiye: Anadolu İlahiyat Akademisi Araştırma Dergisi* 30 (2015), 85-131.
- Na'na', Remzi. *el-İsrâliyyât ve eseruhâ fî kütübi't-tefsîr*. Şam: Dâru'l-Kalem, 1970.
- Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb. *Sünenü'n-Nesâî*. thk. Muhammed Nâsirüddîn el-Elbânî. Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1996.
- Nesefî, Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed. *et-Tefsîr fî't-tefsîr*. thk. Mâhir Edîb Habbûş. 15 Cilt. Lübnan: Darü'l-Lübâb, 2019.
- Okiç, Tayyip. *Tefsir ve Hadis Usûlünün Bazı Meseleleri*. İstanbul: Nun Yayınları, 1995.
- Okuyan, Mehmet. *Kur'ân-ı Kerim'de Çok Anlamlılık*. İstanbul: Düşün Yayınları, 2013.
- Önder, Abdullah. "Hurûf-u Mukatta'a 1". *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* 5 (2019), 97-116.
- Öz, Ahmet. "Hurufilik Akımının Kur'ân Âyetlerini İstismarı" *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (Haziran 2016), 183-219.
- Özbuğday, Şükrü. "Kur'an-ı Kerim'deki Muhkem - Müteşabih Ayırımının İncelikleri", *Diyanet İlmi Dergi* 35/3 (1999), 27-38.
- Özbek, Tercuman. *Kur'ân'daki Muarreb Kelimelere Oryantalistlerin Yaklaşımı*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Özel, Mustafa. "Tefsir Kaynağı Olarak Kitâb-ı Mukaddes: İbrâhîm Bikâî Örneği". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (2010). 71-91.
- Özsoy, Ömer. "Nasr Hâmid Ebû Zeyd'in Nass-Olgu İlişkisinin Bağlamında Ulûmü'l-Kur'ân Eleştirisi". *İslami Araştırmalar*. 7/3-4 (1994), 237-246.
- Öztürk, Mustafa. "Mübhemâtü'l-Kur'ân ve İmâmiyye Şiası". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/12-13 (Nisan 2001), 437- 455.

- Öztürk, Mustafa. *Kur'ân Dili ve Retoriği Kur'ân Metninin Dokusu Üzerine Tartışmalar*. Ankara: Kitabiyât, 2002.
- Öztürk, Mustafa. *Kur'ân'ı Kendi Tarihinden Okumak*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004.
- Öztürk, Mustafa. "Kur'ân Kıssaları Bağlamında İsrailiyyat Meselesine Farklı Bir Yaklaşım -Tefsirde İsrailiyyat Karşısı Söylemin Tahlil ve Tenkidi". *İslami İlimler Dergisi* 9/1 (2014), 11- 68.
- Öztürk, Mustafa. Müteşabih Kavramı Bağlamında "Tefsir Usûlü'nün (Ulûmü'l-Kur'ân) Mahiyeti ve Pratik Değeri Üzerine Bir İnceleme. *Bilimname* 15 (2008), 29-46.
- Öztürk, Mustafa. *Tefsir Tarihi Araştırmaları*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005.
- Öztürk, Mustafa. Tefsirde Usûlsüzlük Sorunu. *İslâmiyât*. 6/4 (2003), 69-84.
- Polat, Ahmet vd. *Tefsir Tarihi ve Usûlü*. Eskişehir: Açık Öğretim Fakültesi Yayınları, 2016.
- Polat, Fethi Ahmet. *Çağdaş İslam Düşüncesinde Kur'ân'a Yaklaşımlar*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000.
- Polat, Fethi Ahmet. "İlâhî Hitabın Tabiatına Dair". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2005), 65-93.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer. *Mefâtihi'l-gayb (Tefsîrû'l-kebîr)*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1420/1999.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer. *Nihâyetü'l-icâz fî dirâyeti'l-i'câz*. thk. Nasrullah Hacı Müftüoğlu. Beyrut: Dâru Sadr, 2004.
- Rûmî, Fehd b. *Dirâsât fî ulûmi'l-Kur'ân*. Riyad: Mektebetü't-Tevbe, t.y.
- Sabbâğ, Muhammed b. Lütfî. *Lemehât fî ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1990.
- Sâbûnî, Muhammed Ali. *et-Tibyân fî ulûmi'l-Kur'ân*. Dımaşk: Mektebetü'l-Gazâlî, 1981.
- Sa'dî, Aburrahmân b. Nâsır Abdullah. *el-Kava'idü'l-hisân el-mute'allikatu bi tefsiri'l-Kur'ân*. thk. Hâlid b. Osmân es-Sebt. b.y.: Dâru İbni'l-Cevzî. t.y.
- Sa'idî, Abdülmüteâl. *en-Nazmü'l-fennî fî'l-Kur'ân*. Kahire: Mektebetü'l-Âdâb, t.y.
- Safâ, Muhammed. *Ulûmü'l-Kur'ân min hılâli mukaddimâti't-tefsîr*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2004.

- Sâgânî, Ebü'l-Fezâil Hasen b. Muhammed. *el-Mevdû'ât*. Dimeşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1405/1984.
- Sâlih, Subhî. *Mebâhis fî ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 2002.
- Salmazzem, Mehmet. "Tehaddî Âyetlerinin Nüzûl Kronolojisine Dair Farklı Bir Yaklaşım". *Ekev Akademi Dergisi* 64 (2015), 115-134.
- Sarıkaya, Meliha Y. "Tenasüp". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/446-447. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Sayı, Ali. "Kıssa Kavramı Üzerine". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (1995), 145-196.
- Sehâvî, Şemsuddîn Ebü'l-Hayr Muhammed b. Abdurrahmân. *ed-Dav'ü'l-lâmi' li ehli'l-karni't-tâsi'*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Hayat, t.y.
- Serinsu, Ahmet Nedim. *Kur'ân ve Bağlam*. İstanbul: Şûle Yayınları, 2008.
- Serinsu, Ahmet Nedim. *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzûl'ün Rolü*. İstanbul: Şûle Yayınları, 1994.
- Serinsu, Ahmet Nedim. *Tarihsellik ve Esbâb-ı Nüzûl*. İstanbul: Şûle Yayınları, 1996.
- Sofuoğlu, Mehmet. *Tefsire Giriş*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Süyûtî, Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâlüddîn. *ed-Dürrü'l-mensûr*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, t.y.
- Süyûtî, Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâlüddîn. *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm. 4 Cilt. Mekke: Vezâretü's-Şüûni'l-İslâmî, 2009.
- Süyûtî, Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâlüddîn. *Mu'terikü'l-ekrân fî i'câzi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988.
- Süyûtî, Abdurrahmân b. Ebû Bekir Celâlüddîn. *Nazmü'l-'ikyân fî e'yâni'l-e'yân*. thk. Philip Hitt. Beyrut: Mektebetü'l-İlmiyye, t.y.
- Şâfiî, Muhammed b. İdrîs. *el-Üm*. Beyrut: Dâru'l-Marife, 1393/1984.
- Şâtıbî, Ebû İshâk. *el-Muvâfakât fî usûli's-şeri'a*. 2 Cilt. Mekke: Vezâretü's-Şüûni'l-İslâmî, t.y.
- Şengül, İdris "Kıssa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/498-500. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- Şengül, İdris. "Kur'ân Kıssalarının Tarihi Değeri". *Diyanet İlmi Dergi*. 32/4 (Ekim-Kasım-Aralık, 1996), 63-91.

- Şenkıfı Abdullah b. eş-Şeyh. *el-Âyâtü'l-mensûha fî'l-Kur'ânî Kerîm*. Kahire: Mektebe İbn Teymiyye, t.y.
- Şensoy, Sedat. "Nazmü'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/464-466. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Şentürk, Mustafa. *Münâsebetü'l-Kur'ân Âyet ve Sûreler Arasındaki İrtibatı Yeniden Düşünmek*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2015.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali el-Yemenî. *el-Bedrü't-tâli' bi mehâsini min ba'di'l-karni't-tâsi'*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, t.y.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali el-Yemenî. *Fethü'l-kadîr*. thk. Abdurrahmân 'Umeyre. İskenderiyye: Dâru'l-Vefâ, 2014.
- Şimşek, M. Said. *Günümüz Tefsir Problemleri*. Konya: Esra Yayınları, 1995.
- Şimşek, M. Sait. *Kur'ân Kıssalarına Giriş*. İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1993.
- Şimşek, Sait. *Kur'ân'da İki Mesele: Müteşâbih-Nesh*. Konya: Selam Yayınevi, 1987.
- Şirbînî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb. *es-Sirâcü'l-münîr fî'l-i'âne 'alâ ma'rifeti ba'zi me'ânî kelâmi rabbine'l-hakîmi'l-habîr*. 4 Cilt. Kahire: Matbaatu Bûlâk, 1285.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 30 Cilt. Beyrut: Müessese er-Risâle, 2000.
- Tahhân, İsmail Ahmet. "Kur'ân'ı Anlamada Vakfın Rolü". trc. Necattin Hanay. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (2012), 233-278.
- Tantavî, Muhammed Seyyid. *et-Tefsîrû'l-vesît*. 16 Cilt. Kahire: Dâru Nahda, 1997.
- Tay, Hekim. "Tarihi Süreçte Ulûmü'l-Kur'ân Kavramının Teşekkülü". *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (Haziran. 2019), 123-146.
- Tayyâr, Müsâid b. Süleyman b. Nâsir. *Makâlât fî ulûmi'l-Kur'ân ve usûli't-tefsîr*. Riyad: Merkezu Tefsîr li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye, 2015.
- Tehânevî, Muhammed b. Ali el-Fârukî. *Keşşâfû istilâhâti'l-fünûn ve'l-ulûm*. thk. Ali Dahrûc. 2 Cilt. Lübnan: Mektebetü Lübnan Nâşirûn, 1996.
- Tekhafızoğlu, Abdullah. Nur Risalelerine Eleştirel Bir Yaklaşım (Risale-i Nur'un İçyüzü), erişim 07.10.2023 İnternet nüshası. <http://www.islah.de/menhec/men00015.pdf>
- Tevfik, Mahmud Muhammed Sa'd. *el-İmâmü'l-Bikâi cihâduh ve minhâcu te'vîlih belâğâti'l-Kur'ânî'l-Kerîm*. Kahire: Câmiatü'l-Ezher, 2003.

- Tirmizî. Muhammed b. İsâ. *Sünenü't-Tirmizî*. thk. Muhammed Nâsirüddîn el-Elbânî. Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, t.y.
- Tuncer, Faruk. *Tenasüp İlmi Açısından Kur'an Sûrelerindeki Eşsiz Ahenk*. İstanbul: Akademi Yayınları, 2010.
- Tunçer, Mustafa. *Kur'an'da Cin ve Şeytan*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999.
- Tunçer, Mustafa. "Hakikat ve Mecaz Bağlamında Kur'an'da Mesh (Maymunlaşma) Hadisesi". *Bilimname Dergisi* 19/1 (2021), 333-369.
- Turan, Yusuf. Burhanüddîn Ebü'l-Hasan İbrâhîm b. Ömer el-Bikâî'nin *Mesâ'idü'n-Nazar li'l-İşrâfî 'alâ Makâsidü's-Süver Adlı Eseri ve Tefsir İlmindeki Yeri* Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Turgut, Ali. *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1991.
- Ulutürk, Veli. "Kur'an-ı Kerim'de Meseller Emsâlü'l-Kur'an". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (1993), 29-48.
- Ünver, Mustafa. *Tefsir Usûlünde Mekkî-Medenî İlmi*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998.
- Vâhidî, Ebü'l-Hüseyn Ali b. Ahmed en-Nisâbü'rî. *Esbâbü'n-nüzûl*. thk. 'İsâm b. Abdülmuhsin el-Humeydânî. Dimmâm: Dâru'l-İslâh, 1992.
- Vâsil, Hâlid b. Yusuf Ömer. "Evvelu men ellefe fî ulûmi'l-Kur'an." *Mecelle el-Buhûs ve'd-Dirâsâtü'l-Kur'âniyye*. 11/7-8. t.y.
- Vehbî, Fehd b. Mubârek Abdullah. *el-Mesâilü'l-müştereke beyne ulûmi'l-Kur'an ve usûli'l-fîkh ve eseruha fî't-tefsir*. Riyad: Merkezu Tefsîru'd-Dirâsâtü'l-Kur'âniyye, 2015
- Yavuz, Yusuf Şevki -Abdurrahmân Çetin. "Âyet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/242-244. İstanbul: TDV Yayınları, 1991
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Müteşâbih". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/204-207. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Sarfe" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Yazır, Elmalılı Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. Sad. İsmail Karaçam vd. 10 Cilt. b.y.: Zehraveyn Yayınları, t.y.
- Yerinde, Adem. "Müşkilü'l-Kur'an". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/164-167. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

- Yıldırım, Suat. “el-Ahrufü’s-seb’a”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/175-177. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Yıldırım, Suat. “Kur’ân-ı Kerim’de Kıssalar”. *Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 3/1-2 (1979), 37-63.
- Yılmaz, M. Faik. *Âyetler ve Sûreler Arasındaki Münâsebet* Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Yurt, Mehmet Emin. “İ’câzü’l-Kur’ân İlminin Mahiyeti, Tanımı ve Genel Hatlarıyla Tarihsel Süreci”. *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (2017), 191-226.
- Yusuf Hâşim, Muhammed es-Seyyid. *el-Münâsebetü beyne’l-fâsileti’l-Kur’âniyyeti ve âyâtîha*. Gazze: el-Câmi’atü’l-İslamiyye, 2009.
- Yüksek, Muhammed İsa. “Tefsirde Sebeb-i Nüzulün Bağlayıcılığı ve İşlevi”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/34 (Aralık 2018), 407-438.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *el-İsrâiliyyât fî’t-tefsîr ve’l-hadîs*. Kahire: Mektebetü Vehbe, t.y.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsir ve’l-müfessirûn*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kalem, t.y.
- Zehrânî, Osmân b. Müslim. *Ârâu İmâm el-Bikâi el-i’tikâdiyye ve cuhûduhu fî’r-redd ‘ale’l-muhâlifîn*. Mekke: Câmi’âtu Ümmü’l-Kurâ, Doktora Tezi, 1427/2006.
- Zemahşerî, Ebü’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *Esâsü’l-belağa*. thk. Muhammed Basil Uyunü’s-Sûd. 2 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1998.
- Zemahşerî, Ebü’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf ‘an hakâiki gavâmidi’t-tenzîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-Arabî, 1407/1986.
- Zerkeşî, Bedrüddîn Muhammed b. Abdillâh. *el-Burhân fî ‘ulûmi’l-Kur’ân*. thk. Yusuf Abdurrahmân el-Ma’reşlî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Marife, 1990.
- Zerkeşî, Bedrüddîn Muhammed b. Abdullâh. *el-Bahru’l-muhît fî usûli’l-fıkh*. thk. Abdüsselam Ebû Gudde-Muhammed Süleyman el-Eşkar 6 Cilt. Kuveyt: Daru’s-Safve, 1992.
- Zerzûr, Adnan. *Ulûmü’l-Kur’ân*. Beyrut: Mektebetü’l-İslâmî, 1991.
- Zeyd, Mustafa. *en-Nesh fî’l-Kur’ân*. b.y. Dâru’l-Vefa, 1987.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü’l-irfân fî ulûmi’l-Kur’ân*. thk. Ahmed Şemsüddîn. 2 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Küttâbi’l-Arabî, 2003.